THE VALMIKI RAMAYANA

VOL-1

BY J.W. DE JONG

Sri Garib Das Oriental Series-2

THE VĀLMĪKI RĀMĀYAṆA

According to Southern recension

Volume—I

Containing Bala, Ayodhya, Arannya and Kishkindha Kandas.

Ed. T.R. Krishnacharya

Preface by
Prof. J.W. de Jong
Australian National University,
Canberra.

SRI SATGURU PUBLICATIONS
INDIA

Published by :

Sri Satguru Publications,
First Floor,
40/5, Shakti Nagar,
Delhi-110007,
India.

First Edition : Kumbakonam 1905
Reprint Edition : Delhi 1982

Printed in India.

PREFACE

In recent years scholars have shown an every-increasing interest in the study of the Indian epic. The publication of critical editions of both the Mahābhārata and the Rāmāyaṇa have greatly stimulated research in this field. However, there remains a great demand for editions of the so-called Vulgate recensions of the two epics. For centuries the most popular text of the Rāmāyaṇa has been that which is represented by the Southern recension, the basic text for almost all the commentaries. One of the most popular edition of it is the one published by T. R. Krishnacharya in two volumes in 1905, which was reprinted in 1930 but has been out of print for many years. This edition was printed very carefully by the famous Nirnaya-Sagar Press in Bombay. The editor added variant readings and explanatory notes which seem to have been taken mainly from Govindarāja's commentary. From 1911 to 1913 in collaboration with T. R. Vyasacharya he published in seven volumes another edition of the Rāmāyaṇa, but this time together with the commentary of Govindarāja and extracts from other commentaries.

Since the publication of the first two books of the Rāmāyaṇa by William Carey and Joshua Marshman (Serampore, 1806, 1808, 1810) many editions of the Rāmāyaṇa with or without commentaries have been published. At present almost all of them seem to be out of print. The famous edition of the Bengali reecension by Gaspare Gorresio is at present being reprinted in a facsimile edition by the Indian Heritage Trust. It is to be hoped that other editions will be reprinted in the same way.

The immense popularity of the Rāmâyaṇa in India is obvious from the great number of commentaries (cf. G. H. Bhatt's Appendix III at the end of the critical edition of the Uttarakāṇḍa, Baroda, 1975). Only very few of them have been edited in their entirety. Extracts of others have been published, but most of them are available only in manuscript from. In his introduction to the first volume of the critical edition of the Rāmāyaṇa, the late G. H. Bhatt pointed out the necessity of publishing critical editions of them. The study of the commentaries can show how the Rāmayāṇa has been explained and interpreted over the centuries. Most of the commentaries have been preserved in manuscripts independent of the Rāmāyaṇa itself. It is therefore not necessary to edit these commentaries together with the Rāmāyaṇa, because it will be sufficient to indicate the variant readings attested in the commentary by referring to existing editions of the Rāmāyaṇa. In this respect, too, the present photomechanical reprint of T. R. Krishnacharya's editton could by very useful.

Canberra, 15 April 1981.

J. W. de Jong.
Australian National University.

श्रीवैष्णवानां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसन्धेयक्रमः ।

प्रथमतः स्वस्वसंप्रदायनिर्वाहकाचार्यानुसन्धानम् । ततः लक्ष्मीनाथेत्यारभ्य प्रणतोऽस्मि नित्यमित्यन्तं । अनन्तरं श्रीशैलपूर्णविषयपितामहस्येति श्लोकमारभ्य श्रीभाष्यकारप्रभृति-स्वाचार्यपर्यन्तविषयाः सांप्रदायिकश्लोका अनुसन्धेयाः । यद्वा श्रीधरादिस्वाचार्यपर्यन्ताः प्रतिव्यक्तिश्लोका अनुसन्धेयाः ॥ ततः—कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ २ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ३ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ४ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ५ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ ६ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ७ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ ८ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ९ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १० ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ ११ ॥ श्रीराघवं दशरथात्मजमप्रमेयं सीतापतिं रघुकुलान्वयरत्नदीपम् । आजानुबाहुमरविन्ददलायताक्षं रामं निशाचरविनाशकरं नमामि ॥ १२ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १३ ॥ ततो यथाशक्ति श्रीकोशोपरि भगवदाराधनं कर्तव्यम् ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

पारायणसमापनक्रमः ॥ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ २ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ ३ ॥ कावेरी वर्धतां काले काले वर्षतु वासवः । श्रीरङ्गनाथो जयतु श्रीरङ्गश्रीश्च वर्धताम् ॥ ४ ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ ५ ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ ६ ॥ वेदवेदान्तवेद्याय मेघश्यामलमूर्तये । पुंसां मोहनरूपाय पुण्यश्लोकाय मङ्गलम् ॥ ७ ॥ विश्वामित्रान्तरङ्गाय मिथिलानगरीपतेः । भाग्यानां परिपाकाय भव्यरूपाय मङ्गलम् ॥ ८ ॥ पितृभक्ताय सततं भ्रातृभिः सह सीतया । नन्दिताखिललोकाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्यक्तसाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे । सेव्याय सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गलम् ॥ १० ॥

सौमित्रिणा च जानक्या चापबाणासिधारिणे । संसेव्याय सदा भक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ ११ ॥ दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे । गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ १२ ॥ सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे । सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्रिक्ताय मङ्गलम् ॥ १३ ॥ हनुमत्समवेताय हरीशाभीष्टदायिने । वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ १४ ॥ श्रीमते रघुवीराय सेतूल्लङ्घितसिन्धवे । जितराक्षसराजाय रणधीराय मङ्गलम् ॥ १५ ॥ आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया । राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ १६ ॥ मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः । सर्वैश्च पूर्वैराचार्यैः सत्कृतायास्तु मङ्गलम् ॥ १७ ॥ ततः पितामहस्येत्यारभ्य स्वाचार्यपर्यन्ताः श्लोका अनुसन्धेयाः । सीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु—इयं सीता मम सुता, अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं इति श्लोकपठनात्पूर्वं मध्ये विशेषतो भगवदाराधनं च कर्तव्यम् ॥

अथ स्मार्तानां श्रीरामायणपठनोपक्रमे अनुसन्धेयाः श्लोकाः

श्रीविघ्नेश्वरध्यानम् ॥ ॥ शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम्। प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ २ ॥ अनन्तरं श्रीमच्छंकरभगवत्पादादिगुरुपरम्परानुसन्धेया ॥ सरस्वतीप्रार्थना ॥ ॥ दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुकं पुस्तकं चापरेण । भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानाऽसमाना सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥३॥ वाल्मीकिनमस्क्रिया ॥ ॥ कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ४ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ५ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ६ ॥ हनुमन्नमस्क्रिया ॥ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ७ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ८ ॥ उलङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ९ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १० ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ११ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥१२॥ श्रीरामायणप्रार्थना ॥ ॥ यः कर्णाञ्जलिसंपुटैरहरहः सम्यक्पिबत्यादराद्वाल्मीकेर्वदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु । जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणैरत्यन्तसोपद्रवं संसारं स विहाय गच्छति पुमान्विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥ १३ ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ १४ ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी । पुनातु भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ १५ ॥ श्लोकसारसमाकीर्णं सर्गकल्लोलसंकुलम् । काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ १६ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथा-

त्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १७ ॥ श्रीरामध्यानक्रमः ॥ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १८ ॥ वामे भूमिसुता पुरश्च हनुमान्पश्चात्सुमित्रासुतः शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वदलयोर्वाय्वादिकोणेषु च । सुग्रीवश्च विभीषणश्च युवराट् तारासुतो जाम्बवान्मध्ये नीलसरोजकोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम् ॥ १९ ॥ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै । नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ २० ॥ ततः श्रीकोशोपरि श्रीरामावाहनादिनैवेद्यान्तपूजा विधेया । पारायणावसाने च पुनः पूजा कर्तव्या ॥

पारायणसमापनसमयानुसन्धेयश्लोकक्रमः॥ ॥स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु॥१॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः॥२॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः । अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् ॥ ३ ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥ ४ ॥ शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ ५ ॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे । रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ ६ ॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ७ ॥ यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ८ ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान्घ्नतो वज्रधरस्य यत् । अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १० ॥ ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते । मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु तव सर्वदा ॥ ११ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् । करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ १२ ॥ श्रीसीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु–इयं सीता, अभ्यषिञ्चन्, इति श्लोकपठनात्पूर्वं विशेषतो ध्यानावाहननैवेद्यादिनीराजनान्तसपर्या संविधेया ॥

अथ माध्वानां रामायणपठनोपक्रमेऽनुसन्धेयाः श्लोकाः ।

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ लक्ष्मीनारायणं वन्दे तद्भक्तप्रवरो हि यः । श्रीमदानन्दतीर्थाख्यो गुरुस्तं च नमाम्यहम् ॥ २ ॥ वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥ ३ ॥ सर्वविघ्नप्रशमनं सर्वसिद्धिकरं परम् । सर्वजीवप्रणेतारं वन्दे विजयदं हरिम् ॥ ४ ॥ सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वारिष्टनिवारकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ ५ ॥ अभ्रमं भङ्गरहितमजडं विमलं सदा । आनन्दतीर्थमतुलं भजे तापत्रयापहम् ॥६॥ भवति यदनुभावादेडमूकोऽपि वाग्मी जडमतिरपि जन्तुर्जायते प्राज्ञमौलिः । सकलवचनचेतोदेवता भारती सा मम वचसि निधत्तां संनिधिं मानसे च ॥ ७ ॥ मिथ्यासिद्धान्तदुर्ध्वान्तविध्वंसनविचक्षणः ।

जयतीर्थाख्यतरणिर्भासतां नो हृदम्बरे ॥ ८ ॥ चित्रैः पदैश्च गम्भीरैर्वाक्यैर्मानैरखण्डितैः । गुरुभावं व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥ ९ ॥ कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १० ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ११ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ १२ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ १३ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ १४ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १५ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ १६ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १७ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ १८ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १९ ॥ आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् । लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥ २० ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ २१ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्ये पुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम्॥२२॥वन्दे वन्द्यं विधिभवमहेन्द्रादिबृन्दारकेन्द्रैर्व्यक्तं व्याप्तं स्वगुणगणतो देशतः कालतश्च । धूतावद्यं सुखचितिमयैर्मङ्गलैर्युक्तमङ्गैः सानाथ्यं नो विदधदधिकं ब्रह्म नारायणाख्यम् ॥२३॥ भूषारत्नं भुवनवलयस्याखिलाश्चर्यरत्नं लीलारत्नं जलधिदुहितुर्देवतामौलिरत्नम् । चिन्तारत्नं जगति भजतां सत्सरोजद्युरत्नं कौसल्याया लसतु मम हृन्मण्डले पुत्ररत्नम् ॥ २४ ॥ महाव्याकरणाम्भोधिमन्थमानसमन्दरम् । कवयन्तं रामकीर्त्या हनुमन्तमुपास्महे ॥ २५ ॥ मुख्यप्राणाय भीमाय नमो यस्य भुजान्तरम् । नानावीरसुवर्णानां निकषाश्मायितं बभौ ॥ २६ ॥ स्वान्तस्थानन्तशय्याय पूर्णज्ञानमहार्णसे । उत्तुङ्गवाक्तरङ्गाय मध्वदुग्धाब्धये नमः ॥ २७ ॥ वाल्मीकेर्गौः पुनीयान्नो महीधरपदाश्रया । यद्दुग्धमुपजीवन्ति कवयस्तर्णका इव ॥ २८ ॥ सूक्तिरत्नाकरे रम्ये मूलरामायणार्णवे।विहरन्तो महीयांसः प्रीयन्तां गुरवो मम ॥ २९ ॥ हयग्रीव हयग्रीव हयग्रीवेति यो वदेत् । तस्य निःसरते वाणी जह्नुकन्याप्रवाहवत् ॥ ३० ॥

पारायणसमापनक्रमः । स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ १ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ २ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ ४ ॥ इत्यादिश्लोकाः श्रीवैष्णवपद्धतिवदनुसन्धेयाः ॥

श्रीरामपञ्चायतनम् ।

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

सौमित्रिणा च जानक्या चापबाणासिधारिणे । संसेव्याय सदा भक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ ११ ॥ दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे । गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ १२ ॥ सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे । सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्रिक्ताय मङ्गलम् ॥ १३ ॥ हनुमत्समवेताय हरीशाभीष्टदायिने । वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ १४ ॥ श्रीमते रघुवीराय सेतूल्लङ्घितसिन्धवे । जितराक्षसराजाय रणधीराय मङ्गलम् ॥ १५ ॥ आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया । राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ १६ ॥ मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः । सर्वैश्च पूर्वैराचार्यैः सत्कृतायास्तु मङ्गलम् ॥ १७ ॥ ततः पितामहस्येत्यारभ्य स्वाचार्यपर्यन्ताः श्लोका अनुसन्धेयाः । सीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु–इयं सीता मम सुता, अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं इति श्लोकपठनात्पूर्वं मध्ये विशेषतो भगवदाराधनं च कर्तव्यम् ॥

अथ स्मार्तानां श्रीरामायणपठनोपक्रमे अनुसन्धेयाः श्लोकाः

श्रीविघ्नेश्वरध्यानम् ॥ ॥ शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम्। प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ २ ॥ अनन्तरं श्रीमच्छंकरभगवत्पादादिगुरुपरम्परानुसन्धेया ॥ सरस्वतीप्रार्थना ॥ ॥ दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुकं पुस्तकं चापरेण । भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानाऽसमाना सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥३॥ वाल्मीकिनमस्क्रिया ॥ ॥ कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ४ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ५ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ६ ॥ हनुमन्नमस्क्रिया ॥ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ७ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ८ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ९ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १० ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ११ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥१२॥ श्रीरामायणप्रार्थना ॥ ॥ यः कर्णाञ्जलिसंपुटैरहरहः सम्यक्पिबत्यादराद्वाल्मीकेर्वदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु । जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणैरत्यन्तसोपद्रवं संसारं स विहाय गच्छति पुमान्विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥ १३ ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ १४ ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी । पुनातु भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ १५ ॥ श्लोकसारसमाकीर्णं सर्गकल्लोलसंकुलम् । काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ १६ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथा-

त्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १७ ॥ श्रीरामध्यानक्रमः ॥ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १८ ॥ वामे भूमिसुता पुरश्च हनुमान्पश्चात्सुमित्रासुतः शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वदलयोर्वाय्वादिकोणेषु च । सुग्रीवश्च विभीषणश्च युवराट् तारासुतो जाम्बवान्मध्ये नीलसरोजकोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम् ॥ १९ ॥ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै । नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ २० ॥ ततः श्रीकोशोपरि श्रीरामावाहनादिनैवेद्यान्तपूजा विधेया। पारायणावसाने च पुनः पूजा कर्तव्या ॥

पारायणसमापनसमयानुसन्धेयश्लोकक्रमः॥ ॥स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः। गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु॥१॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी। देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः॥२॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः । अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् ॥ ३ ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥ ४ ॥ शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ ५ ॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे । रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ ६ ॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ७ ॥ यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ८ ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान्घ्नतो वज्रधरस्य यत् । अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १० ॥ ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते । मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु तव सर्वदा ॥ ११ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् । करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ १२ ॥ श्रीसीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु—इयं सीता, अभ्यषिञ्चन्, इति श्लोकपठनात्पूर्वं विशेषतो ध्यानावाहननैवेद्यादिनीराजनान्तसपर्या संविधेया ॥

अथ माध्वानां रामायणपठनोपक्रमेऽनुसन्धेयाः श्लोकाः ।

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ लक्ष्मीनारायणं वन्दे तद्भक्तप्रवरो हि यः । श्रीमदानन्दतीर्थाख्यो गुरुस्तं च नमाम्यहम् ॥ २ ॥ वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥ ३ ॥ सर्वविघ्नप्रशमनं सर्वसिद्धिकरं परम् । सर्वजीवप्रणेतारं वन्दे विजयदं हरिम् ॥ ४ ॥ सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वारिष्टनिवारकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ ५ ॥ अभ्रमं भङ्गरहितमजडं विमलं सदा । आनन्दतीर्थमतुलं भजे तापत्रयापहम् ॥६॥ भवति यदनुभावादेडमूकोऽपि वाग्मी जडमतिरपि जन्तुर्जायते प्राज्ञमौलिः। सकलवचनचेतोदेवता भारती सा मम वचसि निधत्तां संनिधिं मानसे च ॥ ७ ॥ मिथ्यासिद्धान्तदुर्ध्वान्तविध्वंसनविचक्षणः ।

जयतीर्थाख्यतरणिर्भासतां नो हृदम्बरे ॥ ८ ॥ चित्रैः पदैश्च गम्भीरैर्वाक्यैर्मानैरखण्डितैः । गुरुभावं व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥ ९ ॥ कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १० ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ११ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ १२ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ १३ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ १४ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १५ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ १६ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १७ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ १८ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १९ ॥ आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् । लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥ २० ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ २१ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्ये पुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ २२ ॥ वन्दे वन्द्यं विधिभवमहेन्द्रादिवृन्दारकेन्द्रैर्व्यक्तं व्याप्तं स्वगुणगणतो देशतः कालतश्च । धूतावद्यं सुखचितिमयैर्मङ्गलैर्युक्तमङ्गैः सानाथ्यं नो विदधदधिकं ब्रह्म नारायणाख्यम् ॥ २३ ॥ भूषारत्नं भुवनवलयस्याखिलाश्चर्यरत्नं लीलारत्नं जलधिदुहितुर्देवतामौलिरत्नम् । चिन्तारत्नं जगति भजतां सत्सरोजद्युरत्नं कौसल्याया लसतु मम हृन्मण्डले पुत्ररत्नम् ॥ २४ ॥ महाव्याकरणाम्भोधिमन्थमानसमन्दरम् । कवयन्तं रामकीर्त्या हनुमन्तमुपास्महे ॥ २५ ॥ मुख्यप्राणाय भीमाय नमो यस्य भुजान्तरम् । नानावीरसुवर्णानां निकषाश्मायितं बभौ ॥ २६ ॥ स्वान्तस्थानन्तशय्याय पूर्णज्ञानमहार्णसे । उत्तुङ्गवाक्तरङ्गाय मध्वदुग्धाब्धये नमः ॥ २७ ॥ वाल्मीकेर्गौः पुनीयान्नो महीधरपदाश्रया । यद्दुग्धमुपजीवन्ति कवयस्तर्णका इव ॥ २८ ॥ सूक्तिरत्नाकरे रम्ये मूलरामायणार्णवे । विहरन्तो महीयांसः प्रीयन्तां गुरवो मम ॥ २९ ॥ हयग्रीव हयग्रीव हयग्रीवेति यो वदेत् । तस्य निःसरते वाणी जह्नुकन्याप्रवाहवत् ॥ ३० ॥

पारायणसमापनक्रमः । स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ १ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ २ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ ४ ॥ इत्यादिश्लोकाः श्रीवैष्णवपद्धतिवदनुसन्धेयाः ॥

श्रीरामपञ्चायतनम् ।

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

श्रीः।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्।

बालकाण्डम्।

प्रथमः सर्गः।

॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम्। नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवम् ॥ १
कोन्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान्। धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः॥ २
चा[1]रित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः। विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः॥ ३
आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः। कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ४
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे। महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५
श्रुत्वा चैतत्त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः। श्रूयतामिति चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत्॥ ६
बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः। मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः[7] श्रूयतां नरः॥ ७
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः। नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी[2] ८
बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः। विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः॥ ९
महोरस्को महेष्वासो[3] गूढजत्रुर्[4]अरिन्दमः। आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १०
समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्। पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ११
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः। यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान्॥ १२
प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः। रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥ १३
रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता। वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥ १४
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान्[5]। सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥ १५
सर्वदाऽभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः। आर्यः सर्वसमश्चैव सदैकप्रियदर्शनः[6] ॥ १६
स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः। समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥ १७
विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः। कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १८
धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः। तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १९
ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम्। प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ २०
यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः। तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी ॥ २१
पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत। विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २२
स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः। विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २३
स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन्। पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २४

---

१ चरित्रमेव चारित्रम्। २ सर्वं जगद्वशेऽस्यास्तीति वशी। सर्वस्वामीत्यर्थः। ३ महान् इष्वासो धनुर्यस्यासौ। ४ गूढे मांसलत्वेनाप्रकाशे जत्रुणी अंसद्वयसन्धिगतास्थिनी यस्यासौ। ५ व्यवहारकाले झटिति स्फुरणं प्रतिभानं तद्वान्। ६ सदानुभवेपि नवनवतया भासमानः। ७ बद्धः।

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह । स्नेहाद्विनयसंपन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥
भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २५
रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २६
सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः[१] । सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ २७
पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च । शृङ्गिबेरपुरे[२] सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ॥ २८
गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २९
गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया । ते वनेन[३] वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ३०
चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् । रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः ॥ ३१
देवगन्धर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्सुखम् । चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा[४] ॥ ३२
राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्सुतम् । मृते तु तस्मिन् भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३
नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः । स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३४
गत्वा तु सुमहात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । अयाचद्भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः[५] ॥ ३५
त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् । रामोऽपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ॥
न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ ३६
पादुके चास्य राज्याय[६] न्यासं[७] दत्वा पुनःपुनः । निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ ३७
स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकाङ्क्षया ॥ ३८
गते तु भरते श्रीमान्सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ॥
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान्प्रविवेश ह ॥ ३९
प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः । विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ॥ ४०
सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ४१
अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् । खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ४२
वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह । ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ ४३
स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तथा[८] वने ॥ ४४
प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् । ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४५
तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४६
ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ॥
निजघान रणे[९] रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ ४७
वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् । रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४८
ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः । सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४९
वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः । न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ ५०
अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः । जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ ५१
तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ । जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ॥ ५२

---

१ दशरथस्नुषा । अचिरोढा वा । २ शृङ्गिणः कृष्णसरादयः तेषां बेराणि कृत्रिमशरीराणि वञ्चनेन सजातीयमृगग्रहणार्थानि यस्मिंस्तत् शृङ्गिबेरं तन्नाम्नि पुरे । ३ ते वनेन वन वनाद्वनं गत्वा । ते वनेन पादचारेण वनं गत्वेति वा । ४ उक्तप्रकारेण । ५ पुरस्कृतः आर्यभावो येन सः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । यद्वा । स्वस्यार्यभावेन पुरस्कृतः श्लाघितः । ६ राज्यं कर्तुम् । ७ स्वप्रतिनिधिम् । ८ यथा तैरर्थितं तथा प्रतिशुश्राव । ९ युद्धे ।

गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् । राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५३
ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् । मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संददर्श ह ॥
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५४
तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः । स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ॥
श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघवम् ॥ ५५
सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः । शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ॥ ५६
पम्पातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह । हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ॥ ५७
सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः । आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ॥ ५८
सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः । चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ५९
ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति । रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च ॥ ६०
प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति । वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६१
सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६२
राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् । दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६३
उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः । पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६४
बिभेद च पुनस्तालान्सप्तैकेन महेषुणा । गिरिं रसातलं चैव जनयन् प्रत्ययं तदा ॥ ६५
ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः । किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६६
ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः । तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६७
अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः । निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः ॥ ६८
ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे । सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६९
स च सर्वान्समानीय वानरान् वानरर्षभः । दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ७०
ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान् बली । शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ॥ ७१
तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् । ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७२
निवेदयित्वाऽभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च । समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७३
पञ्च सेनाग्रगान् हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि । शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७४
अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् । मर्षयन् राक्षसान्वीरो यन्त्रिणस्तान्यदृच्छया॥ ७५
ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् । रामायप्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ७६
सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥७७
ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः । समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७८
दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ७९
तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे । रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥ ८०
तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८१
ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः॥ ८२
कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ॥ ८३
अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥८४

१ राघवः इति पाठान्तरं । तस्य स राघव इति उत्तरश्लोकेनान्वयः । २ आद्यचकारेण नैव दंशान्न मशकानित्याधिकं समुच्चीयते।

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान्। अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ८५
भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः। भरतस्यान्तिकं रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८६
पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा। पुष्पकं तत्समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८७
नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः। रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ८८
प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः। निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ८९
न पुत्रमरणं किंचिद्द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित्। नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ९०
न चाग्निजं भयं किंचिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः। न वातजं भयं किंचिन्नापि ज्वरकृतं तथा ॥
न चापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा ॥ ९१
नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च। नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ ९२
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः ॥ ९३
गवां कोट्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति। असङ्ख्येयं धनं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः॥९४
राजवंशाञ्छतगुणान्स्थापयिष्यति राघवः। चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति॥
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च। रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ९६
इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम्। यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९७
एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणं नरः। सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९८
पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात्।
वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोपि महत्त्वमीयात् ॥ ९९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये बालकाण्डे श्रीरामायणकथासंक्षेपो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः।

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः। पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिः॥ १
यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तदा। आपृष्ट्वैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २
स मुहूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा। जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३
स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा। शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ४
अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय। रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५
न्यस्यतां कलशं तात दीयतां वल्कलं मम। इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६
एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना। प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७
स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः। विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८
तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम्। ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुनिःस्वनम् ॥ ९
तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः। जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १०
तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले। भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ ११
वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा। ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२

---

१ स्यादित्येतदव्ययं यद्यर्थे। इदं रामायणं पठन्पुरुषः द्विजो ब्राह्मणो यदि वागृषभत्वं वाचि श्रैष्ठ्यं ईयात्। अथवा स्यादित्येतदल्पार्थेऽव्ययम्। तथाच स्यात्क्षत्रियः अल्पनृपतिः। भूमिपतित्वं अखण्डभूमण्डलेश्वरत्वम्। २ कलशस्तातेति पाठान्तरम्। ३ पत्या। ४ सहचरणशीलेन। ५ सहितेनेत्यनेन मनस्सङ्गतिरुच्यते तस्मान्न सहचारिणेत्यनेन पुनरुक्तिः।

तथा तु तं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् । ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३
ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः । निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥१५
तस्यैवं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः । शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६
चिन्तयन्स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् । शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥१७
पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः । शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८
शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् । प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १९
सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि । तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥२०
भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान्मुनिः । कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१
स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् । उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः॥२२
आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः । चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुंगवम् ॥ २३
वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः२४
पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः । प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वानामयमव्ययम् ॥ २५
अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते । वाल्मीकये महर्षये संदिदेशासनं ततः ॥
ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने ॥ २६
उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे । तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ २७
पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना । यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥ २८
शोचन्नेव मुहुः क्रौञ्चीमुपश्लोकमिमं पुनः । जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ २९
तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुंगवम् । श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३०
मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३१
धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः । वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ ३२
रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः । रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३३
वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः । तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३४
न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति । कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम्३५
यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले । तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ३६
यावद्रामायणकथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति । तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ ३७
इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत । ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥३८
तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः । मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः३९
समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा । सोऽनुव्याहरणाद्भूयः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४०

१ अयं रतिकाले हिंसनम् । २ हे निषाद त्वं यत् यस्मात्कारणात् क्रौञ्चमिथुनात् काममोहितं एकं क्रौञ्चं अवधीः तत् तस्मात्कारणात् शाश्वतीः समाः बहून्संवत्सरान् प्रतिष्ठां स्थितिं मा अगमः मा प्राप्नुहि । नायं माङ् अपितु माशब्दः । तेन अडागमेपि न विरोधः । प्राथमिकोऽयं श्लोकः मङ्गलाशासनपरतयापि व्याक्रियते । हे मानिषाद श्रीनिवास राम यत् क्रौञ्चमिथुनात् रावणमण्डोदरीरूपाद्राक्षसमिथुनात् काममोहितं एकं रावणं अवधीः हत्वा त्रैलोक्यमपालयः तस्मात् त्वं शाश्वतीस्समाः प्रतिष्ठां अगमः प्राप्नुहि । लकारव्यत्ययः । ३ वीक्षतः तन्मिथुनं वीक्षमाणस्य तस्य हृदि चिन्ता बभूव । ४ उपावर्तत आश्रममगच्छत् । ५ अव्ययं अविच्छिन्नं । अनामयं कुशलम् । ६ शोकपरायणः क्रौञ्चीं गतमना भूत्वा मुहुः शोचन्नेव अन्तः मनसि इमं श्लोकं पुनः उपजगौ इत्यन्वयः । ७ मच्छन्दादेव मदभिप्रायादेव । ८ शोकः इति पाठान्तरम् ।

तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः। कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम्॥४१

उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान्।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारधीर्मुनिः॥ ४२

तदुपगतसमाससंधियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम्।
रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम्॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः॥ २॥

तृतीयः सर्गः।

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मात्मा धर्मसंहितम्। व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः॥ १
उपस्पृश्योदकं सम्यक् मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः। प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम्॥२
रामलक्ष्मणसीताभी राज्ञा दशरथेन च। सभार्येण सराष्ट्रेण यद्वृत्तं तत्र तत्त्वतः॥ ३
हसितं भाषितं चैव गतिर्या यच्च चेष्टितम्। तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति॥ ४
स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने। सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वं समवेक्षितम्॥ ५
ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः। पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा॥ ६
तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महाद्युतिः। अभिरामस्य रामस्य चरितं कर्तुमुद्यतः॥ ७
कामार्थगुणसंपन्नं[1] धर्मार्थगुणविस्तरम्[2]। समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम्॥ ८
स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा। रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः॥ ९
जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम्। लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम्॥ १०
नानाचित्रकथाश्चान्या विश्वामित्रसमागमे। जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम्॥ ११
रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्तथा। तदाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम्॥ १२
विघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम्। राज्ञः शोकविलापं च परलोकस्य चाश्रयम्॥ १३
प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम्। निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा॥ १४
गङ्गायाश्चापि सन्तारं भरद्वाजस्य दर्शनम्। भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम्॥ १५
वास्तुकर्म[3] विवेशं[4] च भरतागमनं तथा। प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम्॥ १६
पादुकाग्र्याभिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम्। दण्डकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा॥ १७
दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेनाभिसंगमम्। अनसूयासहास्या[5]मप्यङ्गरागस्य चार्पणम्॥ १८
अगस्त्यदर्शनं चैव शूर्पनख्याश्च दर्शनम्। शूर्पनख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा॥ १९
वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च॥ २०
मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा। राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिबर्हणम्॥ २१
कबन्धदर्शनं चैव पम्पायाश्चैव दर्शनम्। शबर्या दर्शनं चैव हनूमद्दर्शनं तथा॥
विलापं चैव पम्पायां राघवस्य महात्मनः॥ २२
ऋश्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम्। प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम्॥ २३

---

१ गुणौ अप्रधानौ च तौ कामार्थौ च कामार्थगुणौ ताभ्यां संपन्नम्। २ धर्मार्थयोः धर्ममोक्षयोः गुणोऽतिशयस्तं विस्तृणातीति धर्मार्थगुणविस्तरम्। ३ शास्त्रोक्तप्रकारेण यथोचितमन्दिरनिर्माणं वास्तुकर्म। ४ विवेशं गृहे प्रविश्यावस्थानम्। ५ अनसूया अत्रिपत्नी तया सहास्यां सहासनम्।

वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् । ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४
कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् । दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५
अङ्गुलीयकदानं च ऋक्षस्य बिलदर्शनम् । प्रायोपवेशनं चैव संपातेश्चैव दर्शनम् ॥ २६
पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनम् । समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७
सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम् । रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्य च विचिन्तनम् ॥ २८
आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् । दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ २९
अशोकवनिकायानं सीतायाश्चैव दर्शनम् । अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चाभिभाषणम् ॥ ३०
राक्षसीदर्शनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम् । मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च ॥ ३१
राक्षसीविद्रवं चैव किंकराणां निबर्हणम् । ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ॥ ३२
प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा । राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ ३३
संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् । प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् ॥ ३४
विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् । कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणम् ॥ ३५
रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे । विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ ३६
अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम् । रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥
स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३७
अनागतं च यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले । तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः । चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान् ॥ १
चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः । तथा सर्गशतान् पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरम् ॥ २
कृत्वापि तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम् । चिन्तयामास कोन्वेतत्प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः ॥ ३
तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः । अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ[1] ॥ ४
कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ । भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५
स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ । वेदोपबृंहणार्थाय[2] तावग्राहयत प्रभुः ॥ ६
काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् । पौलस्त्यवधमित्येव चकार चरितव्रतः ॥ ७
पाठ्ये[3] गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम्[4] । जातिभिः[5] सप्तभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ ८
रसैः शृङ्गारकारुण्यहास्यवीरभयानकैः । रौद्रादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९
तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ[6] मूर्छनास्थानकोविदौ[7] । भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ १०
रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ । बिम्बादिवोत्थितौ[8] बिम्बौ रामदेहात्तथापरौ ॥ ११
तौ राजपुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् । वाचो विधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥
ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे । यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ ॥
महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ १३

---

१ कुशीलवौ कुशलवौ । ईकारश्छान्दसः । २ वेदोपबृंहणरूपस्वग्रन्थपठनाय । उपबृंहणं नाम वेदार्थप्रतिपादको ग्रन्थः । ३ पाठ्ये गेये च मधुरं पठने गाने च श्राव्यम् । ४ त्रिभिः प्रमाणैः द्रुतमध्यविलम्बितैः । ५ शुद्धविकृतसंकीर्णादिजातिभिः । ६ गान्धर्वं गानशास्त्रम् । ७ मूर्च्छना वीणा स्थानानि मन्द्रमध्यताररूपस्वरत्रयोत्पत्तिस्थानानि । वीणावादने तदनुगुणोच्चारणे च निपुणावित्यर्थः । ८ रामदेहात् बिम्बात् रामदेहरूपबिम्बात् तथा उत्थितौ अपरौ बिम्बाविव प्रतिबिम्बाविव स्थितौ ।

तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् । आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥
तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः । साधुसाध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः ॥ १५
ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः । प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ १६
अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः । चिरं निर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १७
प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तथा भावमगायताम् । सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा ॥ १८
एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महात्मभिः । संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १९
[प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ । प्रसन्नो वल्कले कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः १
अन्यः कृष्णाजिनं प्रादाद्यज्ञसूत्रमथापरः । कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो महामुनिः ॥ २
बृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः । ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ॥ ३
काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः । जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः ॥ ४
यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित्काष्ठभारं तथाऽपरः । औदुम्बरीं बृसीमन्ये स्वस्ति केचित्तदावदन् ॥ ५
आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः । ददुश्चैव वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ ६]
आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम् । परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम् ॥ २०
अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतेषु कोविदौ । आयुष्यं पुष्टिजनकं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ २१
प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ । रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ॥ २२
स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ च कुशीलवौ । पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ २३
आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः । उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ २४
दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ तावुभौ नियतस्तदा । उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ २५
श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः । विचित्रार्थपदं सम्यग्गायकौ समचोदयत् ॥ २६
तौ चापि मधुरं रक्तं स्वञ्चितायतनिःस्वनम् । तन्त्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ २७
ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च । श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्बभौ जनसंसदि ॥ २८

इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ।
ममापि तद्भूतिकरं प्रवक्ष्यते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ २९
ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा ।
स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषया सक्तमना बभूव ह ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

सर्वा पूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा । प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १
येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः । षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ॥ २
इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् । महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३

---

१ भावं सुष्ठु प्रविश्य रतिहासादिभावो यथा प्रकाशितो भवति तथावगाह्येत्यर्थः । २ रक्तं रागयुक्तं यथा ... नति तथा । ३ संस्थितः उत्थितः । ४ वृसीं ऋष्यासनम् । ५ रामः । ६ स्वञ्चितः सुतरां पूजितः आयतो दीर्घः निःस्वनः आलापो यस्मिन् । ७ श्रोत्रेन्द्रियसुखम् । ८ देशी मार्गश्चेति द्वौ गानप्रकारौ । तयोर्मध्ये मार्गनिर्वाहसामग्र्या अगायताम् । ९ श्रोत्रसुखानुभवेच्छया । १० मनुमारभ्य ।

तदिदं वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः । धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ॥ ४
कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् । निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता । मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६
आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी । श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता । मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः । पुरीमावासयामास दिवं देवपतिर्यथा ॥ ९
कवाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् । सर्वयन्त्रायुधवतीमुपेतां सर्वशिल्पिभिः ॥ १०
सूतमागधसंबाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् । उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११
वधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् । उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२
दुर्गगम्भीरपरिघां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् । वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥ १३
सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृताम् । नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४
प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरुपशोभिताम् । कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५
चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् । सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६
गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् । शालितण्डुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७
दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा । नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि । सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९
ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् । शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २०
सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने । हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१
तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः । पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२

तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारगैः ।
सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैरृषिभिश्च केवलैः ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मरतो वशी । महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २
बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः । धनैश्च संग्रहैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३
यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता । तथा दशरथो राजा वसञ्जगदपालयत् ॥ ४
तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता । पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥ ५
तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः । नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६
नाल्पसंनिचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे । कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७
कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् । द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥ ८
सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः । उदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९

---

१ अनसूयया श्रद्धया । २ असूत्रग्रथितैः पुष्पैरवकीर्णेन । ३ मण्डपोपरि निर्मितगृह अट्टालः । ४ वधूनां ये नाटकाः नर्तयितारः तेषां सङ्घैः । ५ पर्वतैः क्रीडापर्वतैः । ६ अष्टापदं शारिफलमित्यमरः । ७ गृहैर्निबिडाम् । ८ विविक्तं असहायम् । ९ परे पित्रादयः अपरे पुत्रादयः तैर्हीनं वंशस्यैकतन्तुमितियावत् । १० प्रच्छन्नमिति तात्पर्यार्थः । ११ पलायितम् ।

नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् । नामृष्टो नानुलिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते॥ १०
नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् । नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान्॥ ११
नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः । कश्चिदासीदयोध्यायां न च निर्वृत्तसङ्करः॥ १२
स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः । दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ १३
न नास्तिको नानृतको न कश्चिदबहुश्रुतः । नासूयको न वाशक्तो नाविद्वान्विद्यते तदा ॥ १४
नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नासहस्रदः । न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् । द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् १६
वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः । कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७
दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः । सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे १८
क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः । शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता । यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २०
योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् । संपूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१
काम्भोजविषये जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः । वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः॥ २२
विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि । मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ २३
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा । अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४
भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा । भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ॥
नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ॥ २५
सा योजने च द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते । यस्यां दशरथो राजा वसञ्जगदपालयत् ॥ २६
तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् । शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः॥ २७

तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोस्तु महात्मनः । मन्त्रज्ञाश्चेङ्गितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १
अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः । शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः । अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ॥ ३
ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ । वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथाऽपरे ॥ ४
विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः । श्रीमन्तश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः॥ ५
कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः । तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥
क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ॥ ६
तेषामविदितं किंचित्स्वेषु नास्ति परेषु वा । क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम्॥ ७
कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः । प्राप्तकालं तु ते दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ ८

---

१ अमृष्टः अनिर्मलः । २ अङ्गदनिष्कधारणरहितो नास्ति । ३ निर्वृत्तः अनुष्ठितः सङ्करः परक्षेत्रे बीजावापादिर्येन सः । ४ संयताः संकुचिताः । ५ असहस्रदः अबहुप्रदः । ६ अग्र्यः अग्रे भवो ब्राह्मणश्चतुर्थो येषां ते अग्र्यचतुर्थाः तेषु वर्णेषु वर्तमाना नराः। ७ पेशलानां अकुटिलानां । ८ हरेरिन्द्रस्य हय उच्चैःश्रवाः तद्वदुत्तमैः। ९ भद्रादयो गजविशेषाः। १० प्रणिहिताः अप्रमत्ताः।

कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे । अहितं वापि पुरुषं न विहिंस्युरदूषकम् ॥ ९
वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः । शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १०
ब्रह्म क्षत्रमहिंसन्तस्ते कोशं समपूरयन् । सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ ११
शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् । नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् ॥ १२
कश्चिन्न दुष्टस्तत्रासीत्परदाररतो नरः । प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १३
सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे सुशीलिनः । हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १४
गुरौ गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमे । विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयात् ॥ १५
सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदान्विताः । मन्त्रसंवरणे शक्ताः श्लक्ष्णाः सूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ १६
नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ १७
ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः । उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम् ॥ १८
अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रञ्जयन् । प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन् ॥ १९
विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः । स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २०
नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः । मित्रवान्नतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः ॥
स शशास जगद्राजा दिवं देवपतिर्यथा ॥ २१

तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते नियुक्तैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः ।
स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः । सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ १
चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः । सुतार्थी वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २
स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् । मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरेव कृतात्मभिः[1] ॥ ३
ततोऽब्रवीदिदं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् । शीघ्रमानय मे सर्वान् गुरूंस्तान्सपुरोहितान् ॥ ४
ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः । समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ ५
सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ६
तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा । इदं धर्मार्थसहितं वाक्यं श्लक्ष्णमथाब्रवीत् ॥ ७
मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् । तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८
तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र[2] विचार्यताम् ॥ ९
ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम् ।
ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः १० ॥ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरंगश्च विमुच्यताम् ॥ ११
सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव । यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२
ततः प्रीतो भवद्राजा श्रुत्वैतद्द्विजभाषितम् । अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ १३
संभाराः संभ्रियन्तां मे गुरूणां वचनादिह । समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयाम् । शान्तयश्चाभिवर्धन्तां[3] यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५

---

१ कृतात्मभिः पर्याप्तबुद्धिभिः । २ बुद्धिः उपायः । ३ शान्तयः विघ्ननिवारककर्माणि ।

शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता । नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १६
छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः । निहतस्य च यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७
तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते । यथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८
तथेति चाब्रुवन्सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् । पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तं निशम्य ते ॥ १९
तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपोत्तमम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २०
विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् । ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं यथावत्क्रतुराप्यताम् ॥ २१
इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान्समुपस्थितान् । विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २२
ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयप्रियाः । उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् ॥ २३
तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् । मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् । ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ॥ १
सनत्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथाम् । ऋषीणां संनिधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति ॥ २
कश्यपस्य तु पुत्रोऽस्ति विभण्डक इति श्रुतः । ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ३
स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरैः सह । नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥ ४
द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः । लोकेषु प्रथितं राजन् विप्रैश्च कथितं सदा ॥ ५
तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत । अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ ६
एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् । अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ ७
तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा । अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वभूतभयावहा ॥ ८
अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः । ब्राह्मणाञ्छ्रुतवृद्धांश्च समानीय प्रवक्ष्यति ॥ ९
भवन्तः श्रुतधर्माणो लोकचारित्रवेदिनः । समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥ १०
वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः । विभण्डकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ ११
आनाय्य च महीपाल ऋश्यशृङ्गं सुसत्कृतम् । प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः ॥ १२
तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते । केनोपायेन वै शक्य इहानेतुं स वीर्यवान् १३
ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान् । पुरोहितममात्यांश्च ततः प्रेष्यति सत्कृतान् १४
ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विनताननाः । न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् ॥ १५
वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तत्क्षमान् । आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति १६
एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः । आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १७
ऋश्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति । सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतं मया ॥ १८
अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत । यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतो विस्तरेण त्वयोच्यताम् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

---

१ विद्वांसः अश्वमेधविधानज्ञाः । ब्रह्मराक्षसाः पूर्वजन्मनि ब्राह्मणा इदानीं पापेन राक्षसत्वं प्राप्ताः । छिद्रं मृगयन्ते अपराधं अन्वेषयन्ते अपराधदर्शनेन यज्ञं नाशयन्तीति भावः। २ विधानं यत्नः। ३ वर्धयन्तः आशीर्भिरिति शेषः। ४ द्वैविध्यं द्वैधीभावः स्त्रीसङ्गकृतो ब्रह्मचर्यस्य नाश इत्यर्थः । ५ अङ्गेषु अङ्गदेशेषु । ६ प्रेष्यति प्रेषयिष्यति ।

दशमः सर्गः ।

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तथा । यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतः शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥१
रोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः । उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिन्तितः ॥ २
ऋश्यशृङ्गो वनचरस्तपःस्वाध्यायने रतः । अनभिज्ञः स नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३
इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः । पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४
गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्वलङ्कृताः । प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यन्तीह सत्कृताः ॥ ५
श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् । पुरोहितो मन्त्रिणश्च तथा चक्रुश्च ते तदा ॥
वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् । ६
आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन्यत्नं कुर्वन्ति दर्शने । ऋषिपुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ ७
पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८
न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना । स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सर्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९
ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया । विभण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वराङ्गनाः ॥ १०
ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरैः । ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११
कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मञ्ज्ञातुमिच्छामहे वयम् । एकस्त्वं विजने घोरे वने चरसि शंस नः॥१२
अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः । हार्दात्तस्य मतिर्जाता ह्याख्यातुं पितरं स्वकम्१३
पिता विभण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः । ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि१४
इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः । करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५
ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै । तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वाश्च तेन ताः ॥ १६
आगतानां ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह । इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलमिदं फलम् ॥ १७
प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः । ऋषेर्भीतास्तु शीघ्रं ता गमनाय मतिं दधुः॥१८
अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि वै द्विज । गृहाण प्रति भद्रं ते भक्षयस्व च माचिरम्१९
ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः । मोदकान्प्रददुस्तस्मै भक्षांश्च विविधाञ्शुभान्॥२०
तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते । अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् २१
आपृच्छ्य च तदा विप्रं व्रतचर्यां निवेद्य च । गच्छन्ति स्मापदेशात्ताः भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः२२
गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः । अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखं स्म परिवर्तते ॥ २३
ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् । मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलङ्कृताः ॥ २४
दृष्ट्वैव च तदा विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः । उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः ॥ २५
एह्याश्रमपदं सौम्य ह्यस्माकमिति चाब्रुवन् । तत्राप्येष विधिः श्रीमान्विशेषेण भविष्यति ॥ २६
श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम् । गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तदा स्त्रियः॥२७
तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि । ववर्ष सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥ २८
वर्षेणैवागतं विप्रं विषयं स्वं नराधिपः । प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं गतः ॥ २९
अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः । वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं मन्युराविशत् ३०
अन्तःपुरं प्रविश्यास्मै कन्यां दत्वा यथाविधि । शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः॥३१

१ निश्चीयताम् । २ हार्दात् स्नेहात् । ३ तेनसहेति शेषः । ४ प्रतिगृहाणेत्यन्वयः । ५ अस्माभिः किंचिद्व्रतमनुष्ठेयमस्तीति व्रतानुष्ठानं निवेद्य । ६ अपदेशात् व्याजात् ।

एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः । ऋश्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

भूय एव हि राजेन्द्र श्रृणु मे वचनं हितम् । यथा स देवप्रवरः कथायामेवमब्रवीत् ॥ १
इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । राजा दशरथो नाम श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः॥ २
अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति। कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति॥३
पुत्रस्तु सोऽङ्गराजस्य रोमपाद इति श्रुतः । तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ॥ ४
अनपत्योऽस्मि धर्मात्मन् शान्ताभर्ता मम क्रतुम्। आहरेत त्वयाज्ञप्तः सन्तानार्थं कुलस्य च ॥५
श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च। प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारमात्मवान्॥६
प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः । आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ७
तं च राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः । ऋश्यश्रृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८
यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च जनेश्वरः । लभते च स तं कामं द्विजमुख्याद्विशां पतिः॥ ९
पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः । वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वलोकेषु विश्रुताः॥ १०
एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् । सनत्कुमारो भगवान्पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११
स त्वं पुरुषशार्दूल तमानय सुसत्कृतम् । स्वयमेव च राजेन्द्र गत्वा सबलवाहनः ॥ १२
अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशम्य च । सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः॥१३
वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः । अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुङ्गवः ॥ १४
आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् । ऋषिपुत्रं ददर्शादौ दीप्यमानमिवानलम् ॥ १५
ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः।सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १६
रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते । सख्यं संबन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ १७
एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः । सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १८
शान्ता तव सुता राजन् सह भर्त्रा विशांपते । मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम्॥ १९
तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः । उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ॥ २०
ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा । स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥ २१
तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा । ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान्॥ २२
ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनन्दनः । पौरेभ्यः प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्रगामिनः ॥ २३
क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलङ्कृतम्। धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलङ्कृतम् ॥ २४
ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् । तथा प्रचक्रुस्तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा ॥ २५
ततः स्वलङ्कृतं राजा नगरं प्रविवेश ह । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम् ॥ २६
ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तं नागरा द्विजम् । प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्मणा ॥ २७
अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा विधानतः । कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात्[1] ॥ २८
अन्तःपुरस्त्रियः सर्वाः शान्तां दृष्ट्वा तथागताम् । सह भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् २९
पूज्यमाना च ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः । उवास तत्र सुखिता कंचित्कालं सहर्त्विजा[2]॥३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

१ उपवाहनात् आनयनात् । २ ऋत्विजा ऋश्यशृङ्गेण ।

द्वादशः सर्गः ।

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे । वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १
ततः प्रसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् । यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य वै ॥ २
तथेति च स राजानमुवाच च सुसत्कृतः । संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ३
ततो राजाऽब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् । सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ ४
सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । पुरोहितं वसिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजातयः ॥ ५
ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः । समानयत्स तान्विप्रान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ ६
तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा । धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ७
मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् । तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८
तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥ ९
ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम् ॥ १०
ऋश्यशृङ्गपुरोगाश्च प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा । संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ११
सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् । यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२
ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् । अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम् ॥ १३
गुरूणां वचनाच्छीघ्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे । समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४
सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५
शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता । नापराधो भवेत्कष्टो[1] यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ॥ १६
छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः । विघ्नितस्य हि यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७
तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते । तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८
तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् । पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ १९
ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २०
गतेष्वथ द्विजाग्र्येषु मन्त्रिणस्तान्नराधिपः । विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरो भवत् । प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १
अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥
यज्ञो मे क्रियतां विप्र यथोक्तं मुनिपुंगव २॥ यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३
भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् । वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४
तथेति च स राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः । करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५
ततोऽब्रवीद्द्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसु निष्ठितान् । स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६
कर्मान्तिकाञ्शिल्पकरान्वर्धकीन्खनकानपि । गणकाञ्शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥
तथा शुचीन् शास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ ७

१ कष्टः क्लेशकरः ।

यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात्। इष्टका बहुसाहस्राः शीघ्रमानीयतामिति॥ ८
औपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः। ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः॥९
भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः। तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बहुविस्तराः॥ १०
आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः। तथा जानपदस्यापि जनस्य बहुशोभनम्॥ ११
दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया। सर्ववर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः॥१२
न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि। यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा॥ १३
तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम्। ते च स्युः संभृताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च॥ १४
यथा सर्वं सुविहितं न किंचित्परिहीयते। तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्निग्धेन चेतसा॥ १५
ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन्। यथोक्तं तत्सुविहितं न किंचित्परिहीयते॥ १६
यथोक्तं तत्करिष्यामो न किंचित्परिहीयते॥ ततः सुमन्त्रमानीय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत्॥१७
निमन्त्रयस्व नृपतीन्पृथिव्यां ये च धार्मिकाः॥ १८
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्चैव सहस्रशः। समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान्॥ १९
मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यविक्रमम्। निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम्॥ २०
तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम्। पूर्वसंबन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते॥ २१
तथा काशीपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम्। सद्वृत्तं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह॥ २२
तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम्। श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय॥ २३
अङ्गेश्वरं महाभागं रोमपादं सुसत्कृतम्। वयस्यं राजसिंहस्य समानय यशस्विनम्॥ २४
प्राचीनान्सिन्धुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान्। दाक्षिणात्यान्नरेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह॥२५
सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले। तानानय यथा क्षिप्रं सानुगान्सहबान्धवान् २६
वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा। व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान्॥ २७
स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात्। सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः॥ २८
ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च धीमते। सर्वं निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम्॥
ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्पुनरब्रवीत्॥ २९
अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिल्लीलयापि वा। अवज्ञया कृतं हन्याद्दातारं नात्र संशयः॥ ३०
ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः। बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य हि॥ ३१
ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत्। उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात्॥ ३२
मया च सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः। यज्ञीयं च कृतं राजन्पुरुषैः सुसमाहितैः॥ ३३
निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात्। सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः॥ ३४
द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र मनसेव विनिर्मितम्॥ ३५
तथा वसिष्ठवचनादृश्यशृङ्गस्य चोभयोः। शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः॥ ३६
ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः। ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा॥
यज्ञवाटगताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

१ राजसदनानि।

चतुर्दशः सर्गः ।

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरङ्गमे । सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १
ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः । अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २
कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः । यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३
प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः । चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४
अभिपूज्य ततो हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि । प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुंगवाः ॥ ५
ऐन्द्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिष्टुतोऽनघः । माध्यंदिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६
तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः । चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा तथा ब्राह्मणपुंगवाः ॥ ७
न चाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वापि किंचन । दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ ८
न तेष्वहस्सु श्रान्तो वा क्षुधितो वापि दृश्यते । नाविद्वान्ब्राह्मणस्तत्र नाशतानुचरस्तथा ॥ ९
ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते । तापसा भुञ्जते चापि श्रमणा भुञ्जते तथा ॥ १०
वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रियो बालास्तथैव च । अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ ११
दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च । इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः ॥ १२
अन्नकूटाश्च बहवो दृश्यन्ते पर्वतोपमाः । दिवसे दिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १३
नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा । अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥ १४
अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः । अहो तृप्ताः स्म भद्रं त इति शुश्राव राघवः ॥ १५
स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेषयन् । उपासते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १६
कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्बहूनपि । प्राहुः स्म वाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १७
दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः । सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ १८
नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः । सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः ॥ १९
प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्षड् बैल्वाः खादिरास्तथा । तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथाऽपरे २०
श्लेष्मातकमयस्त्वेको देवदारुमयस्तथा । द्वावेव विहितौ तत्र बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २१
कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः । शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालंकृता भवन् ॥ २२
एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः । वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलंकृताः ॥ २३
विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः । अष्टाश्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः २४
आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः । सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि २५
इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः । चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शुल्बकर्मणि ॥ २६
स चित्यो राजसिंहस्य संचितः कुशलैर्द्विजैः । गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः २७
नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् । उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २८
शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये । ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ २९
पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा । अश्वरत्नोत्तमं तस्य राज्ञो दशरथस्य च ॥ ३०

---

१ प्रचरन्ति । २ ऐन्द्रः इन्द्रग्रहनिष्ठः सोमांशः । ३ ब्रह्मवत् मन्त्रवत् । ४ यज्ञकर्मणि । ५ चयननिर्वर्त्योऽग्निः । ६ गरुडाकारः । ७ स्वर्णगर्भपक्षः । ८ त्रिगुणप्रस्तारः । ९ प्रकृतौ षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्याग्नेरश्वमेधे त्रैगुण्यविधानादेव अष्टादशात्मकः । १० बद्धाः । ११ विशसनकर्मणि ।

कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समन्ततः । कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३१
पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा । अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३२
होताध्वर्युस्तथोद्गाता हस्तेन समयोजयन् । महिष्या परिवृत्या च वावातामपरां तथा ॥ ३३
पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः । ऋत्विक् परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३४
धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः । यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३५
हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः । अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समन्त्राः षोडशर्त्विजः ३६
प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः । अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३७
त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः । चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥
उक्थ्यं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ३८॥ कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ३९
ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ । अभिजिद्विश्वजिच्चैवमप्तोर्यामो महाक्रतुः ॥ ४०
प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः । अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४१
उद्गात्रे च तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता । अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभुविहिते पुरा ॥ ४२
क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः । ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां क्रतुवर्धनः ४३
ऋत्विजस्त्वब्रुवन्सर्वे राजानं गतकल्मषम् । भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ ४४
न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने । रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ॥
निष्क्रयं किंचिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४५
मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् । तत्प्रयच्छ नरश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४६
एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ४७
दशकोटीः सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ४८
ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु । ऋश्यशृङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ४९
ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः । सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् ॥ ५०
ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः । जाम्बूनदं कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ५१
दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् । कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ५२
ततः प्रीतेषु नृपतिर्द्विजेषु द्विजवत्सलः । प्रणाममकरोत्तेषां हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ५३
तस्याशिषोऽथ विधिवद्ब्राह्मणैः समुदाहृताः । सदारस्य नृवीरस्य धरण्यां प्रणतस्य च ॥ ५४
ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् । पापापहं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः ॥ ५५
ततोऽब्रवीदृश्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा । कुलस्य वर्धनं त्वं तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ ५६
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः । भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ॥ ५७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

---

१ तथेत्यनुक्तसमुच्चयार्थः । ब्रह्मा चेत्यर्थः । एते ब्रह्मादयश्चत्वारः । महिष्या कृताभिषेकया परिवृत्या उपेक्षितया (भोगाद्बहिष्कृतया दास्या) च सह । वावातां भोगिनीं अपरां पालाकलीं च । हस्तेन समयोजयन् हस्तेन अग्रहन् । २ अश्वस्य । ३ वपां वपस्थानीयां तेजिनीं । नाश्वस्य वपा विद्यते । ४ अवदीयते । ५ वैतसे कटे अवदातव्यः । ६ हविर्भागः । ७ यज्ञदर्शनार्थमागतेभ्यः । ८ दुष्करम् ।

पञ्चदशः सर्गः ।

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किंचिदिदमुत्तरम् । लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १
इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् । अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २
ततः प्रक्रम्य तामिष्टिं पुत्रीयां पुत्रकारणात् । जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४
ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः । अब्रुवँल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं महत् ॥ ५
भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः । सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६
त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवन्पुरा । मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७
उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टि दुर्मतिः । शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८
ऋषीन्यक्षान्सगन्धर्वानसुरान्ब्राह्मणांस्तथा । अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ ९
नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः । चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते॥१०
तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् । वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि ॥ ११
एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् । हन्तायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥१२
तेन गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसाम् । अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ १३
नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षो मानुषांस्तदा । तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४
एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् । देवा महर्षयः सर्वे प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६
ब्रह्मणा च समागम्य तत्र तस्थौ समाहितः । तमब्रुवन्सुराः सर्वे समभिष्टूय संनताः ॥ १७
त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ १८
राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभोः । धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ १९
तस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च । विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् २०
तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् । अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २१
स हि देवान्सगन्धर्वान्सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् । राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ २२
ऋषयस्तु ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा । क्रीडन्तो नन्दनवने क्रूरेण किल हिंसिताः ॥ २३
वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह । सिद्धगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ २४
त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परंतप । वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ २५
एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुंगवः । पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥
अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २६
भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् । सपुत्रपौत्रं सामात्यं समित्रज्ञातिबान्धवम् ॥ २७
हत्वा क्रूरं दुरात्मानं देवर्षीणां भयावहम् । दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥
वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ २८
एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् । मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥२९
ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् । पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ३०
ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३१

---

१ ऋश्यशृङ्गः । २ प्राप्तस्मृतिः ।

तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ।
विरावणं साधुतपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धर तं भयावहम् ॥ ३२
तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम् ।
स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः । जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १
उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः । यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकम् ॥ २
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् । मानुषीं तनुमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३
स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम । येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४
संतुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात्[1] ॥ ५
अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ॥ ६
एवं पितामहात्तस्माद्वरं प्राप्य स दर्पितः । उत्सादयति लोकाँस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्यपकर्षति ॥ ७
तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परंतप । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ॥
पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८
स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महाद्युतिः । अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९
स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्त्र्य च पितामहम् । अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः १०
ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् । प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११
कृष्णं रक्ताम्बरधरं रक्तास्यं दुन्दुभिस्वनम् । स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धजम् ॥ १२
शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितम् । शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३
दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम् । तप्तजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ १४
दिव्यपायससंपूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम् । प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव॥१५
समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् । प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १६
ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १७
अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् । राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८
इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् । प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ १९
भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै । तासु त्वं प्राप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यजसे नृप ॥ २०
तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् । पात्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम्॥२१
अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् । मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२
ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् । बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २३
ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् । संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४
हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमाबभौ । शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोंशुभिः ॥ २५
सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् । पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ २६
कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा । अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥
कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात्[2] ॥ २७

---

१ मानुषादन्यत्र मानुषंविना । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यः भयं नेति वरं ददावित्यन्वयः । २ पुत्ररूपप्रयोजननिमित्तात् ।

प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् । अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥ २८
एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ २९
तास्त्वेतत्पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥ ३०
ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् ।
हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान्प्रतिपेदिरे तदा ॥ ३१
ततस्तु राजा प्रसमीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ।
बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिः सुरेन्द्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥ ३२
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः । उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १
सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः । विष्णोः सहायान्बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २
मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमाञ्जवे । नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३
असंहार्यानुपायज्ञान्सिंहसंहननान्वितान् । सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४
अप्सरस्सु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च । [यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षिविद्याधरीषु च ॥
किन्नरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ।] सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ५
पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवानृक्षपुंगवः । जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ॥ ६
ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् । जनयामासुरेवं ते पुत्रान्वानररूपिणः ॥ ७
ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः । चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ८
वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमूर्जितम् । सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥ ९
बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाहरिम् । सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ १०
धनदस्य सुतः श्रीमान्वानरो गन्धमादनः । विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाहरिम् ॥ ११
पावकस्य सुतः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः । तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वानरान् ॥ १२
रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौ रूपसंमतौ । मैन्दं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १३
वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् । शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥ १४
मारुतस्यात्मजः श्रीमान् हनुमान्नाम वानरः। वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥ १५
[सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्बलवानपि]। ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ॥
अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ॥ १६
मेरुमन्दरसंकाशा वपुष्मन्तो महाबलाः । ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ १७
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः । अजायत समस्तेन तस्य तस्य सुतः पृथक् ॥ १८
गोलाङ्गुलीषु चोत्पन्नाः केचित्संमतविक्रमाः । ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ॥१९
देवा महर्षिगन्धर्वास्तार्क्ष्या यक्षा यशस्विनः । नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २०
बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः । वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वै वनचारिणः ॥ २१
अप्सरस्सु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च । नागकन्यासु च तथा गन्धर्वीणां तनूषु च ॥२२
कामरूपबलोपेता यथाकामं विचारिणः । सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च ॥ २३
शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयोधिनः । नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २४

विचालयेयुः शैलेन्द्रान्भेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान् । क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् ॥ २५
दारयेयुः क्षितिं पद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवम् । नभःस्थलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् ॥ २६
गृह्णीयुरपि मातङ्गान्मत्तान्प्रव्रजतो वने । नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहंगमान् ॥ २७
ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् । शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ २८
ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः । बभूवुर्यूथपश्रेष्ठा वीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ २९
अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः । अन्ये नानाविधाञ्शैलान्भेजिरे काननानि च ॥ ३०
सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् । भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्व एव हरीश्वराः ॥
नलं नीलं हनूमन्तमन्यांश्च हरियूथपान् ॥ ३१
ते तार्क्ष्यबलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः । विचरन्तोऽर्दयन्दर्पात्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३२
तांश्च सर्वान्महाबाहुर्वाली विपुलविक्रमः । जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३३
तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा । कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३४
तैर्मेघवृन्दाचलकूटकल्पैर्महाबलैर्वानरयूथपालैः ।
बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन्हयमेधे महात्मनः । प्रतिगृह्य सुरा भागान्प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १
समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः । प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २
यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः । मुदिताः प्रययुर्देशान्प्रणम्य मुनिपुंगवम् ॥ ३
श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वपुराणि पुरात्ततः । बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे ॥ ४
गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथस्तदा । प्रविवेश पुरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५
शान्तया प्रययौ सार्धमृश्यशृङ्गः सुपूजितः । अन्वीयमानो राज्ञाथ सानुयात्रेण धीमता ॥ ६
एवं विसृज्य तान्सर्वान्राजा संपूर्णमानसः । उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥
ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः ॥ ७

॥ श्रीरामावतारघट्टः ॥

ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ । [1]नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥ ८
ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह । प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ९
कौसल्याऽजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम् । विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकवर्धनम् ॥ १०
कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा । यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ११
भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः । साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १२
अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ । सर्वास्त्रकुशलौ वीरौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ १३
पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः । सार्पे जातौ च सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १४
राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् । गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १५
जगुः कलं च गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ १६
उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥ १७

---

१ पुनर्वसुनक्षत्रे । २ आश्लेषानक्षत्रे । ३ कर्कटे ।

रथ्याश्च जनसंबाधा नटनर्तकसंकुलाः । गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथाऽपरैः ॥ १८
प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम् । ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥१९
अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ॥ २०
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् । सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ २१
वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ २२
ब्राह्मणान्भोजयामास पौराञ्जानपदानपि । अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघममितं बहु ॥ २३
तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २४
तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः । बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ २५
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः । सर्वे ज्ञानोपसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥ २६
तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः । इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥ २७
गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु संमतः । धनुर्वेदे च निरतः पितृशुश्रूषणे रतः ॥ २८
बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः । रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः २९
सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः । लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः ॥ ३०
न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः । मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ ३१
यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः । तदैनं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ ३२
भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः । प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥३३
स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः । बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ३४
ते यदा ज्ञानसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः । ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ ३५
तेषामेवंप्रभावानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् । पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ३६
ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः । पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ ३७
अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति । चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥३८
तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः । अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥३९
स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह । शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम् ४०
तच्छ्रुत्वा वचनं त्रासाद्राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः । संभ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥४१
ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा । प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाकवे तदा ॥ ४२
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः । प्रत्युज्जगाम तं हृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ४३
तं दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् । प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत् ॥ ४४
स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ ४५
पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च । कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥ ४६
अपि ते सन्नताः सर्वे सामन्ता रिपवो जिताः । दैवं च मानुषं चापि कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ४७
वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः । ऋषींश्चान्यान्यथान्यायं महाभागानुवाच ह ॥ ४८
ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् । विविशुः पूजितास्तत्र निषेदुश्च यथार्हतः ॥ ४९
अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् । उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ५०
यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके । यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥ ५१
प्रणष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये । तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ ५२

कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः । पात्रभूतोऽसि मे ब्रह्मन्दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धार्मिक ॥ ५३
अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ५४
पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः । ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि बहुधा मया ॥ ५५
तदद्भुतमिदं ब्रह्मन्पवित्रं परमं मम । शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात्प्रभो ॥ ५६
ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति । इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ ५७
कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिक । कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम ॥ ५८
मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज । तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो मम ॥ ५९

इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ।
प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ६०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् । हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १
सदृशं राजशार्दूल तवैतद्भुवि नान्यथा । महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः[१] ॥ २
यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् । कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवाः ॥ ३
अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ । तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४
व्रते मे बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ । मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥
समांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ ५
अवधूते[२] तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये । कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ ६
न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव । तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते ॥ ७
स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् । काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ८
शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा । राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ ९
श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः । त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ १०
न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथंचन । न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ ११
वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ । रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥ १२
न च पुत्रकृतस्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव । अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ १३
अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ १४
यदि ते धर्मलाभं च यशश्च परमं भुवि । स्थितमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ १५
यद्यभ्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददते तव मन्त्रिणः । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे राघवं मे विसर्जय ॥ १६
अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि । दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ १७
नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव । तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ १८
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः । विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९
स तन्निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् । शोकमभ्यगमत्तीव्रं व्यषीदत भयान्वितः २०

१ वसिष्ठेन व्यपदेशः उपदेशः वसिष्ठव्यपदेशः । सोऽस्यास्तीति तत्तथा । २ विघ्निते ।

इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान् ।
नरपतिरभवन्महांस्तदा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् । मुहूर्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १
ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः । न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २
इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः । अनया संवृतो गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३
इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः । योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४
अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि । यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५
निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता । अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६
बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् । न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७
न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते ध्रुवम् ॥ ८
विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे । जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ९
यदि वा राघवं ब्रह्मन्नेतुमिच्छसि सुव्रत । चतुरङ्गसमायुक्तं मया च सहितं नय ॥ १०
षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ११
चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम । ज्येष्ठं धर्मप्रधानं च न रामं नेतुमर्हसि ॥ १२
किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते । कथंप्रमाणाः के चैतान्रक्षन्ति मुनिपुङ्गव ॥ १३
कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् । मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ १४
सर्वं मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे । स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥ १५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत १६॥ पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः १७
स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् । महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १८
श्रूयते हि महावीर्यो रावणो राक्षसाधिपः । साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ १९
यदा स्वयं न यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः । तेन संचोदितौ द्वौ तु राक्षसौ सुमहाबलौ ॥
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ २०
इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा । न हि शक्तोऽस्मि सङ्ग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २१
स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके । मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान् गुरुः ॥ २२
देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः । न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २३
स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि राक्षसः । तेन चाहं न शक्नोमि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥
सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ २४
कथमप्यमरप्रख्यं सङ्ग्रामाणामकोविदम् । बालं मे तनयं ब्रह्मन्नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २५
अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः । यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २६
तौ हि यक्षस्य कन्यायां जातौ दैत्यकुलोद्वहौ । मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥
तयोरन्यतरेणाहं योद्धा स्यां ससुहृद्गणः ॥ २७

१ अतीव व्यथितमना इत्यन्वयः । २ यतः तौ ते तव यज्ञविघ्नकरौ अतो नैव दास्यामि ।

इति नरपतिजल्पनाद्द्विजेन्द्रं कुशिकसुतं सुमहान्विवेश मन्युः ।
सुहुत इव मखेऽग्निराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् । समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥१
पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि । राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २
यदीदं ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतम् । मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सबान्धवः ॥३
तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४
त्रस्तरूपं स विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः । नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५
इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः । धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६
त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः । स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७
संश्रुत्यैवं करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघव । इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८
कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः । गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९
एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः । एष बुद्ध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १०
एषोऽस्त्रान्विविधान्वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । नैनमन्यः पुमान्वेत्ति न च वेत्स्यन्ति केचन॥ ११
न देवा ऋषयः केचिन्नासुरा न च राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १२
सर्वास्त्राणि भृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः । कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति॥ १३
तेपि पुत्रा भृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः । नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः॥ १४
जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे । ते सुवातेऽस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५
पञ्चाशतं सुताँल्लेभे जया नाम परान्पुरा । वधायासुरसैन्यानाममेयान्कामरूपिणः ॥ १६
सुप्रभा जनयच्चापि पुत्रान्पञ्चाशतं पुनः । संहारान्नाम दुर्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः ॥ १७
तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत्कुशिकात्मजः । अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयः स धर्मवित् १८
तेनास्य मुनिमुख्यस्य सर्वज्ञस्य महात्मनः । न किंचिदप्यविदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९
एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महायशाः । न रामगमने राजन्संशयं गन्तुमर्हसि ॥ २०
तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः । तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१

इति मुनिवचनात्प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद भास्वराङ्गः ।
गमनमभिरुरोच राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम् । प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १
कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च । पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २
स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथः प्रियम् । ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३
ततो वायुः सुखस्पर्शो विरजस्को ववौ तदा । विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४

१ अतिशयेन त्रस्तम् । २ कृशाश्वस्येति पाठान्तरम् । ३ यदा अयं राज्यं प्रशासति प्रशास्ति तदा दत्ताः ।

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनैः । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५
विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः । काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६
कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश । विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥
अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ ७
तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी स्वलङ्कृतौ । बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ ८
कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयेतामनिन्दितौ ॥
स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमाराविव पावकी ॥ ९
अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे । रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १०
गृहाण वत्स सलिलं माभूत्कालविपर्ययः । मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ ११
न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः । न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः १२
न बाह्वोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन । त्रिषु लोकेषु वै राम न भवेत्सदृशस्तव ॥ १३
न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये । नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १४
एतद्विद्याद्वये लब्धे भविता नास्ति ते समः । बला त्वतिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १५
क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥ १६
विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाप्यतुलं त्वयि । पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ॥ १७
प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि धार्मिक ॥ १८
कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः । तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ १९
ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः । प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ २०
विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः । सहस्ररश्मिर्भगवाञ्शरदीव दिवाकरः ॥ २१
गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे । ऊषुस्तां रजनीं तीरे सरय्वाः सुसुखं त्रयः ॥२२

दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते सहोषिताभ्याम् ।
कुशिकसुतवचोनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विबभौ विभावरी च ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः । अभ्यभाषत काकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे ॥ १
कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते । उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २
तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नृपात्मजौ । स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३
कृताह्निकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् । अभिवाद्याभिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४
तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् । ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५
तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणामुग्रतेजसाम् । बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६
तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् । ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७
कस्यायमाश्रमः पुण्यः कोन्वस्मिन्वसते पुमान् । भगवञ्छ्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ॥ ८
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः । अब्रवीच्छ्रूयतां राम यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९
कन्दर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ १०

१ गृहाण सलिलं शुद्धाचमनं कुर्वित्यर्थः । २ समुदितविद्यः लब्धविद्य इति यावत् । ३ हे राम त्वज्जननी कौसल्या सुप्रजाः सुपुत्रा ।

तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम्। कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणम्॥
धर्षयामास दुर्मेधा हुङ्कृतश्च महात्मना॥ ११
अवदग्धस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन। व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः॥ १२
तस्य गात्रं हतं तत्र निर्दग्धस्य महात्मना। अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण हि॥ १३
अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव। स चाङ्गविषयः श्रीमान्यत्राङ्गं प्रमुमोच ह॥ १४
तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा। शिष्या धर्मपरा नित्यं तेषां पापं न विद्यते॥ १५
इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन। पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम्॥ १६
अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम्। स्नाताश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम॥ १७
तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा। विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन्॥ १८
अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे। रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम्॥१९
सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन्। यथार्हमजपन्संध्यामृषयस्ते समाहिताः॥ २०
तत्र वासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह। न्यवसन्सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा॥ २१
कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ। रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः॥ २३॥

चतुर्विंशः सर्गः।

ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमरिन्दमौ। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ॥ १
ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः। उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन्॥ २
आरोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः। अरिष्टं गच्छ पन्थानं माभूत्कालविपर्ययः॥ ३
विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीनभिपूज्य च। ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम्॥ ४
ततः शुश्राव वै शब्दमतिसंरम्भवर्धितम्। मध्यमागम्य तोयस्य सह रामः कनीयसा॥ ५
अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम्। वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः॥ ६
राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम्। कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम्॥ ७
कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरः। ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः॥ ८
तस्मात्सुस्राव सरसः सायोध्यामुपगूहते। सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता॥ ९
तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते। वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु॥ १०
ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ। तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ॥ ११
स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः। अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम्॥ १२
अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम्। भैरवैः श्वापदैः पूर्णं शकुन्तैर्दारुणारुतैः॥ १३
नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः। सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चोपशोभितम्॥ १४
धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिन्दुकपाटलैः। संकीर्णं बदरीभिश्च किंन्वेतद्दारुणं वनम्॥ १५
तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः। श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतद्दारुणं वनम्॥ १६
एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम। मलदाश्च करूशाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ॥ १७
पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम्। क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत्॥ १८
तमिन्द्रं स्नापयन्देवा ऋषयश्च तपोधनाः। कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन्॥ १९

इह भूम्यां मलं दत्त्वा दत्त्वा कारूशमेव च । शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ २०
निर्मलो निष्करूशश्च शुचिरिन्द्रो यदाऽभवत्। ददौ देशस्य सुप्रीतो वरं प्रभुरनुत्तमम् ॥ २१
इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः । मलदाश्च करूशाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥२२
साधु साध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् । देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता२३
एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम । मलदाश्च करूशाश्च मुदितौ धनधान्यतः ॥ २४
कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी वै कामरूपिणी । बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत् ॥
ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः २५ ॥ मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः२६
वृत्तबाहुर्महावीर्यो विपुलास्यतनुर्महान् । राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥ २७
इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव । मलदांश्च करूशांश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ २८
सेयं पन्थानमावृत्त्य वसत्यध्यर्धयोजने । अत एव च गन्तव्यं ताटकाया वनं यतः ॥ २९
स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् । मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ॥ ३०
न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशम् । यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया॥ ३१
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथैतद्दारुणं वनम् । यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् । श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ १
अल्पवीर्या यदा यक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुङ्गव । कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २
इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः । विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्तरा ॥
वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ३
पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् । अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ४
पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ५
ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः । न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ ब्रह्मा महायशाः ॥ ६
तां तु जातां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् । जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम्॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रमजायत । मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ८
सुन्दे तु निहते राम सागस्त्यं मुनिपुङ्गवम् । ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ९
भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्जन्ती साभ्यधावत ॥ १०
आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः । राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः॥ ११
अगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १२
पुरुषादी महायक्षी विरूपा विकृतानना । इदं रूपं विहायाथ दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३
सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्च्छिता । देशमुत्सादयत्येनमगस्त्यचरितं शुभम् ॥ १४
एनां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् । गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १५
न ह्येनां शापसंस्पृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् । निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १६
न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम । चातुर्वर्ण्यहितार्थाय कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १७

१ कारूशं क्षुधाम् । २ उत्सादितं निर्जनीकृतम् । ३ ऐच्छत् । ४ कर्तव्यं कर्मेति शेषः ।

नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात्। पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सता ॥ १८
राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः। अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते॥१९
श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप। पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्थरामभ्यसूदयत् ॥ २०
विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी दृढव्रता। अनिन्द्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता२१
एतैश्चान्यैश्च बहुभी राजपुत्र महात्मभिः। अधर्मसहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥
तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनान्नृप ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः।

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः। राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १
पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात्। वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशङ्कया ॥ २
अनुशिष्टोऽस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना। पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं च तद्वचः ॥ ३
सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः। करिष्यामि न संदेहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४
गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्यास्य सुखाय च। तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५
एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्ध्वा मुष्टिमरिंदमः। ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ६
तेन शब्देन वित्रस्तास्ताटकावनवासिनः। ताटका च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ७
तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता। श्रुत्वा चाभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दो विनिःसृतः॥८
तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम्। प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोऽभ्यभाषत ९
पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः। भिद्येरन्दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ १०
एनां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्विताम्। विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११
न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम्। वीर्यं चास्या गतिं चापि हनिष्यामीति मे मतिः१२
एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता। उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत ॥ १३
विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुंकारेणाभिभर्त्स्य ताम्। स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १४
उद्धून्वाना रजो घोरं ताटका राघवावुभौ। रजोमोहेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १५
ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ। अवाकिरत्सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः ॥ १६
शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः। प्रतिहत्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १७
ततश्छिन्नभुजां श्रान्तामभ्याशे परिगर्जतीम्। सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम्॥१८
कामरूपधरा सद्यः कृत्वा रूपाण्यनेकशः। अन्तर्धानं गता यक्षी मोहयन्तीव मायया ॥
अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार ह ॥ १९
ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः। दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
अलं ते घृणया वीर पापैषा दुष्टचारिणी। यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धति मायया ॥ २१
वध्यतां तावदेवैषा पुरा संध्या प्रवर्तते। रक्षांसि संध्याकालेषु दुर्धर्षाणि भवन्ति वै ॥ २२
इत्युक्तस्तु तदा यक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षतीम्। दर्शयञ्शब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ २३
सा रुद्धा शरजालेन मायाबलसमन्विता। अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ २४

---

१ राजपुत्रेण। २ अस्तु इति अभ्यभाषत। ३ पुरा वर्धति वर्धिष्यते।

तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव । शरेणोरसि विव्याध सा पपात ममार च ॥ २५
तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा । साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ २६
उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः । सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २७
मुने कौशिक भद्रं ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः । तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ २८
प्रजापतेर्भृशाश्वस्य पुत्रान्सत्यपराक्रमान् । तपोबलभृतान्ब्रह्मन् राघवाय निवेदय ॥ २९
पात्रभूतश्च ते ब्रह्मंस्तवानुगमने धृतः । कर्तव्यं च महत्कर्म सुराणां राजसूनुना ॥ ३०
एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा यथागतम् । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य ततः सन्ध्या प्रवर्तते[1] ॥ ३१
ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः । मूर्ध्नि राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३२
इहाद्य रजनीं राम वसाम शुभदर्शन । श्वःप्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३३
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः । उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ ३४
मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि । रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ३५

निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः ।
उवास तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः । प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ १
परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते राजपुत्र महायशः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २
देवासुरगणान्वापि सगन्धर्वोरगानपि । यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३
तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः । दण्डचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४
धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च । विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैन्द्रमस्त्रं तथैव च ॥ ५
वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा । अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ॥
ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६
गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी उभे । प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ७
धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च । पाशं वारुणमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ ८
अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनन्दन । ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ ९
आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः । वायव्यं प्रथनं नाम ददामि च तवानघ ॥ १०
अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च । शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव ॥ ११
कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् । धारयन्त्यसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १२
वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नाम नामतः । असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ १३
गान्धर्वमस्त्रं दयितं मानवं नाम नामतः । प्रस्वापनप्रशमने दद्मि सौरं च राघव ॥ १४
दर्पणं शोषणं चैव सन्तापनविलापने । मदनं चैव दुर्धर्षं कन्दर्पदयितं तथा ॥ १५
पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः । प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १६
तामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबल । संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं नाम नामतः ॥ १७

---

1 प्रवर्तते प्रावर्तत ।

सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायाधरं परम् । घोरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १८
सौम्यास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुदामनम् । दारुणं च भगस्यापि शीतेषुमथ मानवम् १९
एतान् राम महाबाहो कामरूपान्महाबलान् । गृहाण परमोदारान्क्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २०
स्थितस्तु प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा । ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१
सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् । तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२
जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २३
ऊचुश्च मुदिताः सर्वे रामं प्राञ्जलयस्तदा । इमे स्म परमोदाराः किंकरास्तव राघव ॥ २४
[यद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै । ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः ॥१]
प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना । मानसा मे भविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् २५
ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् । अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः । गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥१
गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन्दुराधर्षः सुरासुरैः । अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारं मुनिपुङ्गव ॥ २
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महायशाः । संहारं व्याजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ॥३
सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च । प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४
लक्षाक्षविषमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ । दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५
पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ । ज्योतिषं कृशनं चैव नैराश्यविमलावुभौ ॥ ६
योगन्धरहरिद्रौ च दैत्यप्रशमनौ तथा । सार्चिर्माली धृतिर्माली वृत्तिमान्रुचिरस्तथा ॥ ७
पितृसौमनसं चैव विधूतमकरावुभौ । करवीरकरं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८
कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा । जृम्भकं सर्वनाभं च सन्तानवरणौ तथा ॥ ९
भृशाश्वतनयान् राम भास्वरान्कामरूपिणः । प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव॥ १०
बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ११
दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः । केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा ॥ १२
चन्द्रार्कसदृशाः केचित्प्रह्वाञ्जलिपुटास्तथा । रामं प्राञ्जलयो भूत्वाऽब्रुवन्मधुरभाषिणः ॥ १३
इमे स्म नरशार्दूल शाधि किं करवाम ते ॥ १४
मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ । गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ॥ १५
अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् १६
[ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः । लक्ष्मणाय च तान्सर्वान्वरास्त्रान्रघुनन्दनः ॥
संहारान्स च संहृष्टः श्रीमांस्तस्मै न्यवेदयत् ॥ १]
स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् । गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् १७
किंन्वेतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः । वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १८
दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च । नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुनादैरलङ्कृतम् ॥ १९
निःसृतास्म मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ॥ २०
अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया । सर्वं मे शंस भगवन् कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ २१

संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः । तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामुने ॥ २२
भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी । रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मया वध्याश्च राक्षसाः २३
एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वचनं परिपृच्छतः । विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १
इह राम महाबाहो विष्णुर्देववरः प्रभुः । वर्षाणि सुबहून्येव तथा युगशतानि च ॥
तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ २
एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः । सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३
एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः । निर्जित्य दैवतगणान्सेन्द्रांश्च समरुद्गणान् ॥
कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ४
बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः । समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ५
बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् । असमाप्ते क्रतौ तस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ६
ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः । यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७
स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपागतः । वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे राम काश्यपोऽग्निसमप्रभः । अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९
देवीसहायो भगवान्दिव्यं वर्षसहस्रकम् । व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ १०
तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकम् । तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११
शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो । त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १२
तमुवाच हरिः प्रीतः काश्यपं धूतकल्मषम् । वरं वरय भद्रं ते वरार्होऽसि मतो मम ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥ १४
अदित्या देवतानां च मम चैवानुयाचतः । वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १५
पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ । भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ॥
शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६
अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति । सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १७
अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत । वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १८
त्रीन्क्रमानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मानदः । आक्रम्य लोकाल्लोकात्मा सर्वलोकहिते रतः ॥ १९
महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा । त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ २०
तेनैष पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः । मयापि भक्त्या तस्यैष वामनस्योपभुज्यते ॥ २१
एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः । अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ २२
अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् । तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ २३
प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः । शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ २४
तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः । उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २५

१ तपश्चरणफलसिद्ध्यर्थम् । २ माया विष्णुत्वाच्छादिका शक्तिः । तस्या योगं संबन्धम् । ३ संसारश्रमनिवर्तकः । ४ तस्य वामनस्य एष आश्रमः उपभुज्यते आश्रीयते ।

यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते । तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २६
मुहूर्तमिव विश्रान्तौ राजपुत्रावरिंदमौ । प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥ २७
अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुङ्गव । सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥२८
एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः । प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥२९
कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ । प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां सन्ध्यामुपास्य च ॥३०
स्पृष्टोदकौ शुची जप्यं समाप्य नियमेन च । हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिंदमौ । देशे काले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १
भगवञ्श्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ । संरक्षणीयौ[1] तौ ब्रह्मन्नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २
एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया । सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३
अद्य प्रभृति षड्रात्रं रक्षतं राघवौ युवाम् । दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४
तौ च तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ । अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५
उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ । ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिंदमौ ॥ ६
अथ काले गते तस्मिन्षष्ठेऽहनि समागते । सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७
रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया । प्रजज्वाल[2] ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८
सदर्भचमसस्रुका ससमित्कुसुमोच्चया । विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्त्विजा ॥ ९
मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते । आकाशे च महाञ्शब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥१०
आवार्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि निर्गतः । तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥११
मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये । आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ १२
सा तेन रुधिरौघेण वेदिर्जज्वाल मण्डिता । दृष्ट्वा वेदिं तथाभूतां सानुजः क्रोधसंयुतः ॥
सहसाऽभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३
तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः । लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४
पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान्राक्षसान्पिशिताशनान् । यज्ञघ्नानशनिप्रख्यान्देवारीन्पिशिताशनान् ॥
मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५
[करिष्यामि न संदेहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् । इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापे संधाय वेगवान् ॥१]
मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् । चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १६
स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहितः । संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ १७
विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेषुबलताडितम् । निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८
[पश्य लक्ष्मण शीतेषुं मानवं धर्मसंहितम् । मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥१]
इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान्दुष्टचारिणः । राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्रुधिराशनान् ॥ १९
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं चाशु लाघवं दर्शयन्निव । संगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः ॥
सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ २०

---

१ संरक्षणीयौ निवारणीयौ । २ वेदिप्रज्वलनमुत्पातो राक्षसागमसूचकः ।

शेषान्वायव्यमादाय निजघान महायशाः । राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २१
स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्रघुनन्दनः । ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २२
अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः। निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् २३
कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया । सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं राम महायशः ॥
स हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत् ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः।

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ । ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १
प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाह्णिकक्रियौ । विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहितावभिजग्मतुः ॥ २
अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् । ऊचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३
इमौ स्म मुनिशार्दूल किंकरौ समुपस्थितौ । आज्ञापय यथेष्टं वै शासनं करवाव किम् ॥ ४
एवमुक्तास्ततस्ताभ्यां सर्व एव महर्षयः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५
मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम् ॥ ६
त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि । अद्भुतं धनुरत्नं च तत्र तद्द्रष्टुमर्हसि ॥ ७
तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः । अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८
नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः । कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥ ९
धनुषस्तस्य वीर्यं तु जिज्ञासन्तो महीक्षितः । न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १०
तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः । तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं चाद्भुतदर्शनम् ॥ ११
तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः । याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२
आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव । अर्चितं विविधैर्गन्धैर्धूपैश्चागरुगन्धिभिः ॥ १३
एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा । सर्षिसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४
स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् । उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् १५
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा सिद्धाश्रममनुत्तमम् । उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६
तं प्रयान्तं मुनिवरमन्वयादनुसारिणम् । शकटीशतमात्रं च प्रायेण ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७
मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः । अनुजग्मुर्महात्मानं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १८
निवर्तयामास ततः पक्षिसङ्घान्मृगानपि ॥ १९
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे । वासं चक्रुर्मुनिगणाः शोणाकूले समाहिताः ॥ २०
तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ॥ २१
रामो हि सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च । अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २२
अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् । पप्रच्छ नरशार्दूलः कौतूहलसमन्वितः ॥ २३
भगवन्कोन्वयं देशः समृद्धवनशोभितः । श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २४
चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः । तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

१ निर्बाधाः । २ शोभनमुष्टिबन्धनस्थानम् । ३ धनुरुत्सवे प्राधान्येनार्चितं धनुरायागः । ४ प्रायेण बाहुल्येन ।

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः । अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १
स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुगुणोल्वणान् । वैदर्भ्यां जनयामास सदृशांश्चतुरः सुतान् ॥
कुशाम्बं कुशनाभं च आधूर्तरजसं वसुम् ॥ २
दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया । तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥ ३
क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् । कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसंमताः ॥
निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ४
कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम् । कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥५
आधूर्तरजसो राम धर्मारण्यं महीपतिः । चक्रे पुरवरं राजा वसुश्चक्रे गिरिव्रजम् ॥ ६
एषा वसुमती राम वसोस्तस्य महात्मनः । एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समंततः ॥ ७
सुमागधी नदी रम्या मगधान्विश्रुता ययौ । पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥८
सैषा हि मागधी राम वसोस्तस्य महात्मनः । पूर्वाभिचरिता राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ ९
कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् । जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥ १०
तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः । उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ॥ ११
गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च सर्वशः । आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १२
अथ ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि । उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १३
ताः सर्वगुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः । दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ । मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५
चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः । अक्षय्यं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः । अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १७
अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां त्वं सुरोत्तम । प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमस्मानवमन्यसे ॥ १८
कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थास्त्वां सुरोत्तम । स्थानाच्च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥१९
माभूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् । नावमन्यस्व धर्मेण स्वयंवरमुपास्महे ॥ २०
पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं हि नः । यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति २१
तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः । प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभुः ॥ २२
ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् । प्रापतन्भुवि संभ्रान्ताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः २३
स च ता दयिता दीनाः कन्याः परमशोभनाः । दृष्ट्वा भग्नास्तदा राजा संभ्रान्त इदमब्रवीत् २४
किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते । कुब्जाः केन कृताः सर्वा वेष्टन्त्यो नाभिभाषथ २५
एवं राजा विनिश्वस्य समाधिं संदधे ततः ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः । शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १
वायुः सर्वात्मको राजन्प्रधर्षयितुमिच्छति । अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २

१ ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य सः ब्रह्मयोनिः । अयोनिजो ब्रह्मपुत्रः । २ युक्तायां अनुरूपायाम् । ३ अक्लिष्टकर्मणः अप्रतिहतकर्मणः । ४ बभञ्ज कुब्जीचकार ।

पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः । पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ३
तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता । एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स्म वायुना निहता भृशम् ॥ ४
तासां तद्वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः । प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५
क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् । ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६
अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ ७
दुष्करं तद्धि वः क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः । यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ ८
क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः । क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्ठितं जगत् ९
विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः । मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः॥
देशकालौ प्रदानस्य सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १०
एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महामुनिः। ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११
तप्यन्तं तमृषिं तत्र गन्धर्वी पर्युपासते । सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२
सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा । उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३
स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन। परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम्॥ १४
परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मधुरस्वरा । उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम्॥ १५
लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः। ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिक १६
अपतिश्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित्। ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् १७
तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रमनुत्तमम् । ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८
स राजा सौमदेयस्तु पुरीमध्यावसत्तदा। काम्पिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९
स बुद्धिं कृतवान्राजा कुशनाभः सुधार्मिकः । ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २०
तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः। ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१
यथाक्रमं ततः पाणीञ्जग्राह रघुनन्दन । ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२
स्पृष्टमात्रे ततः पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः। युक्ताः परमया लक्ष्म्या बभुः कन्या शतं तदा २३
स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः । बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनःपुनः ॥ २४
कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः । सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५
सोमदापि सुसंहृष्टा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् । यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत ॥
स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः।

कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव । अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १
इष्ट्यां च वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् । उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २
पुत्र ते सदृशः पुत्रो भविष्यति सुधार्मिकः। गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ३
एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् । जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४
कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः । जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५

१ स्वच्छन्दे किंचित्पतिस्वीकारविषये । २ पापानुबन्धेन पापानुसारिणा । ३ न प्रतीच्छता अनङ्गीकुर्वता । ४ प्रदानस्य उचितौ देशकालौ सदृशे पात्रे प्रतिपादनं च मन्त्रयामास । ५ शतं कन्याः बभुः । विसर्गलोप आर्षः ।

स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः । कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६
पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता । नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७
सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी । कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९
ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि निरतः सुखम् । भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन॥१०
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता । पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा॥ ११
अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः। सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा॥ १२
एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता । देशस्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि१३
गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम। निद्रामभ्येहि भद्रं ते माभूद्विघ्नोऽध्वनीह नः॥१४
निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः । नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५
शनैर्वियुज्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् । नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६
उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः । ह्लादयन्प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया विभो ॥१७
नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः । यक्षराक्षससङ्घाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८
एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः । साधु साध्विति तं सर्वे ऋषयो ह्यभ्यपूजयन् ॥१९
कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा । ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २०
विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशाः । कौशिकी च सरिच्छ्रेष्ठा कुलोद्योतकरी तव ॥ २१
इति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः । निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तं गत इवांशुमान् ॥ २२
रामोऽपि सहसौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः । प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ;

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः । निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १
सुप्रभाता निशा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् । गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३
अयं शोणः शुभजलो गाधः पुलिनमण्डितः । कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् । एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५
एवमुक्ता महर्षयो विश्वामित्रेण धीमता । पश्यन्तस्ते प्रयाता वै वनानि विविधानि च ॥ ६
ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा । जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ७
तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् । बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ८
तस्यास्तीरे ततश्चक्रुस्त आवासपरिग्रहम् ॥ ९
ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः । हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः १०
विविशुर्जाह्नवीतीरे शुचौ मुदितमानसाः । विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः ॥ ११

---

१ यतः कुशवंशप्रसूतोस्मि अतः कौशिकसंज्ञोस्मि । २ हितमामुष्मिकं कामः ऐहिकं तदुभयार्थम् । ३ यतो हिमवन्तमाश्रिता तत इत्यर्थः । ४ यागरूपनियमाद्धेतोः । ५ नक्षत्रैरश्विन्यादिभिः ताराभिः केवलनक्षत्रैश्च गहनं व्याप्तं नभः ज्योतिर्भिः ज्योतिष्मद्भिर्नेत्रैरावृतमिवावभासते । ६ चतुर्मुखोपमाः । ७ गाधः स्वल्पजलः ।

अथ तत्र तदा रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् । भगवञ्श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् १२
त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ १३
चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः । वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १४
शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो महान् । तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १५
या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा । नाम्ना मनोरमा नाम पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १६
तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता । उमा नाम द्वितीयाभूत्कन्या तस्यैव राघव ॥ १७
अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवतार्थचिकीर्षया । शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १८
ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् । स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १९
प्रतिगृह्य ततो देवास्त्रिलोकहितकारिणः । गङ्गामादाय तेऽगच्छन्कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २०
या चान्या शैलदुहिता कन्यासीद्रघुनन्दन । उग्रं सा व्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ २१
उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् । रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २२
एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते । गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगा नदी । खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतां वर ॥ २४
सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा । सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ । अभिनन्द्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १
धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया । दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥
विस्तरं विस्तरज्ञोऽसि दिव्यमानुषसंभवम्[1] ॥ २ ॥ त्रीन्पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी[2] ॥ ३
कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा । त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४
तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः । निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५
पुरा राम कृतोद्वाहो नीलकण्ठो महातपाः । दृष्ट्वा च स्पृहया देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६
शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् । तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ॥
न चापि तनयो[3] राम तस्यामासीत्परंतप ॥ ७
ततो देवाः समुद्विग्नाः पितामहपुरोगमाः । यदिहोत्पद्यते भूतं[4] कस्तत्प्रतिसहिष्यते ॥ ८
अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ९
देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत । सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १०
न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः[5] सुरोत्तम । ब्राह्मेण[6] तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ ११
त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि[7] धारय । रक्ष सर्वानिमाँल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ १२
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः । बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १३
धारयिष्याम्यहं[8] तेजस्तेजस्येव सहोमया । त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १४

---

१ दिव्यलोके मानुषलोके च संभवम् । २ प्लावयेत् प्लुता । लकारव्यत्यय आर्षः । भावयेदित्यपि पाठः । ३ तनयः तनयप्राप्करेतोविसर्गः । ४ पुत्ररूपम् । ५ तेजः तेजस्समुद्भूतं पुत्रम् । ६ ब्राह्मेण वेदावगतेन । ७ तेजः रेतः तेजसि तेजोमये निजशरीरे । ८ अहं तेजः अक्षुभितांशं धारयिष्यामि उमाप्यक्षुभितांशं शोणितरूपं तेजः धारयिष्यतीत्यर्थः ।

यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् । धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १५
एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् । यत्तेजः क्षुभितं ह्येतत्तद्धरा धारयिष्यति ॥ १६
एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले । तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १७
ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चाथ हुताशनम् । प्रविश त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १८
तदग्निना पुनर्व्याप्तं संजातः श्वेतपर्वतः । दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥
यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ १९
अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तदा । पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्ततः ॥ २०
अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् । [अप्रियस्य कृतस्याद्य फलं प्राप्स्यथ मे सुराः ॥
इत्युक्त्वा सलिलं गृह्य पार्वती भास्करप्रभा ।] समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २१
यस्मान्निवारिता चैव संगतिः पुत्रकाम्यया । अपत्यं स्वेषु दारेषु तस्मान्नोत्पादयिष्यथ ॥ २२
अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः । एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्शशाप पृथिवीमपि ॥ २३
अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि । न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥
प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती ॥ २४
तान्सर्वान्व्रीडितान्दृष्ट्वा सुरान्सुरपतिस्तदा । गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २५
स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः । हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वरः ॥ २६
एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः । गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

तप्यमाने तपो देवे देवाः सर्षिगणाः पुरा । सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १
ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् । प्रणिपत्य सुराः सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २
यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा । तपः परममास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ३
यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया । संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥४
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । सान्त्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५
शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्नप्रजाः सन्तु पत्निषु । तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ६
इयमाकाशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः । जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमम् ॥ ७
ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तत्सुतम् । उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन । प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९
ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १०
देवकार्यमिदं देव संविधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ ११
देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । दृष्ट्वा तन्महिमानं स समन्तादवकीर्यत ॥ १३

---

१ तत्तेजः अग्निना व्याप्तं सत् श्वेतपर्वतः संजातः । ततः कालपरिपाकेन शरवणत्वं च संजातं । शराणां वनं शरवणम् । २ ऊषरत्वादिरूपेण नानाविधा । ३ बहूनां राज्ञां भार्या । ४ रुद्रः । ५ भगवता भवता यः सेनापतिरस्मभ्यं पुरा आदिकाले दत्तः स इदानीं उमया सह तप्यते । स्मेति प्रसिद्धौ ।

समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १४
तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् । अशक्ता धारणे देव तव तेजः समुद्धतम् ॥
दह्यमानाऽग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ १५
अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः । इह हैमवते पादे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ १६
श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् । उत्ससर्ज महातेजः स्रोतोभ्यो हि तदानघ ॥१७
यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजाम्बूनदप्रभम् । काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यममलं शुभम् ॥ १८
ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत । मलं तस्याभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च ॥ १९
तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २०
निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वतसंनद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१
जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव । सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥ २२
तृणवृक्षलतागुल्मं सर्वं भवति काञ्चनम् ॥ २३
तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः । क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २४
ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् । ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः २५
ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् । पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः २६
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे । स्नापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥२७
स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवात् । कार्तिकेयं महाभागं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २८
प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् । षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २९
गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा । अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ ३०
सुरसेनागणपतिं ततस्तमतुलद्युतिम् । अभ्यषिञ्चन्सुरगणाः समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३१
एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया । कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३२
भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः । आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य कुशिकात्मजः । पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १
अयोध्याधिपतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः । सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २
वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि । द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४
ताभ्यां सह तदा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः । हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५
अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः । सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६
अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति तवानघ । कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७

---

१ समन्ततः सर्वावयवेषु । २ अभ्यषिञ्चत रेतः सर्वावयवेषु यथा व्याप्तं भवति तथा सिक्तवानित्यर्थः । ३ सर्वावयवाः । ४ तेन रेतसेत्यध्याहृतेन पूर्णानीत्यस्य संबन्धः । ५ अभिवृद्धम् । ६ अस्याः गङ्गातः निर्गतं यत् शोणितादि तस्मात् । ७ तैक्ष्ण्यात् गङ्गातो निर्गतात्क्षारात् । ८ तस्याः गङ्गातः यत् मलं अभवत् तत् । ९ तत्र भूमौ । १० पूर्वोक्तश्वेतपर्वतसहितम् । ११ क्षीरेण वर्धनप्रयोजनाय । १२ अयमस्माकं सर्वासां पुत्रो भवत्विति देवैःसह समयं कृत्वा । १३ कृतनिश्चयाः सत्यः । १४ गर्भोदके । १५ अरिष्टनेमिः काश्यपः ।

एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव। षष्टिः पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८
भाषमाणं महात्मानं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम्। ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९
एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन्का बहूञ्जनयिष्यति। श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १०
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः। उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोत्र विधीयताम् ११
एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः। कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति १२
मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन। पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३
षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा। महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४
प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च। जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५
अथ काले गते तस्मिञ्ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत। असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥१६
सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुम्बं[1] व्यजायत। षष्टिः पुत्राः सहस्राणि तुम्बभेदाद्विनिःसृताः ॥ १७
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु धात्र्यस्तान्समवर्धयन्। कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः। षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९
स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः सगरस्यात्मसंभवः। बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनन्दन ॥
प्रक्षिप्य प्रहसन्नित्यं[2] मज्जतस्तान्समीक्ष्य वै ॥ २०
एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिबाधकः। पौराणामहिते युक्तः पुत्रो निर्वासितः पुरात् ॥ २१
तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम असमंजस्य वीर्यवान्। संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२
ततः कालेन महता मतिः समभिजायत। सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३
स कृत्वा निश्चयं राम सोपाध्यायगणस्तदा। यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः। उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम्। पूर्वको मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम्। विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥
श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३
शङ्करश्वशुरो नाम हिमवानचलोत्तमः। विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ ४
तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूद्यज्ञः स पुरुषोत्तम। स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५
तस्याश्वचर्यां काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः। अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६
तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः। राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरत् ॥ ७
ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः। उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ ८
अयं पर्वणि वेगेन यज्ञीयाश्वोपनीयते। हर्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् ॥ ९
यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः। तत्तथा क्रियतां राजन्यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १०
उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः। षष्टिं पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११
गतिं[3] पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः। मन्त्रपूतैर्महाभागैरास्थितो हि महाक्रतुः ॥ १२

१ वृत्ताकारं गर्भपिण्डम्। २ प्रहसन् स्थित इति शेषः। ३ हि यस्मान्मन्त्रपूतैरास्थितोऽनुष्ठितस्तस्माद्रक्षसां गतिं आगमनं न पश्यामि।

तद्गच्छत विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः । समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छत ॥ १३
एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत ॥ १४
यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनत मेदिनीम् । तं चैव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५
दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणो ह्यहम् । इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६
इत्युक्ता हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः । जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७
योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम् । बिभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्नखैः ॥ १८
शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः । भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९
नागानां[2] वध्यमानानामसुराणां च राघव । राक्षसानां च दुर्धर्षः सत्वानां निनदोऽभवत् ॥ २०
योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनन्दन । बिभिदुर्धरणीं वीरा रसातलमनुत्तमम् ॥ २१
एवं पर्वतसंबाधं जम्बूद्विपं नृपात्मजाः । खनन्तो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२
ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुराः सहपन्नगाः । संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३
ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा । ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४
भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः । बहवश्च महात्मानो हन्यन्ते तलवासिनः ॥ २५
अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोपनीयते । इति ते सर्वभूतानि निघ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः।

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः । प्रत्युवाच सुसंत्रस्तान्कृतान्तबलमोहितान् ॥ १
यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः । कापिलं रूपमास्थाय[3] धारयत्यनिशं धराम् ॥
तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ २
पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्टं[4] एव सनातनः । सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घजीविनाम् ॥ ३
पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिंदम । देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ४
सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाम् । पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ५
ततो भित्वा महीं सर्वे कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ६
परिक्रान्ता मही सर्वा सत्वन्तश्च सूदिताः । देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगकिन्नराः ॥ ७
न च पश्यामहेऽश्वं तमश्वहर्तारमेव च । किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ८
तेषा तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तम । समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ ९
भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम् । अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तथ ॥ १०
पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः । षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ ११
खन्यमाने ततस्तस्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् । दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १२
सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन । शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १३
यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः । खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकम्पस्तदा भवेत् ॥ १४
तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् । मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्वा रसातलम् १५
ततः पूर्वां दिशं भित्वा दक्षिणां बिभिदुः पुनः । दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् १६

१ यदि भूतले न दृश्येत तदा कर्तव्यमाह यावदिति । २ नागानां सर्पाणाम् । ३ आस्थाय य इति शेषः । ४ दृष्टो निश्चितः ।
५ दृष्ट इत्यनुषङ्गः ।

महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् । शिरसा धारयन्तं ते विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १७
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः । षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम् ॥ १८
पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् । दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ १९
तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् । खनन्तः समुपक्रान्ता दिशं हैमवतीं ततः ॥ २०
उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् । भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २१
समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् । षष्टिः पुत्रसहस्राणि बिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २२
ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् । रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः २३
ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २४
हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः । प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २५
ते तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः । खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥
अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ २६
अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञीयं हृतवानसि। दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् २७
श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन । रोषेण महताविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ २८
ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना । भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

पुत्रांश्चिरगताञ्ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन । नप्तारमब्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १
शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योऽसि तेजसा । पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोऽपवाहितः ॥ २
अन्तर्भौमानि सत्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च । तेषां त्वं प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ३
अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि । सिद्धार्थः सन्निवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४
एवमुक्तोंऽशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना । धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः[1] ॥ ५
स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः । प्रापद्यत नरश्रेष्ठस्तेन राज्ञाभिचोदितः ॥ ६
दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः । पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् । पितॄन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८
दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्याहांशुमतो वचः । आसमञ्ज[2] कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ॥ ९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् । यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १०
तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः । पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः । भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२
स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा । चुक्रोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३
यज्ञीयं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः । ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४
स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् । सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् १५
विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत्खगाधिपम् । पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६
स चैनमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः । मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७
कपिलेनाप्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः । सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८

१ शीघ्रगमनः । २ असमजपुत्र ।

गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ । तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां तु जलक्रियाम् ॥ १९
भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी । तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोककान्तया ॥
षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २०
गच्छ चाश्वं महाभाग तं गृह्य पुरुषर्षभ । यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥ २१
सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानतिवीर्यवान् । त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महायशाः ॥ २२
ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन । न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २३
तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः । यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २४
स्वपुरं चागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः । गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २५
अकृत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः । राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १
स राजा सुमहानासीदंशुमान्रघुनन्दन । तस्य पुत्रो महानासीद्दिलीप इति विश्रुतः ॥ २
तस्मिन्राज्यं समावेश्य दिलीपे रघुनन्दन । हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि वर्षाणि सुमहायशाः । तपोवनं गतो राम स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् । दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५
कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया । तारयेयं कथं चैनानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६
तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः । पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७
दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८
अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति । व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९
इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा । राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ १०
भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन । अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ११
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ॥ १२
स तपो दीर्घमातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन । ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १३
तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः । अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ १४
सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ १५
ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः । भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १६
भगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जनेश्वर । तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥ १७
तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् । भगीरथो महाभागः कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १८
यदि मे भगवन्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् । सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः ॥ १९
गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् । स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः॥२०
देया च सन्ततिर्देव नावसीदेत्कुलं च नः । इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २१

---

१ वृत्तं पितृवृत्तान्तं सुपर्णवचनं च यथा तथा न्यवेदयदित्यन्वयः । २ जातमात्रस्य कालेनावश्यं प्राप्तव्यो धर्मः कालधर्मः । मरणमिति यावत् । ३ दीर्घश्छान्दसः ।

उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः। प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम्॥ २२
मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ। एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन॥ २३
इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता। तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम्॥ २४
गङ्गायाः पतनं राजन्पृथिवी न सहिष्यति। तां वै धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः २५
तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत्। जगाम त्रिदिवं देवः सह देवैर्मरुद्गणैः॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ४२॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

देवदेवे गते तस्मिन्सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम्। कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत॥ १
[ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षो निराश्रयः। अचलः स्थाणुवत्स्थित्वा रात्रिंदिवमरिंदम॥ १]
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः। उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत्॥ २
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम्। शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम्॥ ३
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता। तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुःसहम्॥
आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत॥ ४
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा। विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम्॥ ५
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः। तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा॥ ६
सा तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि। हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे॥ ७
सा कथंचिन्महीं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता। नैव निर्गमनं लेभे जटामण्डलमोहिता॥ ८
तत्रैवाबंभ्रमद्देवी[1] संवत्सरगणान्बहून्। तामपश्यन्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः॥ ९
अनेन तोषितश्चाभूदत्यर्थं रघुनन्दन। विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति॥ १०
तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे॥ ११
ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथा परा। तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाः शिवजलाः शुभाः॥ १२
सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी। तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः १३
सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथमथो नृपम्॥ ॥ १४
भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः। प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत्॥ १५
गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमाश्रिता। व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम्॥ १६
मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिंशुमारगणैस्तदा। पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत वसुंधरा॥ १७
ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षाः सिद्धगणास्तदा। व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां गतां तथा॥ १८
विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा। पारिप्लवगतैश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः॥ १९
तदद्भुततमं लोके गङ्गापतनमुत्तमम्। दिदृक्षवो देवगणाः समीयुरमितौजसः॥ २०
संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा। शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम्॥ २१
शिंशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चञ्चलैः। विद्युद्भिरिव विक्षिप्तमाकाशमभवत्तदा॥ २२
पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा। शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः॥ २३
क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतम्। विनतं क्वचिदुद्भूतं[2] क्वचिद्याति शनैःशनैः॥ २४

---

१ पुनः पुनरभ्रमत्। २ पाषाणस्खलनादिना ऊर्ध्वमुखम्।

सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः । मुहुरूर्ध्वमुखं गत्वा पपात वसुधातलम् ॥ २५
तच्छङ्करशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः । व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ २६
तत्र देवर्षिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः । भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ २७
शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम् । कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ॥ २८
धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ सुभास्वता । पुनराकाशमाविश्य स्वाँल्लोकाँन्प्रतिपेदिरे ॥ २९
मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता । कृताभिषेको गङ्गायां बभूव विगतक्लमः ॥ ३०
भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः । प्रायादग्रे महातेजास्तं गङ्गापृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ३१
देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ३२
सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाम् । गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३३
यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी । जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ॥ ३४
ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः । गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३५
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो यज्वा तु राघव । अपिबच्च जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३६
ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः । पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ॥
गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ३७
ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत्पुनः । तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च॥ ३८
जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा । सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥
रसातलमुपागच्छत्सिध्यर्थं तस्य कर्मणः ॥ ३९
भगीरथोऽपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः । पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्दीनचेतनः ॥ ४०
अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् । प्लावयद्धूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा । प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १
भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै । सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २
तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् । षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३
सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव । सगरस्यात्मजास्तावत्स्वर्गे स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४
इयं च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति । त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता ५
गङ्गा त्रिपथगा राजन्दिव्या भागीरथीति च । त्रीन्पथो भावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ६
पितामाहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप । कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७
पूर्वकेण हि ते राजंस्तेनातियशसा तदा । धर्मिणां प्रवरेणापि नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८
तथैवांशुमता तात लोकेऽप्रतिमतेजसा । गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९
राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा । मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १०
दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा । पुनर्न शङ्किता नेतुं गङ्गां प्रार्थयतानघ ॥ ११
सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ । प्राप्तोसि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२

१ भस्मत्वेन कृतान् । २ समापय । ३ गङ्गां प्रार्थयतापि न शङ्किता न विचारिता ।

यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम । अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३
प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते । सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४
पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप १५
इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः । यथागतं तथागच्छद्देवलोकं महायशाः ॥ १६
भगीरथोऽपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् । यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ॥ १७
कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह । समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८
प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव । नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९
एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया । स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोतिवर्तते ॥ २०
धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्ग्यमतीव च । यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥
प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ॥ २१
इदमाख्यानमव्यग्रो गङ्गावतरणं शुभम् । यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥
सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः । विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया । गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २
क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं महातपः । इमां चिन्तयतः सर्वां निखिलेन कथां तव ॥ ३
तस्य सा शर्वरी सर्वा सह सौमित्रिणा तदा । जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ४
ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महामुनिम् । उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिंदमः ॥ ५
गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ॥ ६
तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् । नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम्[1] ॥
भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । संतारं कारयामास सर्षिसङ्घः सराघवः ॥ ८
उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं तदा । गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९
ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः । विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १०
अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् । प्रपच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११
कतरो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने । श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः । आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १३
श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः शुभाम् । अस्मिन्देशे तु यद्वृत्तं तदपि शृणु राघव ॥ १४
पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः । अदितेश्च महाभाग वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५
ततस्तेषां नरश्रेष्ठ बुद्धिरासीन्महात्मनाम् । अमरा अजराश्चैव कथं स्याम निरामयाः ॥ १६
तेषां चिन्तयतां राम बुद्धिरासीन्महात्मनाम् । क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७
ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् । मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः १८

---

१ ऋषीणां नौः ऋषितरणार्हा नौः ।

[अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रं सर्पशिरांसि च । वमन्त्यतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १
उत्पाताग्निसंकाशं हालाहलमहाविषम् । तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २
अथ देवा महादेवं शङ्करं शरणार्थिनः । जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुवुः ॥ ३
एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः । प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ ४
उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलभृतं हरिः । दैवतैर्मथ्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ ५
तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रजोऽसि यत् । अग्रपूजामिमां मत्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ ६
इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत । देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ ७
हालाहलविषं घोरं स जग्राहामृतोपमम् । देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ॥ ८
ततो देवासुराः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन । प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतोऽनघ ॥ ९
ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् । त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् ॥ १०
पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि । इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ ११
पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः । पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ १२
देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तमः ॥ १३]
अथ वर्षसहस्रेण सदण्डः सकमण्डलुः । पूर्वं धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ १९
अप्सु निर्मथनादेव रसस्तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ २०
षष्टिः कोट्योऽभवंस्तासामप्सराणां सुवर्चसाम्।असङ्ख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः२१
न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः । अप्रतिग्रहणात्ताश्च सर्वाः साधारणाः स्मृताः२२
वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन । उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ २३
दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् । अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम्॥२४
असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः । हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ २५
उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् । उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ २६
अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः । अदितेस्तु ततः पुत्रा दितेः पुत्रानसूदयन् ॥ २७
एकतोऽभ्यागमन्सर्वे ह्यसुरा राक्षसैः सह । युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ २८
यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः । अमृतं सोऽहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ २९
ये गताभिमुखं विष्णुमक्षयं पुरुषोत्तमम् । संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३०
अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजघ्निरे । तस्मिन्युद्धे महाघोरे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ३१
निहत्य दितिपुत्रांश्च राज्यं प्राप्य पुरंदरः । शशास मुदितो लोकान्सर्षिसङ्घान्सचारणान् ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता । मारीचं काश्यपं राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महाबलैः । शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २
साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि । [बलवन्तं महेष्वासं स्थितिज्ञं समदर्शिनम्] ॥
ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३

१ तपसा ऊर्जितं दृढम् । आर्षः सन्धिः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा । प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४
एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने । जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि । पुत्रं त्रैलोक्यभर्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६
एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना स ममार्ज[1] ताम् । समालभ्य[2] ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ७
गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता । कुशप्लवनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८
तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह । सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसंपदा ॥ ९
अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च । न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १०
गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा । शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११
अथ वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन । दितिः परमसंप्रीता सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२
याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना । वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १३
तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर । अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४
तमहं त्वत्कृते पुत्रं समाधास्ये जयोत्सुकम् । त्रैलोक्यविजयं[3] पुत्र सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १५
एवमुक्त्वा दितिः शक्रं प्राप्ते मध्यं[4] दिवाकरे । निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः[5] ॥ १६
दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादतः कृतमूर्धजाम् । शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास[6] च मुमोद च ॥ १७
तस्याः शरीरविवरं विवेश च पुरंदरः । गर्भं च सप्तधा राम बिभेद परमात्मवान् ॥ १८
भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा । रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९
मा रुदो मा रुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत । बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २०
न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् । निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१
प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत । अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२
तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे । अभिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता । सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत् ॥ १
ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा विफलीकृतः[7] । नापराधोऽस्ति देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २
प्रियं तु कर्तुमिच्छामि मम गर्भविपर्यये । मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्विमे ॥ ३
वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक । मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४
ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः । दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोऽपि महायशाः ॥ ५
चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् । संचरिष्यन्ति भद्रं ते देवभूता ममात्मजाः ॥
त्वत्कृतेनैव नाम्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं दितिं बलनिषूदनः ॥ ७
सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः । विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवरूपास्तवात्मजाः ॥ ८

---

१ ममार्ज तां मार्जनेन आश्वासयामास । २ समालभ्य स्पृष्ट्वा । ३ त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमिति शेषः । ४ गगनमध्यम् । ५ शीर्षतः शिरसि पादौ कृत्वा स्थितेति शेषः । मध्याह्नशयनपरिग्रहप्रसङ्गाभावेनासनएवोपविशन्त्यास्तस्याः शिरः निद्रापारवश्येन पादयोः संसक्तमभवदित्यर्थः । यद्वा पादस्थाने शिरः शिरःस्थाने पादौ च कृत्वा सुप्तवतीत्यर्थः । ६ पादौ शिरःस्थाने कृतौ इति जहास । ७ विफलीकृतः शकलीकृतः ।

एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने । जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९
एष देशः स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा । दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः ॥ १०
इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः । अलम्बुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११
तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता । विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः॥ १२
सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः । सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १३
धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत । सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १४
कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः । कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १५
सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६
तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् । आवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७
इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः॥१८
इहाद्य रजनीं राम सुखं वत्स्यामहे वयम् । श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९
सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् । श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्युद्गच्छन्महायशाः ॥ २०
पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः । प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् २१
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुनिः। संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मया[1] २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे । कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ । अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३
यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४
भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् । परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ॥ ५
किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि । वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् । सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ७
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः । अतिथी परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥
पूजयामास विधिवत्सत्कारार्हौ महाबलौ ॥ ८
ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ । उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ ९
तान्दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् । साधुसाध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् १०
मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः । पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ११
श्रीमदाश्रमसंकाशं किंन्विदं मुनिवर्जितम् । श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्व आश्रमः ॥१२
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः १३
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव । यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मना ॥ १४
गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः । आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५
स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा । वर्षपूगाननेकांश्च राजपुत्र महायशः ॥ १६
तस्यान्तरं विदित्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः । मुनिवेषधरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७

---
1 मया सदृश इति शेषः ।

ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते । संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १८
मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९
अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना । कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २०
आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष मानद । इन्द्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१
सुश्रोणि परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २२
एवं संगम्य तु तया निश्चक्रामोटजात्ततः । ससंभ्रमात्त्वरन्राम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २३
गौतमं स ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् । देवदानवदुर्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ॥ २४
तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् । गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् ॥ २५
दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ २६
अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः । दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २७
मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते । अकर्तव्यमिदं तस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २८
गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना । पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २९
तथा शस्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् । इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि ॥ ३०
वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी । अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ३१
यदा चैतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः । आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३२
तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता । मत्सकाशे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३३
एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् । इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥
हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोधसः । अब्रवीत्त्रस्तवदनः सर्षिसङ्घान्सचारणान् ॥ १
कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः । क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २
अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता । शापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहृतं मया ॥ ३
तस्मात्सुरवराः सर्वे सर्षिसङ्घाः सचारणाः । सुरसाह्यकरं सर्वे सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४
शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः । पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५
[पुराऽविचार्य मोहेन मुनिपत्नीं शतक्रतुः । धर्षयित्वा मुनेः शापात्तत्रैष विफलीकृतः ।
इदानीं कुप्यते देवान्देवराजः पुरंदरः ।] अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ॥
मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छथ ॥ ६ ॥ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति॥ ७
भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः । अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम्॥ ८
अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः । उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ९
तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः । अफलान्भुञ्जते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ १०
इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव । गौतमस्य प्रभावेन तपसश्च महात्मनः ॥ ११

१ अर्थिनः कामार्थ्रोगार्थिनः ऋतुकालं षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणामित्युक्तकालं न प्रतीक्षन्ते तस्मात् । २ सम्यक् ब्रह्मणा निर्मिते अतिसुन्दरीत्यर्थः । ३ विफलः विगतवृषणः ।

तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः । तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ १२
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य तमाश्रममथाविशत् ॥ १३
ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् । लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १४
प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव । स तुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥
[धूमेनापि परीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव ।] मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव॥ १५
सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥
शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १६
राघवौ तु ततस्तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा । स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा च तौ ॥ १७
पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनैः । गन्धर्वाप्सरसां चापि महानासीत्समागमः ॥ १९
साधु साध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् । तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २०
गौतमोऽपि महातेजा अहल्यासहितः सुखी । रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः ॥ २१
रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः । सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १
रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः । साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २
बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् । ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३
ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः । देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४
रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः । निवेशमकरोद्देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५
विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा । शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम् ॥
प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ६
ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् । विश्वामित्राय धर्मेण ददुर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ७
प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः । पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८
स तांश्चापि मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः । यथान्यायं ततः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ ९
अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत । आसने भगवन्नास्तां सहैभिर्मुनिसत्तमैः ॥ १०
जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः । पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः॥ ११
आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान्समन्ततः । दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १२
अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता । अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव । यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ १४
द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनीषिणः । ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५
इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा । पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ १६
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ । अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८
यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने॥ १९

वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने । भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ॥ २०
परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः । काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः । न्यवेदयन्महात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२
सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा । तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २३
अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् । महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २४
एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने । निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः । हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १
गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः । रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २
स तौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य सुखासीनौ नृपात्मजौ । शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३
अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी । दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ॥ ४
अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी । वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५
अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनम् । मम मातुर्महातेजो दैवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६
अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता । माता मम मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७
अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज । इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्तो महात्मनः ॥ ८
अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज । इहागतेन रामेण प्रयतेनाभिवादितः ॥ ९
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः । प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् १०
नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया । संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२
स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपराजितम् ॥ १३
अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरतुलप्रभः । विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४
नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन । गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५
श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः । यथा बलं यथा वृत्तं तन्मे निगदतः शृणु १६
राजाभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिंदमः । धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७
प्रजापतिसुतश्चासीत्कुशो नाम महीपतिः । कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८
कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येव विश्रुतः । गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९
विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् । बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २०
कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् । अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१
नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च तथा गिरीन् । आश्रमान्क्रमशो राम विचरन्नाजगाम ह ॥ २२
वसिष्ठस्याश्रमपदं नानावृक्षसमाकुलम् । नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३
देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् । प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४
ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् । तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५

१ पुत्राविति न्यवेदयत् ।

अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा । फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितरोषैर्जितेन्द्रियैः ॥ २६
ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः । अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् ॥ २७
वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् । ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

स दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः । प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १
स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना । आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह॥ २
उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते । यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३
प्रतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः । तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४
विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तथा । सर्वत्र कुशलं चाह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५
सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः । पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६
कच्चित्ते कुशलं राजन्कच्चिद्धर्मेण रञ्जयन् । प्रजाः पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिक ॥ ७
कच्चित्ते संभृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने । कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन॥ ८
कच्चिद्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप । कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तवानघ ॥ ९
सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् । विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १०
कृत्वोभौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथाः शुभाः । मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ११
ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन । विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल । तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे॥ १३
सत्क्रियां तु भवानेतां प्रतीच्छतु मयोद्यताम् । राजा त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः॥ १४
एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः । कृतमित्यब्रवीद्राजा प्रियवाक्येन मे त्वया ॥ १५
फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे । पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६
सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः । गमिष्यामि नमस्तेस्तु मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ १७
एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि । न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८
बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह । यथा प्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिसत्तम ॥ १९
एवमुक्तो महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः । आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं[1] धूतकल्मषः ॥ २०
एह्येहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम । सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥
भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ २१
यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम्[2] । तत्सर्वं कामधुक्क्षिप्रमभिवर्ष कृते मम ॥ २२
रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् । अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन । विदधे कामधुक्कामान्यस्य यस्य यथेप्सितम् ॥ १
इक्षून्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान् । पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ २

१ चित्रवर्णां नन्दिनीम् । २ अभिमतम् ।

उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः । मृष्टान्नानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३
नानास्वादुरसानां च षाडबानां तथैव च । भाजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४
सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेनाभितर्पितम् ॥ ५
विश्वामित्रोऽपि राजर्षिर्हृष्टः पुष्टस्तदाभवत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६
सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७
पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन्पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८
गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ९
रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः । तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ १०
एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ११
नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् । राजन्दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा ॥ १२
न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिंदम । शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १३
अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च । आयत्तमग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च ॥ १४
स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ १५
सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी सदा । कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥ १६
वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्ततः । संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १७
हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् । ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८
हैरण्यानां रथानां ते श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् । ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूषितान् १९
हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् । सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ २०
नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च । ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २१
यावदिच्छसि रत्नं वा हिरण्यं वा द्विजोत्तम । तावद्ददामि तत्सर्वं शबला दीयतां मम ॥ २२
एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता । न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन ॥ २३
एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् । एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २४
दर्शश्च पूर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः । एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २५
अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः । बहुना किं प्रलपेन न दास्ये कामदोहिनीम् २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

कामधेनुं वसिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोऽन्वकर्षत ॥ १
नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्शिता ॥ २
परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याहं राजभटैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३
किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । यन्मामनागसं भक्तामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४
[इति सा चिन्तयित्वा तु विनिःश्वस्य पुनः पुनः] । निर्धूय तांस्तदा भृत्याञ्शतशः शत्रुसूदन ॥
जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ५

१ षड्रसविकृतानां भक्ष्यविशेषाणाम् । षड्रसानामिति पाठान्तरम् । २ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठम् । ३ न्यायतः । ४ हैरण्यानि हिरण्मयानि कक्ष्याग्रैवेयाणि येषां ते । मध्यबन्धनार्था रज्जुः कक्ष्या ग्रीवाबन्धनरज्जुः ग्रैवेयम् । ५ चतुर्भिरश्वैर्युक्तानाम् । ६ शबलां न दास्यामीति प्राहेत्यन्वयः । ७ अदोमूलाः एतन्मूलाः ।

शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघदुन्दुभिराविणी॥६
भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत । यस्माद्राजभृता[1] मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥७
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ८
न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया । एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः॥ ९
न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च॥१०
इयमक्षौहिणी पूर्णा सवाजिरथसंकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ ११
एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १२
न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणो बलवत्तरः । ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्रात्तु बलवत्तरम् ॥ १३
अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः । विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १४
नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसंभृताम् । तस्य दर्पबलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १५
इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु महायशाः । सृजस्वेति तदोवाच बलं[2] परबलौरुजम्[3] ॥ १६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत्तदा ॥ १७
तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप । नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥१८
बलं भग्नं ततो दृष्ट्वा रथेनाक्रम्य कौशिकः । स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥
पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ १९
विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वा पह्लवाञ्शतशस्तदा । भूय एवासृजत्कोपाच्छकान्यवनमिश्रितान् ॥ २०
तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः । प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिंजल्कसन्निभैः ॥ २१
दीर्घासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः । निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ २२
ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह । तैस्तैर्यवनकाम्भोजाः पह्लवाश्चाकुलीकृताः॥२३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्सृज योगतः॥ १
तस्या हुंभारवाज्जाताः काम्भोजा रविसन्निभाः । ऊधसस्त्वथ संजाताः पह्लवाः शस्त्रपाणयः॥२
योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा । रोमकूपेषु च म्लेच्छा हारीताः सकिरातकाः ॥ ३
तैस्तैर्निषूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् । सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ॥ ४
दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना । विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ ५ ॥ हुंकारेणैव तान्सर्वान्ददाह भगवानृषिः ॥ ६
ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना । भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तदा ॥ ७
दृष्ट्वा विनाशितान्पुत्रान्बलं च सुमहायशाः । सव्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥ ८
समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः । उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९
हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः । हतदर्पो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १०
स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च । पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवान्वपद्यत ॥ ११

१ राजभृताः राजभटाः । २ बलं सैन्यम् । ३ आरुजति हिनस्तीत्यारुजम् । ४ बलमित्यध्याहारः । ५ चम्पककेसरतुल्यैः । ६ हे कामधुक्, योगतः योगमहिम्ना सृज इति चोदयामास । ७ राहुग्रस्तः । ८ पक्षी । ९ राज्यं कर्तुम् । १० पृथिवीं पालयेति नियुज्येत्यन्वयः ।

स गत्वा हिमवत्पार्श्वे किन्नरोरगसेवितम् । महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२
केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः । दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महाबलम् ॥ १३
किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । वरदोस्मि वरो यस्ते काङ्क्षितः सोभिधीयताम्॥ १४
एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः । प्रणिपत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ । साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६
यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु । गन्धर्वयक्षरक्षस्सु प्रतिभान्तु ममानघ ॥
तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥१७॥एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा १८
प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो महाबलः । दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९
विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि । हतमेव तदा मेने वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २०
ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः । यैस्तत्तपोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१
उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः । दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२
वसिष्ठस्य च ये शिष्यास्तथैव मृगपक्षिणः । विद्रवन्ति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः॥२३
वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः । मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदिरिणसंनिभम् ॥ २४
वदतो वै वसिष्ठस्य मा भैरिति मुहुर्मुहुः । नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५
एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः । विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६
आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि । दुराचारोऽसि तन्मूढ तस्मात्त्वं नभविष्यसि ॥ २७
इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः । विधूममिव कालाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः । आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १
ब्रह्मदण्डं[3] समुत्क्षिप्य कालदण्डमिवापरम् । वसिष्ठो भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
क्षत्रबन्धो[5] स्थितोस्म्येष यद्बलं तद्विदर्शय । नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३
क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् । पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन[4] ॥ ४
तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुद्यतम् । ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवाम्भसा ॥ ५
वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा । ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६
मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा । जृम्भणं मादनं चैव संतापनविलापने ॥ ७
शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् । ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८
पैनाकास्त्रं च दयितं शुष्कार्द्रे अशनी उभे । दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९
धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च । वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १०
शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा । वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११
त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कापालमथ कङ्कणम् । एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ १२
वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३

१ अङ्गं संनिपत्योपकारकम्। उपाङ्गं आरादुपकारकम् । उपनिषत् रहस्यमन्त्रः । उपनिषद इत्यकारान्तत्वमार्षम् । २ उपदेशागम्यार्थसहितः । ३ ब्रह्मदण्डं ब्रह्मणा साधारणं दण्डम् । ४ क्षत्रियाधम । ५ इति वसिष्ठोऽब्रवीदित्यध्याहार्यम् ।

तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः १४॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान्गाधिनन्दनः १५
तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः । देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ १६
त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १७
तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा । वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १८
ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १९
रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः । मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ २०
प्राज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः । विधूम इव कालाग्निर्यमदण्ड इवापरः ॥ २१
ततोऽस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् । अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा ॥ २२
निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महातपाः । प्रसीद जपतां श्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः २३
एवमुक्तो महातेजाः शमं[1] चक्रे महातपाः २४॥ विश्वामित्रोपि निकृतो विनिःश्वस्येदमब्रवीत् २५
धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २६
तदेतत्समवेक्ष्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः । तपो महत्समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः । विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १
स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव । ततापं परमं घोरं विश्वामित्रो महत्तपः ॥ २
[फलमूलाशनो दान्तश्चचार सुमहत्तपः] । अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥
हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३
पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४
जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज । अनेन तपसा त्वां तु राजर्षिरिति विद्महे ॥ ५
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः । त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ ६
विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः । दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ७
तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः । देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ ८
एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः । तपश्चकार काकुत्स्थ परमं परमात्मवान् ॥ ९
एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः । त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १०
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव । गच्छेयं सशरीरेण देवानां परमां गतिम् ॥ ११
स वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् । अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् । ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ॥ १३
वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे । त्रिशङ्कुः सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥
वसिष्ठपुत्रान्ददृशे तप्यमानान्यशस्विनः ॥ १४
सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् । अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥
अब्रवीत्सुमहाभागान्सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५
शरणं वः प्रपद्येऽहं शरण्याञ्शरणागतः । प्रत्याख्यातोऽस्मि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६

१ शमं कोपशान्तिम् ।

यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ । गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ १७
शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् । ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः॥
सशरीरो यथाहं हि देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १८
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः । गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन ॥ १९
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः । पुरोधसस्तु विद्वांसस्तारयन्ति सदा नृपान्॥२०
तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् । ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १
प्रत्याख्यातो हि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमो गुरुः । न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३
अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः । तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं तव ॥ ४
बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः । याजने भगवाञ्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५
अवमानं च तत्कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे कथम् ॥ ६
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च । अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु तपोधनाः८
ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् । शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि॥ ९
एवमुक्त्वा महात्मानो विविशुस्ते स्वमाश्रमम् ॥ १०
[तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशमृषिपुत्रस्य भाषितम् । प्राविशत्स्वपुरं राजा चिन्तयामास दुःखितः॥१]
अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥
चित्यमाल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ ११
तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् । प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः१२
एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् । दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम्१३
विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् । चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः १४
कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः । इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोररूपिणम् ॥ १५
किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल । अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १६
अथ तद्वाक्यमाज्ञाय राजा चण्डालतां गतः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम्१७
प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च । अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १८
सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्य दर्शनम् । मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम्॥१९
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ २०
यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः । गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २१
धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः । परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥ २२
दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ २३

---

१ आश्रयान्तरम् । २ घोराभिप्राययुक्तम् । ३ दर्शनं बुद्धिः ।

तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः । कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २४
नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यः शरणमस्ति मे । दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २५
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् ॥ १
ऐक्ष्वाक स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् । शरणं ते भविष्यामि माभैषीर्नृपपुङ्गव ॥ २
अहमामन्त्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः । यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३
गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४
हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप । यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥ ५
एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥
सर्वाञ्शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६
सर्वानृषिगणान्वत्सा आनयध्वं ममाज्ञया । सशिष्यसुहृदश्चैव सर्त्विजः सबहुश्रुतान् ॥ ७
यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः । तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् ॥ ८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया । आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९
ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् । ऊचुश्च वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् १०
श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायान्ति द्विजातयः । सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ ११
वासिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । यदाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ॥ १२
क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १३
ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम् । कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ।
एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे ते समहोदयाः ॥ १५
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६
ये दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७
अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् । सप्तजातिशतान्येव मृतपाः सन्तु सर्वशः ॥ १८
श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः । विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान् ॥ १९
महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् । दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ २०
प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः । दीर्घकालं मम क्रोधाद्दुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१
एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

तपोबलहतान्कृत्वा वासिष्ठान्समहोदयान् । ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १
अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥
तेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २
यथायं स्वशरीरेण स्वर्गलोकं गमिष्यति । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३

१ उपेक्षारूपं वाक्यम् । २ शवभक्षकाः । ३ बलात्प्राणनाशने आसक्तः । ४ प्राप्स्यति ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । ऊचुः समेत्य सहिता धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ ४
अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५
अग्निकल्पो हि भगवाञ्शापं दास्यति रोषितः । तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवम्॥६
गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७
एवमुक्त्वा महर्षयश्चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तदा । याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ८
ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९
ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १०
नाभ्यागमंस्तदाऽऽहूता भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११
ततः क्रोधसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः । स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२
पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर । एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥
दुष्प्रापं स्वशरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३
स्वार्जितं किंचिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् । राजन्स्वतेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज॥१४
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः । दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा॥१५
देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्शिराः॥ १७
एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः । विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥१९
ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः । सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ २०
नक्षत्रमालामपरामसृजत्क्रोधमूर्च्छितः । दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिमध्ये महायशाः ॥ २१
सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ॥
दैवतान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२
ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २३
अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २४
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः । अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५
सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २६
स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २७
यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् ॥
एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ २९
नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिष्षु जाज्वलन् । अवाक्शिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः ॥ ३०
अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् । कृतार्थं कीर्तिमन्तं च स्वर्गलोकगतं तथा॥३१
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः । ऋषिभिश्च महातेजा बाढमित्याह देवताः ॥ ३२
ततो देवा महात्मानो मुनयश्च तपोधनाः । जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ॥ ३३
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ३४

१ प्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रात् ।

एकषष्टितमः सर्गः ।

विश्वामित्रो महात्माथ प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तानृषीन् । अब्रवीन्नरशार्दूलः सर्वांस्तान्वनवासिनः ॥ १
महान्विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् । दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥ २
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः । सुखं तपश्चरिष्यामो वरं तद्धि तपोवनम् ॥ ३
एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः । तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्नृपः । अम्बरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५
तस्य वै यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहारह । प्रणष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६
पशुरद्य हृतो राजन्प्रणष्टस्तव दुर्नयात् । अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७
प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ । आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ८
उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ । अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९
देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च । आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १०
स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन । भृगुतुन्दे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११
तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च । ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥
पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ १२
गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि । पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ १३
सर्वे परिसृता देशा याज्ञीयं न लभे पशुम् । दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४
एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः । नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५
ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् । उवाच नरशार्दूलमम्बरीषं तपस्विनी ॥ १६
अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः । ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं नृप ॥
तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १७
प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः । मातॄणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च । शुनःशेपः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् १९
पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् । विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं नयस्व माम् २०
अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः । हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटीभी रत्नराशिभिः २१
गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः । गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २२
अम्बरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः । शुनःशेपं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

शुनःशेपं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः । व्यश्राम्यत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १
तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः । पुष्करक्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥
तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः ॥ २
विवर्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च । पपाताङ्के मुनेराशु वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३

---

१ योऽहं दक्षिणां दिशमास्थितः तस्य मे । २ विप्रः पुरोहित इति यावत् । ३ हृतः केनापीति शेषः । ४ प्रणष्टः अदृष्टः । ५ अनवधानात् । ६ परिसृताः संचरिताः । ७ इतः एतेषु सुतेषु ।

न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः । त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव ॥ ४
त्राता त्वं हि मुनिश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५
राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः । स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६
त्वं मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा । पितेव पुत्रं धर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः । सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८
यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयन्ति शुभार्थिनः । परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९
अयं मुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति । अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १०
सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः । पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत ॥ ११
नाथवांश्च शुनःशेपो यज्ञश्चाविघ्नितो भवेत् । देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२
मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुष्यन्दादयः सुताः । साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३
कथमात्मसुतान्हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो । अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५
निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् । अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६
श्वमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु । पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७
कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तथा । शुनःशेपमुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयम्[3] ॥ १८
पवित्रपाशैरासक्तो रक्तमाल्यानुलेपनः । वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९
[इन्द्राविष्णू सुरश्रेष्ठौ स्तुहि त्वं मुनिपुत्रक ॥]
इमे तु गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक । अम्बरीषस्य यज्ञेऽस्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २०
शुनःशेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः । त्वरया राजसिंहं तमम्बरीषमुवाच ह ॥ २१
राजसिंह महासत्त्व शीघ्रं गच्छावहे सदः । निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाविश ॥ २२
तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमुत्सुकः । जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३
सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् । पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत् ॥ २४
स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ । इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५
ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितर्पितः । दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनःशेपाय राघव ॥ २६
स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् । फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७
विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः । पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् । अभ्यागच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १
अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः । ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २
तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ४
ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः । पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ५

---

१ हितप्रापकः । २ पापमूलकाद्विपत्तेः । ३ निरामयं यथा भवति तथा । ४ यज्ञवाटम् । ५ दर्भरज्जुभिः कृतलाञ्छनम् । ६ प्राप्तवान् ।

तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः । रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ६
दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ७
अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे । अनुगृह्णीष्व भद्रं ते मदनेन सुमोहितम् ॥ ८
इत्युक्ता सा वरारोहा तत्र वासमथाकरोत् । [तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागतः]॥ ९
तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव । विश्वामित्राश्रमे राम सुखेन व्यतिचक्रमुः॥ १०
अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः । सव्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ११
बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन । सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् ॥ १२
अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश । काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ १३
विनिःश्वसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः । भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिं स्थिताम्॥ १४
मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः । उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह॥ १५
स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः । कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १६
तस्य वर्षसहस्रं तु घोरं तप उपासतः । उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १७
अमन्त्रयन्समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः । महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १८
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १९
महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः । महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ २०
ब्रह्मणः स वचः श्रुत्वा सर्वलोकेश्वरस्य ह । न विषण्णो न संतुष्टो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ २१
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा सर्वलोकपितामहम् । प्रत्युवाच ततो वाचं विश्वामित्रो महामुनिः २२
महर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः । यदि मे भगवानाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥ २३
तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेन्द्रियः । यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः॥ २४
विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः । ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ २५
घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः । शिशिरे सलिलस्थायी रात्र्यहानि तपोधनः ॥ २६
एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २७
तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ । संभ्रमः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २८
रम्भामप्सरसं शक्रः सह सर्वैर्मरुद्गणैः । उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

सुरकार्यमिदं रम्भे कर्तव्यं सुमहत्त्वया । लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १
तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता । व्रीडिता प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २
अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः । क्रोधमुत्स्रक्ष्यते घोरं मयि देव न संशयः ॥ ३
ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तया राम रम्भया भीतया तदा ॥
तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ॥४॥ मा भैषि रम्भे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ५

---

१ पञ्च पञ्च च दशेत्यर्थः । २ इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । ३ अमन्त्रयन् ब्रह्मणा सहेति शेषः । ४ ततोऽहं विजितेन्द्रियः । यदिमहर्षित्वं भवता दत्तं ततोऽहं विजितेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः । ५ सुमहत् सुरकार्यं कर्तव्यम् । ६ भैषि इत्यत्रार्षो ह्रस्वः

कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे। अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥ ६
त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम्। तमृषिं कौशिकं रम्भे भेदयस्व तपस्विनम् ॥ ७
सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम्। लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८
कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम्। संप्रहृष्टेन मनसा तत एनामुदैक्षत ॥ ९
अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च। दर्शनेन च रम्भाया मुनिः संदेहमागतः ॥ १०
सहस्राक्षस्य तत्कर्म विज्ञाय मुनिपुङ्गवः। रम्भां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ ११
यन्मां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम्। दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १२
ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः। उद्धरिष्यति रम्भे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३
एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः। अशक्नुवन्धारयितुं क्रोधं संतापमागतः ॥ १४
तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदाभवत्१५॥वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः१६
कोपेन सुमहातेजास्तपोपहरणे कृते। इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १७
बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोपहरणे कृते ॥ १८
नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन। अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ १९
अहं विशोषयिष्यामि ह्यात्मानं विजितेन्द्रियः। तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् ॥
अनुच्छ्वसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः२०॥ न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः२१
एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः। चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः।

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः। पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १
मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम्। चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २
पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम्। विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३
स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययम् ॥ ४
तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः। भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥
इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५
तस्मै दत्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः। निःशेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः
न किंचिदवदद्विप्रं मौनव्रतमथास्थितः ॥ ६ ॥ अथ वर्षसहस्रं वै नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७
तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत। त्रैलोक्यं येन संभ्रान्तमादीपितमिवाभवत् ॥ ८
ततो देवाः सगन्धर्वाः पन्नगासुरराक्षसाः। मोहितास्तेजसा तस्य तपसा मन्दरश्मयः ॥
कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ९
बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः। लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥
न ह्यस्य वृजिनं किंचिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्यथ ॥ १०

---

१ अहं कोकिलो भूत्वा माधवे वसन्ते सति स्थास्यामि। २ बहवो गुणाः शृङ्गारचेष्टारूपा यस्य तत्। ३ चलचित्तं कारय। ४ संदेहं सहस्राक्षप्रेरिता स्वयमागता वेति। ५ शिलाप्रतिमा। ६ दुर्भगे दुष्टप्रयत्ने। ७ शरीरावयवाः। ८ तपःसिद्धये सर्वथैवान्नं दातव्यमिति निश्चयवान्।

न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् । विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥ ११
व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किंचित्प्रकाशते । सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ १२
प्रकम्पते च पृथिवी वायुर्वाति भृशाकुलः । ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ १३
संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् । भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १४
बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः । तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १५
कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् । देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ १६
ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः । विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥
ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १७
ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक । दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्गणः ॥
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ १८
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् । कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः १९
ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च । ॐकारश्च वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ २०
क्षत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि । ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥
यद्ययं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २१
ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः । सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २२
ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपत्स्यते तव । इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २३
[विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् । पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥
कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः ॥ १]
एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना । एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ॥
एष धर्मपरो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् ॥२४॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ २५
शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ । जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २६
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव । यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २७
पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने । [विश्वामित्र महाभाग ब्रह्मर्षीणां वरोत्तम] ॥
गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया ॥ २८
विस्तरेण च ते ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः । श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ २९
सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३०
अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् । अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥
[पितामहस्य च यथा यथा चैव ह्युमापतेः ॥ ३१]
तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो । कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बते रविमण्डलम् ॥ ३२
श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः । स्वागतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३३
एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् । विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३४
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः । प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३५
विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सरामः सहलक्ष्मणः । स्ववाटमभिचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

---

१ वरयन्तु अध्यापनयाजनार्हां भवन्तु ।

षट्षष्टितमः सर्गः ।

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः । विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १
तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २
भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ । भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना । प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४
पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ । द्रष्टुकामौ धनुः श्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५
एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ । दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ॥ ६
एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥७॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ८
देवरात इति ख्यातो निमेः षष्ठो महीपतिः । न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो महात्मना॥९
दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् । रुद्रस्तु त्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ १०
यस्माद्भागार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः। वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः॥ ११
ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव । प्रसादयन्ति देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ १२
प्रीतियुक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् । तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥
न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३
अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता मया । क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता१४
भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा । वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा॥ १५
भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् । वरयामासुरागम्य राजानो मुनिपुङ्गव ॥ १६
तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् । वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ १७
ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव । मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा ॥ १८
तेषां जिज्ञासमानानां वीर्यं धनुरुपाहृतम् । न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥ १९
तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने । प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २०
ततः परमकोपेन राजानो मुनिपुङ्गव । न्यरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्यसंदेहमागताः ॥ २१
आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुङ्गवाः । रोषेण महताविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ २२
ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः । साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३
ततो देवगणान्सर्वांस्तपसाहं प्रसादयम् । ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४
ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः । अवीर्या वीर्यसंदिग्धाः सामात्याः पापकर्मणः२५
तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् । रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत॥ २६
यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने । सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः । धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १
ततः स राजा जनकः सामन्तान्व्यादिदेश ह । धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यविभूषितम् २

१ छिनद्मि । २ वीर्यजिज्ञासवः अभवन्निति शेषः । ३ तत् तस्मात्कारणात् अनन्तरं यद्वृत्तं तन्निबोधेत्यर्थः । ४ वीर्यसंदेहं वीर्यशैथिल्यम् । ५ पीडयन् अपीडयन् । ६ प्रसादयं प्रासादयम् । ७ संदिग्धवीर्याः । ८ कर्मसचिवान् ।

जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरीम् । तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवाज्ञया॥ ३
नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महात्मनाम् । मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४
तामादाय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः । सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमन्त्रिणः ॥ ५
इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः । मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदिच्छसि ॥ ६
तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत । विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ॥ ७
इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरभिपूजितम् । राजभिश्च महावीर्यैरशक्तैः पूरितुं पुरा ॥ ८
नैतत्सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९
क्व गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे । आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेऽपि वा ॥ १०
तदेतद्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव । दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् । वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत्॥ १२
ब्रह्मर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः । मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३
इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्संस्पृशामीह पाणिना । यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४
बाढमित्येव तं राजा मुनिश्च समभाषत ॥ १५
लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः । पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ १६
[आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः] ॥
आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनुः । तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७
तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः । भूमिकम्पश्च सुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८
निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः । वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९
प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्राजा विगतसाध्वसः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम्॥ २०
भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः । अत्यद्भुतमचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ २१
जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता । सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२
मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक । सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता॥ २३
भवतोऽनुमते ब्रह्मञ्शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः । मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः॥ २४
राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम । प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५
मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै । प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः॥ २६
कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः । अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान्॥
यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तदा ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन्पुरीम्॥ १
[राज्ञो भवनमासाद्य द्वारस्थानिदमब्रुवन् । शीघ्रं निवेद्यतां राज्ञे दूतान्नो जनकस्य च ॥ १
इत्युक्ता द्वारपालास्ते राघवाय न्यवेदयन् । ते राजवचनाच्छीघ्रं द्वार्स्था दूतान्बभाषिरे ॥ २
द्रुतं गच्छन्तु दूता वै राजवेश्म महाद्युति]

१ यद्धनुर्दर्शनीयमिच्छसि तदिदं धनुः आनीतमिति शेषः । २ जनको मिथिपुत्रः तद्वंशोद्भवैः राजभिः । ३ अभिपूजितं श्लाघितम् । ४ सीतार्थिभी राजभिश्च । ५ सीता वीर्यशुल्केति प्रतिज्ञा ।

ते राजवचनाद्दूता राजवेश्म प्रवेशिताः। ददृशुर्देवसङ्काशं वृद्धं दशरथं नृपम्॥ २
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः। राजानं प्रयता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम्॥ ३
मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्रपुरस्कृतम्। कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम्॥ ४
मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंयुक्तया गिरा। जनकस्त्वां महाराजा पृच्छते सपुरःसरम्॥ ५
पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः। कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत्॥ ६
पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा। राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः॥७
सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरःसरैः। यदृच्छयाऽऽगतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः॥ ८
तच्च राजन्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना। रामेण हि महाराज महत्यां जनसंसदि॥ ९
अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने। प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि॥ १०
सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरःसरः। शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ॥ ११
प्रीतिं च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि। पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे॥ १२
एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत्। विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः॥
[इत्युक्त्वा विरता दूता राजगौरवशङ्किताः]॥ १३
दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः। वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणोऽन्यांश्च सोऽब्रवीत्॥१४
गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ॥ १५
दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना। संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति॥ १६
यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः। पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः॥ १७
मन्त्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः। सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति स मन्त्रिणः॥ १८
मन्त्रिणस्तां नरेन्द्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः। ऊषुस्ते मुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेऽष्टषष्टितमः सर्गः॥ ६८॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः।

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबान्धवः। राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत्॥ १
अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम्। व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः॥ २
चतुरङ्गं बलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः। ममाज्ञासमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम्॥ ३
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः। मार्कण्डेयः सुदीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा॥ ४
एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे। यथा कालात्ययो न स्याद्दूता हि त्वरयन्ति माम्॥५
वचनात्तु नरेन्द्रस्य सा सेना चतुरङ्गिणी। राजानमृषिभिः सार्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात्॥ ६
गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान्। राजा तु जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूजामकल्पयत्॥ ७
ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम्। जनको मुदितो राजा हर्षं च परमं ययौ॥
उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितः॥ ८
स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव। पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम्॥ ९
दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः। सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः॥ १०
दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम्। राघवैः सह संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ११
श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि। यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसंमतम्॥ १२

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् १३
प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा । यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥ १४
धर्मिष्ठं च यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः । श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥ १५
ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे । हर्षेण महता युक्तास्तां निशामवसन्सुखम् ॥ १६
राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः । उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥ १७
जनकोऽपि महातेजाः क्रियां धर्मेण तत्त्ववित् । यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १
भ्राता मम महातेजा यवीयानतिधार्मिकः । कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥२
वार्याफलकपर्यन्तां[1] पिबन्निक्षुमतीं नदीम् । सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३
तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः । प्रीतिं सोऽपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह॥ ४
[एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ । आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत् ॥ १]
शासनात्तु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः । समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ५
[सांकाश्यां ते समागत्य ददृशुश्च कुशध्वजम् । न्यवेदयन्यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ॥
तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाबलैः]। १]
आज्ञयाथ नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः । स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ ६
सोऽभिवाद्य शतानन्दं राजानं चापि धार्मिकम् । राजार्हं परमं दिव्यमासनं चाध्यरोहत ॥ ७
उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावतितेजसौ । प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ ८
गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमैक्ष्वाकममितप्रभम् । आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणम् ॥ ९
औपकार्यं स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् । ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १०
अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः । स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम्॥११
मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तदा । सबन्धुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १२
स राजा मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सबान्धवः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् १३
विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम्[2] । वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः । एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥१५
[एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठे राज्ञां मध्ये महात्मनाम्] ।
तूष्णींभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम् ॥ १६
अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः १७
विवस्वान्काश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः । मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः १८
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् । इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः॥ १९
कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत । विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ २०

१ वार्याफलकपर्यन्तां वारिणि जले आकीर्णाः निखाताः फलकाः शूलानि येषु ते वार्याफलकाः तादृशाः पर्यन्तप्रदेशा यस्यास्ताम् । २ इक्ष्वाकुकुलदैवतं इक्ष्वाकुकुलस्य परमगुरुः ।

बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् । अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोः सुतः ॥ २१
त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः । [धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥]
युवनाश्वसुतस्त्वासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २२
मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान्सुसन्धिरुदपद्यत । सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् २३
यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः । भरतात्तु महातेजा असितो नाम जातवान् ॥ २४
यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः । हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिबिन्दवः ॥ २५
तांस्तु स प्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २६
हिमवन्तमुपागम्य भृगुप्रस्रवणेऽवसत् । असितोऽल्पबलो राजा मन्त्रिभिः सहितस्तदा ॥ २७
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतम् । एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै सगरं[1] ददौ ॥ २८
ततः शैलवरं रम्यं बभूवाभिरतो मुनिः । भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ २९
तत्रैका तु महाभागा भार्गवं देववर्चसम् । ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमात्मनः ॥ ३०
तमृषिं साभ्युपागम्य कालिन्दी[2] चाभ्यवादयत् । स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ ३१
तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः । महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥ ३२
गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३३
च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता । पतिशोकातुरा तस्मात्[3]पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३४
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । सह तेन गरेणैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ ३५
सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जात्तथांशुमान् । दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३६
भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुः सुतः ॥ ३७
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः । कल्माषपादो ह्यभवत्तस्माज्जातश्च शङ्खणः ॥ ३८
सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् । शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥
मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदम्बरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ३९
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभू[4]न्नहुषः पृथिवीपतिः । नहुषस्य ययातिश्च नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४०
नाभागस्य बभूवाजो अजाद्दशरथोऽभवत् । अस्माद्दशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१
आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् । इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४२
रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप । सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः । वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामुने ॥ २
राजाभूत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा । निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ॥ ३
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिला येन निर्मिता । प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥ ४
उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्धनः । नन्दिवर्धनपुत्रस्तु सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५

---

१ सगरं विषसहितं भक्ष्यमिति शेषः । २ कालिन्दीति गरसहितभक्ष्यमुपयुक्तवत्या नाम । ३ च्यवनानुग्रहात् । ४ नहुषययाती चन्द्रवंश्याभ्यामन्यौ ।

सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः । देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ६
बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् । महावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७
सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः । धृष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ॥ ८
हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतिन्धकः । प्रतिन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः॥९
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः । देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १०
महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः । कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११
महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत । स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १२
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३
मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य नराधिपः । कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः १४
वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम् । भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम् ॥ १५
कस्यचित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादगमत्पुरात् । सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलामवरोधकः ॥१६
स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् । सीता कन्या च पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति॥ १७
तस्याऽप्रदानाद्ब्रह्मर्षे युद्धमासीन्मया सह । स हतोऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे१८
निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् । सांकाश्ये भ्रातरं वीरमभ्यषिञ्चं कुशध्वजम् ॥ १९
कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने । ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥ २०
सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥ २१
वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् । द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्ददामि न संशयः॥२२
[ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते रघुनन्दन] ।
रामलक्ष्मणयो राजन्गोदानं कारयस्व ह । पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३
मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे विभो । फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥
रामलक्ष्मणयो राजन्दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्ड एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः । उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १
अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नरपुङ्गव । इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥ २
सदृशो धर्मसंबन्धः सदृशो रूपसंपदा । रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ॥ ३
वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ ४
भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः । अस्य धर्मात्मनो राजन्रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५
भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः । वरयामः सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६
पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः । लोकपालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७
उभयोरपि राजेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम् । इक्ष्वाकोः कुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८

१ भारं भरणीयं पोषणीयमित्यर्थः । २ गोदानं समावर्तनम् । ३ नान्दीश्राद्धम् । ४ विवाहाङ्गभूतम् । ५ वैवाहिकं दानमित्यन्वयः । ६ ऊर्मिलया सह सीता रामलक्ष्मणयोर्दीयते इति यत् अयं धर्मसंबन्धः सदृशः रूपसम्पदा च सदृशः । ७ उभयोः युवयोः संबन्धेन कुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः । ८ भवतः कुलमित्यनुकर्षः ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा । जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९
कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ । सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथः स्वयम् ॥ १०
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे । पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११
एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसृणां[1] महामुने । पाणीन्गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२
उत्तरे[2] दिवसे ब्रह्मन्फल्गुनीभ्यां[3] मनीषिणः । वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो[4] यत्र प्रजापतिः ॥ १३
एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः।उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् १४
परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोः सदा ॥
इमान्यासनमुख्यानि आसातां मुनिपुङ्गवौ । यथा दशरथस्येयं तथाऽयोध्या पुरी मम ॥ १५
प्रभुत्वे नास्ति संदेहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥
तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः । राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १६
युवामसङ्ख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ । ऋषयो राजसङ्घाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १७
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम्।श्राद्धकर्माणि सर्वाणि विधास्यामीति चाब्रवीत् १८
तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा । मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः ॥ १९
स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः। प्रभाते काल्यमुत्थाय[5] चक्रे गोदानमुत्तमम् २०
गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः । एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २१
सुवर्णशृङ्गाः संपन्नाः[6] सवत्साः कांस्यदोहनाः । गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २२
वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः । ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २३
स सुतैः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा । लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् । तस्मिंस्तु दिवसे शूरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १
पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः । दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २
केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् । येषां कुशलकामोऽसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३
स्वस्त्रीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः । तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४
श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् । मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥
त्वरयाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ ५
अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् । दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ६
ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः । प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि कर्मवित् ॥
ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ७
युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः । भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीनपरानपि ॥ ८
पितुः समीपमाश्रित्य तस्थौ भ्रातृभिरावृतः । वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ ९

---

१ आर्षोयं प्रयोगः। २ छन्दस्युभयथेति पक्षे दीर्घः । ३ उत्तरेफल्गुनीभ्याम् उत्तरफल्गुनीभ्याम् उपलक्षिते दिवसे । ४ यत्र दिवसे भगः प्रजापतिः प्रजोत्पत्तिस्थानयोनिलिङ्गाधिष्ठाता देवता । ५ काल्यं काले कर्तव्यम् । ६ संपन्नाः क्षीरसंपन्नाः ।

राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमङ्गलैः । पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठ दातारमभिकाङ्क्षते ॥ १०
दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः प्रभवन्ति हि । स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ ११
इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना । प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १२
कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा संप्रतीक्ष्यते । स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथा राज्यमिदं तव॥
कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः । मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १४
सज्जोऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः । अविघ्नं कुरुतां राजा किमर्थमवलम्बते॥१५
तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा । प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १६
ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् । कारयस्व ऋषे सर्वमृषिभिः सह धार्मिक ॥
रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ १७
तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम्॥१८
प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः । अलंचकार तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्ततः ॥ १९
सुवर्णपालिकाभिश्च छिद्रकुम्भैश्च साङ्कुरैः । अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ २०
शङ्खपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः । लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरभिसंस्कृतैः ॥ २१
दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् । अग्निमाधाय वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥
जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २२
ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् । समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥
अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्धनम् ॥ २३
इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव । प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥२४
पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा । इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ॥ २५
साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा । देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥ २६
एवं दत्वा तदा सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् । अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥ २७
लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया । प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः२८
तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत । गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥२९
शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीज्जनकेश्वरः । श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना॥३०
सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः । पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः३१
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् । चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः३२

---

१ द्वारपालः किमर्थं द्रुतमागमनं परिह्रियत इत्यर्थः। २ यथा त्वदीयं राज्यं तव तथा इदं राज्यमपि तवैव। ३ अनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमङ्गलाचाराः। ४ अवलम्बते विलम्बते। ५ अभिनवनालिकेरादिपत्ररचितमण्डप इत्यर्थः। ६ छिद्रकुम्भैः करकैः। ७ साङ्कुरैः साङ्कुराभिः सुवर्णपालिकाभिः। ८ इयं पुरोवर्तिनी। सीता लाङ्गलपद्धतिः। तज्जन्यत्वात्तस्या अपि सीतेति नाम। तथाच इयं सीतेत्यनेन अयोनिजत्वादस्याः निरतिशयं सौन्दर्यं गम्यते। मम सुतेत्यनेन आभिजात्यम्। सहधर्मचरी समानो धर्मः सहधर्मः तं चरतीति सहधर्मचरी। तव सहधर्मचरीत्यनेन न केवलमियं भोगार्था अपितु धर्माचरणार्था चेति। एनां प्रतीच्छ प्रतिगृहाणेत्यनेन न केवलमिदानीमियं त्वदीया भार्या अपित्वनादितः। अतः कोहं दातुं। तस्मात्त्वमेव गृहाणेति। भद्रं त इत्यनेन स्वानुरूपकान्ताप्राप्त्या द्रष्टृदृष्टिदोषो माभूदिति मङ्गलाशासनम्। पाणिं गृह्णीष्व पाणिनेत्यनेन नेयं हस्तं प्रसार्य त्वद्धस्तं ग्रहीतुं जानातीति। तेन च भीरुत्वं गम्यते। ९ प्राक्षिपत् रामहस्त इति शेषः। १० पर्ययः विलम्बः। ११ पत्नीभिः सहिता इति शेषः।

अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च । ऋषींश्चैव महात्मानः सभार्या रघुसत्तमाः ॥
यथोक्तेन तदा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ३३
काकुत्स्थैश्च गृहीतेषु ललितेषु च पाणिषु । पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा ॥
दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३४
ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् । विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ३५
ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते । त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ॥ ३६
अथोपकार्यां जग्मुस्ते सभार्या रघुनन्दनाः । राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्षिसङ्घः सबान्धवः ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः । आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥
आशीर्भिः पूरयित्वा च कुमारांश्च सराघवान् ॥ १
विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् । आपृष्ट्वाथ जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २
गच्छन्तं तं तु राजानमन्वगच्छन्नराधिपः ३ ॥ अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥४
गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः । कम्बलानां च मुख्यानां क्षौमकोट्यम्बराणि च ॥ ५
हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलङ्कृतम् । ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ६
हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च । ददौ परमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ७
दत्त्वा बहुधनं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् । प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ८
राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः । ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः ॥ ९
गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम् । घोराः स्म पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति ततस्ततः॥१०
भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् । तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ११
असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः । किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विषीदति१२
राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः । उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥१३
उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतम् । मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥१४
तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह । कम्पयन्पृथिवीं सर्वां पातयंश्च द्रुमाञ्शुभान् ॥ १५
तमसा संवृतः सूर्यः सर्वा न प्रबभुर्दिशः । भस्मना चावृतं सर्वं संमूढमिव तद्बलम् ॥ १६
वसिष्ठश्चर्षयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा । ससंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७
तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः । ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १८
भार्गवं जामदग्न्यं तं राजराजविमर्दिनम् । कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम् ॥ १९
ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः । स्कन्धे चासाद्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥
प्रगृह्य शरमुख्यं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ २०
तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् । वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २१

---

१ यथोक्तेन शास्त्रोक्तप्रकारेण । २ कल्पसूत्रपूर्वकम् । ३ ईदृशे पूर्वोक्तरूपे । ४ तूर्याणां नृत्यगीतवाद्यानां निनादिते नादे वर्तमाने सति । ५ आपृष्ट्वा जगामेति क्रियावृत्त्या राजपदावृत्तिः । ६ बलैश्चतुरङ्गैः अनुगैः किङ्करैश्च सहितः । ७ नरव्याघ्रं प्रतीति शेषः । ८ पक्षिमुखेन सूचितम् । ९ पृथग्जनैः पामरैः ।

सङ्गता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः । कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २२
पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः । क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २३
एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् । ऋषयो राम रामेति वचो मधुरमब्रुवन् ॥ २४
प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् । रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

राम दाशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् । धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १
तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया । तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम् ॥ २
तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः । पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३
तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽस्य प्रपूरणे । द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यस्य राघव ॥ ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा । विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५
क्षत्ररोषात्प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महायशाः । बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६
भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् । सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं निक्षिप्तवानसि॥ ७
स त्वं धर्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् । दत्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८
मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने । न चैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९
ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् । अनादृत्यैव तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १०
इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिविश्रुते । दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११
अतिसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे । त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥
इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः ॥ १२
तदिदं वैष्णवं राम धनुः परमभास्वरम् । समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १३
तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया १४
अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः । विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः ॥ १५
विरोधे च महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजिगीषिणोः ॥ १६
तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् । हुंकारेण महादेवस्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १७
देवैस्तदा समागम्य सर्षिसङ्घैः सचारणैः । याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १८
जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ १९
पूजयित्वा ततो विष्णुमामन्त्र्य च पिनाकिनम् । ब्रह्मेन्द्रादीन्पुरस्कृत्य नाकपृष्ठं ययुस्तदा॥२०
धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः । देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २१
इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् । ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् ॥ २२
ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः । पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ २३
न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते । अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २४
वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् । क्षत्रमुत्सादयन्रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २५
पृथिवीं चाखिलां प्राप्य काश्यपाय महात्मने । यज्ञस्यान्ते तदा राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे॥२६

---

१ रोषातिरेकेण रामरामेति द्विःसंबोधनम् । २ जृम्भितं भग्नम् । अत्रापि हुंकारेणेत्यनुषज्यते ।

दत्वा महेन्द्रनिलयस्तपोवलसमन्वितः। स्थितोऽस्मि तस्मिंस्तप्यन्वै सुसुखं सुरसेविते ॥ २७
अद्य तूत्तमवीर्येण त्वया राम महाबल। श्रुतवान्धनुषो भेदं विस्मितानां नभस्तले ॥
भाषतां देवसङ्घानां ततोऽहं द्रुतमागतः॥ २८
तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत्। क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २९
योजयस्व धनुश्श्रेष्ठे शरं परपुरंजयम्। यदि शक्नोषि काकुत्स्थ द्वन्द्वं दास्यामि ते ततः॥३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः।

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा। गौरवाद्यन्त्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १
श्रुतवानस्मि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव। अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः॥ २
वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव। अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३
इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य शरासनम्। शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४
आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह। जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः॥५
ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च। तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ६
इमां पादगतिं राम तपोबलसमार्जितान्। लोकानप्रतिमान्वा ते हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७
न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः। मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८
वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः। पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सङ्घशः ॥ ९
गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिंनराः। यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १०
जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे। निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११
तेजोभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः। रामं कमलपत्राक्षं मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १२
काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा। विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् १३
सोऽहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम्।कृता प्रतिज्ञा काकुत्स्थ कृता भूः काश्यपस्य हि१४
तदिमां त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव। मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५
लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया। जहि तान्शरमुख्येन मा भूत्कालस्य पर्ययः १६
अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम्।धनुषोऽस्य परामर्शात्स्वस्ति तेऽस्तु परन्तप॥ १७
एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः। त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १८
न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति। त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९
शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत। शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २०
तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान्। रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २१
स हतान्दृश्य रामेण स्वांल्लोकांस्तपसार्जितान्।जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् २२
ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा। सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २३
रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रशस्य च। ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥२४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

१ गौरवात् पितुः सन्निधिगौरवात्। २ यन्त्रितकथः यन्त्रिता नियमिता कथा उच्चैःकथनं येन स तथा। ३ विश्वामित्रकृतस्नेहेन। विश्वामित्रभगिन्यां सत्यवत्यां जातो जमदग्निः तस्य पुत्रः परशुराम इति विश्वामित्रसंबन्धेनेत्यर्थः। ४ पादगतिं गमनम्। ५ लोकप्राप्तिम्। ६ परिपालयन्। ७ परामर्शात् ग्रहणात्। ८ स्वस्थानम्।

सप्तसप्ततितमः सर्गः।

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः। वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते ससायकम्॥ १
अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन्। पितरं विह्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः॥ २
जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी। अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता॥३
संदिशस्व महाराज सेनां त्वच्छासने स्थिताम्। शासनं काङ्क्षते सेना चातकालिर्जलं यथा॥४
रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम्। बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय राघवम्॥५
गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः। पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च॥ ६
चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम्॥ ७
पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घुष्टनिनादिताम्। सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम्॥ ८
राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलवादिभिः। संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलङ्कृताम्॥ ९
पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः। पुत्रैरनुगतः श्रीमाञ्श्रीमद्भिश्च महायशाः॥ १०
प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं पुनः। ननन्द सजनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः॥ ११
कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा। वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः १२
ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम्। कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपपत्नयः॥ १३
मङ्गलालापनैश्चैव शोभिताः क्षौमवाससः। देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन्॥ १४
अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा। [स्वं स्वं गृहमथासाद्य कुबेरभवनोपमम्॥
गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च तर्पयित्वा द्विजोत्तमान्॥१] रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः १५
कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि। कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः॥
शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः॥ [काले काले तु नीतिज्ञास्तोषयन्तो गुरुं गुणैः] १६
कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम्॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः॥ १७
अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक। त्वां नेतुमागतो वीर युधाजिन्मातुलस्तव॥
[प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तथा। ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि]॥१८
श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः। [अभिवाद्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम्॥]
गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा॥ १९
आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम्। मातॄश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ॥ २०
गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः। पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा॥ २१
पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः। चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च॥२२
मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः। गुरूणां गुरुकार्याणि काले कालेऽन्ववैक्षत॥ २३
एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तदा। रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः॥ २४
तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः। स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः॥ २५
रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून्। मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः॥ २६
प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति। गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्धत॥२७

१ मङ्गलं वक्तुं शीलमेषामस्तीति मङ्गलवादिनः तैः।

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते । अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृद [illegible]रसेविते ॥ २७
तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा । देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी॥२८ [illegible] ॥ २८

तया स राजर्षिसुतोऽभिरामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।
अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीबालकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

॥ इति श्रीमद्रामायणे बालकाण्डं संपूर्णम् ॥

श्रीः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

अयोध्याकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः । शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १
स तत्र न्यवसद्भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः । मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥ २
तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः । भ्रातरौ स्मरतां[1] वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३
राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ । उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ ॥ ४
सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः । स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ५
तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः । स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ६
स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः । अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७
कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा । यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८
स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः । भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ॥ ९
स च नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं प्रभाषते । उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १०
कथंचिदुपकारेण[2] कृतेनैकेन तुष्यति । न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया[3] ॥ ११
शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः । कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ॥ १२
बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः । वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ १३
न चानृतकथो विद्वान्वृद्धानां प्रतिपूजकः । अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते ॥ १४
सानुक्रोशो[4] जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः[5] । दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवाञ्शुचिः[6] ॥ १५
कुलोचितमतिः क्षात्रं धर्मं स्वं बहुमन्यते । मन्यते[7] परया कीर्त्या महत्स्वर्गफलं ततः ॥ १६
नाश्रेयसि रतो विद्वान्न विरुद्धकथारुचिः[8] । उत्तरोत्तरयुक्तौ[9] च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७
अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान्[10] देशकालवित् । लोके पुरुषसारज्ञः[11] साधुरेको[12] विनिर्मितः ॥ १८
स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां[13] पार्थिवात्मजः । बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः[13] प्रियः ॥ १९
सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् । इष्वस्त्रे च पितुः[14] श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २०
कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः । वृद्धैरभिविनीतश्च[15] द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१
धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् । लौकिके समयाचारे कृतकल्पो[16] विशारदः ॥ २२

१ स्मरतां अस्मरताम् । २ कथंचित्कृतेन एकेन उपकारेण तुष्यतीत्यन्वयः । कथंचित् यादृच्छिकप्रासङ्गिकतया अहृदयतया वा । ३ आत्मवत्तया ज्ञानवत्तया । ४ सानुक्रोशः सदयः । ५ ब्राह्मणप्रतिपूजकः ब्राह्मणानां प्रतिपूजकः प्रत्युद्गम्य पूजकः । ६ प्रग्रहवान् नियमवान् । ७ ततः क्षत्रधर्मात् परया कीर्त्या महत् स्वर्गफलं भवतीति मन्यते । ८ न विरुद्धकथारुचिः धर्मविरुद्धग्राम्यालापादिषु रुचिरहितः । ९ उत्तरोत्तरयुक्तौ लौकिकवैदिकयुक्तिकक्ष्यायां वाचस्पतिर्यथा बृहस्पतिरिव वक्ता । १० वपुष्मान् प्रशस्तशरीरः । ११ सकृद्दर्शनमात्रेण पुरुषहृदयसर्वस्वज्ञः । १२ एकः अद्वितीयः । १३ गुणतः गुणैः प्रजानां प्रियः बभूवेत्यन्वयः । १४ पितुः दशरथात् श्रेष्ठः । १५ अभिविनीतः सुशिक्षितः । १६ कृतकल्पः कृतसंस्थापनः ।

निभृतः[1] संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान्। अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंय[illegible]॥
दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्राही न दुर्वचाः। निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषप[illegible]वित्॥ २४
शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः[3]। यः[4] प्रग्रहानुग्रहयोर्[5]यथान्यायं विचक्षणः॥ २५
सत्संग्रहप्रग्रहणे[6] स्थानविन्निग्रहस्य च। आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित्॥ २६
श्रैष्ठ्यं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु[7] च। अर्थधर्मौ[8] च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः॥२७
वैहारिकाणां[9] शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित्। आरोहे विनये[10] चैव युक्तो वारणवाजिनाम्॥२८
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः। अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः॥
अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः॥ २९
अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी। न चावमन्ता भूतानां न च कालवशानुगः[11]॥३०
एवं श्रेष्ठगुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः। संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः[12]॥
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेः॥ ३१
तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः। गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः॥ ३२
तमेवं व्रत[13]संपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम्। लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी॥ ३३
एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम्। दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः॥ ३४
अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः। प्रीतिरेषा[14] कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति॥३५
एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते। कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम्॥ ३६
वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पनः। मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान्॥ ३७
यमशक्रसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ। महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः॥ ३८
महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम्। अनेन वयसा दृष्ट्वा यथास्वर्गम्[15]अवाप्नुयाम्॥ ३९
इत्येतैर्विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः। शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तरैर्गुणैः॥ ४०
तं समीक्ष्य महाराजो युक्तं समुदितैः शुभैः। निश्चित्य सचिवैः सार्धं युवराजममन्यत॥४१
दिव्यन्तरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम्। संचचक्षे[16] च मेधावी शरीरे चात्मनो जराम्॥ ४२
पूर्णचन्द्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः। लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः॥ ४३
आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च। प्राप्तकालेन[17] धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान्नृपः॥४४
नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि। समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान्पृथिवीपतीन्॥ ४५
न तु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः। त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः[18] प्रियम्॥४६
तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान्। ददर्शालंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः॥ ४७
अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन्परबलार्दने। ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसंमताः॥ ४८

---

१ निभृतः विनीतः। २ वस्तुत्यागतत्संग्रहणकालवित्। ३ पुरुषाणामन्तरं तारतम्यं तत्र कोविदः पण्डितः। ४ यः प्रसिद्धः। ५ प्रग्रहः मित्रादिस्वीकारः अनुग्रहः स्वीकृतपरिपालनं तयोः यथान्यायं विचक्षणः। ६ सतां स्वीकारे परिपालने च विचक्षणः। ७ संस्कृतप्राकृतभाषात्मककाव्यनाटकादिषु। ८ अर्थधर्मसंग्रहणपूर्वकमेव सुखसेवी न तु केवलकामपरतन्त्र इत्यर्थः। ९ विहारप्रयोजनानाम्। १० शिक्षणे। ११ सत्वरजस्तमःप्रधानकालानुगुणसत्वरजस्तमोगुणो न भवति। केवलसत्वमूर्तिरित्यर्थः। १२ क्षमागुणैः वसुधायाः तुल्यः। १३ एवं गुणसंपन्नत्ववत् व्रतसंपन्नं आश्रितसंरक्षणरूपव्रतसंपन्नम्। १४ मयि जीवति रामः कथं राजा स्यात् इत्येषा प्रीतिः बभूवेत्यन्वयः। १५ यथास्वर्गं स्वसुकृतानुरूपं स्वर्गम्। १६ संचचक्षे दृष्टवान्। १७ प्राप्तकालेन उपलक्षितः। १८ श्रोष्यत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम्।

विविधेष्वासनेषु च । राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ॥ ४९
[illegible]ध्यमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः ।
उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः । हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १
दुन्दुभिस्वनकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना । स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २
राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च । उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥ ३
विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् । पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत्परिपालितम् ॥ ४
सोऽहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम् । श्रेयसा योक्तुकामोऽस्मि सुखार्हमखिलं जगत् ५
मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता । प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् । पाण्डुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥ ७[1]
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः । जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥ ८
राजप्रभावजुष्टां हि दुर्वहामजितेन्द्रियैः । परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥ ९
सोऽहं विश्रममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते । सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥१०
अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैर्ज्येष्ठो ममात्मजः । पुरन्दरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ॥ ११
तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम् । यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रीतः पुरुषपुङ्गवम् ॥१२
अनुरूपः स वै नाथो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः । त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥१३
अनेन श्रेयसा सद्यः संयोज्यैवमिमां महीम् । गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४
यदीदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् । भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् १५
यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् । अन्या मध्यस्थचिन्ता हि विमर्दाभ्यधिकोदया १६[2]
इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम् । वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्त इव बर्हिणः ॥ १७
स्निग्धोऽनुनादी संजज्ञे तत्र हर्षसमीरितः । जनौघोद्घुष्टसन्नादो विमानं कम्पयन्निव ॥ १८[3]
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः । ब्राह्मणा जनमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥ १९
समेत्य मन्त्रयित्वा तु समतागतबुद्धयः । ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २०
अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव । स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम् ॥ २१
इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् । गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ २२
इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् । अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३
श्रुत्वैव वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ । राजानः संशयोऽयं मे किमिदं ब्रूत तत्त्वतः ॥ २४
कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति । भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं ममात्मजम् ॥ २५

---

१ इदं शरीरं पाण्डुरस्यातपत्रस्य श्वेतच्छत्रस्य छायायां जरितं संजातजरं कृतम् । जरापर्यन्तं एकच्छत्रतया लोकहितमाचरितमित्यर्थः । २ एषा रामाभिषेकविषया प्रीतिर्मम यद्यप्यस्ति तथापि अन्यद्धितमस्ति चेच्चिन्त्यताम् । मध्यस्थानां रागद्वेषरहितानां चिन्ता विचारः अन्या अन्यादृशी स्वमात्रचिन्तातो विलक्षणा । तदेवाह । विमर्देति । विमर्देन पूर्वापरपक्षसंघर्षणेन हेतुना अभ्यधिकोदया अधिकप्रादुर्भावा हि । ३ अनुनादी प्रतिध्वनिकारी ।

ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदैः सह । बहवो नृप कल्याणा गुणाः पुत्रस्[illegible]दा ॥ [illegible]
गुणान्गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः । प्रियानानन्दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोऽद्य ताञ्शृणु २७
दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः । इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते २८
रामः सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः । साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९
प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपतेः ३०
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः । क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ३१
मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः ॥ ३२
प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः । बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ॥ ३३
तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते । देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ॥ ३४
सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ ३५
गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः । कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ ३६
द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ॥ ३७
यदा व्रजति सङ्ग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा । गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ॥ ३८
सङ्ग्रामात्पुनरागम्य कुञ्जरेण रथेन वा । पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ ३९
पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च । निखिलेनानुपूर्व्याच्च पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ ४०
शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चित्कर्मसु दंशिताः । इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोभिभाषते ४१
व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः । उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ ४२
सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः । स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः ४३
सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्य कथारुचिः । उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ४४
सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् । रामो लोकाभिरामोयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ ४५
प्रजापालनतत्त्वज्ञो न रागोपहतेन्द्रियः । शक्तस्त्रैलोक्यमप्येको भोक्तुं किंनु महीमिमाम् ॥ ४६
नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोस्ति कदाचन । हन्त्येव नियमाद्वध्यानवध्ये न च कुप्यति ॥ ४७
युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ॥ ४८
शान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैर्नृणाम् । गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ४९
तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् । लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ५०
वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्यासौ तव राघव । दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव काश्यपः ॥ ५१
बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः । देवासुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च ॥ ५२
आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा । आभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥ ५३
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायंप्रातः समाहिताः । सर्वान्देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः ५४
तेषामायाचितं देव त्वत्प्रसादात्समृध्यताम् ॥ ५५

---

१ धर्मः श्रिया तत्फलभूतया संपदा सह रामात्साक्षादव्यवधानेन विनिर्वृत्तः निष्पन्नः । २ भव्यः कुशलः । आश्रिताधीनो वा । ३ नविगृह्यकथारुचिः न विगृह्य कथां कुर्यादिति निषिद्धयोर्जल्पवितण्डयोर्निवृत्तरागः । ४ वध्या[illegible]शास्त्रतो वध्यान् नियमात् नियमेन हन्त्येव । अवध्ये विषये न च कुप्यति । ५ असौ रामः यत्र यस्मिन्पुरुषे तुष्यति तं अर्थैः युनक्ति ।

रा... सर्वशत्रुनिबर्हणम्। पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५६

...ं देवदेवोपममात्मजं ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम्।
हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि॥ ५७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २॥

तृतीयः सर्गः।

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः। प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः॥ १
अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम। यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २
इति प्रत्यर्च्य तान्राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत्। वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३
चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः। यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४
राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत्। शनैस्तस्मिन्प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ॥
वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ॥ ५
अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम्। तदद्य भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ६
तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो द्विजसत्तमः। आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृताञ्जलीन् ७
सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि। शुक्लमाल्यांश्च लाजांश्च पृथक्‍ मधुसर्पिषी॥ ८
अहतानि[1] च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि। चतुरङ्गबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ॥ ९
चामरव्यजने श्वेते ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम्। शतं च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम् १०
हिरण्यशृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च। उपस्थापयत प्रातरग्न्यगारं महीपतेः॥ ११
यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ १२
अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च। चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३
प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम्। द्विजानां शतसाहस्रे[2] यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४
सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम्। घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः १५
सूर्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम्। ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्यन्तां कल्प्यन्तामासनानि च॥
आबध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् ॥ १६
सर्वे च तालावचरा[3] गणिकाश्च स्वलङ्कृताः। कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः॥ १७
देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः। उपस्थापयितव्याः स्युर्माल्ययोग्याः[4] पृथक्पृथक् १८
दीर्घासिबद्धा योधाश्च सन्नद्धा मृष्टवाससः। महाराजाङ्गणं सर्वे प्रविशन्तु महोदयम् ॥ १९
एवं व्यादिश्य विप्रौ तौ क्रियास्तत्र सुनिष्ठितौ। चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च॥ २०
कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम्। यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ ॥ २१
ततः सुमन्त्रं द्युतिमान्राजा वचनमब्रवीत्। रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति॥ २२
स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात्। रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥ २३
अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृपम्। प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः २४
म्लेच्छाचार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः। उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवा इव वासवम् ॥ २५

---

१ अहतानि सदशानि तदानीमेव तन्तुवाययन्त्रादुद्धृतानि। २ द्विजानां शतसाहस्रे विषये यत् प्रकामं अत्यर्थं अलं पर्याप्तं भवेत् तादृशं प्रशस्तमन्नं इत्यन्वयः। ३ तालैरवचरन्ति जीवन्तीति तालावचरा नर्तकादयः। ४ माल्यप्रदानयोग्याः।

तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः । प्रासादस्थो रथगतं ददर्शायान्तम्
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् । दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ २६
चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् । रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ २७
घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः । न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः ॥ २९
अवतार्य सुमन्त्रस्तं राघवं स्यन्दनोत्तमात् । पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ३०
स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं नरपुङ्गवः । आरुरोह नृपं द्रष्टुं सह सूतेन राघवः ॥ ३१
स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके । नाम स्वं श्रावयन्रामो ववन्दे चरणौ पितुः ॥ ३२
तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः । गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् ॥ ३३
तस्मै चाभ्युदितं सम्यङ्मणिकाञ्चनभूषितम् । दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ॥ ३४
तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः । स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ॥ ३५
तेन विभ्राजता तत्र सा सभाभिव्यरोचत । विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना ॥ ३६
तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् । अलङ्कृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ ३७
स तं सस्मितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः । उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव काश्यपः ॥ ३८
ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः । उत्पन्नस्त्वं गुणश्रेष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ३९
यतस्त्वया प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः । तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ ४०
कामतस्त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि । गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ४१
भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः । कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च ॥ ४२
परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा । अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जय ॥ ४३
कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान्बहून् । तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ॥ ४४
तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः । तस्मात्त्वमपि चात्मानं नियम्यैवं समाचर ॥ ४५
तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः । त्वरिताः शीघ्रमभ्येत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ ४६
सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च । व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ४७
अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः । ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८

ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाशु ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा देवान्समानर्चुरतिप्रहृष्टाः ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रितीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः । मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥ १
श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः । रामो राजीवताम्राक्षो यौवराज्य इति प्रभुः २
अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा । सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३

---

१ पुंसां यदा पुंसामपि दृष्टिचित्तापहारी तदा किमु वक्तव्यं स्त्रीणामिति भावः । २ अञ्जलौ गृह्य अञ्जलिं प्रगृह्य । ३ पुष्य-योगेन पुष्यनक्षत्रयुक्तदिवसे इत्यर्थः । ४ कामतः प्रकामम् । ५ व्यसनानि स्त्रीद्यूतादीनि । ६ परोक्षया चारमुखतः परोक्षानुभ-वसिद्धया तथा प्रत्यक्षया च वृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तविचारेण वर्तमानो भव । ७ अयुतनियुतादिसंख्यधान्यराशिग्राहीणि कोष्ठरूपतया निर्मितान्यगाराणि कोष्ठागाराणि ।

प्रतिगृह्य स तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ । रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४
द्वाःस्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः । श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५
प्रवेश्य चैनं त्वरितं रामो वचनमब्रवीत् । यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६
तमुवाच ततः सूतो[1] राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति । श्रुत्वा प्रमाणमत्र[2] त्वं गमनायेतराय वा ॥ ७
इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽथ त्वरयान्वितः । प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥ ८
तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः । प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९
प्रविशन्नेव च श्रीमान्राघवो भवनं पितुः । ददर्श पितरं दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १०
प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्य भूमिपः । प्रदिश्य चास्मै रुचिरमासनं पुनरब्रवीत् ॥ ११
राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा मयेप्सिताः । अन्नवद्भिः क्रतुशतैस्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥१२
जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि । दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३
अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखान्यपि । देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥ १४
न किंचिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् । अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि॥१५
अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् । अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक॥१६
अपि चाद्याशुभान्राम स्वप्ने पश्यामि दारुणान्।सनिर्घाता[3] दिवोल्का च पततीह महास्वना१७
अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः । आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥ १८
प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे । राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां वाऽऽपदमृच्छति१९
तद्यावदेव मे चेतो न विमुञ्चति राघव । तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २०
अद्य चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात्पूर्वं पुनर्वसू । श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः २१
ततः पुष्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम् । श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप ॥ २२
तस्मात्त्वयाद्यप्रभृति निशेयं[4] नियतात्मना । सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना[5] ॥ २३
सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः । भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥ २४
विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः । तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५
कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः।ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः२६
किं तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतिः । सतां तु धर्मनित्यानां कृतशोभि[6] च राघव २७
इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वोभाविन्यभिषेचने । व्रजेति रामः पितरमभिवाद्याभ्ययाद्गृहम्॥२८
प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचने । तत्क्षणेन च निर्गम्य मातुरन्तःपुरं ययौ ॥ २९
तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् । वाग्यतां देवतागारे ददर्शायाचतीं श्रियम् ॥ ३०
प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तदा । सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम्॥३१
तस्मिन्काले हि कौसल्या तस्थावामीलितेक्षणा। सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ३२
श्रुत्वा पुष्येण पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम् । प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३
तथा सन्नियमामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च । उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं तदा ॥ ३४

---

१ सूतः श्रुत्वा रामवाक्यमिति शेषः । ततः रामवाक्यश्रवणानन्तरम् । २ अत्र दशरथसमीपे गमनाय इतराय अगमनाय च त्वं प्रमाणं कर्ता । ३ सनिर्घाता अशनिपातसहिता उल्का च निर्गतज्वाला च दिवः पतति । दिवोल्केति सन्धिरार्षः । ४ निशा उपवस्तव्या निशायामुपवस्तव्यम् । ५ दर्भप्रस्तरो दर्भास्तरणम् । ६ सतां चित्तं तु कृतशोभि कृतेन परस्परोपकारेण शोभते न तु भेदं प्राप्नोति ।

अम्ब पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्मणि । भविता श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ३५
सीतयाप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह । एवमृत्विगुपाध्यायैः सह मामुक्तवान्पिता ॥ ३६
यानि यान्यत्र योग्यानि श्वोभाविन्यभिषेचने । तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥३७
एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकाङ्क्षितम् । हर्षबाष्पकलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८
वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः। ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ३९
कल्याणे बत नक्षत्रे मयि जातोऽसि पुत्रक । येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४०
अमोघं बत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे । येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१
इत्येवमुक्तो मात्रेदं रामो भ्रातरमब्रवीत् । प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२
लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधराम् । द्वितीयं मेन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ४३
सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानि च । जीवितं च हि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ४४
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च । अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च जगाम स्वं निवेशनम् ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

संदिश्य रामं नृपतिः श्वोभाविन्यभिषेचने । पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन । श्रीयशोराज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रतम् ॥ २
तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः । स्वयं वसिष्ठो भगवान्ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३
उपवासयितुं रामं मन्त्रवन्मन्त्रकोविदः । ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुदृढव्रतः ॥ ४
स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् । तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥ ५
तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमः । मानयिष्यन्स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६
अभ्येत्य त्वरमाणश्च रथाभ्याशं मनीषिणः । ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ७
स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च । प्रियार्हं हर्षयन्राममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८
प्रसन्नस्ते पिता राम यौवराज्यमवाप्स्यसि । उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९
प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः । पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ १०
इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतम् । मन्त्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं मुनिः ॥ ११
ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः । अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ १२
सुहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदैः । सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३
हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ । यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४
स राजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् । निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १५
बृन्दबृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः । बभूवुरभिसंबाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६
जनबृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा । बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ १७
सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तदहर्वनमालिनी । आसीदयोध्यानगरी समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८
तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाबलो जनः । रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः ॥ १९

१ पुष्करेक्षणे पुरुषे नारायणे विषये मे क्षान्तं व्रतोपवासादिक्लेशसहनं अमोघं सफलम् । २ अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च मातृभ्यां अनुज्ञां दापयित्वा । ३ ब्राह्मणारोहणयोग्यम् । ४ तदहः तस्मिन्नहनि । ५ वनमालिनी अलंकारार्थं विरचितक्रमुककदल्यादि-वनपङ्क्तियुक्तेति यावत् ।

प्रजालङ्कारभूतं च जनस्यानन्दवर्धनम् । उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २०
एवं तं जनसंबाधं राजमार्गं पुरोहितः । व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २१
सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य सः । समीयाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥ २२
तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः । पप्रच्छ स च तस्मै तत्कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २३
तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः । आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् २४
गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम् । विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव॥ २५

तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलं महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम् ।
विदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः । सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्[1] ॥ १
प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत्तदा । महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले ॥ २
शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् । ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे॥ ३
वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः । श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥ ४
एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः । अलंकारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः ॥ ५
तत्र शृण्वन्सुखा वाचः सूतमागधवन्दिनाम् । पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो जजाप यतमानसः ॥६
तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् । विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास च द्विजान् ॥ ७
तेषां पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तदा । अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ॥ ८
कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम् । अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९
ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् । प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे[2] शोभयितुं पुरीम्॥१०
सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च । चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ॥ ११
नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च । कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२
सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु[3] च । ध्वजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्चाभवंस्तदा ॥ १३
नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् । मनःकर्णसुखा वाचः शुश्रुवुश्च ततस्ततः ॥ १४
रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः । रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५
बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु सङ्घशः । रामाभिषेकसंयुक्ताश्चक्रुरेव मिथः कथाः ॥ १६
कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः । राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरै रामाभिषेचने ॥ १७
प्रकाशकरणार्थं च निशागमनशङ्कया । दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः ॥ १८
अलङ्कारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः । आकाङ्क्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९
समेत्य सङ्घशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च । कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २०
अहो महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः । ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति२१
सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः । चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२
अनुद्धतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः । यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः२३

---

१ उपागमत् आराधयामास । २ चक्रे संमार्जनोपलेपनादिकर्मेति शेषः । ३ आलक्षितेषु सर्वतो लक्षितेषु ।

चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः । यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४
एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुस्तदा । दिग्भ्योऽपि श्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः२५
ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् । रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः२६
जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निस्वनः । पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७
ततस्तदिन्द्रक्षयसन्निभं पुरं दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपागतैः ।
समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोषिता । प्रासादं चन्द्रसंकाशमारुरोह यदृच्छया ॥ १
सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् । अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २
पताकाभिर्वराहाभिर्ध्वजैश्च समलङ्कृताम् । वृतां छन्दपथैश्चापि शिरःस्नातजनैर्वृताम् ॥ ३
माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् । शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनिस्वनाम् ॥ ४
संप्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघोषाभिनादिताम् । प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५
प्रहृष्टमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् । अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६
प्रहर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् । अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७
उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती । राममाता धनं किंनु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८
अतिमात्रप्रहर्षोऽयं किं जनस्य च शंस मे । कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९
विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा । आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवश्रियम् ॥१०
श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन राघवम् । राजा दशरथो राममभिषेचयिताऽनघम्॥ ११
धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता । कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२
सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी । शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३
उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते । उपप्लुतमघौघेन किमात्मानं न बुध्यसे ॥ १४
अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे । चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे॥१५
एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः । कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १६
कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कच्चित्क्षेमं न मन्थरे । विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम्॥१७
मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् । उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा१८
सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्या हितैषिणी । विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम्१९
अक्षय्यं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् । रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २०
सास्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता । दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१
तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् । त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदत्र न संशयः ॥ २२
नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः । उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ २३
धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः । शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसंधिता ॥ २४

---

१ इन्द्रक्षयः इन्द्रगृहम् । २ यतो जाता यत्र कुत्रचिज्जाता । अविज्ञातदेशमातापितृकेत्यर्थः । ३ छन्दपथैः स्वच्छन्दगमनयोग्योपवीथीभिः । ४ अवरोहत अवारुहत् । ५ अघौघेन दुःखसमूहेन उपप्लुतं उपहतम् । ६ वस्तुतो राज्ञोऽनिष्टे । ७ सौभाग्यवतीव भासमाने । ८ ग्रीष्मे । ९ शुद्धभावेनोपलक्षितम् । १० अतिसन्धिता वञ्चिता ।

उपस्थितं प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् । अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २५
अपवाह्य स दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु । काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २६
शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया । आशीविष इवाङ्केन बाले परिहृतस्त्वया ॥ २७
यथा हि कुर्यात्सर्पो वा शत्रुर्वा प्रत्युपेक्षितः । राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८
पापेनानृतसान्त्वेन बाले नित्यसुखोचिते । रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २९
सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव । त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३०
मन्थराया वचः श्रुत्वा शयाना सा शुभानना । उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१
अतीव सा तु संहृष्टा कैकेयी विस्मयान्विता । एकमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२
दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा । कैकेयी मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३
इदं तु मन्थरे मह्यमाख्यासि परमं प्रियम् । एतन्मे प्रियमाख्यातुः किं वा भूयः करोमि ते ३४
रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये । तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५

न मे परं किंचिदितस्त्वया पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचः परम् ।
तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं परं वरं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

मन्थरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं च तत् । उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १
हर्षं किमिदमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे । शोकसागरमध्यस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २
मनसा प्रहसामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती । यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्येदं व्यसनं महत् ३
शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् । अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४
भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम् । तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं भीताद्धि जायते ॥ ५
लक्ष्मणो हि महेष्वासो रामं सर्वात्मना गतः । शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥ ६
प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि । राज्यक्रमो विप्रकृष्टस्तयोस्तावत्कनीयसोः ॥ ७
विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः । भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥ ८
सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते । यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९
प्राप्तां सुमहतीं प्रीतिं प्रतीतां तां हतद्विषम् । उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीव त्वं कृताञ्जलिः १०
एवं चेत्त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि । पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यभावं गमिष्यति ११
हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः । अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ १२

---

१ अनर्थकं त्वदर्थनाशनं उपस्थितं तत्तत्कालोचिततया भाषितं त्वयि सान्त्वं अनुसरणं प्रयुञ्जानः ते भर्ता कौसल्यां अर्थैव अर्थेन योजयिष्यति । २ हे बाले मुग्धे । आगाम्यनर्थानभिज्ञे इति यावत् । पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन । शत्रुः छन्नहृदयः पतिः । हितकाम्यया हितप्रापणेच्छया मात्रेव सर्पशिशुं पोषयित्र्येव आशीविष इव छन्नविषः सर्पइव अङ्केन परिहृतः परिधृतः । ३ आश्चर्यावहज्ञानयुक्ते । ४ आख्यातुः आख्यात्र्याः । आख्यातमिति पाठान्तरम् । ५ न सुवचं वक्तुं न शक्यम् । ६ प्रियोत्तरं प्रीतिविषयेषु श्रेष्ठम् । ७ राज्यं साधारणं यस्य तस्माद्भरतादेव रामस्य यद्भयं तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि । रामस्य भयमस्तु भरतस्य किं इत्यत आह भयमिति । यः यस्माद्भीतः स तस्य भयमवश्यमुत्पादयति । ८ भरतादेवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह प्रत्यासन्नेति । प्रत्यासन्नेन सन्निकृष्टेन क्रमेण पुनर्वसुपुष्यनक्षत्रजननक्रमेण भरतस्यैव राज्यं प्राप्तमिति शेषः । कनीयसोः कनिष्ठयोः राज्यक्रमः राज्यप्राप्तिक्रमस्तु विप्रकृष्टः व्यवहितः । ९ स्त्रियः परिचारिकाः । १० भरतक्षये भरतस्य राज्याभावरूपनाशे सति । ते स्नुषाः भरतस्य या बह्वयो भार्यास्ताः ।

तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः । रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ १३
धर्मज्ञो गुरुभिर्दान्तः[1] कृतज्ञः सत्यवाक्शुचिः । रामो राज्ञः सुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति[2] १४
भ्रातॄन्भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति । संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् १५
भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् । पितृपैतामहं राज्यमवाप्ता पुरुषर्षभः ॥ १६
सा त्वमभ्युदये प्राप्ते[3] वर्तमाने च मन्थरे । भविष्यति च कल्याणे[4] किमर्थं परितप्यसे ॥ १७
यथा मे भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः । कौसल्यातोतिरिक्तं च स तु शुश्रूषते हि माम् १८
राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा । मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः ॥ १९
कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता । दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २०
अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे । शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे ॥ २१
भविता राघवो राजा राघवस्यानु यः सुतः । राजवंशात्तु कैकेयी भरतः परिहास्यते ॥ २२
न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि । स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् २३
तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः । स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेष्वपि २४
असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति । अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ २५
साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे । सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमिच्छसि ॥ २६
ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् । देशान्तरं वा नयिता लोकान्तरमथापि वा ॥ २७
बाल एव हि मातुल्यं[5] भरतो नायितस्त्वया । सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्वपि ॥ २८
भरतस्याप्यनुवशः शत्रुघ्नोऽपि समं गतः । लक्ष्मणो हि यथा रामं तथासौ भरतं गतः ॥ २९
श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीविभिः । सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ३०
गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः । अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ३१
तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किंचित्करिष्यति । रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः ॥ ३२
तस्माद्राजगृहादेव[6] वनं गच्छतु ते सुतः । एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ॥ ३३
एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति । यदि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४
स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः । समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ३५
अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् । प्रच्छाद्यमानं[7] रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६
दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया । राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत्[8] ॥ ३७

यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति प्रभूतरत्नाकरशैलपत्तनाम् ।
तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ ३८
यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति ध्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति ।
अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवाद्य विवासकारणम् ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

---

१ दान्तः शिक्षितः । २ रामः स्वानन्तरं भरतस्य राज्यलाभाय संप्रति तस्मै यौवराज्यं दास्यतीति भावः । ३ प्राप्ते उचिते अभ्युदये रामाभिषेकरूपे शोभने वर्तमाने प्रत्यासन्ने सति । ४ कल्याणे भरताभिषेकरूपे भविष्यति च । ५ मातुल्यं मातुलसंबन्धिगृहम् । ६ राजगृहात् केकयराजगृहादेव वनं गच्छतु । नत्विहागत्य मर्तव्यमिति भावः । ७ प्रच्छाद्यमानं अभिभूयमानम् । ८ कथं वैरं न यातयेत् वैरयातनं वैरशुद्धिः तां त्वयि दास्यापादनेन संपादयेदित्यर्थः ।

नवमः सर्गः।

एवमुक्ता तु कैकेयी कोपेन ज्वलितानना। दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत्॥ १
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम्। यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये॥ २
इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन मन्थरे। भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन॥ ३
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी। रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत्॥ ४
हन्तेदानीं प्रवक्ष्यामि कैकेयि श्रूयतां च मे। यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम्[1]॥५
किं न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे। यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि॥६
मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो[2] विलासिनि। श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चापि विमृश्यताम्॥७
श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकयी। किंचिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत्॥८
कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्थरे। भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन॥ ९
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी। रामार्थमुपहिंसन्ती कुब्जा वचनमब्रवीत्॥ १०
तव[3] दैवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः। अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत्॥ ११
दिशमास्थाय वै देवि दक्षिणां दण्डकान्प्रति। वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः[4] १२
स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः। ददौ शक्रस्य सङ्ग्रामं देवसङ्घैरनिर्जितः॥ १३
तस्मिन्महति सङ्ग्रामे पुरुषान्क्षतविक्षतान्। रात्रौ प्रसुप्तान्घ्नन्ति स्म तरसाऽऽसाद्य राक्षसाः१४
तत्राकरोन्महद्युद्धं राजा दशरथस्तदा। असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः॥ १५
अपवाह्य त्वया देवि सङ्ग्रामान्नष्टचेतनः। तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया॥ १६
तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने॥ १७
स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदेच्छेयं तदा वरौ। गृह्णीयामिति तत्तेन तथेत्युक्तं महात्मना॥ १८
अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथिता पुरा। कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया॥ १९
रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य विनिवर्तय। तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम्॥
प्रव्राजनं च रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश॥ २०
चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम्। प्रजाभावगतस्नेहः[5] स्थिरः[6] पुत्रो भविष्यति॥ २१
क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते। शेष्वानन्तर्हितायां[7] त्वं भूमौ मलिनवासिनी॥ २२
मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः। रुदन्ती चापि तं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा२३
दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः। त्वत्कृते स महाराजो विशेदपि हुताशनम्॥२४
न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम्। तव प्रियार्थं राजा हि प्राणानपि परित्यजेत्॥२५
न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः। मन्दस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः॥ २६
मणिर्मुक्तं[8] सुवर्णानि रत्नानि विविधानि च। दद्याद्दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः॥२७
यौ तौ दैवासुरे युद्धे वरौ दशरथोऽददात्। तौ स्मारय महाभागे सोऽर्थो मा त्वामतिक्रमेत्२८
यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः। व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम्॥ २९
रामं प्रव्राजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च। भरतः क्रियतां राजा पृथिव्याः पार्थिवर्षभः॥ ३०
चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम्। रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः॥ ३१

---

१ केवलं राज्यं कृत्स्नं राज्यम्। २ छन्दः अभिलाषः। ३ तव पतिरित्यन्वयः। ४ मत्स्यध्वजः। ५ प्रजानां भावं अभिप्रायं गतः प्राप्तः स्नेहो यस्य सः। ६ स्थिरः अप्रकम्प्यः। ७ अनन्तर्हितायां अनास्तृतायाम्। ८ मणिमुक्तं एकवद्भावः।

रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् । एवं सिध्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव भामिनि ॥ ३२
एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति । भरतश्च हतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ ३३
येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति । तेन कालेन पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥
संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः सार्धमात्मवान् ॥ ३४
प्राप्तकालं तु ते मन्ये राजानं वीतसाध्वसा । रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य विनिवर्तय ॥ ३५
अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया । हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ३६
सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता । कैकेयी विस्मयं प्राप्ता परं परमदर्शना ॥ ३७
कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिधायिनीम्।पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये३८
त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी । नाहं समवबुध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ ३९
सन्ति दुःसंस्थिताः कुब्जा वक्राः परमपापिकाः । त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना॥४०
उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कन्धात्समुन्नतम् । अधस्ताच्चोदरं शातं सुनाभमिव लज्जितम्॥४१
परिपूर्णं तु जघनं सुपीनौ च पयोधरौ । विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मन्थरे ॥ ४२
जघनं तव निर्घुष्टं रशनादामशोभितम् । जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ चाप्यायतावुभौ ॥ ४३
त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनी । अग्रतो मम गच्छन्ती राजहंसीव राजसे ४४
आसन्याः शम्बरे मायाः सहस्रमसुराधिपे । सर्वास्त्वयि निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः॥४५
तवेदं स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् । मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ॥ ४६
अत्र ते प्रतिमोक्ष्यामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम् । अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते॥४७
जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन मन्थरे । लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु॥ ४८
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् । कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च॥४९
परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ५०
चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना । गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जनम् ॥ ५१
तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः । पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥५२
इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् । शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३
गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते । उत्तिष्ठ कुरु कल्याणि राजानमनुदर्शय ॥ ५४
तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह । क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता॥५५
अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना । अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६
ततो हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशंगता । संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५७
इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि । वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यति क्षितिम् ५८
न सुवर्णेन मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भूषणैः । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥५९

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ।
उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६०

---

१ अरामो भविष्यति प्रकृतिस्नेहपात्रं न भविष्यतीत्यर्थः । २ किशोरी बडवा । ३ ते उरः अभिनिविष्टं अभिनिवेशवत्सत् स्कन्धाभ्यां स्पर्धमानं सत् यावत्स्कन्धात् स्कन्धपर्यन्तं समुन्नतमित्युत्प्रेक्षा । अधस्तात् उरसोधस्तात् स्थितं सुनाभं शोभननाभिं उदरं उरसः सजातीयस्य उन्नतिं दृष्ट्वा लज्जितमिव शातं कृशम् । ४ निर्घुष्टं रशनास्थक्षुद्रघण्टाभिः शोभमानम् । ५ उपन्यस्ते संश्लिष्टे । ६ स्थगु उरोनिःसृतोन्नतविकृतावयवविशेषः ।

प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे ।
अतो हि कल्याणि यतस्व तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते ॥ ६१
तथातिविद्धा महिषी तु कुब्जया समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ।
निधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता शशंस कुब्जां कुपिता पुनःपुनः ॥ ६२
यमस्य वा मां विषयं गतामितो निशाम्य कुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि[1] ।
वनं गते वा सुचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३
अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् ।
न किंचिदिच्छामि न चेह जीवितं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६४
अथैतदुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ।
असंवृतामास्तरणेन मेदिनीं तदाधिशिश्ये पतितेव किन्नरी ॥ ६५
उदीर्णसंरम्भतमोवृतानना तथावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ।
नरेन्द्रपत्नी विमला बभूव सा तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् । तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी १
निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति[2] भामिनी । मन्थरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा ॥२
सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता । नागकन्येव निश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ॥
मुहूर्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ॥ ३
सा सुहृच्चार्थकामा च तन्निशम्य सुनिश्चयम् । बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा ॥ ४
अथ साऽमर्षिता देवी सम्यक्कृत्वा विनिश्चयम् । संविवेशावला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटीं मुखे ॥ ५
ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च । अपविद्धानि[3] कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे॥६
तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च । अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः॥ ७
क्रोधागारे निपतिता सा बभौ मलिनाम्बरा । एकवेणीं दृढं बध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी ॥ ८
आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् । उपस्थानमनुज्ञाप्य[4][5] प्रविवेश निवेशनम् ॥ ९
अद्य[6] रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान्[7] । प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी १०
स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः । पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं[8] निशाकरः ॥ ११
शुकबर्हिणसंघुष्टं क्रौञ्चहंसरुतायुतम् । वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जावामनिकायुतम् ॥ १२
लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः । दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतम् ॥ १३
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिश्चोपशोभितम् । दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ॥ १४
विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि । उपपन्नं महार्हैश्च भूषितैस्त्रिदिवोपमम् ॥ १५
तत्प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् । न ददर्श प्रियां राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ॥ १६

---

१ प्रतिवेदयिष्यसि दशरथायेति शेषः । २ सा कैकेयी कृत्य कर्तव्य पूर्वोक्तरीत्या मनसा निश्चित्य सर्वं त्वदुक्तं सम्यगिति मन्थरायै आचचक्षे इति संबन्धः। ३ यानि अपविद्धानि त्यक्तानि तानि भूमिं प्रपेदिरे नतु मञ्जूषाम् । ४ उपस्थानं आस्थानं सद इत्यर्थः । ५ स्वस्वगृहगमन प्रत्यनुज्ञाप्य । ६ अद्यवै अद्यैव । ७ जज्ञिवान् इतः पूर्वं कैकेय्या न श्रुतिगोचर इति ज्ञातवान् । ८ रुष्टकैकेयीयुक्ततया राहुयुक्तमित्युक्तम् ।

स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थं मनुजाधिपः । अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ॥ १७
न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत । न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ॥ १८
ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत । यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ॥ १९
प्रतिहारी त्वथोवाच संत्रस्ता सुकृताञ्जलिः । देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ॥ २०
प्रतिहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः । विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः ॥ २१
तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् । प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ॥ २२
स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् । अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले ॥ २३
लतामिव विनिष्कृत्तां पतितां देवतामिव । किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा ॥ २४
मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् । करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ॥ २५
महागज इवारण्ये स्नेहात्परिममर्श ताम् । परिमृश्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ॥ २६
कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७
न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् । देवि केनाभिशप्तासि केन वासि विमानिता २८
यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु । भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥ २९
भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी ॥ ३०
सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः । सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ॥
कस्य वा ते प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् । कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ३२
मा रोदीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि संपरिशोषणम् । अवध्यो वध्यतां को वा को वा वध्यो विमुच्यतां ३३
दरिद्रः को भवत्वाढ्यो द्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ॥ ३४
अहं चैव मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः । न ते किंचिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ ३५
आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि । बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३६
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ ३७
यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा । प्राचीनाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ॥ ३८
वङ्गाङ्गमगधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोसलाः । तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ३९
ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ४०
किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने । तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतम् ॥ ४१
तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ ४२
तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् । परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् । उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १
नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्नावमानिता । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २
प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि । अथ तद्व्याहरिष्यामि यदभिप्रार्थितं मया ॥ ३
तामुवाच महातेजाः कैकेयीमीषदुत्स्मितः । कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु शुचिस्मिताम् ॥ ४

१ यथापुरं यथापूर्वं पर्यपृच्छत प्रतिहारीमिति शेषः । २ परमोहनाय प्रयुक्तां मायाम् । ३ संयतां वागुरया बद्धाम् । ४ दिग्धेन विषलिप्तबाणेन । ५ अभिशप्ता परुषिता ।

अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतमा मम । मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५
तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना । शपे ते जीवनार्हेण ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ ६
यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवम् । तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७
आत्मना वात्मजैश्चान्यैर्वृणे यं मनुजर्षभम् । तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ८
भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे । एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥ ९
बलमात्मनि पश्यन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि । करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ १०
सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् । निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुर्वचं वचः ॥ ११
तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमागतम् । व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ १२
यथा क्रमेण शपसि वरं मम ददासि च । तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ १३
चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः । जगच्च पृथिवी चैव सगन्धर्वा सराक्षसा ॥ १४
निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः । यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ १५
सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः सुसमाहितः । वरं मम ददात्येष तन्मे शृण्वन्तु देवताः ॥ १६
इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च । ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७
स्मर राजन्पुरा वृत्तं तस्मिन्दैवासुरे रणे । तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ १८
तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः । जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्राददा वरौ ॥ १९
तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम् । तवैव पृथिवीपाल सकाशे सत्यसंगर ॥ २०
तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् । अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता॥ २१
वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशे कृतः । प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः॥ २२
ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् । वरौ यौ मे त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ॥ २३
तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥ २४
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः । अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषेच्यताम् ॥ २५
यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया । तदा दैवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः॥ २६
नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥ २७
भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् । एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ॥ २८
अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वनम् ॥ २९

स राजराजो भव सत्यसंगरः कुलं च शीलं च हि रक्ष जन्म च ।
परत्र वासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः । चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्तं प्रततापं च ॥ १
किंनु मे यदि वा स्वप्नश्चित्तमोहोपि वा मम । अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः ॥
इति संचिन्त्य तद्राजा नाभ्यगच्छत्तदा सुखम् ॥ २

१ तदर्थमनाः स चासावर्थः मन्थरोपदिष्टार्थः तस्मिन्मनो यस्याः सा । २ स्वपुत्रपक्षपातात् । ३ तत्र रात्रियुद्धे अन्तरा मध्ये । अच्यावयत् अचालयत् । शस्त्रप्रहारादिना मूर्च्छां प्रापितवानित्यर्थः । ४ तव सकाश एव निक्षेपौ निक्षेपत्वेन स्थापितौ यौ वरौ तौ तु तावेव इदानीं मृगयामि इच्छामीत्यर्थः। ५ प्रततापं मुमूर्च्छ। ६ अनुभूतोपसर्गः जन्मान्तरानुभूतानामर्थानां उपसर्गः भावना।

प्रतिलभ्य चिरात्संज्ञां कैकेयीवाक्यताडितः । व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः॥३
असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् । मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः ॥ ४
अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः । मोहमापेदिवान्भूयः शोकोपहतचेतनः ॥ ५
चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः । कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ६
नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि । किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ॥ ७
यदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः । तस्यैव त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ॥ ८
त्वं मयात्मविनाशार्थं भवनं स्वं प्रवेशिता । अविज्ञानान्नृपसुता[1] व्याली तीक्ष्णविषा यथा ॥ ९
जीवलोको यथा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् । अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम्॥ १०
कौसल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियम् । जीवितं वात्मनो रामं नत्वेव पितृवत्सलम्॥११
परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् । अपश्यतस्तु मे रामं नष्टा भवति चेतना ॥ १२
तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना । न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम्१३
तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये । अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ १४
किमिदं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५
अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये । अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६
स मे ज्येष्ठः सुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे । तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत्१७
तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्ता संतापयसि मां भृशम् । आविष्टासि गृहं शून्यं सा त्वं परवशं गता१८
इक्ष्वाकूणां कुले देवि संप्राप्तः सुमहानयम् । अनयो नयसंपन्ने यत्र ते विकृता मतिः॥ १९
न हि किंचिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम । अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्दधाम्यहम्२०
ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना । बहुशो हि सुबाले[2] त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१
तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः । कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २२
अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मे धृतात्मनः । कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३
रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने । तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४
रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा । विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्षये ॥ २५
शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् । कस्ते भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र मनुजर्षभात् ॥ २६
बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् । परिवादोपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥ २७
सान्त्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा । गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८
सत्येन लोकाञ्जयति दीनान्दानेन राघवः । गुरूञ्शुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९
सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् । विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे॥३०
तस्मिन्नार्जवसंपन्ने देवि देवोपमे कथम् । पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१
न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः । स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम्३२
क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता । अप्यहिंसा च भूतनां तमृते का गतिर्मम॥ ३३
मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य[3] तपस्विनः । दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४
पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किंचिदधिगम्यते । तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वां मन्युराविशेत् ३५
अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते । शरणं भव रामस्य माऽधर्मो मामिह स्पृशेत्३६

१ नृपसुतेति प्रवेशिता । २ सुबाले शोभनालकयुक्ते । ३ गतान्तस्य प्राप्तचरमकालस्य ।

इति दुःखाभिसंतप्तं विलपन्तमचेतनम् । घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७
[illegible] शोकार्णवस्याशु प्रार्थयन्तं पुनःपुनः । प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥ ३८
यदि दत्वा वरौ राजन्पुनः प्रत्यनुतप्यसे । धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥ ३९
यदा समेता वहवस्त्वया राजर्षयः सह । कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ॥ ४०
यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत् । तस्याः कृतं मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि॥
किल्बिषत्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप । यो दत्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ॥ ४२
शैब्यः श्येनकपोतीये[1] स्वमांसं पक्षिणे ददौ । अलर्कश्चक्षुषी दत्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३
सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्तते । समयं माऽनृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४
स त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च । सह कौसल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते ॥४५
भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वाऽनृतम् । यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ४६
अहं हि विषमद्यैव पीत्वा वहु तवाग्रतः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७
एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् । अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४८
भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप । यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४९
एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह । विलपन्तं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ५०
श्रुत्वा च राजा कैकेय्या वृतं परमशोभनम् । रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१
नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्तं व्याकुलेन्द्रियः । प्रैक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२
तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् । दुःखशोकमयीं घोरां राजा न सुखितोऽभवत् ५३
स देव्या व्यवसायं च घोरं च शपथं कृतम् । ध्यात्वा रामेति निश्वस्य च्छिन्नस्तरुरिवापतत्॥
नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथाऽऽतुरः । हृततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५५
दीनया तु गिरा राजा इति होवाच कैकयीम् ॥ ५६
अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमुपदर्शिता । भूतोपहतचित्तेव ब्रुवन्ती मां न लज्जसे ॥ ५७
शीलव्यसनमेतत्ते[2] नाभिजानाम्यहं पुरा । बालायास्तत्त्विदानीं ते लक्षये विपरीतवत् ॥ ५८
कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ ५९
राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने । विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन वा ॥
यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ॥ ६०
नृशंसे पापसंकल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि । किं नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ॥६१
न कथंचिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् । रामादपि हितं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ॥ ६२
कथं द्रक्ष्यामि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते । मुखवर्णं विवर्णं तं यथैवेन्दुमुपप्लुतम् ॥ ६३
तां हि मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् । कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हतां चमूम्॥
किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः । बालो बतायमैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत्
यदा तु बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः । परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहं तदा ॥६६
कैकेय्या क्लिश्यमानेन रामः प्रव्राजितो मया । यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ६७
किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते । किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम्
यदा यदा हि कौसल्या दासीवच्च सखीव च । भार्यावद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति ॥ ६९

---

१ श्येनकपोतीये श्येनकपोतयोर्विरोधे प्राप्ते । २ शीलव्यसनं सद्वृत्तभ्रंशम् ।

सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा । न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥ ७०
इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि । अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नमिवातुरम् ॥ ७१
विप्रकारं च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च । सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति॥ ७२
कृपणं वत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् । मां च पञ्चत्वमापन्नं रामं च वनमाश्रितम् ॥ ७३
वैदेही वत मे प्राणाञ्छोचन्ती क्षपयिष्यति । हीना हिमवतः पार्श्वे किन्नरेणेव किन्नरी ॥ ७४
न हि राममहं दृष्ट्वा प्रवसन्तं महावने । चिरं जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम् ॥ ७५
सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि । न हि प्रव्राजिते रामे देवि जीवितुमुत्सहे ॥ ७६
सतीं[1] त्वामहमत्यन्तं व्यवस्याम्यसतीं सतीम् । रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः॥ ७७
अनृतैर्बहु मां सान्त्वैः सान्त्वयन्ती स्म भाषसे । गीतशब्देन संरुध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ७८
अनार्य इति मामार्याः पुत्रविक्रायिकं[2] ध्रुवम् । धिक्करिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा॥ ७९
अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव । दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुराकृतमिवाशुभम् ॥ ८०
चिरं खलु मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता । अज्ञानादुपसंपन्ना रज्जुरुद्बन्धिनी यथा ॥ ८१
रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये । बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८२
मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना । तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ ८३
बालिशो वत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् । स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ८४
व्रतैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्शितः । भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८५
नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम् । स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८६
यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति चोदितः। प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वत्सः करिष्यति ८७
शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः । स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८८
राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् । मृत्युरक्षमणीयं[3] मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८९
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे । इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ९०
कौसल्यां मां च रामं च पुत्रौ[4] च यदि हास्यति । दुःखान्यसहती देवी[5] मामेवानुमरिष्यति॥ ९१
कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह । प्रक्षिप्य नरके[6] सा त्वं कैकेयि सुखिता भव॥
मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः । इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ९३
प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् । मा स्म मे भरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ ९४
हन्ताऽनार्ये ममामित्रे सकामा भव कैकयि । मृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुङ्गवे ॥ ९५
सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि॥ ९६
त्वं राजपुत्रीवादेन[7] न्यवसो मम वेश्मनि । अकीर्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥
सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ ९७
कथं रथैर्विभुर्यात्वा गजाश्वैश्च मुहुर्मुहुः । पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ ९८
यस्य त्वाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः । अहंपूर्वाः पचन्ति स्म प्रशस्तं पानभोजनम् ॥ ९९
स कथं नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च । भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्तयिष्यति ॥१००

---

१ पूर्वं सतीत्वेन ज्ञातां त्वामिदानीं अनेन व्यापारेण असतीं सतीं असतीत्वेन स्थिताम् । २ पुत्रमूल्येन स्त्रीसुखक्रेतारम् । ३ अक्षमणीयं क्षमयितुमशक्यम् । ४ पुत्रौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ । ५ देवी सुमित्रा । ६ नरके दुःखे । ७ राजपुत्रीवादेन राजपुत्रीव्यपदेशेन ।

महार्हवस्त्रसंवीतो भूत्वा चिरसुखोषितः । काषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ॥ १०१
कस्यैतद्दारुणं वाक्यमेवंविधमचिन्तितम् । रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ १०२
धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपराः सदा । न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् १०३

अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे ममानुतापाय निविष्टभावे ।
किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं हितानुकारिण्यथ वापि रामे ॥ १०४
परित्यजेयुः पितरो हि पुत्रान्भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः ।
कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत्स्याद्दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०५
अहं पुनर्देवकुमाररूपमलङ्कृतं तं सुतमाव्रजन्तम् ।
नन्दामि पश्यन्नपि दर्शनेन भवामि दृष्ट्वा च पुनर्युवेव ॥ १०६
विनापि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वापि ।
रामं तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवेन्न कश्चित्त्विति चेतना[१] मे ॥ १०७
विनाशकामामहितामामित्रामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ।
चिरं बताङ्केन धृतासि सर्पी महाविषा तेन हतोऽस्मि मोहात् ॥ १०८
मया च रामेण च लक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह ।
पुरं च राष्ट्रं च निहत्य बान्धवान्ममाहितानां च भवाभिहर्षिणी ॥ १०९
नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे ।
न नाम ते केन मुखात्पतन्त्यधो विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ ११०
न किंचिदाहाहितमप्रियं वचो न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ।
कथं नु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसंमते[२] ॥ १११
प्रताम्य[३] वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा सहस्रशो वा स्फुटिता महीं व्रज ।
न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं ममाहितं केकयराजपांसनि[४] ॥ ११२
क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम् ।
न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां दिधक्षमाणां हृदयं सबन्धनम् ॥ ११३
न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनात्मजेनात्मवतः[५] कुतो रतिः ।
ममाहितं देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ ११४
स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ।
पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितावुभावसंस्पृश्य[६] यथातुरस्तथा[७] ॥ ११५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम् । ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ १
अनर्थरूपा सिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी । पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २
त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः । मम चेमं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३

---

१ चेतना बुद्धिः । २ गुणैर्नित्यं संमते रामे । ३ प्रताम्य ग्लानिं भज । ४ केकयराजानां दूषिणि । ५ आत्मवतः जीवतः । ६ प्रसारिताविव्यनेन अनादर उक्तः । ७ असंस्पृश्येत्यनेन पिस्पृक्षायामेव मूर्च्छा जातेति गम्यते ।

एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा। प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव ॥ ४
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे। हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥ ५
स्वर्गेपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम्। प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं बत ॥ ६
कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो मया। यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७
अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान्। रामो लब्धो महाबाहुः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८
शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः। कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९
कथमिन्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम्। अभिराममहं रामं प्रेषयिष्यामि दण्डकान् ॥ १०
सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च। दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११
यदि दुःखमकृत्वाद्य मम संक्रमणं भवेत्। अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२
नृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम्। किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३
अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥ १४
तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः। अस्तमभ्यागमत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १५
सा त्रियामा तथार्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता। राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ १६
तथैवोष्णं विनिश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः। विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥ १७
न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषणे। क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोऽञ्जलिः ॥ १८
अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम्। नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत् १९
एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः। प्रसादयामास पुनः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ २०
साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः। प्रसादः क्रियतां देवि भद्रे राज्ञो विशेषतः ॥ २१
शून्ये न खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम्। कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥ २२
प्रसीद देवि रामो मे त्वद्दत्तं राज्यमव्ययम्। लभतामसितापाङ्गे यशः परमवाप्नुहि ॥ २३
मम रामस्य लोकस्य गुरूणां भरतस्य च। प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे ॥ २४

विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः।
श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ २५
ततः स राजा पुनरेव मूर्छितः प्रियामदुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम्।
समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ २६
इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः।
विबोध्यमानः प्रति बोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः।

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि। विवेष्टमानमुद्वीक्ष्य सैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १
पापं कृत्वैव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम्। शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि २
आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः। सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मं प्रचोदितः ३

१ रामस्य कुशलं प्रति दैवतैः प्रत्यादेशादभिहितं धिक्कारपूर्वमभिहितं वाक्यं कथं धारयिष्ये सहिष्ये। २ शून्ये निर्जने प्रदेशे इदं रामाभिषेचनं न समुदाहृतं किंतु सर्वजनसन्निधौ समुदाहृतमित्यर्थः। ३ स्थित्यां मर्यादायां सत्यपरिपालनरूपायाम्।

संश्रुत्य शैब्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः । प्रदाय पक्षिणे राजञ्जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४
तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे । याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥ ५
सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः । सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां नातिवर्तते ॥ ६
सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः । सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनैवाप्यते परम् ॥ ७
सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः । स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ॥ ८
धर्मस्येहाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् । प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ९
समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि । अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १०
एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया । नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ११
उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् । स धुर्यो वै परिस्पन्दन्युगचक्रान्तरं यथा ॥ १२
विह्वलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः । कृच्छ्राद्धैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३
यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः । तं त्यजामि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४
प्रयाता रजनी देवि सूर्यस्योदयनं प्रति । अभिषेकं गुरुजनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५
रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः । रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६
त्वया सपुत्रया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया । व्याहन्तास्यशुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७
न च शक्नोम्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथा सुखम् । हतहर्षं निरानन्दं पुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८
तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः । प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रशालिनी ॥ १९
ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः । उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्छिता ॥ २०
किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गररुजोपमम् । आनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ २१
स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् । निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २२
स नुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः । राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २३
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना । ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४
ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे । पुण्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्ते च समाहिते ॥ २५
वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा । उपगृह्याशु संभारान्प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २६
सिक्तसंमार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् । विचित्रकुसुमाकीर्णां नानास्रग्भिर्विराजिताम् ॥ २७
संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् । महोत्सवसमाकीर्णां राघवार्थे समुत्सुकाम् ॥ २८
चन्दनागरुधूपैश्च सर्वतः परिधूपिताम् । तां पुरीं समतिक्रम्य पुरन्दरपुरोपमाम् ॥ २९
ददर्शान्तःपुरं श्रेष्ठं नानाद्विजगणायुतम् । पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥
यज्ञविद्भिः सुसंपूर्णं सदस्यैः परमद्विजैः ॥ ३०
तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम् । वसिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिर्विवेश च ॥ ३१
स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् । द्वारे तु राजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ३२
तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् । वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम् ॥ ३३
इमे गङ्गोदकघटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः । औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४
सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च । क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ३५

१ सत्यमेव एकपदं मुख्यप्राप्यं ब्रह्म । २ मन्त्रकृतः मन्त्रसंस्कृतः । ३ स्वजं स्वस्माज्जातमपि । ४ व्याहन्तासि लुण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । ५ विषजनितव्याधिसदृशम् ।

अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः। चतुरश्वो रथः श्रीमान्निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम् ॥ ३६
वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभम्। श्वेते च वालव्यजने भृङ्गारश्च हिरण्मयः॥ ३७
हेमदामपिनद्धश्च ककुद्मान्पाण्डुरो वृषः। केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः॥ ३८
सिंहासनं व्याघ्रतनुः समिद्धश्च हुताशनः। सर्ववादित्रसङ्घाश्च वेश्याश्चालङ्कृताः स्त्रियः॥ ३९
आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः। पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह॥ ४०
एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियंवदाः। अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः॥ ४१
त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेऽहनि। पुण्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात्॥ ४२
इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महात्मनः। स्तुवन्नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम्॥ ४३
तं तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसंमतम्। न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः॥ ४४
स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान्। वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे॥ ४५
ततः सूतो यथाकालं पार्थिवस्य निवेशने। सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम्॥ ४६
यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये। प्रीतः प्रीतेन मनसा तथानन्दय नः स्वतः॥ ४७
इन्द्रमस्यां तु वेलायामभितुष्टाव मातलिः। सोऽजयद्दानवान्सर्वांस्तथा त्वा बोधयाम्यहम्॥ ४८
वेदाः सहाङ्गविद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं विभुम्। ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम्॥
आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरां शुभाम्। बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम्॥ ५०
उत्तिष्ठाशु महाराज कृतकौतुकमङ्गलः। विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः॥ ५१
सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि। वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते॥ ५२
गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव। बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम्॥ ५३
उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम्। पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृताञ्जलिः॥ ५४
स्वयं वसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणैः सह तिष्ठति। क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन्राघवस्याभिषेचनम्॥ ५५
यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका। यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम्॥
एवं हि भवता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते॥ ५७
इति तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिवार्थवत्। अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः॥ ५८
ततः स राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति। शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः॥
वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मम भूयो निकृन्तसि॥ ५९
सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम्। प्रगृहीताञ्जलिः किंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत्॥ ६०
यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः। तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह॥ ६१
सुमन्त्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः। प्रजागरपरिश्रान्तो निद्राया वशमेयिवान्॥ ६२
तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम्। राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा॥ ६३
स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च। निर्जगाम च संप्रीत्या त्वरितो राजशासनात्॥ ६४
सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तया। व्यक्तं रामोऽभिषेकार्थमिहायास्यति धर्मवित्॥ ६५
इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता वृतः। निर्जगाम महाबाहो राघवस्य दिदृक्षया॥ ६६

१ पूर्वोदितं अयं सर्वदा अनिवार्य इति राज्ञा पूर्वमुक्तम्। २ भास्करोदयेपि समुद्रवृद्धिरस्त्येव। यद्वा भासः करोतीति व्युत्पत्त्या भास्करश्चन्द्रः। ३ अद्य बोधयामीत्यन्वयः। ४ उदतिष्ठत उदोनूर्ध्वकर्मणीत्यात्मनेपदम्। उपस्थितमित्यर्थः। ५ राजशासनादित्युक्तिः राजसंमतमिति बुद्ध्या।

सागरह्रदसंकाशात्सुमन्त्रोऽन्तःपुराच्छुभात् । निष्क्रम्य जनसंबाधं ददर्श द्वारमग्रतः ॥ ६७

ततः पुरस्तात्सहसा विनिर्गतो महीपतीन्द्वारगतो विलोकयन् ।
ददर्श पौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपेत्य विष्ठितान् ॥ ६८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः । उपतस्थुरुपस्थानं सहराजपुरोहिताः ॥ १
अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च । राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणास्तु संगताः ॥२
उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि । अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ॥ ३
काञ्चना जलकुम्भाश्च भद्रपीठं स्वलङ्कृतम् । रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा॥ ४
गङ्गायमुनयोः पुण्यात्सङ्गमादाहृतं जलम् । याश्चान्याः सरितः पुण्या ह्रदाः कूपाः सरांसि च ५
प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाः समाहिताः । ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ॥ ६
सलाजाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः । पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा॥७
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः । वेश्याश्चैव शुभाचाराः सर्वाभरणभूषिताः ॥ ८
चन्द्रांशुविकचप्रख्यं काञ्चनं रत्नभूषितम् । सज्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् ॥ ९
चन्द्रमण्डलसंकाशमातपत्रं च पाण्डुरम् । सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरस्कृतम् ॥ १०
पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुरोऽश्वश्च सुस्थितः । प्रसृतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते॥११
अष्टौ च कन्या माङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः । वादित्राणि च सर्वाणि बन्दिनश्च तथा परे १२
इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेताभिषेचनम् । तथा जातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ १३
ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् । अपश्यन्तोऽब्रुवन्को नु प्राज्ञो नः प्रतिवेदयत् ॥ १४
न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः । यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ १५
इति तेषु ब्रुवाणेषु सार्वभौमान्महीपतीन् । अब्रवीत्तानिदं सर्वान्सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १६
रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितोऽस्म्यहम् । पूज्या राज्ञो भवन्तस्तु रामस्य च विशेषतः१७
अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्मतामहम् । राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य यच्चाऽगमनकारणम् ॥ १८
इत्युक्त्वान्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् । सदा सक्तं च तद्वेश्म सुमन्त्रः प्रविवेश ह ॥ १९
तुष्टावास्य तदा वंशं प्रविश्य स विशांपतेः । शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत ॥ २०
सोऽत्यासाद्य तु तद्वेश्म तिरस्करणिमन्तरा । आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् ॥ २१
सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि । वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ॥ २२
गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव । बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २३
ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैगमाश्चागता नृप । दर्शनं प्रतिकाङ्क्षन्ते प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ २४
स्तुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् । प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २५
राममानय सूतेति यदस्यभिहितोऽनया । किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिहन्यते ॥ २६
न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् । इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ २७

१ उपस्थानं सदः । २ निगमस्य पुरस्य । ३ क्षीरिभिः अश्वत्थोदुम्बरादिपल्लवैः । ४ चन्द्रांशुवद्विकचा विस्तृता प्रख्या कान्तिर्यस्य तत्तथा । यद्वा विकचचन्द्रांशुसदृशम् । ५ अगमनकारणमिति च्छेदः । दर्शनायानागमनहेतुम् । ६ अनिवारितम् ।

स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् । निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् २८
प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम् । हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन्॥ २९
स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः । अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् ॥ ३०
ततो ददर्श रुचिरं कैलासशिखरप्रभम् । रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ ३१
महाकपाटविहितं वितर्दिशतशोभितम् । काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् ॥ ३२
शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहोपमम् । मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलङ्कृतम् ॥ ३३
मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनागरुधूपितम् । गन्धान्मनोज्ञान्विसृजद्दार्दरं शिखरं यथा ॥ ३४
सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितम् । सुकृतेहामृगाकीर्णं सुकीर्णं भक्तिभिस्तथा ॥ ३५
मनश्चक्षुश्च भूतानामाददत्तिग्मतेजसा । चन्द्रभास्करसंकाशं कुबेरभवनोपमम् ॥ ३६
महेन्द्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलम् । मेरुशृङ्गसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह ॥ ३७
उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरञ्जलिकारिभिः । उपादाय समाक्रान्तैस्तथा जानपदैर्जनैः ॥ ३८
रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैः समलङ्कृतम् । महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविभूषितम् ॥ ३९
नानारत्नसमाकीर्णं कुब्जकैरातकावृतम् ॥ ४०

स वाजियुक्तेन रथेन सारथिर्नराकुलं राजकुलं विलोकयन् ।
वरूथिना रामगृहाभिपातिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि रञ्जयत् ॥ ४१
ततः समासाद्य महाधनं महत्प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः ।
मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ॥ ४२
स तत्र कैलासनिभाः स्वलङ्कृताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ।
प्रियान्नरान्राममते स्थितान्बहूनपोह्य शुद्धान्तमुपस्थितो रथी ॥ ४३
स तत्र शुश्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृता जनानाम् ।
नरेन्द्रसूनोरभिमङ्गलार्थाः सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टः ॥ ४४
महेन्द्रसद्मप्रतिमं तु वेश्म रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् ।
ददर्श मेरोरिव शृङ्गमुच्चं विभ्राजमानं प्रभया सुमन्त्रः ॥ ४५
उपस्थितैरञ्जलिकारकैश्च सोपायनैर्जानपदैश्च मर्त्यैः ।
कोट्या परार्द्धैश्च विमुक्तयानैः समाकुलं द्वारपथं ददर्श ॥ ४६
ततो महामेघमहीधराभं प्रभिन्नमत्यङ्कुशमप्रसह्यम् ।
रामौपवाह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुंजयं नागमुदग्रकायम् ॥ ४७
स्वलङ्कृतान्साश्वरथान्सकुञ्जरानमात्यमुख्याञ्शतशश्च वल्लभान् ।
व्यपोह्य सूतः सहितान्समंततः समृद्धमन्तःपुरमाविवेश ॥ ४८
तदद्रिकूटाचलमेघसन्निभं महाविमानोत्तमवेश्मसङ्घवत् ।
अवार्यमाणः प्रविवेश सारथिः प्रभूतरत्नं मकरो यथार्णवम् ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

---

१ मलयसन्निकृष्टश्चन्दनोत्पत्तिस्थानभूतो गिरिर्दार्दरः । तत्संबन्धि । २ वर्धकिनां सूक्ष्मचित्रशिल्पैः ।

षोडशः सर्गः ।

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् । प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ १
प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः । अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २
तत्र काषायिणो वृद्धान्वेत्रपाणीन्स्वलङ्कृतान् । ददर्श विष्ठितान्द्वारि स्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ३
ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः । सहसोत्पतिताः सर्वे स्वासनेभ्यः ससंभ्रमाः ॥ ४
तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः । क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५
ते राममुपसंगम्य भर्तुः प्रियचिकीर्षवः । सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६
प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः । तत्रैवानाययामास राघवप्रियकाम्यया ॥ ७
तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलङ्कृतम् । ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८
वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना । अनुलिप्तं परार्ध्येन चन्दनेन परंतपम् ॥ ९
स्थितया पार्श्वतश्चापि वालव्यजनहस्तया । उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १०
तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा । ववन्दे वरदं बन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११
प्राञ्जलिस्तु सुखं पृष्ट्वा विहारशयनासने । राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १२
कौसल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति । महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् १३
एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः । ततः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४
देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे । मन्त्रयेते ध्रुवं किंचिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५
लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा । संचोदयति राजानं मदर्थं मदिरेक्षणे ॥ १६
सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामानुवर्तिनी । जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता ॥ १७
दिष्ट्या खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह । सुमन्त्रं प्राहिणोद्दूतमर्थकामकरं मम ॥ १८
यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः । ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९
हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् । सह त्वं परिवारेण सुखमास्व रमस्व च ॥ २०
पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा । आद्वारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ॥ २१
राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् । कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥ २२
दीक्षितं व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् । कुरङ्गशृङ्गपाणिं च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३
पूर्वां दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः । वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूत्तरां दिशम् ॥ २४
अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः । निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ॥ २५
पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाशयः । लक्ष्मणं द्वारि सोऽपश्यत्प्रह्वाञ्जलिपुटं स्थितम् ॥ २६
अथ मध्यमकक्ष्यायां समागम्य सुहृज्जनैः । स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च ॥ २७
ततः पावकसंकाशमारुरोह रथोत्तमम् । वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजतं राजनन्दनः ॥ २८
मेघनादमसंबाधं मणिहेमविभूषितम् । मुष्णन्तमिव चक्षूंषि प्रभया सूर्यवर्चसम् ॥ २९
करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः । हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ॥
प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया ॥ ३०
स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन् । निकेतान्निर्ययौ श्रीमान्महेन्द्रादिव चन्द्रमाः ॥ ३१
छत्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः । जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ ३२

१ तिष्ठति इति आख्यातेत्यन्वयः । २ सुदक्षिणा सुकुशला कैकयी ।

ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत । तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः ॥ ३३
ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसन्निभाः । अनुजग्मुस्तदा रामं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४
अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चन्दनागरुरूषिताः । खड्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ॥ ३५
ततो वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च वन्दिनाम् । सिंहनादाश्च शूराणां तथा शुश्रुविरे पथि॥३६
हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समन्ततः । कीर्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिररिंदमः ॥ ३७
रामं सर्वानवद्याङ्ग्यो रामपिप्रीषया ततः । वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववन्दिरे ॥ ३८
नूनं नन्दति ते माता कौसल्या मातृनन्दन । पश्यन्ती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमवस्थितं ३९
सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीतां सीमन्तिनीं वराम् । अमन्यन्त हि ता नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ४०
तया सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः । रोहिणीव शशाङ्केन रामसंयोगमाप या ॥ ४१
इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः । शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः ॥ ४२

स राघवस्तत्र कथाप्रपञ्चाञ्शुश्राव लोकस्य समागतस्य ।
आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरोजनस्य ॥ ४३
एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य राजप्रसादाद्विपुलाङ्गमिष्यन् ।
एते वयं सर्वसमृद्धकामा एषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४४
लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ।
न ह्यप्रियं किंचन जातु कश्चित्पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५
स घोषवद्भिश्च हयैर्मतंगजैः पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ।
महीयमानः प्रवरैश्च वादकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६
करेणुमातङ्गरथाश्वसंकुलं महाजनौघप्रतिपूर्णचत्वरम् ।
प्रभूतरत्नं बहुपण्यसंचयं ददर्श रामो रुचिरं महापथम् ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः । पताकाध्वजसंपन्नं महार्हागरुधूपितम् ॥
अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमाकुलम् ॥ १
स गृहैरभ्रसंकाशैः पाण्डुरैरुपशोभितम् । राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागरुधूपितम् ॥ २
चन्दनानां च मुख्यानामगरूणां च संचयैः । उत्तमानां च गन्धानां क्षौमकौशाम्बरस्य च ॥ ३
अविद्धाभिश्च मुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि । शोभमानमसंबाधैस्तं राजपथमुत्तमम् ॥ ४
संवृतं विविधैः पण्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि । ददर्श तं राजपथं दिवि देवपथं यथा ॥ ५
दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगरुचन्दनैः । नानामाल्योपगन्धैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरम् ॥ ६
आशीर्वादान्बहूञ्शृण्वन्सुहृद्भिः समुदीरितान् । यथार्हं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान्ययौ ॥ ७
पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः । अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ ८
यथास्म लालिताः पित्रा यथा पूर्वैः पितामहैः । ततः सुखतरं रामे वत्स्यामः सति राजनि ॥ ९
अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः । यथा पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १०

१ कथाप्रपञ्चान् लौकिककथाविस्तारान् । २ श्रियं गमिष्यन् गच्छति श्रियं प्राप्तुं गच्छति । ३ अस्य जनस्य अयमेव लाभः यदेष सर्वं राष्ट्रं प्रपत्स्यते । ४ अस्मिन्मनुजाधिपे सति ।

ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किंचिद्भविष्यति । यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ११
एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः कथाः शुभाः । आत्मसंपूजनीः शृण्वन्ययौ रामो महापथम् १२
न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् । नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥ १३
यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति । निन्दितः स वसेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ १४
सर्वेषां हि स धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् । चतुर्णां हि वयस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ १५
चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यान्यायतनानि च । प्रदक्षिणं परिहरन्जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६
स राजकुलमासाद्य मेघसङ्घोपमैः शुभैः । प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७
आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः । वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८
तत्पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रभवनोपमम् । राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १९
स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्य वाजिभिः । पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः २०
स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः । सन्निवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तं पुनरभ्यगात् २१

ततः प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ।
प्रतीक्षते तस्य पुनर्विनिर्गमं यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे । कैकेयीसहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १
स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् । ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २
रामेत्युक्त्वा च वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः । शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३
तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् । रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४
इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्शितम् । निःश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५
ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् । उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६
अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन् । बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७
चिन्तयामास च तदा रामः पितृहिते रतः । किं स्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८
अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति । तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ॥ ९
स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः । कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १०
कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता । कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ॥ ११
अप्रसन्नमनाः किं नु सदा मां प्रति वत्सलः । विवर्णवदनो दीनो न हि मामभिभाषते ॥ १२
शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते । संतापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् १३
कच्चिन्न किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने । शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातॄणां वा ममाशुभम् ॥ १४
अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वा पितुर्वचः । मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १५
यतोमूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः । कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १६
कच्चित्ते परुषं किंचिदभिमानात्पिता मम । उक्तो भवत्या कोपेन यत्रास्य लुलितं मनः ॥ १७

१ उदासीनः स्तुतिश्रवणेन निर्विकारः । २ अतिक्रान्तेपि दूरगतेपि । ३ परिशुष्यता मुखेन उपलक्षितम् । ४ अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमुत्तरश्लोकेनाह । ५ नरः आत्मनो देहस्य प्रादुर्भावमुत्पत्तिं यतोमूलं यत्कारणकं पश्येत् तादृशे प्रत्यक्षे दैवते सति सिद्धे तस्मिन्पितरि कथं न वर्तेत तद्वश एव वर्तेतेत्यर्थः ।

एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः । किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८
एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना । उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ १९
न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किंचन । किंचिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नाभिभाषते॥२०
प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्योपवर्तते । तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेनाश्रुतं मम ॥ २१
एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च । स पश्चात्तप्यते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा॥ २२
अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशां पतिः । स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ॥ २३
धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि । तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा ॥ २४
यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाशुभम् । करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् २५
यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते । ततोऽहमभिधास्यामि न ह्येष त्वयि वक्ष्यति॥२६
एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् । उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥ २७
अहो धिङ्नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः । अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥ २८
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे ॥२८॥ नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च॥२९
तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् । करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ३०
तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् । उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥ ३१
पुरा दैवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव । रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ ३२
तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् । गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥ ३३
यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि । आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥ ३४
सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् । त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ३५
भरतस्त्वभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् । त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ३६
सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाजिनधरो वस ॥ ३७
भरतः कोसलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् । नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ३८
एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाप्लुतः । शोकसंक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम्॥ ३९
एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन । सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४०
इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां न चैव रामः प्रविवेश शोकम् ।
प्रविव्यथे चापि महानुभावो राजा तु पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् । श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः । जटाजिनधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २
इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः । नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापुरमरिंदमः ॥ ३
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः । यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च । नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ५

---

१ आश्रुतं प्रतिज्ञातम् । २ इदं जगत् । ३ न विपत्स्यते यदि विफलं न भविष्यति चेत् । ४ शोकं मुखवैवर्ण्यादिबाह्यविकारम् । ५ न प्रविव्यथे च । ६ अपि तु राजा शोकं प्रविवेश प्रविव्यथे च । ७ यथापुरं यथापूर्वम् ।

अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे । स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६
अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान्धनानि च । हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः ७
किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः । तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८
तदाश्वासय हीमं त्वं किंन्विदं यन्महीपतिः । वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥ ९
गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः । भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ॥ १०
दण्डकारण्यमेषोऽहमितो गच्छामि सत्वरः । अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११
सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी । प्रस्थानं श्रद्दधाना हि त्वरयामास राघवम् १२
एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः । भरतं मातुलकुलादुपावर्तयितुं नराः ॥ १३
तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् । राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १४
व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते । नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १५
यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादभित्वरन् । पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ १६
धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः । मूर्छितो न्यपतत्तस्मिन्पर्यङ्के हेमभूषिते ॥ १७
रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः । कशयेवाहतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ १८
तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् । श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे[1] । विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥ २०
यदत्रभवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया । प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१
न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् । यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२
अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् । वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ २३
न नूनं मयि कैकेयि किंचिदाशंससे[2] गुणम् । यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा[3] सती ॥ २४
यावन्मातरमापृच्छे[4] सीतां चानुनयाम्यहम् । ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ २५
भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा । तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ २६
स रामस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखहतः पिता । शोकादशक्नुवन्बाष्पं प्ररुरोद महास्वनम् ॥ २७
वन्दित्वा चरणौ रामो विसंज्ञस्य पितुस्तथा । कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः २८
स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् । निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात्स्वं ददर्श सुहृज्जनम् २९
तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनु जगाम ह । लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ३०
आभिषेचनिकं भाण्डं[5] कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् । शनैर्जगाम सापेक्षो[6] दृष्टिं तत्राविचालयन्[7] ३१
न चास्य महतीं लक्ष्मीं[8] राज्यनाशोपकर्षति । लोककान्तस्य कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षपा ३२
न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुन्धराम् । सर्वलोकातिगस्येव[9] लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ३३
प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने[10] च स्वलङ्कृते । विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरांस्तथा जनान् ॥ ३४
धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च । प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान्[11] ॥ ३५
सर्वो ह्यभिजनः श्रीमाञ्श्रीमतः सत्यवादिनः । नालक्षयत रामस्य किंचिदाकारमानने ॥ ३६

---

१ लोकमावस्तु लोके वस्तुम् । २ नाशंससे न जानीषे । ३ ईश्वरतरा अत्यन्तनियन्त्री। ४ यद्यपि अद्यैव गन्तव्यमिति यत्त्वयोक्तं तत्तथा कर्तव्यमेव तथापि यावन्मातरं आपृच्छे सीतां चानुनयामि सान्त्वयामि तावदनुज्ञां कुर्विति शेषः । ५ भाण्डं उपकरणजातम् । ६ सापेक्षः भरतस्यानेनाभिषेकोस्त्विति प्रार्थनासहितः । ७ दृष्टिं तत्राविचालयन् स्वयं तत्र निरपेक्ष इत्यर्थः । ८ लक्ष्मीं मुखविकासं । ९ सर्वलोकातिगस्येव योगीश्वरस्येव । १० व्यजने वालव्यजने । ११ अप्रियशंसिवान् अप्रियमभिधातुकामः।

उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मनः। शारदः समुदीर्णांशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजम् ॥ ३७
वाचा मधुरया रामः सर्वं संमानयञ्जनम्। मातुः समीपं धीरात्मा प्रविवेश महायशाः ॥ ३८
तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता विपुलविक्रमः। सौमित्रिरनुवव्राज धारयन्दुःखमात्मजम् ॥३९
प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदान्वितं समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम्।
न चैव रामोऽत्र जगाम विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ। आर्तशब्दो महाञ्जज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १
कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यान्तःपुरस्य च। गतिर्यः शरणं चापि स रामोऽद्य प्रवत्स्यति॥२
कौसल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्तते सदा। तथैव वर्ततेऽस्मासु जन्मप्रभृति राघवः ॥ ३
न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन्। क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्स इतोऽद्य प्रवत्स्यति॥४
अबुद्धिर्बत नो राजा जीवलोकं चरत्ययम्। यो गतिं सर्वलोकानां परित्यजति राघवम् ॥ ५
इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः। पतिमाचुक्रुशुश्चैव सस्वरं चापि चुक्रुशुः ॥ ६
स हि चान्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः। पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने ॥ ७
रामस्तु भृशमायस्तो निःश्वसन्निव कुञ्जरः। जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी ॥ ८
सोऽपश्यत्पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम्। उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान्बहून् ॥ ९
दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे सहसोत्थिताः। जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्धयन्ति स्म राघवम् ॥ १०
प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः। ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान्११
प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायां ददर्श सः। स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२
वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः। न्यवेदयन्त त्वरिता राममातुः प्रियं तदा ॥१३
कौसल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता। प्रभाते त्वकरोत्पूजां विष्णोःपुत्रहितैषिणी१४
सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा। अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत्कृतमङ्गला ॥ १५
प्रविश्य च तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम्। ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥
देवकार्यनिमित्तं च तत्रापश्यत्समुद्यतम् १६॥ दध्यक्षतं घृतं चैव मोदकान्हविषस्तथा ॥ १७
लाजान्माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा। समिधः पूर्णकुम्भांश्च ददर्श रघुनन्दनः ॥ १८
तां शुक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्शिताम्। तर्पयन्तीं ददर्शाद्भिर्देवतां देववर्णिनीम् ॥ १९
सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम्। अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ २०
स मातरमभिक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः। परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामुपाघ्रातश्च मूर्धनि ॥ २१
तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः। कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२
वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम्। प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चोपहितं कुले॥२३
सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव। अद्यैव हि त्वां धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति॥ २४

---

१ स्वविक्रियास्फुरणे सुहृज्जनस्य प्राणनाशो भवेदिति शङ्कया। विक्रियां स्वराज्यनाशजाम्। २ जीवलोकं चरति लोकान्नाशयतीत्यर्थः। चर गतिभक्षणयोः। ३ वर्धयित्वा जयाशिषा रामं वर्धयित्वा। ४ देवकार्यनिमित्तं समुद्यतं द्रव्यजातमिति शेषः। ५ उपसंगृह्य अभिवाद्य स्थित इति शेषः।

दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः । मातरं राघवः किंचिद्व्रीडात्प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २५
स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तदाऽऽनतः । प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६
देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् । इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७
गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे । विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मामुपस्थितः ॥ २८
चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने । मधुमूलफलैर्जीवन्हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ २९
भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति । मां पुनर्दण्डकारण्ये विवासयति तापसम् ॥ ३०
स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने । आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ ३१
सा निकृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने । पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२
तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव । रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३
उपावृत्त्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम् । पांसुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विममर्श च पाणिना ॥ ३४
सा राघवमुपासीनमसुखार्ता सुखोचिता । उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ ३५
यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव । न स्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६
एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः । अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ ३७
न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे । अपि पुत्रे तु पश्येयमिति रामास्थितं मया ॥ ३८
सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् । अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां वरा सती ॥ ३९
अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति । मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनन्तकः ॥ ४०
त्वयि संनिहितेऽप्येवमहमासं निराकृता । किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे ॥ ४१
अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमतन्त्रिता । परिवारेण कैकेय्याः समा वाप्यथवाऽवरा ॥ ४२
यो हि मां सेवते कश्चिदथवाप्यनुवर्तते । कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ ४३
नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादि तत् । कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्र शक्ष्यामि दुर्गता ॥ ४४
दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव । आसितानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ ४५
तदक्षयमहं दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरम् । विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ॥ ४६
अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम् । कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविकाम् ॥ ४७
उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः । दुःखं संवर्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ ४८
स्थिरं तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते । प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा ॥ ४९

ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ।
यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ ५०
स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न भिद्यते यद्भुवि नावदीर्यते ।
अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥ ५१
इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ।
तपश्च तप्तं यदपत्यकारणात्सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूषरे ॥ ५२

---

१ दत्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । २ आलभ्य स्पृष्ट्वा । ३ दण्डकारण्यं प्रस्थितोऽहं आप्रष्टुं उपचक्रमे उद्योगमकार्षमिति मातरमब्रवीदिति संबन्धः। ४उपावृत्त्योत्थितां श्रमनिवृत्त्यर्थं भुवि वेष्टनं कृत्वोत्थिताम् ।५वाहितां भारवहनं प्रापिताम् । ६ हे पुत्र, त्वं यदि न जायेथा अतः अजननात् भूयः अतिशयितं दुःखं पुत्रविश्लेषजं न पश्येयम् । ७ अप्रजाः वन्ध्या । ८ तस्मान्मम शोको विलापश्च यादृशः इयत्तया वक्तुमशक्यः । अनन्तकः दुष्पारः । ९ अतन्त्रिता अप्रधानीकृता । १० इदं वक्ष्यमाणं दुःखं तु पूर्वदुःखेभ्यो विलक्षणं । तदेवाह यदिति ।

यदि ह्यकाले मरणं स्वयेच्छया लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः।
गताहमद्यैव परेतसंसदं विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३
अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ।
अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदुर्बला वत्समिवानुकाङ्क्षया ॥ ५४
भृशमसुखममर्षिता तदा बहुविललाप समीक्ष्य राघवम्।
व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः।

तथा तु विलपन्तीं तां कौसल्यां राममातरम्। उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥१
न रोचते ममाप्येतदार्ये यद्राघवो वनम्। त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशंगतः ॥२
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः। नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३
नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम्। येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ॥ ४
न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः। स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५
देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम्। अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥ ६
तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः। पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७
यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः। तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥ ८
मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव। कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ९
निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ। करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥१०
भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हितमिच्छति। सर्वानेतान्वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥११
प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या स दुष्टो यदि नः पिता। अमित्रभूतो निःसङ्गं वध्यतां बध्यतामपि१२
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १३
बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषर्षभ। दातुमिच्छति कैकेय्यै राज्यं स्थितमिदं तव ॥ १४
त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम्। कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥१५
अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः। सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६
दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति। प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७
हरामि वीर्याद्दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः। देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८
एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः। उवाच रामं कौसल्या रुदन्ती शोकलालसा॥१९
भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया। यदत्रानन्तरं कार्यं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २०
न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम्। विहाय शोकसंतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥२१
धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठो धर्मं चरितुमिच्छसि। शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २२
शुश्रूषुर्जननीं पुत्रः स्वगृहे नियतो वसन्। परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २३
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम्। त्वां नाहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनम्॥२४

१ स्वमित्रोऽपि सुतरां शत्रुरपि। २ निरस्तः केनचिदपराधेन तिरस्कृतोऽपि। ३ शासनं राज्यम्। ४ बलं राजलप्रयुक्तम्। ५ हेतुं वरदानरूपम्।

त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा । त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥२५
यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम्।अहं प्रायमिहासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम्२६
ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम् । ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रः सरितां पतिः ॥ २७
विलपन्तीं तथा दीनां कौसल्यां जननीं ततः । उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् २८
नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम । प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् २९
ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा । गौर्हता जानता धर्मं कण्डुनापि विपश्चिता॥ ३०
अस्माकं च कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः । खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥ ३१
जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारिणा ॥ ३२
एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतम् । पितुर्वचनमक्लीवं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३३
न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् । एतैरपि कृतं देवि ये मया तव कीर्तिताः ॥ ३४
नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्तये । पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३५
तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा । पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३६
तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ।वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ३७
तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम् । विक्रमं चैव सत्वं च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ ३८
मम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभलक्षण । अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ३९
धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् । धर्मसंश्रितमेतच्च पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४०
संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा । न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ४१
सोऽहं न शक्ष्यामि पितुर्नियोगमतिवर्तितुम् । पितुर्हि वचनाद्वीर कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥ ४२
तदेनां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् । धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम्॥ ४३
तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः । उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः४४
अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम् । शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ४५
तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात्पुनरेष्याम्यहं पुरीम् । ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ॥ ४६
शोकः संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः । वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः॥ ४७
त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया । पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४८
अम्ब संहृत्य सम्भारान्दुःखं हृदि निगृह्य च । वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यताम् ॥ ४९

एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवं च ।
मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५०
यथैव ते पुत्र पिता तथाहं गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च ।
न त्वानुजानामि न मां विहाय सुदुःखितामर्हसि गन्तुमेवम् ॥ ५१
किं जीवितेनेह विना त्वया मे लोकेन वा किं स्वधयाऽमृतेन ।
श्रेयो मुहूर्तं तव सन्निधानं ममेह कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५२
नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो महागजोऽध्वानमनुप्रविष्टः ।
भूयः प्रजज्वाल विलापमेनं निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५३

१ समुद्रः अधर्मात् पिप्पलादविषये कृतादपकारात् ब्रह्महत्यामिव ब्राह्मणनिमित्तका हिंसा ब्रह्महत्येति व्युत्पत्त्या पिप्पलादोत्पादितकृत्यया समुद्रस्य प्राप्तं दुःखं ब्रह्महत्येत्युच्यते ।

स मातरं चैव विसंज्ञकल्पामार्तं च सौमित्रिमभिप्रतप्तम् ।
धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं यथा स एवार्हति तत्र वक्तुम् ॥ ५४
अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव जानामि भक्तिं च पराक्रमं च ।
मम त्वभिप्रायमसन्निरीक्ष्य मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदुःखम् ॥ ५५
धर्मार्थकामाः किल तात लोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ।
ते तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येव वश्याभिमता सुपुत्रा ॥ ५६
यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसन्निविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत ।
द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥ ५७
गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात्प्रहर्षाद्यदि वापि कामात् ।
यद्व्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥ ५८
स वै न शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमामकर्तुं सकलां यथावत् ।
स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे देव्याश्च भर्ता स गतिः स धर्मः ॥ ५९
तस्मिन्पुनर्जीवति धर्मराजे विशेषतः स्वे पथि वर्तमाने ।
देवी मया सार्धमितोपगच्छेत्कथं स्विदन्या विधवेव नारी ॥ ६०
सा मानुमन्यस्व वनं व्रजन्तं कुरुष्व नः स्वस्त्ययनानि देवि ।
यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६१
यशो ह्यहं केवलराज्यकारणान्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम् ।
अदीर्घकाले न तु देवि जीविते वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः ॥ ६२
प्रसादयन्नरवृषभः स्वमातरं पराक्रमांज्जिगमिषुरेव दण्डकान् ।
अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम् ॥ ६३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकविंश. सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम् । श्वसन्तमिव नागेन्द्रं रोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १
आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् । उवाचेदं स धैर्येण धारयन्सत्वमात्मवान् ॥ २
निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाश्रित्य केवलम् । अवमानं निरस्येमं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३
उपक्लृप्तं हि यत्किंचिदभिषेकार्थमद्य मे । सर्वं विसर्जय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरत्ययम् ॥ ४
सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम संभारसंभ्रमः । अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ५
यस्या मदभिषेकार्थे मानसं परितप्यते । माता मे सा यथा न स्यात्सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६

१ धर्मो हि परमो लोक इत्यादिना पूर्वं संग्रहेणोक्तं प्रपञ्चयति धर्मेति । तातेति सान्त्वसंबोधने किलेति प्रसिद्धौ लोक इति मोक्षव्यावृत्तिः धर्मफलोदयेषु धर्मस्य फलभूतानां सौख्यानामुदयेषु प्राप्तिषु समीक्षिताः उपायत्वेन निश्चिताः ये धर्मार्थकामाः ते सर्वे तत्र धर्मे सत्येव स्युः । अत्रार्थे मे असंशयं संशयो नास्ति । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह भार्येत्यादि । यथा भार्या वश्या अनुकूला सती धर्मं जनयति अभिमता प्रिया कामं सुपुत्रा सती अर्थं अतो धर्म एव समाश्रयणीय इति भावः । २ एवं धर्मादीनां फलसाधनत्वं निर्णीतं तेष्वविशेषादन्यतमस्याश्रयणीयत्वे प्राप्ते आह यस्मिन्निति । यस्मिन्कर्मणि आश्रीयमाणे सर्वे अर्थादयस्त्रयः असन्निविष्टाः न प्रविशन्ति न संभवन्तीति यावत् किंतु यतो धर्मः यस्माद्धर्मएव स्यात्तदारभेत । ३ नियोगे गुरुः प्रभुः । ४ देव्याः कौसल्यायाः । ५ पराक्रमात् कैकेयीप्रेरणात् । ६ अनुजं लक्ष्मणं दर्शनं स्वमतमनुशास्य प्रदर्श्य । शासिर्द्विकर्मकः । ७ संभारसंपादनविषयोत्साहः । ८ अभिषेकनिवृत्तिरूपवनवासार्थे । ९ वनवासोचितसाधनसंपादनविषयो भवतु । १० कैकयी ।

त्वद्वियोगान्न मे
त[illegible] यदि त्वं [illegible]दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे । मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहमुपेक्षितुम् ॥ ७
न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन । मातृणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ८
सत्यः सत्याभिसन्धश्च नित्यं सत्यपराक्रमः । परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ९
तस्यापि हि भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते । सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १०
अभिषेकविधानं तु तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण । अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुनः ॥ ११
मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मज । सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयिता ततः ॥ १२
मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि । गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ १३
बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम् । तं तु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि मा चिरम् १४
कृतान्तस्त्वेव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने । राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १५
कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीडने । यदि भावो न दैवोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् १६
जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम् । भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेपि वा ॥ १७
सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः । उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यद्दैवात्समर्थये ॥ १८
कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा । ब्रूयात्सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीडां भर्तृसंनिधौ ॥ १९
यदचिन्त्यं तु तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते । व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ २०
कश्चिद्दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् । यस्य न ग्रहणं किंचित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ २१
सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ । यच्च किंचित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२
ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रपीडिताः । उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान्भ्रंश्यन्ते काममन्युभिः ॥ २३
असंकल्पितमेवेह यदकस्मात्प्रवर्तते । निवर्त्यारम्भमारब्धं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४
एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना । व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥ २५
तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् । प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् ॥ २६
एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः । मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ॥ २७
अथवा किं ममैतेन राजद्रव्यमतेन तु । उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८
मा च लक्ष्मण संतापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये । राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९

न लक्ष्मणास्मिन्खलु कर्मविघ्ने माता यवीयस्यतिशङ्कनीया ।
दैवाभिपन्ना हि वदत्यनिष्टं जानासि दैवं च तथाप्रभावम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोधःशिरा मुहुः । श्रुत्वा मध्यं जगामेव मनसा दुःखहर्षयोः ॥ १
तदा तु बद्ध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः । निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ २

१ नाबुद्धं अबुद्धिपूर्वम् । २ परलोकभयात् परलोकहानेः । ३ अस्मिन्कर्मणि अभिषेककर्मणि अप्रतिसंहृते अनिवर्तिते सति । ४ सत्यं नेति मम वरदानं सत्यं नेति । ५ अन्वक् अनुपदं । ६ अभिषेचयिता लुट् । ७ येन मया । ८ स्थिरीकृतम् । ९ तं माम् । १० कृतान्तः दैवम् । ११ कृतान्तएवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह कैकेय्या इति । दैवः देवीसंबन्धी कैकेयीसंबन्धी अयं भावः । अयमभिप्रायः कृतान्तविहितो यदि नभवेत् तदा ममपीडने कैकेय्याः प्रतिपत्तिः बुद्धिः कथं स्यात् पीडनमिति लक्ष्मणबुद्ध्या । १२ अचिन्त्यं अचिन्त्यप्रभावम् । १३ न हन्यते न प्रतिहन्यते । १४ अनुविधाय अनुसृत्य । १५ राजद्रव्यत्वेन संमतेन । १६ राज्यं वा वनवासो वा उभावपि तुल्यौ । १७ विचार्यमाणे वनवास एव महोदयः महाफलः ।

तस्य दुष्प्रतिवीक्षं तद्भ्रुकुटीसहितं तदा । बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृ[illegible]
अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्तिहस्तमिवात्मनः । तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥
अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवीत् ॥ ४
अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् । धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानति[1]शङ्कया ॥ ५
कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति । यथा दैवम[2]शौण्डीरं शौण्डीर क्षत्रियर्षभ ॥ ६
किंनाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि । पाप[3]योस्ते कथं नाम तयोः शङ्का[4] न विद्यते ॥ ७
सन्ति धर्मोपधाः[5] श्लक्ष्णा धर्मात्मन्किं न बुध्यसे । [6]तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात्परिजिहीर्षतोः
यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव । तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृ[7]तश्च सः ॥ ९
लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् । नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १०
येनेयमागता द्वै[8]धं तव बुद्धिर्महामते । स हि धर्मो मम द्वेष्यः प्रसङ्गाद्यस्य मुह्यसि ॥ ११
कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः । करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १२
यद्ययं किल्बिषा[9]द्भेदः[10] कृतोऽप्येवं न गृह्यते । जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ १३
मनसापि कथं कामं कुर्यास्त्वं कामवृत्तयोः । तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः १४
यद्यपि [11]प्रतिपत्तिस्ते [12]दैवी चापि तयोर्मतम् । तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १५
विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते । वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १६
दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् । न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ १७
द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च । दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति ॥ १८
अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः । यद्दैवादा[13]हतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् ॥ १९
अत्यङ्कुशमिवोद्दामं गजं मदबलोद्धतम् । प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २०
लोकपालाःसमस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम् । न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता
यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन्समर्थितः । अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा ॥ २२
अहं तदाशां छेत्स्यामि पितुस्तस्याश्च या तव । अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २३
मद्बलेन विरुद्धाय न स्याद्दैवबलं तथा । प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २४
ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम् । आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २५
पूर्वं राजर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते । प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २६
स चेद्राजन्यने[14]काग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया । नैवमिच्छसि धर्मात्मन्राज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २७
प्रतिजाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक् । राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् ॥ २८
मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव । अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ २९
न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे । ना[15]सिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥
अमित्रदमनार्थं मे सर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ ३०

---

१ अनतिशङ्कया अतिशङ्कापरिहाराय मयाऽननुष्ठिते लोको धर्मं त्यजतीति शङ्कापरिहारायेत्यर्थः । २ अशौण्डीरं असमर्थं । ३ पापयोः कैकेयीदशरथयोर्विषये । ४ शङ्का पापित्वशङ्का । ५ धर्मः उपधा व्याजो येषां ते धर्मोपधाः । ६ स्वार्थं अभिषेकरूपं अस्मत्प्रयोजनं परिजिहीर्षतोः परिहर्तुमिच्छतोः तयोः कैकेयीदशरथयोः सुचरितं सुष्ठु मन्त्रितं किं न बुध्यसे । ७ प्रकृतः पूर्वमेव प्रसक्तः स वरः । ८ द्वैधं भेदम् । ९ किल्बिषात् मृषावरकल्पनात् । १० अयं भेदः अभिषेकविघातात्मा विपर्यासः । ११ प्रतिपत्तिः अभिषेकविघटनविषया बुद्धिः । १२ दैवी चापि दैवकृतेति । १३ आहतं विघ्नितम् । १४ अनेकाग्रे अव्यवस्थितचित्ते सति । १५ आबन्धनार्थाय शोभार्थं कट्यां बन्धनरूपप्रयोजनाय ।

...यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम । असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ॥
...शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३१
खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे । हस्त्यश्वनरहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३२
खड्गधाराहता मेऽद्य दीप्यमाना इवाद्रयः । पतिष्यन्ति द्विपा भूमौ मेघा इव सविद्युतः॥३३
बद्धगोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने । कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३४
बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहूञ्जनान् । विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३५
अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति । राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३६
अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च । वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३७
अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः । अभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणां ते निवारणे ॥ ३८
ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां तवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः ।
यथा तवेयं वसुधा वशे भवेत्तथैव मां शाधि तवास्मि किङ्करः ॥ ३९
विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृत्स लक्ष्मणं राघववंशवर्धनः ।
उवाच पित्र्ये वचने व्यवस्थितं निबोध मामेष हि सौम्य सत्पथः ॥ ४०
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

तं समीक्ष्य त्ववहितं पितुर्निर्देशपालने । कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १
अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः । मयि जातो दशरथात्कथमुञ्छेन वर्तयेत् ॥ २
यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते । कथं स भोक्ष्यते नाथो वने मूलफलान्ययम् ३
क एतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् । गुणवान्दयितो राज्ञा राघवो यद्विवास्यते ॥ ४
नूनं तु बलवाँल्लोके कृतान्तः सर्वमादिशन् । लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि॥ ५
अयं तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः । विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६
चिन्ताबाष्पमहाधूमस्तवादर्शनचित्तजः । कर्शयित्वा भृशं पुत्र निश्वासायाससंभवः ॥ ७
त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् । प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८
कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तं नानुगच्छति । अहं त्वानुगमिष्यामि पुत्र यत्र गमिष्यसि ॥ ९
तथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः । श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् १०
कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते । भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ११
भर्तुः किल परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः । स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः १२
यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः । शुश्रूषा क्रियतां तावत्सहि धर्मः सनातनः॥१३
एवमुक्ता तु कौसल्या रामेण शुभदर्शना । तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ १४
एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतांवरः । भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १५
मया चैव भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः । राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः १६
इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च । वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव ॥ १७
एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा । उवाच परमार्ता तु कौसल्या पुत्रवत्सला ॥ १८

---

१ नचाहं कामये तस्य स्थितिं नसहे। २ न कल्पये न स्थापयामि । ३ पुरुषाणां मध्ये । ४ बहुभिर्बाणैः एकं शूरं अत्यस्यन् क्षिपन् । ५ सर्वमादिशन् सुखदुःखादिकं प्रदिशन् ।

आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमम् । नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीं यथा॥ यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया १९ ॥ तां तथा रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत् २० जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च । भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥२१ न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता । भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ २२

यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः । श्रमं नावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥२३ दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् । राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥ २४ व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा । भर्तारं नानुवर्तेत सा तु पापगतिर्भवेत् ॥ २५ भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् । अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ॥२६ शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता । एष धर्मः पुरा दृष्टो लोके वेदे श्रुतः स्मृतः ॥ २७ अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः । पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः ॥ २८ एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी । नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ २९ प्राप्स्यसे परमं कामं मयि प्रत्यागते सति । यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम्॥ ३० एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा । कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३१ गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक । विनिवर्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः ॥ ३२ गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो। पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतक्लमा॥३३ प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते । पितुरानृण्यतां प्राप्ते त्वयि लप्स्ये परं सुखम् ॥ ३४ कृतान्तस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि । यस्त्वां संचोदयति मे वच आच्छिद्य[1] राघव३५ गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः । नन्दयिष्यसि मां पुत्र साम्ना वाक्येन चारुणा॥३६ अपीदानीं स कालः स्याद्वनात्प्रत्यागतं पुनः । यत्त्वां पुत्रक पश्येयं जटावल्कलधारिणम्॥३७

तथा हि रामं वनवासनिश्चितं समीक्ष्य देवी परमेण चेतसा ।
उवाच रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी[2] ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

सापनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि । चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ न शक्यसे वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम । शीघ्रं च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे ॥ २ यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च । स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ येभ्यः प्रणमसे पुत्र चैत्येष्वायतनेषु च । ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता। तानि त्वामभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा॥५ पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा । सत्येन च महाबाहो चिरं जीवाभिरक्षितः ॥ ६ समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च । स्थण्डिलानि विचित्राणि शैला वृक्षाः क्षुपा ह्रदाः ॥ पतङ्गाः पन्नगाः सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम ॥ ७

स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षयः । स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्यमा८ लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा । ऋतवश्चैव पक्षाश्च मासाः संवत्सराः क्षपाः ॥ ९

१ आच्छिद्य छित्वा अन्यथा कृत्वेत्यर्थः । २ स्वस्त्ययनं मङ्गलम् ।

दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा । स्मृतिर्धृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र सर्वतः ॥ १०
स्कन्दश्च भगवान्देवः सोमश्च सबृहस्पतिः । सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ ११
यास्थापि सर्वतः सिद्धा दिशश्च सदिगीश्वराः । स्तुता मया वने तस्मिन्पान्तु त्वां पुत्र नित्यशः
शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च । द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी नद्यः सर्वास्तथैव च ॥ १३
नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सहदेवताः । अहोरात्रे तथा सन्ध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितम् १४
ऋतवश्चैव षट् पुण्या मासाः संवत्सरास्तथा । कलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्म दिशन्तु ते॥१५
महावने विचरतो मुनिवेषस्य धीमतः । तवादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः सदा ॥ १६
राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् । क्रव्यादानां च सर्वेषां मा भूत्पुत्रक ते भयम्॥१७
प्लवगा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने । सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन्गहने तव ॥ १८
महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः । महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक १९
नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सत्वजातयः । मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह२०
आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः । सर्वसंपत्तये राम स्वस्तिमान्गच्छ पुत्रक २१
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः । सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः॥
गुरुः सोमश्च सूर्यश्च धनदोऽथ यमस्तथा । पान्तु त्वामर्चिता राम दण्डकारण्यवासिनम् ॥ २३
अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिमुखाच्युताः । उपस्पर्शनकाले तु पान्तु त्वां रघुनन्दन ॥ २४
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतभर्ता तथर्षयः । ये च शेषाः सुरास्ते त्वां रक्षन्तु वनवासिनम् ॥ २५
इति माल्यैः सुरगणान्गन्धैश्चापि यशस्विनी । स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना ॥ २६
ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना । हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २७
घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधः श्वेतसर्षपान् । उपसंपादयामास कौसल्या परमाङ्गना ॥ २८
उपाध्यायः स विधिना हुत्वा शान्तिमनामयम् । हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत्॥२९
मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्तिवाच्य द्विजांस्ततः । वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाः॥ ३०
ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय राममाता यशस्विनी । दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ३१
यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३२
यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३३
अमृतोत्पादने दैत्यान्घ्नतो वज्रधरस्य यत् । अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३४
त्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३५
ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते । मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलाः॥३६
इति पुत्रस्य शेषांश्च कृत्वा शिरसि भामिनी । गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना ॥ ३७
ओषधीं चापि सिद्धार्थां विशल्यकरणीं शुभाम् । चकार रक्षां कौसल्या मन्त्रैरभिजजाप च ३८
उवाचातिप्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी । वाङ्मात्रेण न भावेन वाचा संसज्जमानया ॥ ३९
आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी । अवदत्पुत्र सिद्धार्थो गच्छ राम यथासुखम् ४०
अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् । पश्यामि त्वां सुखं वत्स सुस्थितं राजवर्त्मनि ॥ ४१
प्रणष्टदुःखसङ्कल्पा हर्षविद्योतिताना । द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ४२
भद्रासनगतं राम वनवासादिहागतम् । द्रक्ष्यामि च पुनस्त्वां तु तीर्णवन्तं पितुर्वचः ॥ ४३

१ शेषान् अक्षतानि । २ समालभ्य विलिप्य ।

मङ्गलैरुपसंपन्नो वनवासादिहागतः । वध्वा मम च नित्यं त्वं कामान्संवर्ध याहि भोः ॥ ४४
मयार्चिता देवगणाः शिवादयो महर्षयो भूतमहासुरोरगाः ।
अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हितानि काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ॥ ४५
इतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं पुनः पुनश्चापि निपीड्य सस्वजे ॥ ४६
तथा तु देव्या स कृतप्रदक्षिणो निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः ।
जगाम सीतानिलयं महायशाः स राघवः प्रज्वलितः स्वया श्रिया ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

षड्विंशः सर्गः ।

अभिवाद्य च कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् । कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः १
विराजयन्राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम् । हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २
वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी । तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३
देवकार्यं स्वयं कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना । अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्रं प्रतीक्षते ॥ ४
प्रविवेशाथ रामस्तु स्वं वेश्म सुविभूषितम् । प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ ५
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् । अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ६
तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् । तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां[1] गतः॥ ७
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम् । आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८
अद्य बार्हस्पतः[2] श्रीमानुक्तः पुष्यो नु[3] राघव । प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ९
न ते शतशलाकेन[4] जलफेननिभेन च । आवृतं वदनं वल्गु छत्रेणापि विराजते ॥ १०
व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम् । चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ११
वाग्मिनो बन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ । स्तुवन्तो नात्र दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः १२
न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः । मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य दधति स्म विधानतः १३
न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः । अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा १४
चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषितैः । मुख्यः पुष्परथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १५
न हस्ती चाग्रतः श्रीमांस्तव लक्षणपूजितः । प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६
न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन । भद्रासनं पुरस्कृत्य यातं[5] वीरपुरस्कृतम् ॥ १७
अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव । अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८
इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः । सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ॥ १९
कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि । शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाभ्यागतं मम ॥ २०
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन च । कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१
तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते । प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया । पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥
सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् २३॥ भरतस्य समीपे तु नाहं कथ्यः[6] कदाचन २४

---

१ विवृततां व्यक्तदुःखताम् । २ बृहस्पतिदैवत्यः । ३ नु खलु । ४ शतं शलाका यस्य तेन । ५ यातं गमनम् । ६ त्वया न कथ्यः न श्लाघनीयः ।

ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् । तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥२५
नापि त्वं तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचन । अनुकूलतया शक्यं समीपे त्वस्य वर्तितुम् ॥ २६
तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम् । स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७
अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् । वनमद्यैव यास्यामि स्थिरा भव मनस्विनी २८
याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम् । व्रतोपवासपरया भवितव्यं त्वयाऽनघे ॥ २९
काल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि । वन्दितव्यो दशरथः पिता मम नरेश्वरः॥ ३०
माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकर्शिता । धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ३१
वन्दितव्याश्च ते नित्यं याः शेषा मम मातरः । स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः॥ ३२
भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः । त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३
विप्रियं न च कर्तव्यं भरतस्य कदाचन । स हि राजा प्रभुश्चैव देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४
आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः । राजानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥ ३५
औरसानपि पुत्रान्हि त्यजन्त्यहितकारिणः । समर्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ ३६
सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी । भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३७

अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ।
यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी । प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् । त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरात्मज ॥ २
[वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप । अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ॥ १]
आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा । स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ३
भर्तुर्भाग्यं तु भार्यैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ । अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ४
न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः । इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ५
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव । अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥ ६
ईर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकम् । नय मां वीर विस्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ७
प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा । सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ८
अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् । नास्मि संप्रतिवक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ ९
अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् । नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृकसेवितम् ॥ १०
सुखं वने विवत्स्यामि यथैव भवने पितुः । अचिन्तयन्ती त्रीँल्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ११
शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी । सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १२
त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम् । अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥ १३

---

१ विशेषेण न भर्तव्या बन्धुसाधारण्येन भरणीयेत्यर्थः । अशनादिभरणं लक्ष्मणशत्रुघ्नभार्याभ्यां विशेषेण न काङ्क्षणीयमिति भावः । २ भ्रातृपुत्रसमौ भ्रात्रा पुत्रेण च समौ । ३ लघुतया ध्रुवं निश्चितं अत्यन्तनिःसारमित्यर्थः । ४ यद्वाक्यं श्रुत्वा मे स्त्रिया अपि अपहास्यं भवति तद्वाक्यम् । ५ पादच्छाया पादसेवा ।

सह त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः। नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुद्यता ॥ १४
फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः। न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती सह त्वया १५
[अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि] ॥
इच्छामि सरितः शैलान्पल्वलानि वनानि च। द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥१६
हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधु पुष्पिताः। इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण सङ्गता १७
अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यं यतव्रता। सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी ॥ १८
एवं वर्षसहस्राणां शतं वाहं त्वया सह। [1]व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि न हि मे मतः॥१९
स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव। त्वया मम नरव्याघ्र नाहं तमपि रोचये ॥ २०

अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं मृगायुतं वानरवारणैर्युतम्।
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादावुपगृह्य संयता ॥ २१
अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम्।
नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां न ते मयातो गुरुता भविष्यति ॥ २२
तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलो न च स्म सीतां नृवरो निनीषति।
उवाच चैनां बहु सन्निवर्तने वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः।

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः। न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १
सान्त्वयित्वा पुनस्तां तु बाष्पपर्याकुलेक्षणाम्। निवर्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २
सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा। इहाचरस्व धर्मं त्वं [2]मा यथा मनसः सुखम् ॥ ३
सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाऽबले। वने दोषा हि बहवो वदतस्तान्निबोध मे ४
सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः। बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५
हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते। सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६
गिरिनिर्झरसंभूता गिरिकन्दरवासिनाम्। सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ७
क्रीडमानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये महामृगाः। दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते सीते दुःखमतो वनम् ८
सग्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यश्च दुस्तराः। मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९
लताकण्टकसंकीर्णाः [4]कृकवाकूपनादिताः। [5]निरपाश्च सुदुर्गाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १०
सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले। रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ ११
अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना। फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १२
उपवासश्च कर्तव्यो [6]यथाप्राणेन मैथिलि। जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारिणा ॥ १३
देवतानां पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम्। प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥१४
कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः। चरता नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५
उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः। आर्षेण विधिना वेद्यां बाले दुःखमतो वनम् ॥ १६

१ व्यतिक्रमं व्यतिक्रान्तं वर्षसहस्राणां शतं वा शतमपि न वेत्स्यामि क्षणमिव नेष्यामि किं पुनः चतुर्दश समा इति भावः। २ मा यथा मनसः सुखं मनसो यथा सुखं भवति तथा मा चर। ३ न तु त्वद्धरणक्लेशेन। ४ कृकवाकवो वनकुक्कुटाः। ५ निरपाः निर्गतजलाः। ६ यथाशक्ति।

यथालब्धेन संतोषः कर्तव्यस्तेन मैथिलि । यताहारैर्वनचरैर्नित्यं दुःखमतो वनम् ॥ १७
अतीव वातास्तिमिरं बुभुक्षा चात्र नित्यशः । भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥ १८
सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि । चरन्ति पृथिवीं दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ॥ १९
नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः । तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानं ततो दुःखतरं वनम् ॥ २०
पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह । बाधन्ते नित्यमबले सर्वदुःखतरं वनम् ॥ २१
द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशकाशाश्च भामिनि । वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखतरं वनम् ॥ २२
कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च । अरण्यवासे वसतो दुःखमेव ततो वनम् ॥ २३
क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः । न भेतव्यं च भेतव्ये नित्यं दुःखमतो वनम् २४
तदलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव । विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषतरं वनम् ॥ २५
वनं तु नेतुं न कृता मतिस्तदा बभूव रामेण यदा महात्मना ।
न तस्य सीता वचनं चकार तत्ततोऽब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता । प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति । गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् २
मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा । पक्षिणः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३
अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव । रूपं दृष्ट्वाऽपसर्पेयुर्भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४
त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया । त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५
न च मां त्वत्समीपस्थामपि शक्नोति राघव । सुराणामीश्वरः शक्रः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६
पतिहीना तु या नारी न सा शक्ष्यति जीवितुम् । काममेवंविधं राम त्वया मम विदर्शितम् ७
अथ चापि महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् । पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८
लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं पुरा । वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ९
आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल । सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा १०
कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया । कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग्भवतु द्विजः ॥ ११
वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल । प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२
कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया । भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३
प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुविधं प्रभो । गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४
कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं प्रति राघव । वनवासस्य शूरस्य चर्या हि मम रोचते ॥ १५
शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्धि भविष्यामि विकल्मषा । भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि मम दैवतम् १६
प्रेत्यभावेऽपि कल्याणः संगमो मे सह त्वया ॥ १७
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां तपस्विनाम् । इह लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते ॥
अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १८
एवमस्मात्स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् । नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना ॥ १९
भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः । नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् २०

१ विदर्शितं उपदिष्टम् । २ त्वं च प्रसादितो वै प्रसादित एव । ३ चर्या परिचर्या । ४ प्रेत्यभावेपि परलोकेपि ।

यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि । जलमग्निं विषं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् २१
एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति । नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२
एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता । स्नापयन्तीव गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३
चिन्तयन्तीं तथा तां तु निवर्तयितुमात्मवान् । ताम्रोष्ठीं स तदा सीतां काकुत्स्थो बह्वसान्त्वयत्

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥

त्रिंशः सर्गः ।

सान्त्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा । वनवासनिमित्ताय भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम् । प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २
किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः । राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३
अनृतं बत लोकोऽयमज्ञानाद्यद्धि वक्ष्यति । तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४
किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते । यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ५
द्युमत्सेनसुतं वीर सत्यवन्तमनुव्रताम् । सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६
न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ । त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसिनी ॥ ७
स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् । शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ८
यस्य पथ्यं च रामात्थ यस्य चार्थेवरुध्यसे । त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानघ ॥ ९
स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि । तपो वा यदि वाऽरण्यं स्वर्गो वा मे सह त्वया १०
न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः । पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११
कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः । तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२
महावातसमुद्भूतं यन्मामपकरिष्यति । रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव चन्दनम् ॥ १३
शाद्वलेषु यथा शिश्ये वनान्ते वनगोचर । कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात्सुखतरं ततः ॥ १४
पत्रं मूलं फलं यत्त्वमल्पं वा यदि वा बहु । दास्यसि स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १५
न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः । आर्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च १६
न च तत्र गतः किंचिद्द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् । मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा १७
यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना । इति जानन्परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह १८
अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसि । विषमद्यैव पास्यामि मा विशं द्विषतां वशम् ॥ १९
पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् । उज्झितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् २०
इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे । किं पुनर्दश वर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २१
इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु । चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २२

---

१ आस्थास्ये स्वीकरिष्ये । २ उत्तमसंविग्ना अत्यन्तं कम्पमाना । ३ परिचिक्षेप निनिन्द । ४ मां त्यक्त्वा वनं गतं त्वां यदि मे पिता शृणुयात्तदा त्वां स्त्र्येव काचित्पुरुषवेषं धृत्वा कन्यामुपयेम इति मन्येतेत्यर्थः । ५ प्राप्य ज्ञात्वा पत्नीं त्यक्त्वा वनं गतमिति शेषः । ६ अयं लोकः तपति दिवाकर इव रामे परं तेजोस्तीति अज्ञानाद्यद्वक्ष्यति वदति तदनृतं कुतो नास्ति । अनुपलभ्यमानत्वात्तादृशं तेजो नास्त्येवेत्यर्थः । ७ अन्या कुलपांसिनी यथा कुलपांसनीव अहं त्वदृते अन्यं मनसापि न द्रष्टास्मि न द्रक्ष्याम्येव अतस्त्वया गच्छेयम् । ८ शैलूषः जायाजीवः । ९ यस्य मातृजनस्य । १० अवरुध्यसे मां निवारयसे । ११ तस्य जनस्य त्वमेव वश्यः विधेयश्च भव अहं तु त्वामनुयास्यामीत्यर्थः । १२ कुथाश्चित्रकम्बलाः । १३ आर्तवानि तत्तदृतुसमुत्पन्नानि । १४ मा विशं न प्राप्नुयाम् । १५ पश्चादपि त्वद्गमनानन्तरमपि । १६ उज्झितायास्त्यक्तायाः । १७ तदैव त्वत्संनिधानकाल एव ।

सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना । चिरसंनियतं बाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३
तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि संतापसंभवम् । नेत्राभ्यां परिसुस्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥२४
तच्चैवामलचन्द्राभं मुखमायतलोचनम् । पर्यशुष्यत बाष्पेण जलोद्धृतमिवाम्बुजम् ॥ २५
तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् । उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा २६
न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये । न हि मेऽस्ति भयं किंचित्स्वयंभोरिव सर्वतः॥ २७
तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने । वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८
यत्सृष्टासि मया सार्धं वनवासाय मैथिलि । न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा॥२९
धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा । तं चाहमनुवर्तेऽद्य यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ३०
न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि । वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥ ३१
एष धर्मस्तु सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता । अतश्च तं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३२
अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते । स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३
यत्त्रयं तत्त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि । नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४
न सत्यं दानमानौ वा न यज्ञाश्चाप्तदक्षिणाः । तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्हिता ॥ ३५
स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च । गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किंचिदपि दुर्लभम्
देवगन्धर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथा नराः । प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७
स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः । तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ३८
मम सन्ना मतिः सीते त्वां नेतुं दण्डकावनम् । वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ३९
सा हि सृष्टाऽनवद्याङ्गी वनाय मदिरेक्षणे । अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४०
सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च । व्यवसायमतिक्रान्ता[3] कान्ते त्वमतिशोभनम् ४१
आरभस्व शुभश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः । नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥४२
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् । देहि चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च मा चिरम् ४३
भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च । रमणीयाश्च ये केचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥४४
शयनीयानि यानानि मम चान्यानि यानि च । देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरम् ॥ ४५
अनुकूलं तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः । क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेवोपचक्रमे ॥ ४६
ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् ।
धनानि रत्नानि च दातुमङ्गना प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः । बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १
स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः । सीतामुवाचातियशा राघवं च महाव्रतम् ॥ २
यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगजायुतम् । अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३
मया समेतोऽरण्यानि बहूनि विचरिष्यसि । पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४
न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे । ऐश्वर्यं वापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५

१ तव दुःखेन प्राप्यं स्वर्गमपि । २ यत् गुर्वादित्रयं तत् त्रयो लोकाः लोकत्रयमपि तदाराधनसाध्यमित्यर्थः । ३ अतिक्रान्ता प्रकर्षेण प्राप्ता । ४ ब्राह्मणानामनन्तरं स्वभृत्यवर्गस्य देहीति संबन्धः । ५ धर्मभृतां धर्मभृद्व्यः ।

एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः । रामेण बहुभिः सान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६
अनुज्ञातश्च भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् । किमिदानीं पुनरिदं क्रियते मे निवारणम् ॥ ७
यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः । एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयोऽयं ममानघ ॥ ८
ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः। स्थितं प्राग्गामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९
स्निग्धो धर्मरतो वीरः सततं सत्पथे स्थितः । प्रियः प्राणसमो वश्यो भ्राता चापि सखा च मे १०
मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् । को भरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम्॥ ११
अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव । स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२
सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता । दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम्॥ १३
न स्मरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां च सुदुःखिताम् । भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः १४
तामार्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा । सौमित्रे भर कौसल्यामुक्तमर्थमिमं चर ॥ १५
एवं मम च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता । धर्मज्ञ गुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६
एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन । अस्माभिर्विप्रहीणाया मातुर्नो न भवेत्सुखम् ॥ १७
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा । प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् १८
तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति । कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नात्र संशयः ॥ १९
[यदि दुष्टो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ॥ १
तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः । तत्पक्ष्यानपि तान्सर्वांस्त्रैलोक्यमपि किं नु सा॥ २]
कौसल्या बिभृयादार्या सहस्रमपि मद्विधान् । यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीविनाम् २०
तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च । पर्याप्ता मद्विधानां च भरणाय यशस्विनी ॥ २१
कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते । कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ॥ २२
धनुरादाय सशरं खनित्रपिटकाधरः । अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमनुदर्शयन् ॥ २३
आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च । वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनाम्
भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ २५
रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् । व्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २६
ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २७
अभेद्यकवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ । आदित्यविमलौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ २८
सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि । स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥ २९
स सुहृज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः । इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमम्॥ ३०
तद्दिव्यं राजशार्दूल सत्कृतं माल्यभूषितम् । रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ ३१
तमुवाचात्मवान्रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् । काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम लक्ष्मण ३२
अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् । ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ ३३
वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः । तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम्॥ ३४
वसिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यं त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् ।
अभिप्रयास्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपरान्द्विजातीन् ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः।

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः शुभतरं प्रियम्। गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम्॥ १
तं विप्रमग्न्यागारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत्। सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः॥२
ततः संध्यामुपास्याशु गत्वा सौमित्रिणा सह। जुष्टं तत्प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम्॥३
तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह। सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितम्॥ ४
जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः। सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि॥ ५
अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत्। सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः॥ ६
हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय। रशनां चाधुना सीता दातुमिच्छति ते सखे॥ ७
अङ्गदानि विचित्राणि केयूराणि शुभानि च। प्रयच्छति सखे तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम्॥८
पर्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम्। तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि॥ ९
नागः शत्रुंजयो नाम मातुलोऽयं ददौ मम। तं ते गजसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव॥ १०
इत्युक्तः स हि रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत्। रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शुभाः॥११
अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदः। सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम्॥ १२
अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ। अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवाम्बुभिः॥१३
तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रैश्च मानद। सुवर्णै रजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः॥ १४
कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति। आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित्॥१५
तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय। कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः॥१६
सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः। तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा॥
पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च १७॥ ये चेमे कठकालापा बहवो दण्डमाणवाः॥१८
नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वन्ति किंचन। अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि संमताः॥
तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय॥ १९
शालिवाहसहस्रं[1] च द्वे शते भद्रकांस्तथा। व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु॥ २०
मेखलीनां[2] महासङ्घः कौसल्यां समुपस्थितः। तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय॥ २१
अम्बा यथा च सा नन्देत्कौसल्या मम दक्षिणाम्। तथा द्विजातींस्तान्सर्वाँल्लक्ष्मणार्चय सर्वशः॥२२
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम्। यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदो यथा॥ २३
अथाब्रवीद्बाष्पकलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः। संप्रदाय बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनम्॥ २४
लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम। अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम॥ २५
इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम्। उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति॥ २६
ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वमेवोपजीविनः। स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो ह्यदृश्यत॥ २७
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः। द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्॥२८
तत्रासीत्पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः। उञ्छवृत्तिर्वने नित्यं फालकुद्दाललाङ्गली॥ २९
तं वृद्धं तरुणी भार्या बालानादाय दारकान्। अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं दारिद्र्येणाभिपीडिता॥ ३०
अपास्य फालं कुद्दालं कुरुष्व वचनं मम। रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किंचिदवाप्स्यसि॥ ३१
स भार्यावचनं श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदाम्[3]। स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम्॥३२

---

१ शालिवाहसहस्रं शालिवाहकबलीवर्दसहस्रम्। २ मेखलीनां ब्रह्मचारिणां। आर्षो दीर्घः। ३ अतिजीर्णत्वादाच्छादयितुमशक्याम्

भृग्वङ्गिरसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि । आपञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत् ॥ ३३
स राजपुत्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् । निर्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महायशः ॥
उञ्छवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ३४ ॥ तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ॥३५
गवां सहस्रमप्येकं न तु विश्राणितं मया । परिक्षिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसि ॥ ३६
स शाटीं त्वरितः कट्यां संभ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम् । आविध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगितः ३७
स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कराच्युतः । गोव्रजे बहुसाहस्रे पपातोक्षणसन्निधौ ॥ ३८
तं परिष्वज्य धर्मात्मा आ तस्मात्सरयूतटात् । आनयामास ता गोपैस्त्रिजटायाश्रमं प्रति ॥ ३९
उवाच च ततो रामः तं गार्ग्यमभिसान्त्वयन् । मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम॥ ४०

इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया ।
इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो वृणीष्व किं चेदपरं व्यवस्यति ॥ ४१
ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्ति यन्त्रणा धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात् ।
भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन तन्मयार्जितं प्रीतियशस्करं भवेत् ॥ ४२
ततः सभार्यस्त्रिजटो महामुनिर्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः ।
यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तदाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४३
स चापि रामः प्रतिपूर्णमानसो महद्धनं धर्मबलैरुपार्जितम् ।
नियोजयामास सुहृज्जने चिराद्यथार्हसंमानवचःप्रचोदितः ॥ ४४
द्विजः सुहृद्भृत्यजनोऽथवा तदा दरिद्रभिक्षाचरणश्च योऽभवत् ।
न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो यथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः ॥ ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु । जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १
ततो गृहीते दुष्प्रेक्ष्ये त्वशोभेतां तदायुधे । मालादामभिराबद्धे सीतया समलङ्कृते ॥ २
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च । अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत्॥ ३
न हि रथ्याः स्म शक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः।आरुह्य तस्मात्प्रासादान्दीनाः पश्यन्ति राघवम् ४
पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः । ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५
यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् । तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६
ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन्कामिनां चैव कामदः । नेच्छत्येवानृतं कर्तुं पितरं धर्मगौरवात् ॥ ७
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि । तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८
अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् । वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यन्त्याशु विवर्णताम् ॥९
अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते । न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमिच्छति ॥ १०
निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विप्रवासनम्। किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम्॥११
आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः । राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभम् ॥ १२

१ आ सरयूतटात् इति संबन्धः । २ आनयामास नाययामास । ३ भवान् अपरं किंचित् व्यवस्यति अभिलषति चेत् तत्त्वं वृणीष्व । ४ यन्त्रणा निरोधः । ५ तदायुधे तयोरायुधे धनुषी । ६ तस्मात् रथ्यागमनस्याशक्यत्वात् । ७ सत्त्वं पिशाचं । आविश्य प्राप्य ।

तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः । औदकानीव सत्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३
पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः । मूलस्यैवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४
मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः । पुष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्चास्येतरे जनाः॥१५
ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सह बान्धवाः । गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः॥१६
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च । एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम्॥१७
समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च । उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १८
रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः । मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ॥ १९
अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च । प्रणष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ॥ २०
दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च । अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम्॥२१
वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः । अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् ॥ २२
बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः । त्यजन्त्यस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि२३
अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तां सेव्यमानं त्यजन्तु च ॥ २४
तृणमांसफलादानां देशं व्यालमृगद्विजम् । प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सह बान्धवैः ॥
राघवेण वने सर्वे सह वत्स्याम निर्वृताः ॥ २५
इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः । शुश्राव रामः श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् २६
स तु वेश्म पितुर्दूरात्कैलासशिखरप्रभम् । अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २७
विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् । ददर्शावस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८

प्रतीक्षमाणोऽपि जनं तदार्तमनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ ।
जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९
तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा रामो गमिष्यन्वनमार्तरूपम् ।
व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३०
पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ।
स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवीन्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुदरो महान् । उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १
स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषेन्द्रियः । प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसन्तं ददर्श ह ॥ २
उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् । तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३
आलोक्य तु महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम् । राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरासदत् ॥ ४
तं वर्धयित्वा राजानं सूतः पूर्वं जयाशिषा । भयविक्लवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ५
अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः । ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम्॥६
स त्वा पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः । सर्वान्सुहृद आपृच्छ्य त्वामिदानीं दिदृक्षते॥ ७
गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते । वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८

---

१ समानसुखदुःखाः । २ निरुदरः तनुमध्यः ।

स सत्यवादी धर्मात्मा गाम्भीर्यात्सागरोपमः। आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम्॥ ९
सुमन्त्रानय मे दारान्ये केचिदिह मामकाः। दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम्॥१०
सोऽन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत्। आर्या ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र मा चिरम्११
एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया। प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम्॥ १२
अर्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः। कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः॥ १३
आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः। उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम्॥ १४
स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तदा। जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः॥ १५
स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृताञ्जलिम्। उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः॥ १६
सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः। तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्च्छितः॥१७
तं रामोऽभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः। विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा॥ १८
स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि। हा हा रामेति सहसा भूषणध्वनिमूर्च्छितः॥ १९
तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ। पर्यङ्के सीतया सार्धं रुदन्तः समवेशयन्॥२०
अथ रामो मुहूर्तेन लब्धसंज्ञं महीपतिम्। उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम्॥ २१
आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः। प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् २२
लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां वनम्। कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौ न चेच्छतः॥२३
अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद। लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः॥२४
प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः। उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम्॥ २५
अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः। अयोध्यायास्त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम्॥ २६
एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः। प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः॥ २७
भवान्वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः। अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्यं त्वयाऽनृतम्॥२८
नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते। पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप॥ २९
रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयतः। कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत्॥३०
श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च। गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम्॥ ३१
न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव। विनिवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन॥ ३२
अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मागच्छ सर्वथा। एकाहदर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम्॥ ३३
मातरं मां च संपश्यन्वसेमामद्य शर्वरीम्। तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काले साधयिष्यसि॥३४
दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव त्वया। मत्प्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा यद्यासि विजनं वनम्॥३५
न चैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव। छन्नया चलितस्त्वसि स्त्रिया छन्नाग्निकल्पया॥३६
वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि। अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याभिप्रचोदितः३७
न चैतदाश्चर्यतमं यस्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम। अपानृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि॥ ३८
अथ रामस्तथा श्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितम्। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत्॥३९
प्राप्स्यामि यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्प्रदास्यति। अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे॥ ४०

---

१ निष्पङ्कः निर्लेपः। २ असंप्राप्य मध्य एवेत्यर्थः। ३ साधु चरामि सुखं वसामि। ४ छन्नया गूढाभिप्रायया। ५ वृत्तसादिन्या कुलोचिताचारनाशिन्या। ६ अपानृतकथं अपगतासत्यवचनम्। ७ गुणान् गुणविशिष्टाभिमतपदार्थान्।

इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला । मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१
वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य चलिष्यति ॥ ४२
यस्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया । दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ॥ ४३
अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् । चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह ॥ ४४
मा विमर्शो[1] वसुमती भरताय प्रदीयताम् । न हि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् ॥
यथा[2] निदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन ॥ ४५
अपगच्छतु ते दुःखं माभूर्बाष्पपरिप्लुतः । न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ४६
नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मैथिलीम् । नैव सर्वानिमान्कामान्न स्वर्गं नैव जीवितम् ॥४७
त्वामहं सत्यमिच्छामि[3] नानृतं पुरुषर्षभ । प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८
न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो । न शोकं धारयस्वैनं नहि मेऽस्ति विपर्ययः॥४९
अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव । मया चोक्तं व्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५०
मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयम् । प्रशान्तहरिणाकीर्णे नानाशकुननादिते ॥ ५१
पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् । तस्माद्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२
चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नरसत्तम । पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३
येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो बाष्पगलो जनः । स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥ ५४

पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला मया निसृष्टा भरताय दीयताम् ।
अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन्वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५
मया निसृष्टां भरतो महीमिमां सशैलखण्डां सपुरां सकाननाम् ।
शिवां सुसीमामनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत् ॥ ५६
न मे तथा पार्थिव दीयते[4] मनो महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये ।
यथा निदेशे तव शिष्टसंमते व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ॥ ५७
तदद्य नैवानघ राज्यमव्ययं न सर्वकामान्न सुखं न मैथिलीम् ।
न जीवितं त्वामनृतेन योजयन्वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ५८
फलानि मूलानि च भक्षयन्वने गिरींश्च पश्यन्सरितः सरांसि च ।
वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥ ५९
एवं स राजा व्यसनाभिपन्नः शोकेन दुःखेन च ताम्यमानः ।
आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो मोहं गतो नैव चिचेष्ट किंचित् ॥ ६०
देव्यस्ततः संरुरुदुः समेतास्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ।
रुदन्सुमन्त्रोऽपि जगाम मूर्छां हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ॥ ६१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

ततो निर्धूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासकृत् । पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाप्य च ॥१
लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत् । कोपाभिभूतः सहसा संतापमशुभं गतः ॥ २
मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य सः । कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्छरैः शितैः ॥ ३

१ मा विमर्शः विचारो मा भूत् । २ यथा यथावत् । ३ सत्यं सत्ययुक्तम् । ४ दीयते स्थाप्यते ।

वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुगैः । कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४
यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् । भर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥
न ह्यकार्यतमं किंचित्तव देवीह विद्यते ५ ॥ पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चान्ततः ॥ ६
यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्प्यमिवाचलम् । महोदधिमिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ॥ ७
मावमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिम् । भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८
यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये । इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तल्लोपयितुमिच्छसि ॥ ९
राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीम् । वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति १०
न हि ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति । तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म चिकीर्षसि ॥ ११
आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् । आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी १२
महाब्रह्मर्षिजुष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः । धिग्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थिराम् १३
आम्रं छित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु यः । यश्चैनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १४
अभिजातं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च । न हि निम्बात्स्रवेत्क्षौद्रं लोके निगदितं वचः १५
तव मातुरसद्ग्राहं विद्मः पूर्वं यथा श्रुतम् ॥ १६
पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम् । सर्वभूतरुतं तस्मात्संजज्ञे वसुधाधिपः ॥
तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः ॥ १७
ततो जृम्भस्य शयने विरुताद्भूरिवर्चसः । पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधाऽहसत् ॥ १८
तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती । हासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् १९
नृपश्चोवाच तां देवीं देवि शंसामि ते यदि । ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २०
माता ते पितरं देवि ततः केकयमब्रवीत् । शंस मे जीव वा मा वा न मामपहसिष्यसि ॥ २१
प्रियया च तथोक्तः सन्केकयः पृथिवीपतिः । तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २२
ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत । म्रियतां ध्वंसतां वेयं मा कृथास्त्वं महीपते ॥ २३
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः । मातरं ते निरस्याशु विजहार कुबेरवत् ॥ २४
तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि । असद्ग्राहमिमं मोहात्कुरुषे पापदर्शिनि ॥ २५
सत्यश्चाद्य प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मा । पितॄन्समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २६
नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः । भर्तुरिच्छामुपास्वेह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २७
मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम् । भर्तारं लोकभर्तारमसद्धर्ममुपादधाः ॥ २८
न हि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः । श्रीमान्दशरथो राजा देवि राजीवलोचनः ॥ २९
ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मपरिरक्षिता । रक्षिता जीवलोकस्य बली रामोऽभिषिच्यताम् ३०
परिवादो हि ते देवि महाँल्लोके चरिष्यति । यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपम् ॥ ३१
स राज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा । न हि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसेत् ॥ ३२
रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम् । प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३३

---

१ यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य । २ न विवृता न विदीर्णा । ३ जुष्टाः प्रेरिताः । ४ धिगित्येवंरूपा वाग्दण्डाः । ५ यः परिचरेत् । आलवालादिना रक्षेत् । ६ पुनर्यश्चेत्यपि स एवोच्यते । ७ अस्य पयसा सिञ्चतः स निम्बः नैव मधुरो भवेत् । ८ अभिजातं स्वभावः । ९ क्षौद्रं मधु । १० इति वचः । ११ तस्मात् वरदानात् संजज्ञे ज्ञातवान् । १२ जृम्भस्य पिपीलिकाविशेषस्य । १३ इति प्रवादः ।

इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजसंसदि । सुमन्त्रः क्षोभयामास भूय एव कृताञ्जलिः ३४
नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्म परिदूयते । न चास्या मुखवर्णस्य विक्रिया लक्ष्यते तदा ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

ततः सुमन्त्रमैक्ष्वाकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया । सबाष्पमतिनिश्वस्य जगादेदं पुनः पुनः ॥ १
सूत रत्नसुसंपूर्णा चतुर्विधबला चमूः । राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २
रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः । शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीं सुप्रसारिताः ॥ ३
ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः । तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४
आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च । अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यगोचराः ५
निघ्नन्मृगान्कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु । नदीश्च विविधाः पश्यन्न राज्यस्य स्मरिष्यति ॥ ६
धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः । तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७
यजन्पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः । ऋषिभिश्च समागम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८
भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति । सर्वकामैः सह श्रीमान्रामः संसाध्यतामिति ॥ ९
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम् । मुखं चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि न्यरुध्यत ॥१०
सा विषण्णा च संत्रस्ता मुखेन परिशुष्यता । राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ११
राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डां सुरामिव । निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२
कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम् । राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥१३
वहन्तं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माऽहिते । अनार्ये कृत्यमारब्धं किं न पूर्वमुपारुधः॥ १४
तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना । कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५
तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् । असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गन्तुमर्हति ॥ १६
एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् । व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तं नावबुध्यत॥१७
तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः । शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८
असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् । सरय्वाः प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९
तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् । असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान्वा राष्ट्रवर्धन ॥ २०
तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम् । ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् २१
क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान्बालानुद्भ्रान्तचेतनः । सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ २२
स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः । तं तत्याजाहितं पुत्रं तेषां प्रियचिकीर्षया ॥ २३
तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदम् । यावज्जीवं विवास्योऽयमिति स्वानन्वशात्पिता २४
स फालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोलयत् । दिशः सर्वास्त्वनुचरन्स यथा पापकर्मकृत् ॥ २५
इत्येवमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः । रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २६
न हि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् । दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम् २७
अथवा देवि दोषं त्वं कंचित्पश्यसि राघवे । तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन ततो रामो विवास्यताम्॥२८
अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे निरतस्य च । निर्दहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मनिरोधनात् ॥ २९

---

१ संसाध्यतां प्रस्थाप्यताम् । २ निरयहेतुभूतो दोषः ।

तदलं देवि रामस्य श्रिया विहतया त्वया । लोकतोऽपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने॥३०
श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वनः । शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१
एतद्वचो नेच्छसि पापवृत्ते हितं न जानासि ममात्मनो वा ।
आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता ॥ ३२
अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च ।
सहैव राज्ञा भरतेन च त्वं यथासुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम् ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा । अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १
त्यक्तभोगस्य मे राजन्वने वन्येन जीवतः । किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥ २
यो हि दत्त्वा गजश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः । रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥३
तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते । सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे ॥४
खनित्रपिटके चोभे समानयत गच्छतः । चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम् । उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६
स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते । सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७
लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे । तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८
अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी । समीक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ ९
सा व्यपत्रपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः । कैकेयीकुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ॥ १०
अश्रुसंपूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी । गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११
कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः । इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२
कृत्वा कण्ठे च सा चीरमेकमादाय पाणिना । तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा १३
तस्यास्तत्क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृतां वरः । चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् १४
रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्तमम् । अन्तःपुरगता नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजम् ॥ १५
ऊचुश्च परमायस्ता रामं ज्वलिततेजसम् । वत्स नैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६
पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनम् । तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु प्रभो ॥ १७
लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक । नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवद्वने ॥ १८
कुरु नो याचनां पुत्र सीता तिष्ठतु भामिनी । धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं न हीदानीं त्वमिच्छसि॥
तासामेवंविधा वाचः शृण्वन्दशरथात्मजः । बबन्धैव तदा चीरं सीतया तुल्यशीलया ॥ २०
चीरे गृहीते तु तया समीक्ष्य नृपतेर्गुरुः । निवार्य सीतां कैकेयीं वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥२१
अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे कैकेयि कुलपांसनि । वञ्चयित्वा च राजानं न प्रमाणेऽवतिष्ठसे ॥ २२
न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते । अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम् ॥२३

---

१ गजबन्धनरज्जौ । २ अवक्षिप्य परित्यज्य । ३ अवस्त धृतवान् । ४ कैकेयीकुशचीरे कैकेयीसंबन्धिनी कुशचीरे । ५ तावत् तवागमनपर्यन्तम् । ६ सीतया सीतायाः षष्ठ्यर्थे तृतीया । ७ अनुष्ठास्यति अधिष्ठास्यति । ८ प्रकृतमासनं प्रस्तुतं सिंहासनम् ।

आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् । आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीम् २४
अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता । वयमप्यनुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५
अन्तपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः । सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदम् २६
भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः । वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह । त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते स्थिता॥२८
न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः । तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥२९
न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमर्हति । त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥३०
यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यसि । पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१
तत्त्वया पुत्रगर्धिन्या[1] पुत्रस्य कृतमप्रियम् । लोके हि न स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२
द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् । गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥३३

अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरम् ।
न चीरमस्याः प्रविधीयतेति[2] न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ॥ ३४
एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः केकयराजपुत्रि ।
विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या[3] वसत्वरण्ये सह राघवेण ॥ ३५
यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री ।
वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं वृता ते वरसंप्रदाने ॥ ३६
तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे ।
नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा[4] प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा[5] ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् । प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथं त्विति १
तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः । चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः॥ २
स निःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् । कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ ३
सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता । नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ४

इयं हि कस्यापकरोति किंचित्तपस्विनी राजवरस्य कन्या ।
या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ५
चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा ।
यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ६
अजीवनार्हेण[6] मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् ।
त्वया हि बाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मां दहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ॥ ७

रामेण यदि ते पापे किंचित्कृतमशोभनम् । अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽथ मे ॥ ८
मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला तपस्विनी । अपकारं कमिह ते करोति जनकात्मजा ॥ ९
ननु पर्याप्तमेतत्ते पापे रामविवासनम् । किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः ॥ १०

---

१ पुत्रविषयस्नेहयुक्तया । २ प्रविधीयते दातुं युज्यते। अत्र सन्धिरार्षः । ३ अलङ्कारनियता । ४ चीरपरिधानाद्विनिवृत्ताभिप्राया । ५ सदृशकरणं कामयमाना । ६ आसन्नमरणेन ।

प्रतिज्ञातं मया तावत्त्वयोक्तं देवि शृण्वता । रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ ११
तत्त्वेतत्समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि । मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम्॥१२
इतीव राजा विलपन्महात्मा शोकस्य नान्तं स ददर्श किंचित् ।
भृशातुरत्वाच्च पपात भूमौ तेनैव पुत्रव्यसने निमग्नः ॥ १३
एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् । अवाक्शिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी। वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते १५
मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम् । अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमन्तुमर्हसि ॥ १६
पुत्रशोकं यथा नर्च्छेत्त्वया पूज्येन पूजिता। मां हि संचिन्तयन्ती सा त्वयि जीवेत्तपस्विनी॥१७
इमां महेन्द्रोपम जातगर्धिनीं तथा विधातुं जननीं ममार्हसि ।
यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १८
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् । समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १
नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् । न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २
स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः । विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३
मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः । प्राणिनो हिंसिता वापि तस्मादिदमुपस्थितम् ४
न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम् । कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥५
योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम् । विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम्॥६
एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेयं क्लिश्यते जनः। स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम्॥७
एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण पिहितेन्द्रियः । रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥८
संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९
औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः । प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात्परम् ॥ १०
एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते । पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम्॥११
राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः । योजयित्वाऽऽययौ तत्र रथमश्वैरलङ्कृतम् ॥ १२
तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् । आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३
राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये । उवाच देशकालज्ञं निश्चितं सर्वतः शुचिम् ॥ १४
वासांसि च महार्हाणि भूषणानि वराणि च । वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय॥ १५
नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः । प्रायच्छत्सर्वमाहृत्य सीतायै सममेव तत् ॥ १६
सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् । भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥१७
व्यराजयत वैदेही वेश्म तत्सुविभूषिता । उद्यतोंऽशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८
तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् । अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीम्॥ १९
असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन्सततं सत्कृताः प्रियैः । भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः॥२०
एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् । अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१
असत्यशीला विकृता दुर्ग्राह्यहृदयाः सदा । युवत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्राद्विरागिणः ॥ २२

१ पुत्रदर्शनकाङ्क्षिणीम् ।

न कुलं न कृतं विद्यां न दत्तं नापि संग्रहम् । स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः २३
साध्वीनां हि स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते शमे । स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते २४
स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो मम । तव दैवतमस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ २५
विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् । कृताञ्जलिरुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिताम् ॥२६
करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यदनुशास्ति माम् । अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७
न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति । धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८
नातन्त्री वाद्यते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः । नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा २९
मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः । अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ३०
साहमेवंगता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा । आर्ये किमवमन्येऽहं स्त्रीणां भर्ता हि दैवतम् ॥ ३१
सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयङ्गमम् । शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम् ३२
तां प्राञ्जलिरभिक्रम्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम् । रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥३३
अम्ब मा दुःखिता भूस्त्वं पश्य त्वं पितरं मम । क्षयो हि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥३४
सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च । सा समग्रमिह प्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम् ॥३५
एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः । त्रयः शतशतार्धाश्च ददर्शावेक्ष्य मातरः ॥ ३६
ताश्चापि स तथैवार्ता मातॄर्दशरथात्मजः । धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३७
संवासात्परुषं किंचिदज्ञानाद्वापि यत्कृतम् । तन्मे समनुजानीत[1] सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३८
वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् । शुश्रुवुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥ ३९
जज्ञेऽथ तासां संनादः क्रौञ्चीनामिव निस्वनः । मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ॥ ४०

मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ।
विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितम् ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः । उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १
तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सीतया सह । राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् ॥ २
अन्वक्षं[2] लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवादयत् । अथ मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ३
तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् । हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युपाघ्राय लक्ष्मणम् ॥ ४
सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने । रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ५
व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ । एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ॥ ६
इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् । दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ॥ ७
लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वा सा संसिद्धं[3] प्रियराघवम् । सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच तम् ८
[4]रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् । अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ९

---

१ समनुजानीत क्षान्तमित्यनुज्ञां कुरुत । २ अन्वक्षं अनुपदं । ३ संसिद्धं गमनोद्युक्तं । ४ यथासुखं गच्छेत्यस्य इत्युवाचेति पूर्वेण संबन्धः । रामं दशरथं विद्धि पितरमवगच्छेत्यर्थः । जनकात्मजां मां विद्धि मातरं विद्धीत्यर्थः । अटवीमयोध्याम् तद्वद्भोगस्थानं विद्धि । गच्छ तात यथासुखम् तदनुवर्तननेव उचितं सुखमित्यर्थः । यद्वा रामं दशरथं विद्धि दशः गरुडः रथो यस्य तं विष्णुं विद्धीत्यर्थः । जनकात्मजां मां लक्ष्मीं विद्धि । अटवीमयोध्यां अपराजिताख्यां वैकुण्ठनगरीं विद्धि तद्वासस्थानमिति भावः ।

ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ॥१०
रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः । क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसि ॥ ११
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया । तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्याऽसि चोदितः१२
तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा । आरुरोह वरारोहा कृत्वालङ्कारमात्मनः ॥ १३
अथो ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितम् । तमारुरुहतुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १४
वनवासं हि सख्याय वासांस्याभरणानि च । भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ १५
तथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च । रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च तत् ॥१६
सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वा धृष्टमचोदयत् । सुमन्त्रः संमतानश्वान्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १७
प्रतियाते महारण्यं चिररात्राय राघवे । बभूव नगरे मूर्च्छा बलमूर्च्छा जनस्य च ॥ १८
तत्समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपम् । हयशिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ १९
ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता । राममेवाभिदुद्राव घर्मार्ता सलिलं यथा ॥ २०
पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः । बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशनिस्वनाः ॥ २१
संयच्छ वाजिनां रश्मीन्सूत याहि शनैः शनैः । मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति २२
आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् । यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २३
कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् । न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २४
अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् । भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २५
महत्येषा हि ते सिद्धिरेष चाभ्युदयो महान् । एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ॥ २६
एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् । नरास्तमनुगच्छन्तः प्रियमिक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ २७
अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः । निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन्गृहात् २८
शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः । यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे ॥२९
पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदाभवत् । परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा३०
स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः । सूतं संचोदयामास त्वरितं वाह्यतामिति ॥ ३१
रामो याहीति सूतं तं तिष्ठेति स जनस्तदा । उभयं नाशकत्सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः ॥ ३२
निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः । पतितैरभ्यवहितं प्रशशाम महीरजः ॥ ३३
रुदिताश्रुपरिद्यूनं हाहाकृतमचेतनम् । प्रयाणे राघवस्यासीत्पुरं परमपीडितम् ॥ ३४
सुस्राव नयनैः स्त्रीणामास्रमायाससंभवम् । मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव ॥ ३५
दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् । निपपातैव दुःखेन हतमूल इव द्रुमः ॥ ३६
ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः । नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥३७
हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे । अन्तःपुरं समृद्धं च क्रोशन्तः पर्यदेवयन् ॥ ३८
अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् । राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ३९
स बद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा । धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ४०
पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ । दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम्४१
न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखदं दर्शनं पितुः । मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ ४२
प्रत्यागारमिवायान्ती वत्सला वत्सकारणात् । बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ॥ ४३
तथा रुदन्तीं कौसल्यां रथं तमनुधावतीम् । क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च॥४४

रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम् । असकृत्प्रैक्षत स तां नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥४५
तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः । सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥४६
नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि । चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥४७
रामस्य स वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् । व्रजतोऽपि हयाञ्शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥४८
न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् । मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत मानुषम् ॥ ४९
यमिच्छेत्पुनरायान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत् । इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ॥ ५०
तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ।
निशम्य राजा कृपणः सभार्यो व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ५१
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे विनिर्याते कृताञ्जलौ । आर्तशब्दोऽथ संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥१
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः । यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः क नु गच्छति ॥ २
न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् । क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः क्वचिद्गतः ॥ ३
कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते । तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क नु गच्छति ॥४
कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वनम् । परित्राता जनस्यास्य जगतः क नु गच्छति ५
अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य संप्रियम् । धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६
इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः । रुरुदुश्चैव दुःखार्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः ॥ ७
स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः । पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा चासीत्सुदुःखितः ॥ ८
नाग्निहोत्राण्यहूयन्त नापचन्गृहमेधिनः । अकुर्वन्न प्रजाः कार्यं सूर्यश्चान्तरधीयत ॥ ९
व्यसृजन्कवलान्नागा गावो वत्सान्न पाययन् । पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥१०
त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि । दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ ११
नक्षत्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः । विशाखास्तु सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ १२
कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः । रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥ १३
दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणेव संवृताः । न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किंचन ॥ १४
अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् । आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥१५
शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् । अयोध्यायां जनः सर्वः शुशोच जगतीपतिम् ॥ १६
बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः । न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥ १७
न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः । न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥१८
अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा । सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥ १९
ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः । शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं न जहुस्तदा ॥ २०
ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरन्दरेणेव मही सपर्वता ।
चचाल घोरं भयशोकपीडिता सनागयोधाश्वगणा ननाद च ॥ २१
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

---

१ आत्मा मनः । २ चक्रयोरन्तरेव रथपूर्वपश्चाद्भागस्थितयोश्चक्रयोर्मध्यगतः पुरुष इव । ३ चिरं विलम्बः । ४ पापिष्ठं अतिदुःसहम् । ५ मानुषं मानुषाणां समूहः । ६ व्यवस्थितः स्थितवान् । ७ निश्चेतनो बुद्धिहीनः । ८ प्रवासयति । ९ लोहिताङ्गः अङ्गारकः । १० मेघजालयुक्तप्रभञ्जनवेगेन । ११ शोकपरंपरासंतप्तः ।

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत । नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी ॥ १
यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम् । तावद्व्यवर्धतेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २
न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः । तदार्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ॥ ३
तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्या बाहुमङ्गना । वामं चास्यान्वगात्पार्श्वं कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४
तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च । उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५
कैकेयि मा ममाङ्गानि स्प्राक्षीस्त्वं दुष्टचारिणी । न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ६
ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम । केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७
अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् । अनुजानामि तत्सर्वमस्मिँल्लोके परत्र च ॥ ८
भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येदमव्ययम् । यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं मां मा तद्दत्तमागमत् ॥ ९
अथ रेणुसमुध्वस्तं तमुत्थाप्य नराधिपम् । न्यवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककर्शिता ॥ १०
हत्वेव ब्राह्मणं कामात्स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना । अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम् ॥ ११
निवृत्त्यैव निवृत्त्यैव सीदतो रथवर्त्मसु । राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२
विललाप च दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् । नगरान्तमनुप्राप्तं बुध्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३
वाहनानां च मुख्यानां वहतां तं ममात्मजम् । पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते १४
यः सुखेषूपधानेषु शेते चन्दनरूषितः । वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५
स नूनं क्वचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः । काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६
उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांसुकुण्ठितः । विनिश्वसन्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः ॥ १७
द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः । राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८
सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता । कण्टकाक्रमणाक्रान्ता वनमद्य गमिष्यति ॥ १९
अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति । श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गम्भीरं रोमहर्षणम् ॥ २०
सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस । न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१
इत्येवं विलपन्राजा जनौघेनाभिसंवृतः । अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २२
शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणदेवताम् । क्लान्तदुर्बलदुःखार्तां नात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २३
तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिन्तयन् । विलपन्प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदम् ॥ २४
महाह्रदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हृतोरगम् । रामेण रहितं वेश्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५
अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन्मनुजाधिपः । उवाच मृदु मन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम् ॥ २६
कौसल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु माम् । नह्यन्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७
इति ब्रुवन्तं राजानमनयन्द्वारदर्शिनः । कौसल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीतवत् ॥ २८
ततस्तस्य प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेशनम् । अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९
पुत्रद्वयविहीनं च स्नुषयापि विवर्जितम् । अपश्यद्भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवाम्बरम् ॥ ३०
तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान् । उच्चैः स्वरेण चुक्रोश हा राघव जहासि माम् ॥ ३१

---

१ निर्यतः निर्गच्छतः। २ पर्यणयं प्रदक्षिणमनयम्। ३ अनुजानामि परित्यजामि। ४ प्रतीतः प्रमुदितः। ५ स्त्रीभिः परिचारिकाभिः। ६ अपस्नातः मृतस्नातः। ७ अरिष्टं अशुभम्। ८ पिहितापणदेवतागृहाम्। ९ गद्गदः शब्दो यस्य सः।

सुखिता बत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः। परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ३२
अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः। अर्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३
रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते । न त्वा पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश॥३४
तं राममेवानुविचिन्तयन्तं समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रम् ।
उपोपविश्याधिकमार्तरूपा विनिश्वसन्ती विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् । कौसल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपतिम् ॥१
राघवे नरशार्दूले विषमुप्त्वा विजिह्मताम् । विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥ २
विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता । त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३
अथ स्म नगरे रामश्चरन्भैक्षं गृहे वसेत् । कामकारो वरं दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४
पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद्यथेष्टतः । प्रदिष्टो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५
गजराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः । वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६
वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यानुमते त्वया । त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥ ७
ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः । कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८
अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः। सभार्यं यत्सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम्॥९
सुप्त्वैवोपस्थितौ वीरौ कदायोध्यां गमिष्यतः । यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी १०
कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ । नन्दिष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११
कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति । पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२
कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ । लाजैरवकिरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिंदमौ ॥ १३
प्रविशन्तौ कदायोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ । उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ सशृङ्गाविव पर्वतौ॥१४
कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च । प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम्
कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः । अभ्युपैष्यति धर्मज्ञस्त्रिवर्ष इव लालयन् ॥ १६
निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया । पातुकामेषु वत्सेषु मातॄणां शातिताः स्तनाः ॥ १७
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता । कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौर्बलात् ॥१८
न हि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् । एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९
न हि मे जीविते किंचित्सामर्थ्यमिह कल्प्यते । अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं महाबाहुं महाबलम्२०
अयं हि मां दीपयते समुत्थितस्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः ।
महीमिमां रश्मिभिरुद्धतप्रभो यथा निदाघे भगवान्दिवाकरः ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

---

१ तं कालं तावत्कालम् । २ राज्याभावेपि ममात्मजं भरतस्य दासं दातुं कामकारः इच्छा वरं वनवासाच्छ्रेष्ठतमः । ३ रामं स्वस्थानात् यथेष्टतः स्वेच्छया पातयित्वा त्वया रामाय प्रदेयो राज्यभागः कैकेय्याः प्रदिष्टः कथमिव आहिताग्निना पर्वणि देवेभ्यो देयः हविर्भागः पुरोडाशैकदेशः रक्षसामिव । ४ कैकेय्यानुमते कैकेय्या अनुमते स्थितेनेति शेषः सन्धिरार्षः । ५ श्रेष्ठवस्तुहीनाः । ६ द्विजातीनां कन्याः सुमनसः पुष्पाणि फलानि च प्रदिशन्त्यः सत्यः पुरीं कदा प्रदक्षिणं करिष्यन्ति ।

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् । इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १
तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः पुत्रः स पुरुषोत्तमः । किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २
यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः । साधु कुर्वन्महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३
शिष्टैराचरिते सम्यक्शश्वत्प्रेत्यफलोदये । रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४
वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन्सदानघः । दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५
अरण्यवासे यद्दुःखं जानती वै सुखोचिता । अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६
कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रमयति प्रभुः । धर्मसत्यव्रतधनः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७
व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् । न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८
शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः । राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोनिलः ॥ ९
शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् । रश्मिभिः संस्पृशञ्शीतैश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १०
ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे । दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११
स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः । असंत्रस्तोप्यरण्यस्थो वेश्मनीव निवत्स्यति ॥ १२
यस्येषुपथमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः । कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ॥ १३
या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता । निवृत्तारण्यवासः स क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥
सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः । श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्तिः कीर्त्याः क्षमाक्षमा १५
दैवतं दैवतानां च भूतानां भूतसत्तमः । तस्य के ह्यगुणा देवि राष्ट्रे वाप्यथ वा पुरे ॥ १६
पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः । क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यति ॥ १७
दुःखजं विसृजन्त्यास्रं निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यम् । अयोध्यायां जनाः सर्वे शोकवेगसमाहताः ॥
कुशचीरधरं देवं गच्छन्तमपराजितम् । सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १९
धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम् । लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ २०
निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागतम् । जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१
शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते । पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२
पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् । समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां क्षिप्रमानन्दजं पयः ॥ २३
मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽशिवम् । क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं त्वं ससीतं सहलक्ष्मणम्
त्वयाशेषो जनश्चैव समाश्वास्यो यदानघे । किमिदानीमिमं देवि करोषि हृदि विक्लवम् ॥ २५
नार्हा त्वं शोचितुं देवि यस्यास्ते राघवः सुतः । न हि रामात्परो लोके विद्यते सत्पथे स्थितः २६
अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम् । मुदाश्रु मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघलेखेव वार्षिकी ॥ २७
पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः । पाणिभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥ २८
अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं ससुहृदं सुतम् । मुदास्रैः प्रोक्ष्यसि पुनर्मेघराजिरिवाचलम् ॥ २९

---

१ हे आर्ये महाभागे तव पुत्रः सः वेदान्तवेद्यः पुरुषोत्तमो नारायणः । २ प्रेत्यफलोदये आमुष्मिकफलकारणे । ३ तिमिध्वजः शम्बरः । ४ निष्क्रमन्तं यं निरीक्ष्य जनाः दुःखजं आस्रं विसृजन्ति सः रामः अभिषेक्ष्यतीति पूर्वश्लोकस्थेन संबन्धः । ५ धनुर्ग्रहवरः धनुर्धरश्रेष्ठः । ६ अभिवाद्य नमस्यन्तं अभिवादनपूर्वकं प्रणमन्तम् ।

आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारे कुशलानवद्या ।
रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३०
निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ।
सद्यः शरीरे विननाश शोकः शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १
निवर्तितेऽपि च बलात्सुहृद्वर्गे च राजनि । नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २
अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः । बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३
स याच्यमानः काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तदा । कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४
अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव । उवाच रामः स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५
या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम् । मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा निवेश्यताम् ॥ ६
स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्यानन्दवर्धनः । करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७
ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः । अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८
स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः । अपिचापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९
न च तप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि । महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १०
यथा यथा दाशरथिर्धर्म एव स्थितोऽभवत् । तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११
बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह । चकर्षेव गुणैर्बध्वा जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२
ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा[1] । वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३
वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरङ्गमाः । निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ॥ १४
कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरङ्गमाः । यूयं तस्मान्निवर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः[2] ॥ १५
धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः । उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनम् ॥ १६
एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतो द्विजान् । अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७
पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः । संनिकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८
द्विजातींस्तु पदातींस्तान्रामश्चारित्रवत्सलः । न शशाक घृणाचक्षुः[3] परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९
गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं संभ्रान्तचेतसः । ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २०
ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति । द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्त्यमी २१
वाजपेयसमुत्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः । पृष्ठतोऽनुप्रयातानि मेघानिव जलात्यये ॥ २२
अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते । एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयिकैः ॥ २३
या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी । त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी ॥ २४
हृदयेष्वेव तिष्ठन्ति वेदा ये नः परं धनम् । वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५
न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः । त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्ममपेक्षितुम् ॥ २६
याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः । शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांसुलैः ॥ २७

१ ओजसा तपोबलेन । २ ज्ञापिताः । ३ घृणाचक्षुः दयार्द्रचक्षुः ।

वहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः। तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्तने॥ २८
भक्तिमन्ति हि भूतानि जङ्गमाऽजङ्गमानि च। याचमानेषु राम त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय॥२९
अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः। उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः॥ ३०
निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थानविष्ठिताः। पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनम्॥ ३१
एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने। ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम्॥ ३२

ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्विमुच्य श्रान्तान्हयान्संपरिवर्त्य शीघ्रम्।
पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्वै तमसाविदूरे॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः॥ ४५॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः।

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः। सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत्॥ १
इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रहिता वनम्। वनवासस्य भद्रं ते स नोत्कण्ठितुमर्हसि॥ २
पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः। यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः॥ ३
अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम। सस्त्रीपुंसा गतानस्मान्शोचिष्यति न संशयः॥ ४
अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः। त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरतौ तथा॥ ५
पितरं चानुशोचामि मातरं च यशस्विनीम्। अपि वान्धौ भवेतां तु रुदन्तौ तावभीक्ष्णशः ६
भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे। धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति॥ ७
भरतस्यानृशंसत्वं विचिन्त्याहं पुनः पुनः। नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण॥ ८
त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतम्। अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता॥ ९
अद्भिरेव तु सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशामिमाम्। एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति १०
एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः। अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह॥ ११
सोऽश्वान्सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते। [1]प्रभूतयवसान्कृत्वा बभूव [3]प्रत्यनन्तरः॥ १२
उपास्य तु शिवां सन्ध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम्। रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह१३
तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैः कृताम्। रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः सँविवेश ह १४
सभार्यं संप्रसुप्तं तं भ्रातरं वीक्ष्य लक्ष्मणः। कथयामास सूताय रामस्य विविधान्गुणान्॥१५
जाग्रतो ह्येव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः। सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान्॥१६
गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया विदूरतः। अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह॥ १७
उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च। अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम्॥१८
अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निरपेक्षान्गृहेष्वपि। वृक्षमूलेषु संसुप्तान्पश्य लक्ष्मण सांप्रतम्॥ १९
यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने। अपि प्राणानसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् २०
यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु। रथमारुह्य गच्छाम पन्थानमकुतोभयम्॥ २१
अतो भूयोपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः। स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलानि संश्रिताः॥ २२
पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोक्ष्या नृपात्मजैः। न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः२३
अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम्। रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति॥ २४

१ सत्स्वपीति संबन्धः। २ पर्याप्ततृणान्। ३ प्रत्यनन्तरः संनिहितः।

अथ रामोऽब्रवीच्छ्रीमान्सुमन्त्रं युज्यतां रथः । गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो॥
सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः । योजयित्वाथ रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६
अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनां वर । त्वमारोहस्व भद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७
तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः । शीघ्रगामाकुलावर्तां तमसामतरन्नदीम् ॥ २८
स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्शिवमकण्टकम् । प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् ॥ २९
मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः । उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ ३०
मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः । यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१
रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे स सारथिः । प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥३२

तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ।
प्रचोदयामास ततस्तुरङ्गमान्ससारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३
ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ।
उदङ्मुखं तं तु रथं चकार प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते राघवं विना । शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ १
शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः । आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥२
ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता । कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनस्विनः ॥ ३
धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहृतचेतसः । नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ ४
कथं नाम महाबाहुः स तथा ऽवितथक्रियः । भक्तं जनं परित्यज्य प्रवासं राघवो गतः ॥ ५
यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् । कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः६
इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव वा । रामेण रहितानां हि किमर्थं जीवितं हि नः ॥ ७
सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च । तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोथ पावकं८
किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः । नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥९
सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान्राघवं विना । भविष्यति निरानन्दा सस्त्रीबालवयोधिका ॥१०
निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं जितात्मना । विहीनास्तेन च पुनः कथं पश्याम तां पुरीम् ११
इतीव बहुधा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः । विलपन्ति स्म दुःखार्ता विवत्सा इव धेनवः॥१२
ततो मार्गानुसारेण गत्वा किंचित्क्षणं पुनः । मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३
रथस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः । किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ १४
ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः । अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५
आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः । अवर्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडितैः ॥१६
एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते । आपगा गरुडेनेव ह्रदादुद्धृतपन्नगा ॥ १७
चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् । अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ १८

ते तानि वेश्मानि महाधनानि दुःखेन दुःखोपहता विशन्तः ।
नैव प्रजज्ञुः स्वजनं जनं वा निरीक्षमाणाः प्रविनष्टहर्षाः ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

तेषामेवं विषण्णानां पीडितानामतीव च । बाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ १
अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् । उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ २
स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः । अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ ३
न चाहृष्यन्न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन् । न चाशोभन्त पुण्यानि नापचन्गृहमेधिनः ॥ ४
नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन्विपुलं वा धनागमम् । पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ५
गृहे गृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम् । व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्त्रैरिव द्विपान् ॥ ६
किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा। पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम्७
एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया । योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ८
आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च। येषु स्नास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ९
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः । आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः १०
काननं वापि शैलं वा यं रामोऽभिगमिष्यति । प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम्११
विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः । राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२
अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च । दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयो राममागतम्१३
प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः । विदर्शयन्तो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ॥
पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् ॥ १४
यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः । स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ॥ १५
[1]पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६
पादच्छाया सुखा भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः। स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम्१७
वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं तु राघवम् । इति पौरस्त्रियो भर्तॄन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १८
युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति । सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति॥ १९
को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च । संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ २०
कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् । न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः२१
यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् । कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २२
कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका निवसेम हि। जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे॥ २३
या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा । कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम् २४
उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकम् । कैकेय्या हि कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति ॥ २५
न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः । मृते दशरथे व्यक्तं विलापस्तदनन्तरम् ॥ २६
ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः । राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं[2] वापि गच्छत ॥ २७
मिथ्या प्रव्राजितो रामःससीतः सहलक्ष्मणः । भरते संनिसृष्टाः स्मः सौनिके[3] पशवो यथा २८
पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढजत्रुररिंदमः । आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९
पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः । सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ३०
नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्गविक्रमः । शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन्स महारथः ॥ ३१
तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः । चुक्रुशुर्दुःखसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२

१ पुरा भवति भविष्यति । २ यत्र गते नामापि न श्रूयते तं देशम् । ३ सौनिके पशुमारके ।

इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् । जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ ३३
नष्टज्वलनसंपाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा । तिमिरेणाभिलिप्तेव सा तदा नगरी बभौ ॥ ३४
उपशान्तवणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया । अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवाम्बरम् ॥ ३५

तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ।
विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः सुतैर्हि तासामधिको हि सोऽभवत् ॥ ३६
प्रशान्तगीतोत्सवनृत्तवादना व्यपास्तहर्षा पिहितापणोदया ।
तदा ह्ययोध्या नगरी बभूव सा महार्णवः संक्षिपितोदको यथा ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् । जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा । उपास्य स शिवां संध्यां विषयान्तं व्यगाहत ॥ २
ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानि वनानि च । पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥
शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ ३
राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशमास्थितम् । हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी ॥ ४
तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्तते ॥ ५
या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् । वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् ॥ ६
कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी । सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति ॥ ७
अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रियम् । प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ८
एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् । शृण्वन्नतिययौ वीरः कोसलान्कोसलेश्वरः॥९
ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् । उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम्॥१०
गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शिवजलां नदीम् । गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरंगमाम् ॥ ११
गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः । मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ १२
स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा । स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥१३
सूतेत्येवं चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः । हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः ॥ १४
कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने । मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १५
राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन्नत्यर्थं मृगया वने। काले वृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षिताम्१६
नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने । रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसंमता ॥ १७
स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा । तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

विशालान्कोसलान्रम्यान्यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः । अयोध्याभिमुखो धीमान्प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् १
आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते । दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥ २

१ विकृष्टसीमान्तान् विशेषेण बीजावापार्थं कृष्टक्षेत्रान् । २ अगस्त्याध्युषितां दक्षिणाम् । ३ सूतेति संबोधनं सूतेत्येवेति भाव्ये गुणाभावो वाक्यसन्धेरनित्यत्वात् ।

निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः । पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह संगतः ॥ ३
ततो रुधिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् । अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४
अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृतः । चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यतामर्थसिद्धये ॥ ५
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । विलपन्तो नरा घोरं व्यतिष्ठन्त क्वचित्क्वचित् ६
तथा विलपतां तेषामतृप्तानां च राघवः । अचक्षुर्विषयं प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे ॥ ७
ततो धान्यधनोपेतान्दानशीलजनाञ्छिवान् । अकुतश्चिद्भयान्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८
उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् । तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९
लक्षणीयान्नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् । रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तत ॥ १०
मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम् । राज्यं भोग्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतां वरः॥११
तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम् । ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥१२
आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलङ्कृताम् । कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिः सेविताम्भोह्रदां शिवाम् १३
देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभिताम् । नानागन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम् ॥ १४
देवाक्रीडाशताकीर्णां देवोद्यानशतायुताम् । देवार्थमाकाशगमां विख्यातां देवपद्मिनीम् ॥१५
जलाघाताट्टहासोग्रां फेननिर्मलहासिनीम् । क्वचिद्वेणीकृतजलां क्वचिदावर्तशोभिताम् ॥ १६
क्वचित्स्तिमितगम्भीरां क्वचिद्वेगजलाकुलाम् । क्वचिद्गम्भीरनिर्घोषां क्वचिद्भैरवनिस्वनाम्॥ १७
देवसङ्घाप्लुतजलां निर्मलोत्पलशोभिताम् । क्वचिदाभोगपुलिनां क्वचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८
हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपकूजिताम् । सदा मत्तैश्च विहगैरभिसंनादितान्तराम् ॥
क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरुपशोभिताम् ॥ १९
क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां क्वचित्पद्मवनाकुलाम् । क्वचित्कुमुदषण्डैश्च कुड्मलैरुपशोभिताम् ॥ २०
नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च क्वचित् । व्यपेतमलसंघातां मणिनिर्मलदर्शनाम् ॥ २१
दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च वरवारणैः । देवोपवाह्यैश्च मुहुः संनादितवनान्तराम् ॥ २२
प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः । फलैः पुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ २३
शिंशुमारैश्च नक्रैश्च भुजङ्गैश्च निषेविताम्। विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम्॥ २४
[तां शङ्करजटाजूटाद्भ्रष्टां सागरतेजसा] । समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसक्रौञ्चनादिताम् ॥
आससाद महाबाहुः शृङ्गबेरपुरं प्रति ॥ २५
तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः । सुमन्त्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २६
अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् । सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ २७
द्रक्ष्यामः सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम् । देवदानवगन्धर्वमृगमानुषपक्षिणाम् ॥ २८
लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम् । उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ २९
रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः । रथादवातरत्तस्मात्सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ३०
सुमन्त्रोऽप्यवतीर्यास्मान्मोचयित्वा हयोत्तमान् । वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ३१
तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा । निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः॥३२

---

१ दुःखस्य अनुभूयमानस्य दुःखस्य चिरं चिरकालविशिष्टत्वं पापीयः अशोभनम् । २ संपन्नाः संपूर्णाः । ३ लक्षणीयान् एकैकशो नगरसदृशत्वेन लक्षयितुं योग्यान् । ४ कोसलान् कोसलदेशस्थग्रामान् । ५ वेणीकृतजलां निम्नोन्नतशिलापतनेन वेण्याकारतया कृतजलाम् ।

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् । वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३३
ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् । सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३४
तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् । यथायोध्या तथेयं ते राम किं करवाणि ते ॥ ३५
ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् ॥ ३६
ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् । अर्घ्यं चोपानयत्क्षिप्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३७
स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही । वयं प्रेष्या भवान्भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः॥ ३८
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम् । शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते३९
गुहमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाचह । अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वथा वयम् ॥
पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च ४० ॥ भुजाभ्यां साधुपीनाभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत्४१
दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि ह्यरोगं सह बान्धवैः । अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च॥४२
यत्त्विदं भवता किंचित्प्रीत्या समुपकल्पितम् । सर्वं तदनुजानामि नहि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ ४३
कुशचीराजिनधरं फलमूलाशिनं च माम् । विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोरचरम् ॥ ४४
अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् । एतावतात्रभवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ ४५
एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे । एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ ४६
अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् । गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥४७
ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥४८
तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः । सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः४९
गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् । अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ५०

तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।
अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा तदा व्यतीयाय चिरेण शर्वरी ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् । गुहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता । प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥ २
उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः । गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशां ३
न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन । ब्रवीम्येतदहं सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः । धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥५
सोहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया । रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वतो ज्ञातिभिः सह ॥ ६
न हि मेऽविदितं किंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा । चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्प्रसहेमहि ॥ ७
लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ । नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया । शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा॥९
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि । तं पश्य सुखसंविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ १०
यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः । एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११
अस्मिन्प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति । विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः । निर्घोषोपरतं चातो मन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३

कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम । नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया । तद्दुःखं यत्तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५
अनुरक्तजनाकीर्णा सुखा लोकप्रियावहा । राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६
कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठं प्रियमपश्यतः । शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ॥ १७
विनष्टे नृपतौ पश्चात्कौसल्या विनशिष्यति । अनन्तरं च मातापि मम नाशमुपैष्यति ॥ १८
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् । रामे राज्यमनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १९
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्कालेऽप्युपस्थिते । प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् २०
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् । हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ २१
रथाश्वगजसंबाधां तूर्यनादविनादिताम् । सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२
आरामोद्यानसंपन्नां समाजोत्सवशालिनीम् । सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २३
अपि जीवेद्दशरथो वनवासात्पुनर्वयम् । प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्येम सुव्रतम् ॥ २४
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् । निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २५
परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः । तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २६

तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेन्द्रपुत्रे गुरुसौहृदाद्गुहः ।
मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः । उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १
भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा । असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २
बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने । तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरंगमाम् ॥ ३
विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । गुहमामन्त्र्य सूतं च सोऽतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४
स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च । स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५
अस्य वाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् । सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ॥ ६
तं निशम्य समादेशं गुहामात्यगणो महान् । उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ७
ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् । उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं करवाणि ते ॥ ८
तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगां नदीम् । नौरियं पुरुषव्याघ्र तां त्वमारोह सुव्रत ॥ ९
अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः । कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १०
ततः कलापान्संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ । जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ११
राममेवं तु धर्मज्ञमुपगम्य विनीतवत् । किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२

ततोऽब्रवीद्दाशरथिः सुमन्त्रं स्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन ।
सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः ॥

निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम । रथं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावनम् ॥ १३
आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तः स सारथिः । सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १४

---

१ सुकृष्णो विहगः भारद्वाजः । २ कोकिलश्च । ३ अस्य रामस्य वाहनसंयुक्तां वाह्यते नीयतेऽनेनेति वाहनमरित्रादि तेन संयुक्ताम् । ४ कर्णग्राहवतीं कर्णमरित्रं गृह्णातीति कर्णग्राहः कर्णधारः तद्वतीम् । ५ तीर्थे अवतरणमार्गे । ६ आरोप्यतां खनित्रपिटकादिकमिति शेषः । ७ कलापान् तूणीरान् । ८ जना येन मार्गेण गङ्गां प्राप्नुवन्ति तेन मार्गेण ।

नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केनचित्। तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥ १६
न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति स्वधीते वा फलोदयः। मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागतम्॥ १७
सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन्। त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रिलोकांस्तु जयन्निव॥ १८
वयं खलु हता राम ये त्वयाप्युपवञ्चिताः। कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः॥१९
इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा। दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्तो रुरुदे चिरम् ॥ २०
ततस्तु विगते बाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचिम्। रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनःपुनरुवाच तम् ॥ २१
इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये। यथा दशरथो राजा मां न शोचेत्तथा कुरु ॥ २२
शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः। कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
यद्यदाज्ञापयेत्किंचित्स महात्मा महीपतिः। कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया ॥ २४
एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नरेश्वराः। यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५
यद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति। न च ताम्यति दुःखेन सुमन्त्र कुरु तत्तथा ॥२६
अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्यं जितेन्द्रियम्। ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २७
नैवाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च मैथिली। अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति च॥२८
चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनःपुनः। लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसि क्षिप्रमागतान् ॥ २९
एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमन्त्र मे। अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनः पुनः३०
आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवन्दनम्। सीताया मम चार्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च॥३१
ब्रूयाश्च हि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय। आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे॥ ३२
भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च। अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति॥३३
भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे। तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३४
यथा च तव कैकेयी सुमित्रा च विशेषतः। तथैव देवी कौसल्या मम माता विशेषतः॥ ३५
तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता। लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥ ३६
निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः शोककर्शितः। तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत्॥ ३७
यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवः। भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३८
कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम्। तव तावद्वियोगेन पुत्रशोकाकुलामिव ॥ ३९
स राममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः। विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी ॥ ४०
दैन्यं हि नगरी गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम्। सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ४१
दूरेपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम्। चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः॥
दृष्टं तद्धि त्वया राम यादृशं त्वत्प्रवासने। प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोकक्लान्तचेतसाम्॥४३
आर्तनादो हि यः पौरैर्मुक्तस्त्वद्विप्रवासने। सरथं मां निशाम्यैव कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ४४
अहं किं चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया। नीतोऽसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति॥
असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम्। कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६
मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः। कथं रथं त्वया हीनं प्रवक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ४७
तन्न शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ। वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८

१ वने तव योयं वासः तदिदं केनचित्पुरुषेण नातिक्रान्तं नाङ्गीकृतम्। २ आर्यस्य विदुषो लक्ष्मणस्य। ३ पुरी च। पुरीशब्दो जनव्यतिरिक्तपश्वादिपरः। ४ प्रवक्ष्यन्ति प्रकर्षेण वोढारो भविष्यन्ति।

यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि । सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ४९
भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते । रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सत्त्वानि राघव ॥ ५०
त्वत्कृते न मयावाप्तं रथचर्याकृतं सुखम् । आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१
प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः । प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥ ५२
इमे चापि हया वीर यदि ते वनवासिनः । परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ५३
तव शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन् । अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥ ५४
न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना । राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥
वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः । यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५६
चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने । क्षणभूतानि यास्यन्ति शतसंख्यान्यतोऽन्यथा ॥ ५७
भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि । भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्यां त्वं न मां हातुमर्हसि ॥ ५८
एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनःपुनः । रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९
जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल । शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६०
नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी । कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ६१
परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि । राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२
एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी । भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ६३
मम प्रियार्थं राज्ञश्च सरथस्त्वं पुरीं व्रज । संदिष्टश्चासि यानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथा तथा ॥ ६४
इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनःपुनः । गुहं वचनमक्लीबो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५
नेदानीं गुह योग्योऽयं वासो मे सजने वने । अवश्यं ह्याश्रमे वासः कर्तव्यस्तद्गतो विधिः ६६
सोऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् । हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥
जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् । लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ ६७
दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥ ६८
तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ । अशोभेतामृषिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६९
ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः । व्रतमादिष्टवान्रामः सहायं गुहमब्रवीत् ॥ ७०
अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा । भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ ७१
ततस्तं समनुज्ञाय गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः । जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७२
स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः । तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ७३
आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः । सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीम् ७४
स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् । आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७५
अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः । ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७६
राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः । ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥ ७७
आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया । प्रणमत्प्रीतिसंहृष्टो लक्ष्मणश्चामितप्रभः ॥ ७८
अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् । आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ७९
८०

---

१ त्वत्कृतेन त्वत्साहाय्यकरणेन । २ समीपवर्ती । ३ स्वामिपुत्रेण त्वया गते । ४ विखना नाम ब्रह्मनखोत्पन्नः कश्चिन्मुनिः । तेन प्रोक्तं वैखानसम् । ५ मार्गं धर्मम् । ६ ब्रह्मवद्ब्राह्मणार्हम् ।

ततस्तैश्चोदिता सा नौः कर्णधारसमाहिता । शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात्॥ ८१
मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता । वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत्॥ ८२
पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः । निदेशं पारयित्वेमं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ८३
चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने । भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४
ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता । यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५
त्वं हि त्रिपथगा देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे । भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे॥८६
सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने । प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८७
गवां शतसहस्रं च वस्त्राण्यन्नं च पेशलम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया॥ ८८
सुराघटसहस्रेण मांसभूतौदनेन[2] च । यक्ष्ये त्वां प्रयता देवि पुरीं पुनरुपागता ॥ ८९
यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि वसन्ति च । तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ९०
पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च सङ्गतः । अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे ॥ ९१
तथा संभाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता । दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ९२
तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः । प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः ॥ ९३
अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनम् । भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ९४
अवश्यं रक्षणं कार्यमदृष्टे विजने वने । अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ९५
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि त्वां च सीतां च पालयन् । अन्योन्यस्येह नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ९६
न हि तावदतिक्रान्ता सुकरा काचन क्रिया । अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति॥ ९७
प्रनष्टजनसंबाधं क्षेत्रारामविवर्जितम् । विषमं च प्रपातं च वनं ह्यद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९८
श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः । अनन्तरं च सीताया राघवो रघुनन्दनः ॥ ९९

गतं तु गङ्गापरपारमाशु रामं सुमन्त्रः प्रततं निरीक्ष्य ।
अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ १००
स लोकपालप्रतिमप्रभाववांस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् ।
ततः समृद्धाञ्छुभसस्यमालिनः क्रमेण वत्सान्[3]मुदितानुपागमत् ॥ १०१
तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम् ।
आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥ १०२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

स तं वृक्षं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् १
अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः । या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २
जागर्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु । योगक्षेमं हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ॥ ३
रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे । उपावर्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमार्जितैः ॥ ४
स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः । इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥५
ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण । कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६

---

१ स्फ्यं अरित्रम् । २ मांसरूपान्नेन । ३ वत्सदेशान् ।

सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् । अपि न च्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वा भरतमागतम् ७
अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः । किं करिष्यति कामात्मा कैकेयीवशमागतः ॥ ८
इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् । काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९
को ह्यविद्वानपि पुमान्प्रमदायाः कृते त्यजेत् । छन्दानुवर्तिनं पुत्रं ततो मामिव लक्ष्मण ॥१०
सुखी बत सभार्यश्च भरतः कैकयीसुतः । मुदितान्कोसलानेको यो भोक्ष्यत्यधिराजवत्॥ ११
स हि सर्वस्य राज्यस्य मुखमेकं भविष्यति । ताते च वयसातीते मयि चारण्यमास्थिते॥ १२
अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते । एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३
मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च । कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४
अपीदानीं न कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता । कौसल्यां च सुमित्रां च संप्रबाधेत मत्कृते॥ १५
मा स्म मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत् । अयोध्यामित एव त्वं काल्ये प्रविश लक्ष्मण ॥
अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ।अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि॥
क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेष्यमन्याय्यमाचरेत् । परिदद्या[1] हि धर्मज्ञे भरते मम मातरम् ॥ १८
नूनं जात्यन्तरे कस्मिंश्चित्स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः । जनन्या मम सौमित्रे तस्मादेतदुपस्थितम् १९
मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च । विप्रायुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २०
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् । सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकम् २१
मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण शारिका । यस्यास्तच्छ्रूयते वाक्यं शुक[3] पादमरेर्दश॥२२
शोचन्त्या अल्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता । पुत्रेण किमपुत्राया[4] मया कार्यमरिंदम ॥ २३
अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया । शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥२४
एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण । तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥२५
अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ । तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६
एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने वने । अश्रुपूर्णमुखो रामो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७
विलप्योपरतं रामं गतार्चिषमिवानलम् । समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ॥ २८
ध्रुवमद्य पुरी राजन्नयोध्याऽऽयुधिनां वर । निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९
नैतदौपयिकं[5] राम यदिदं परितप्यसे । विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३०
न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव । मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ॥ ३१
न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप । द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वापि त्वया विना ॥ ३२
ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य ताम् । न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ३३

स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमादरात् ।
समाः समस्ता विदधे परंतपः प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३४
ततस्तु तस्मिन्विजने वने तदा महाबलौ राघववंशवर्धनौ ।
न तौ भयं संभ्रममभ्युपेयतुर्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

---

१ परिदानं रक्ष्यतया प्रदानम् । २ अम्बया वर्धिततिर्यग्जन्तुकृतप्रीतिमात्रमपि न मया कृतमित्याह मन्य इति । ३ हे शुक अरेः बिडालस्य पादं दशेति वाक्यं अथवा अरेः कौसल्याशत्रोः । ४ पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः । ५ औपयिकं युक्तम् ।

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

ते तु तस्मिन्महावृक्ष उषित्वा रजनीं शिवाम् । विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥१
यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाभिप्रवर्तते । जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २
ते भूमिभागान्विविधान्देशांश्चापि मनोरमान् । अदृष्टपूर्वान्पश्यन्तस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३
यथा क्षेमेण गच्छन्स पश्यंश्च विविधान्द्रुमान् । निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥४
प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुन्नतम् । अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ॥ ५
नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं[1] गङ्गायमुनयोर्वयम् । तथाहि श्रूयते शब्दो वारिणो वारिघट्टितः ॥ ६
दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः । भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ॥ ७
धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे । गङ्गायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८
रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः । गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९
ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ । सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १०
स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतम् । संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम् ॥ ११
हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागं कृताञ्जलिः । रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् १२
न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः । पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन्रामलक्ष्मणौ ॥ १३
भार्या ममेयं वैदेही कल्याणी जनकात्मजा । मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १४
पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः । अयमन्वगमद्भ्राता वनमेव दृढव्रतः ॥ १५
पित्रा नियुक्ता भगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् । धर्ममेव चरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं[2] ततः ॥ १७
नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् । तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासं चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८
मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः । राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनाह तं मुनिः ॥ १९
प्रतिगृह्य च तामर्चामुपविष्टं स राघवम् । भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २०
चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्यामि त्वामिहागतम् । श्रुतं तव मया चेदं विवासनमकारणम् ॥ २१
अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे । पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान्सुखम् ॥ २२
एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २३
भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः । सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम् ॥ २४
आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः । अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २५
एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् । रमेत यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २६
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः । राघवस्य ततो वाक्यमर्थग्राहकम्[3]ब्रवीत् ॥ २७
दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि । महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः सुखदर्शनः ॥ २८
गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः । चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभः ॥ २९
यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते । कल्याणानि समाधत्ते न पापे कुरुते मनः ॥ ३०
ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम् । तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा[4] सह ॥ ३१
प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् । इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥ ३२
स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् । सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ॥ ३३

१ संभेदं संगमम् । २ गां मधुपर्कपूजाङ्गभूतं महोक्षम् । ३ अर्थग्राहकं बह्वर्थवत् । ४ कपालमात्रावशिष्टशिरोयुक्तदेहेन सह ।

तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः । प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३४
सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः । भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम्॥ ३५
प्रभातायां रजन्यां तु भरद्वाजमुपागमत् । उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ३६
शर्वरीं भगवन्नद्य सत्यशील तवाश्रमे । उषिताः स्मेह वसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३७
रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् । मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ ३८
वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल । नानानगगणोपेतः किन्नरोरगसेवितः ॥ ३९
मयूरनादाभिरुतो गजराजनिषेवितः । गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः स विश्रुतः ॥
पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूलफलायुतः ॥ ४०
तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चाभितः । विचरन्ति वनान्तेस्मिंस्तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥ ४१
सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकन्दरनिर्दरान् । चरतः सीतया सार्धं नन्दिष्यति मनस्तव ॥ ४२

प्रहृष्टकोयष्टिककोकिलस्वनैर्विनादितं तं वसुधाधरं शिवम् ।
मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः सुरम्यमासाद्य समावसाश्रमम् ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिंदमौ । महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १
तेषां चैव स्वस्त्ययनं महर्षिः स चकार ह । प्रस्थितांश्चैव तान्प्रेक्ष्य पिता पुत्रानिवान्वगात् ॥ २
ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः । भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ३
गङ्गायमुनयोः संधिमासाद्य मनुजर्षभौ । कालिन्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ ४
अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतसमापगाम् । तस्यास्तीर्थं प्रचरितं पुराणं प्रेक्ष्य राघवौ ॥ ५
तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् । ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥ ६
विवृद्धं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् । तस्मै सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिषः शिवाः॥७
समासाद्य तु तं वृक्षं वसेद्वातिक्रमेत वा । क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रक्ष्यथ काननम् ॥ ८
पलाशबदरीमिश्रं रम्यं वंशैश्च यामुनैः । स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतः सुबहुशो मया ॥ ९
रम्यो मार्दवयुक्तश्च वनदावैर्विवर्जितः । इति पन्थानमावेद्य महर्षिः संन्यवर्तत ॥
अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्तितः ॥ १०
उपावृत्ते मुनौ तस्मिन्रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । कृतपुण्याः स्म सौमित्रे मुनिर्यन्नोनुकम्पते ॥ ११
इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ । सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम्१२
अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतोवहां नदीम् । चिन्तामापेदिरे सर्वे नदीजलतितीर्षवः ॥ १३
तौ काष्ठसंघाटमथो चक्रतुः सुमहाप्लवम् । शुष्कैर्वंशैः समास्तीर्णमुशीरैश्च समावृतम् ॥ १४
ततो वेतसशाखाश्च जम्बूशाखाश्च वीर्यवान् । चकार लक्ष्मणश्छित्त्वा सीतायाः सुखमासनम्॥
तत्र श्रियमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् । ईषत्संलज्जमानां तामध्यारोपयत प्लवम्॥१६
पार्श्वे च तत्र वैदेह्या वसने भूषणानि च । प्लवे कठिनकाजं च रामश्चक्रे सहायुधैः ॥ १७
आरोप्य प्रथमं सीतां संघाटं परिगृह्य तौ । ततः प्रतेरतुर्यत्तौ वीरौ दशरथात्मजौ ॥ १८
कालिन्दीमध्यमायाता सीता त्वेनामवन्दत । स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिर्व्रतम्१९

१ काष्ठसंघाटं काष्ठसंचयम् । २ कठिनकं कन्दमूलखननसाधनमायसाग्रं दारु । आजं अजचर्मपिनद्धं पिटकम् ।

यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च । स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ २०
कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः । तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ॥ २१
ततः प्लवेनांशुमती शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् । तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीम् ॥ २२
ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् । श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् २३
न्यग्रोधं तमुपागम्य वैदेही वाक्यमब्रवीत् ॥ २४
नमस्तेस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिर्व्रतम् । कौसल्यां चैव पश्येयं सुमित्रां च यशस्विनीम् ॥
इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छद्वनस्पतिम् ॥ २५
अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् । दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥
सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज । पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सायुधो द्विपदांवर ॥ २७
यद्यत्फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा । तत्तत्प्रदद्या वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः ॥ २८
गच्छतोस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा । मातङ्गयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव ॥ २९
एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् । अदृष्टपूर्वां पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साबला॥३०
रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्कटान् । सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः ॥ ३१
विचित्रवालुकजलां हंससारसनादिताम् । रेमे जनकराजस्य तदा प्रेक्ष्य सुता नदीम् ॥ ३२
क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वा चेरतुर्यमुनावने ॥ ३३
विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते शुभे वने वानरवारणायुते ।
समं नदीवप्रमुपेत्य संमतं निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् । प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ १
सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् । संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २
स सुप्तः समये भ्रात्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः । जहौ निद्रां च तन्द्रीं च प्रसक्तं च पथि श्रमम् ३
तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् । पन्थानमृषिणादिष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः॥ ४
ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह । सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान् । स्वैः पुष्पैः किंशुकान्पश्य मालिनः शिशिरात्यये ६
पश्य भल्लातकान्फुल्लान्नरैरनुपसेवितान् । फलपत्रैरवनतान्नूनं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ७
पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण । मधूनि मधुकारीभिः संभृतानि नगे नगे ॥ ८
एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति । रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९
मातङ्गयूथानुसृतं पक्षिसङ्घानुनादितम् । चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १०
समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते । पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥ ११
ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया । रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२
तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् । बहुमूलफलं रम्यं संपन्नं सरसोदकम् ॥ १३

---

१ गोसहस्रेण त्वामुद्दिश्य गोसहस्रप्रदानेन । २ भरताग्रजेति बहुव्रीहिः । ३ सीतावचनेन त्वरितः । ४ मालिनः मालावत इव स्थितान् । ५ नत्यूहः दात्यूहः ।

मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः। बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे॥ १४
मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिञ्शिलोच्चये । अयं वासो भवेत्तावदत्र सौम्य रमेमहि ॥ १५
इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः । अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् १६
तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् । आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तु निवेद्य च १७
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः । संनिवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥ १८
लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च । कुरुष्वावसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ॥ १९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् । आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः ॥ २०
तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् । शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१
ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् । कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः॥ २२
मृगं हत्वानय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण । कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिर्धर्ममनुस्मर ॥ २३
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा । चकार स यथोक्तं च तं रामः पुनरब्रवीत् ॥ २४
ऐणेयं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम्। त्वर सौम्य मुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसोऽप्ययम् ॥ २५
स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् । अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि२६
तं तु पक्कं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् । लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ २७
अयं कृष्णः समाप्ताङ्गः शृतः कृष्णमृगो यथा । देवतां देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि॥ २८
रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्जप्यकोविदः । सङ्ग्रहेणाकरोत्सर्वान्मन्त्रान्सत्रावसानिकान् २९
दृष्ट्वा देवगणान्सर्वान्विवेशावसथं शुचिः । बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ॥ ३०
वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च । वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्तयन् ॥ ३१
जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि । पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥३२
वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च । आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ॥ ३३
वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्वैर्मांसैर्यथाविधि । अद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दर्भैश्च ससमित्कुशैः ॥ ३४
तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया । तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणौ ॥३५
तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् ।
वासाय सर्वे विविशुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् ॥ ३६
अनेकनानामृगपक्षिसंकुले विचित्रपुष्पस्तबकैर्द्रुमैर्युते ।
वनोत्तमे व्यालमृगानुनादिते तदा विजह्रुः सुसुखं जितेन्द्रियाः ॥ ३७
सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

कथयित्वा सुदुःखार्तः सुमन्त्रेण चिरं सह । रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १
भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सहासनम् । आ गिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ २

---

१ कुड्यार्थे कल्पितास्तरणां । २ शालां शालाधिष्ठात्रीः वास्तुदेवताः । ३ चिक्षेप पपाच । ४ समाप्ताङ्गः परिपूर्णावयवः शृतः पक्वः कृष्णः कृष्णमृगः कृष्णमृगो यथा पूर्णावयवत्वात्पाकतः श्यामत्वाच्च पूर्वावस्थ इव दृश्यते ।

अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् । अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३
स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च । पश्यन्नतिययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४
ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः । अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ५
स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः । सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ६
कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा । रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ॥ ७
इति चिन्तापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रपातिभिः । नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८
सुमन्त्रमभियान्तं तं शतशोऽथ सहस्रशः । क्व राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ९
तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छ्य राघवम् । अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना॥१०
ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा जनाः । अहो धिगिति निश्वस्य हा रामेति च चुक्रुशुः ११
शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठताम् । हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् १२
दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च । न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा[1] ॥ १३
किं समर्थं[2] जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् । इति रामेण नगरं पितृवत्परिपालितम् ॥१४
वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् । रामशोकाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनम् ॥ १५
स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः । यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १६
सोऽवतीर्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च । कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः॥ १७
हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् । हाहाकारकृता[3] नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ १८
आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभिवीक्षन्तेऽव्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १९
ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः । रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् ॥ २०
सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः । सूतः किं नाम कौसल्यां शोचन्तीं प्रतिवक्ष्यति २१
यथा[4] च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् । आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति २२
सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राज्ञः स्त्रीणां निशामयन्[5] । प्रदीप्तमिव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥२३
स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् । पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पाण्डुरे गृहे ॥ २४
अभिगम्य तमासीनं नरेन्द्रमभिवाद्य च । सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५
स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विभ्रान्तचेतनः । मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः २६
ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ । उद्धृत्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७
सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम् । उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २८
इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः । वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे ॥ २९
अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव । उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोके न[6] स्यात्सहायता ॥ ३०
देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् । नेह तिष्ठति कैकेयी विस्रब्धं प्रतिभाष्यताम् ३१
सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा । धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी ३२
एवं विलपतीं दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि । पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः सुस्वरं रुरुदुः स्त्रियः॥ ३३

---

१ दानयज्ञविवाहेषु अन्तरा मध्ये । २ किं समर्थं किं क्षेमंकरम् । ३ कृतहाहाकाराः । ४ यथा येन प्रकारेण अस्मज्जीवितं दुर्जीवं दुःखेन जीवनार्हं मन्ये एवमेव कौसल्यापुत्रे निर्याते सति आच्छिद्य प्रसह्य जीवति यत्र जीवतीति यत् । तत् न सुकरं दुःसंपादं ध्रुवं मन्य इत्येकैकव्यक्त्यपेक्षया एकवचनं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वा । ५ निशामयन् निशमयन् शृण्वन्नित्यर्थः । ६ शोके न स्यात्सहायता शोकानुवर्तनं मा कृथाः ।

ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ।
स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः पुरं तदासीत्पुनरेव संकुलम् ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतः पुनः । अथाजुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १
अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः । राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ २
वृद्धं परमसंतप्तं नवग्रहमिव द्विपम् । विनिश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् ॥ ३
राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं[1] समुपस्थितम् । अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ ४
क नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः । सोऽत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ॥ ५
दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः । भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ६
यं यान्तमनुयान्ति स्म पदातिरथकुञ्जराः । स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ७
व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् । कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपस्थितौ ॥ ८
सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया । राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ ९
सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ । वनान्तं प्रविशन्तौ तावश्विनाविव मन्दरम् ॥ १०
किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः । सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ११
आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय । जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १२
इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया । उवाच वाचा राजानं स बाष्पपरिरब्धया ॥ १३
अब्रवीन्मां महाराज धर्ममेवानुपालयन् । अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ १४
सूत मद्वचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः । शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १५
सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्वचनात्त्वया । आरोग्यमविशेषेण यथार्हं चाभिवादनम् ॥ १६
माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् । अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७
धर्मनित्या यथाकालमग्न्यागारपरा भव । देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥ १८
अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु । अनु राजानमार्यां च कैकेयीमम्ब कारय[2] ॥ १९
कुमारे भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् । अर्थज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ॥ २०
भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च । सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ २१
वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः । पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ २२
अतिक्रान्तवया राजा मा स्मैनं व्यवरोरुधः । कुमारराज्ये जीव त्वं तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३
अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्तयन् । मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी ॥ २४
इत्येवं मां महाराज ब्रुवन्नेव महायशाः । रामो राजीवताम्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निःश्वसन्वाक्यमब्रवीत् । केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६
राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु त्वाश्रित्य शासनम् । कृतं कार्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः ॥ २७
यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् । वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८
इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतम् । रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥ २९
असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् । जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ ३०

१ ध्वस्ताङ्गं धूसरिताङ्गम् । २ अनु कारयेत्यन्वयः । अनुवर्तस्वेत्यर्थः ।

अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ ३१
सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् । सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं त्वानेन कर्मणा ॥ ३२
सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्मिकम् । सर्वलोकं विरुध्येमं कथं राजा भविष्यसि ॥ ३३
जानकी तु महाराज निश्वसन्ती तपस्विनी । भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मिता स्थिता॥३४
अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी । तेन दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ॥ ३५
उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता । मुमोच सहसा बाष्पं मां प्रयान्तमुदीक्ष्य सा ॥ ३६
तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः स्थितोऽभवल्लक्ष्मणबाहुपालितः ।
तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

[इति ब्रुवन्तं तं सूतं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् । ब्रूह्यशेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो बाष्पविक्लवः । कथयामास भूयोऽपि रामसंदेशविस्तरम् ॥ २
जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ । गङ्गामुत्तीर्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ ३
अग्रतो लक्ष्मणो यातः पालयन्रघुनन्दनम् । अनन्तरं च सीताथ राघवो रघुनन्दनः ॥
तांस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ॥ ४]
मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि । उष्णमश्रु प्रमुञ्चन्तो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥ १
उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम् । प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् ॥ २
गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान्बहून् । आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ३
विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ४
उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च । परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ५
नच सर्पन्ति सत्वानि व्याला न प्रचरन्ति च । रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमभवद्वनम् ॥ ६
लीनपुष्करपत्राश्च नरेन्द्र कलुषोदकाः । संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ॥ ७
जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च । नाद्य भान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ८
अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च । न चाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ॥ ९
प्रविशन्तमयोध्यां मां न कश्चिदभिनन्दति । नरा राममपश्यन्तो निःश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ १०
देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम् । दुःखादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गगतो जनः ॥ ११
हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् । हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ १२
आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १३
नामित्राणां[1] न मित्राणामुदासीनजनस्य च । अहमार्ततया किंचिद्विशेषमुपलक्षये॥ १४
अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरङ्गमा । आर्तस्वरपरिम्लाना विनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १५
निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजनातुरा । कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मा ॥ १६
सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया । बाष्पोपहतया राजा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ १७
कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया । मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् ॥ १८

१ अमित्राणां तवेति शेषः ।

न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा च नैर्गमैः । मयायमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १९
भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् । कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया ॥ २०
सूत यद्यस्ति ते किंचिन्मया तु सुकृतं कृतम् । त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति मां २१
यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तय तु राघवम् । न शक्ष्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ २२
अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति । मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २३
वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः । यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २४
लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् । रामं यदि न पश्येयं गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ २५
अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् । इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ २६
हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि । न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ॥ २७
स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः । अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् ॥ २८
रामशोकमहाभोगः सीताविरहपारगः । श्वसितोर्मिमहावर्तो बाष्पफेनजलाविलः ॥ २९
बाहुविक्षेपमीनौघो विक्रन्दितमहास्वनः । प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवडवामुखः ॥ ३०
ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः । वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥ ३१
यस्मिन्बत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना । दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ ३२
अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ।
इतीव राजा विलपन्महायशाः पपात तूर्णं शयने स मूर्च्छितः ॥ ३३
इति विलपति पार्थिवे प्रणष्टे करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः ।
वचनमनुनिशम्य तस्य देवी भयमगमत्पुनरेव राममाता ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः । धरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् ॥ १
नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः । तान्विना क्षणमप्यत्र जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् २
निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि । अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३
बाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया । इदमाश्वासयन्देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४
त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा । व्यवधूय च संतापं वने वत्स्यति राघवः ॥ ५
लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन्वने । आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६
विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव । विस्रम्भं लभतेऽभीता रामे संन्यस्तमानसा ॥ ७
नास्या दैन्यं कृतं किंचित्सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते । उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मा ॥ ८
नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा । तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९
बालेव रमते सीताऽबालचन्द्रनिभानना । रामा रामे ह्यधीनात्मा विजनेऽपि वने सती ॥ १०
तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनं च जीवितम् । अयोध्यापि भवेत्तस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११
पथि पृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च । गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान्विविधानपि ॥ १२

---

१ नैगमैः पौरैः । २ धृतरत्नकुण्डलम् । ३ आभोगः वैपुल्यम् । ४ सीताविरहरूपं पारं गच्छतीति तथा । ५ महाग्रहः महाग्राहः । ६ वर एव वेला जलवृद्धिर्यस्य । ७ आयतं दैर्घ्यम् । ८ प्रणष्टे मूर्च्छिते सति ।

रामं वा लक्ष्मणं वापि पृष्ट्वा जानाति जानकी । अयोध्याक्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता १३
[1]इदमेव स्मराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम् । कैकेयीसंश्रितं वाक्यं नेदानीं प्रतिभाति मा ॥ १४
[2]ध्वंसयित्वा तु [3]तद्वाक्यं [4]प्रमादात्पर्युपस्थितम् । ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५
अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च । न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १६
सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् । वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १७
अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ । अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८
नूपुरोद्घुष्टहेलेव खेलं गच्छति भामिनी । इदानीमपि वैदेही [5]तद्रागान्न्यस्तभूषणा ॥ १९
गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता । नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता॥२०
न शोच्यास्ते न चात्मानः शोच्यो नापि जनाधिपः।इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतं२१

विधूय शोकं परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः ।
वने रता वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिज्ञां परिपालयन्ति ते ॥ २२
तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना निवार्यमाणा सुतशोककर्शिता ।
न चैव देवी विरराम कूजितात्प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

वनं गते धर्मपरे रामे रमयतां वरे । कौसल्या रुदती स्वार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः । सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥ २
कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया । दुःखितौ सुखसंवृद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः ॥ ३
सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता । कथमुष्णं च शीतं च मैथिली प्रसहिष्यते ॥४
भुक्त्वाशनं विशालाक्षी [6]सूपदंशान्वितं शुभम् । वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यते ॥ ५
गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभमनिन्दिता । कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६
महेन्द्रध्वजसंकाशः क्व नु शेते महाभुजः । भुजं परिघसंकाशमुपधाय महाबलः ॥ ७
पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिःश्वासमुत्तमम् । कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ॥ ८
वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः । अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९
[7]यत्त्वयाऽकरुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः । निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने१०
यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति । जह्याद्राज्यं च कोशं च [8]भरतेनोपभुज्यते ॥ ११
भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित्स्वानेव बान्धवान् । ततः [9]पश्चात्समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजर्षभान् १२
तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः । न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३

---

१ कैकेयीविषयकं परुषं वचनं कौसल्यायाः प्रियमिति वक्तुमुपक्रम्य इदमेवेत्यारभ्य कैकेयीसंश्रितं वाक्यमित्यन्तमुक्त्वा तस्य वचनस्य वृद्धयोर्जीवननिराशाहेतुत्वं मत्वा नोचितमिदं वक्तुमित्यस्मरणव्याजेन नेदानीं प्रतिभाति मेत्याह । २ ध्वंसयित्वा प्रच्याव्य । ३ तद्वाक्यं इदमेव स्मरामीत्यारभ्य कैकेयीसंश्रितं वाक्यमित्यन्तं वाक्यम् । ४ प्रमादात् अवधानाभावात् । ५ तद्रागात् रामेण सह गमनकौतुकात् । ६ सूपदंशान्वितं शोभनव्यञ्जनसहितम् । ७ त्वया निरस्ताः मम बान्धवाः वने धावन्तीति यत् एतत् अकरुणं कर्म । ८ यतः भरतेन उपभुज्यते अतः जह्याद्राज्यं च कोशं च । भरतेनोपभुक्ततया तेन पुनर्दत्तमपि राज्यं रामस्त्यजेदित्यर्थः । ९ ततः पश्चात्समीक्षन्ते इष्टपङ्क्तौ भोजयितुमिच्छन्ति ।

ब्राह्मणेष्वपि तृप्तेषु पश्चाद्भोक्तुं द्विजर्षभाः। नाभ्युपैतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः॥ १४
एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशां पते। भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते॥१५
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति। एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते॥ १६
हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः। नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे॥१७
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव। नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम्॥ १८
[न चेमां धर्षणां रामः संगच्छेदत्यमर्षणः। दारयेन्मन्दरमपि स हि क्रुद्धः शितैः शरैः॥ १
त्वां तु नोत्सहते हन्तुं महात्मा पितृगौरवात्। ससोमार्कग्रहगणं नभस्ताराविचित्रितम्॥ २
पातयेद्यो दिवं क्रुद्धः सत्वान्न व्यतिवर्तते। प्रक्षोभयेद्दारयेद्वा महीं शैलशताचिताम्॥ ३]
नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति। बलवानिव शार्दूलो वालधेरवमर्शनम्॥ १९
नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे। अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत्॥२०
नन्वसौ काञ्चनैर्बाणैर्महावीर्यो महाभुजः। युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत्॥ २१
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः। स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा॥ २२
द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः। यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते॥ २३
गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः। तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नेह विद्यते॥ २४
तत्र त्वं चैव मे नास्ति रामश्च वनमाश्रितः। न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा निहता त्वया २५
हतं त्वया राज्यमिदं सराष्ट्रं हतस्तथात्मा सह मन्त्रिभिश्च।
हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ॥ २६
इमां गिरं दारुणशब्दसंश्रितां निशम्य राजापि मुमोह दुःखितः।
ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तदा स्मरन्॥ २७
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः॥६१॥

द्विषष्टितमः सर्गः।

एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया। श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः॥ १
चिन्तयित्वा स च नृपो मुमोह व्याकुलेन्द्रियः। अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः॥ २
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन्। कौसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा पुनश्चिन्तामुपागमत्॥ ३
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम्। यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना॥ ४
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः। द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामन्वतप्यत॥ ५
दह्यमानः स शोकाभ्यां कौसल्यामाह भूपतिः। वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः॥६
प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽयं मयाञ्जलिः। वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि॥७
भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा। धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम्॥ ८
सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा। नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम्॥ ९
तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम्। कौसल्या व्यसृजद्बाष्पं प्रणालीव नवोदकम्॥१०
सा मूर्ध्नि बध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम्। संभ्रमादब्रवीत्त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः॥ ११

---

१ ब्राह्मणेष्वपि तृप्तेषु पूर्वभुक्तानां ब्राह्मणत्वेपि ब्राह्मणशेषभोजने निषेधाभावेपीत्यर्थः। २ अभ्युपैतुं अङ्गीकर्तुम्। ३ ते तव धर्मः यदि अस्ति किं। ४ नास्ति नासि। विभक्तिप्रतिरूपकं अव्ययम्। ५ भरतः कैकेयी च। ६ शब्दमेव लक्ष्यदेशस्थं प्राप्य विध्यतीति शब्दवेधी।

प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते । [1]याचितास्मि हता देव हन्तव्याहं न हि त्वया १२

नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता । उभयोर्लोकयोर्वीर पत्या या संप्रसाद्यते ॥ १३

जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् । पुत्रशोकार्तया तत्तु मया किमपि भाषितम् १४

शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् । शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः १५

शक्य आपतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः । सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १६

[धर्मज्ञाः श्रुतिमन्तोऽपि च्छिन्नधर्मार्थसंशयाः । यतयो वीर मुह्यन्ति शोकसंमूढचेतसः ॥ १]

वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते । यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १७

तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते । नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८

एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः । मन्दरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १९

तथा प्रसादितो वाक्यैर्देव्या कौसल्यया नृपः । शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः । अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १

रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम् । आविवेशोपसर्गस्तं [2]तमः सूर्यमिवासुरम् ॥ २

सभार्ये निर्गते रामे कौसल्यां कोसलेश्वरः । विवक्षुरसितापाङ्गां स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ ३

स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम् । अर्धरात्रे दशरथः संस्मरन्दुष्कृतं कृतम् ॥ ४

स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः । कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५

यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाऽशुभम् । तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६

[3]गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् । दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ७

[4]कश्चिदाम्रवणं छित्वा पलाशांश्च निषिञ्चति । पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ८

अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वेवानुधावति । स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः ॥ ९

सोऽहमाम्रवणं छित्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् । रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः १०

लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता । कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११

तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयं कृतम् । संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ॥ १२

यथान्यः पुरुषः कश्चित्पलाशैर्मोहितो भवेत् । एवं ममाप्यविज्ञातं [5]शब्दवेध्यमयं फलम् ॥ १३

[6]देव्यनूढात्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् । ततः प्रावृडनुप्राप्ता मदकामविवर्धनी ॥ १४

[7]उपास्य हि रसान्भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः । परेताचरितां भीमां रविराविशते दिशम् ॥ १५

उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः । ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः ॥ १६

---

१ यतः ते त्वया याचिता अतः हता । २ आसुरं असुरसंबन्धि तमः राहुः । ३ कर्मणामारम्भे आरम्भसमये अर्थानां फलानां गुरुलाघवं गुरुत्वं लघुत्वं च फलं दोषं वा फलं फलहानिं वा यो न जानाति सः बालः अज्ञ इत्युच्यते । ४ लोके कश्चित्पुरुषः पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः साभिलाषः सन् अधिकवर्णमहापुष्पवत्त्वात् तदनुगुणमहाफलं भविष्यतीति साभिलाष इत्यर्थः । आम्रवणं चूतवनं । अल्पनिर्वर्णपुष्पकं छित्वा पलाशोपरोधपरिहारार्थं छित्वा पलाशांश्च किंशुकानेव निषिञ्चति जलसेचनादिना पोषयति सः फलागमे फलप्राप्तिकाले सति अनुपभोग्यफलदर्शनात् शोचति । ५ शब्दवेध्यहेतुकम् । ६ तव विवाहात्पूर्वमित्यर्थः । ७ उपास्य गृहीत्वा ।

क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः। वृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ॥ १७
पतितेनाम्भसा च्छन्नः पतमानेन चासकृत्। आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८
पाण्डुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि। सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत् ॥ १९
तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान्रथी। व्यायामकृतसङ्कल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥ २०
निपाने[1] महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं नदीम्। अन्यं वा श्वापदं कंचिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः॥२१
अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः। अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २२
ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम्। शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्य त्वपातयम् ॥ २३
अमुञ्चं निशितं बाणमहमाशीविषोपमम्। तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ॥
हाहेति पततस्तोये बाणाभिहतमर्मणः ॥ २४
तस्मिन्निपतिते बाणे वागभूत्तत्र मानुषी। कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत्तु तपस्विनि ॥ २५
प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोऽहमागतः। इषुणाभिहतः केन कस्य वा किं कृतं मया ॥ २६
ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः। कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥ २७
जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः। को वधेन ममार्थी[2] स्यात्किं वास्यापकृतं मया ॥ २८
एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम्। न कश्चित्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम्[3] ॥ २९
नाहं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः। मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्वधे ॥ ३०
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया। मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ ३१
वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः। केन स्म निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना ॥ ३२
तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः। कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि॥३३
तस्याहं करुणं श्रुत्वा निशि लालपतो बहु। संभ्रान्तः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः ॥ ३४
तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः[4] सुदुर्मनाः। अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम् ॥ ३५
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम्। पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यपीडितम् ॥ ३६
समामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतसम्। इत्युवाच ततः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ॥ ३७
किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया। जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ ३८
एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि। द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ ३९
तौ कथं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ। चिरमाशाकृतां तृष्णां कष्टां संधारयिष्यतः ४०
न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा। पिता यन्मां न जानाति शयानं पतितं भुवि ४१
जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तिरपरिक्रमः[5]। भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ॥ ४२
पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव। न त्वामनुदहेत्क्रुद्धो वनं वह्निरिवैधितः ॥ ४३
इयमेकपदी[6] राजन्यतो मे पितुराश्रमः। तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत् ॥ ४४
विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः। रुणद्धि मृदु सोत्सेधं[7] तीरमम्बुरयो यथा ॥ ४५
सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति। इति मामविशच्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे॥४६
दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च। लक्षयामास हृदये चिन्तां मुनिसुतस्तदा ॥ ४७

---

१ निपाने नद्यवतारस्थले। २ अर्थी प्रयोजनवान्। ३ गुरुदारगामिनम्। ४ दीनहृदयः। ५ अपरिक्रमः असंचारः पङ्गुरिति यावत्। ६ एकपदन्यासमात्रयुक्ता सरणिः। ७ सोत्सेधं आन्नत्यवत्।

ताम्यमानः स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्तवत् । सीदमानो विवृत्ताङ्गो वेष्टमानो गतः क्षयम् ॥ ४८
संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् । ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् ॥ ४९
न द्विजातिरहं राजन्माभूत्ते मनसो व्यथा । शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥ ५०
इतीव वदतः कृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः । विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ ५१
तस्य त्वानम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् । स मामुद्वीक्ष्य संत्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५२

जलार्द्रगात्रं तु विलप्य कृच्छ्रान्मर्मव्रणं सन्ततमुच्छ्वसन्तम् ।
ततः सरय्वां तमहं शयानं समीक्ष्य भद्रेऽस्मि भृशं विषण्णः ॥ ५३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मात्मा कौसल्यां पुनरब्रवीत् ॥ १
तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वाहं संकुलेन्द्रियः । एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा । आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ ३
तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ । अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिक्रमौ । तामाशां मत्कृते हीनावुदासीनावनाथवत् ॥ ५
शोकोपहतचित्तश्च भयसंत्रस्तचेतनः । तच्चाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ॥ ६
पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत । किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ७
यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया । उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८
यद्व्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया । न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ९
त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् । समासक्तास्त्वयि प्राणाः किं त्वं नो नाभिभाषसे १०
मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया । हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतोऽभीत इवाब्रुवम् ॥ ११
मनसः कर्म चेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् । आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२
क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः । सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १३
भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः । जिघांसुः श्वापदं कंचिन्निपाने चागतं गजम् ॥ १४
तत्र श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः । द्विपोऽयमिति मत्वायं बाणेनाभिहतो मया १५
गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि । विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १६
भगवञ्शब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना । विसृष्टोऽम्भसि नाराचस्तततस्ते निहतः सुतः ॥ १७
ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः । स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १८
स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः । भवन्तौ पितरौ शोचन्नन्धाविति विलप्य च ॥ १९
अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया । शेषमेवं गते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः ॥ २०
स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिना । नाशकत्तीव्रमायासमकर्तुं भगवानृषिः ॥ २१
स बाष्पपूर्णवदनो निःश्वसञ्शोककर्शितः । मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ २२

१ भवानघ इति पाठान्तरम् । २ व्यथया संकुचिताङ्गस्य । ३ अयं श्लोकः प्रथमदृष्टानुवादः । ४ अपरिणायकौ परितो नयतीति परिणायकः तद्रहितौ । ५ यन्निमित्तं किंनिमित्तमित्यर्थः । यत्र दत्तमिति पाठान्तरं । तदा यत् यस्मात् पानीयं न दत्तं तत् तस्मात् इत्यर्थः । ६ सत्पुरुषगर्हितम् । ७ एवंगते एवं प्राप्ते सति यच्छेषं कर्तव्यं स्यात् शापानुग्रहादिकं तत्प्रति मे मयि प्रसीदतु ।

यद्येतदशुभं कर्म न त्वं मे कथयेः स्वयम् । फलेन्मूर्धा स्म ते राजन्सद्यः शतसहस्रधा ॥ २३
क्षत्रियेण वधो राजन्वानप्रस्थे विशेषतः । ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्च्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २४
सप्तधा तु फलेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति । ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥ २५
अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं तेनैव जीवसि । अपि ह्यद्य कुलं न स्यादिक्ष्वाकूणां कुतो भवान् ॥ २६
नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत । अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २७
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम् । शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् ॥ २८
अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सहभार्यया ॥ २९
तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ । निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चास्येदमब्रवीत् ॥ ३०
नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे । किं नु शेषे च भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ३१
नै त्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक । किं नु नालिङ्गसे पुत्र सुकुमार वचो वद ॥ ३२
कस्य वापररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयंगमम् । अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३३
को मां सन्ध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः । श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकभयार्दितम् ॥ ३४
कन्दमूलफलं हृत्वा को मां प्रियमिवातिथिम् । भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३५
इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् । कथं वत्स भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ३६
तिष्ठ मां मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति । श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३७
उभावपि च शोकार्तावनाथौ कृपणौ वने । क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वयाऽहीनौ यमक्षयम् ॥ ३८
ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् । क्षमतां धर्मराजो मे बिभृयात्पितरावयम् ॥ ३९
दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशाः । ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ४०
अपापोऽसि यदा पुत्र निहतः पापकर्मणा । तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनाम् ॥ ४१
यान्ति शूरा गतिं यां च संग्रामेष्वनिवर्तिनः । हतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४२
यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः । नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४३
या गतिः सर्वसाधूनां स्वाध्यायात्तपसा च या । या भूमिदस्याहिताग्नेरेकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४४
गोसहस्रप्रदातॄणां या या गुरुभृतामपि । देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४५
नहि त्वस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् । स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ४६
एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् । ततोऽस्मै कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४७
स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः । स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४८
आबभाषे च तौ वृद्धौ सह शक्रेण तापसः । आश्वास्य च मुहूर्तं तु पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४९
स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात् । भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ॥ ५०
एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता । आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ५१
स कृत्वा तूदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया । मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५२
अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा । यच्छरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५३

---

१ यदि ज्ञानपूर्वकमिदं कृतं स्यात्तदा इक्ष्वाकूणां कुलमेव न स्यात् । भवान् कुतः स्यात् जीवेत् । २ अहं ते प्रियः न तु न चेत् । ३ श्लाघयिष्यति उपचरिष्यति । ४ अकर्मण्यं कर्मानुष्ठानाक्षमम् । ५ अप्रग्रहं नीवारादिसंग्रहरहितम् । ६ पापकर्मणा यदा निहतः तदैव:पापोसि । इदानीमनुभूयमानदुःखस्य पूर्वकृतपापप्रायश्चित्तरूपत्वादिति भावः । ७ अपि तु मम बान्धवः पुत्रः त्वं येन निहतः स एवाकुशलां गतिं यास्यति । ८ मूलं समीपम् ।

त्वया तु यदविज्ञानान्निहतो मे सुतः शुचिः । तेन त्वामभिशप्स्यामि सुदुःखमतिदारुणम् ५४
पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतम् । एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ॥ ५५
अज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः । तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप॥५६
त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति । जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणा ॥ ५७
एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु । चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥५८
तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् । तदा बाल्यात्कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥५९
तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः । अपथ्यैः सह संभुक्तो व्याधिमन्नरसो यथा ॥६०
तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः । यदहं पुत्रशोकेन संत्यक्ष्याम्यद्य जीवितम् ॥ ६१
चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये साधु मा स्पृश। इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामाह च भूमिपः
एतन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् । सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ ६३
दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः । कश्च प्रव्राज्यमानो वा नासूयेत्पितरं सुतः ॥ ६४
यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदद्य लभेत[1] वा । यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति न हि मानवाः ॥ ६५
चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते । दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयन्ति माम् ६६
अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये । न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ६७
तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः । उच्छोषयति मे प्राणान्वारि स्तोकमिवातपः ॥ ६८
न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् । मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥ ६९
पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम् । धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपनिभं मुखम् ॥ ७०
सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च । सुगन्धि मम नाथस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति तन्मुखं ७१
निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम् । द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा ॥ ७२
कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे । वेदये न च संयुक्ताञ्शब्दस्पर्शरसानहम् ॥ ७३
चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि मे । क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संसक्ता रश्मयो यथा॥ ७४
अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् । संसादयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ ७५
हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन । हा पितृप्रिय मे नाथ हाद्य क्वासि गतः सुत ॥ ७६
हा कौसल्ये नशिष्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि । हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि॥ ७७
इति रामस्य मातुश्च सुमित्रायाश्च सन्निधौ । राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७८

यदा तु दीनं कथयन्नराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ।
गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ७९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि । बन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १
सूताः परमसंस्कारा मङ्गलाश्चोत्तमश्रुताः । गायकाः स्तुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक्पृथक् ॥ २
राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् । प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो व्यवर्धत ॥ ३

---

१ लभेत वा चक्षुर्विषयतां प्राप्नुयाद्वा तदा जीवेयमिति गम्यते । २ तस्मात् जीवनकाल एव दर्शनमपेक्ष्यत इति भावः ।
३ स्तोकं अल्पम् । ४ संयुक्तान् इन्द्रियसंयुक्तान् । ५ संसक्ताः दीपाविनाभूताः ।

ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः । अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन् ॥ ४
तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धा विसस्वनुः । शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५
व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निःस्वनाः।आशीर्गेयं च गाथानां पूरयामास वेश्म तत् ६
ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः । स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथापुरम् ॥ ७
हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः । आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८
मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् । उपनिन्युस्तथाप्यन्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः॥ ९
सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं विधिवदर्चितम् । सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तद्बभूवाभिहारिकम् ॥ १०
तत्तु सूर्योदयं यावत्सर्वं परिसमुत्सुकम् । तस्थावनुपसंप्राप्तं किंस्विदित्युपशङ्कितम् ॥ ११
अथ याः कोसलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः । ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन्॥१२
तथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च । न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किंचिदप्युपलेभिरे ॥ १३
ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासंचलनादिषु । ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ॥
प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे ॥ १४
अथ संवेपमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् । यत्तदाशङ्कितं पापं तस्य जज्ञे विनिश्चयः॥ १५
कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते । प्रसुप्ते न प्रबुध्येते यथा कालसमन्विते ॥ १६
निष्प्रभा च विवर्णा च सन्ना शोकेन सन्नता । न व्यराजत कौसल्या तारेव तिमिरावृता॥१७
कौसल्यानन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदनन्तरम् । न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना॥ १८
ते च दृष्ट्वा तथा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम् । सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्तःपुरमदृश्यत ॥ १९
ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरं ता वराङ्गनाः । करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ २०
तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्गतचेतने । कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ॥ २१
कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् । हा नाथेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले॥२२
सा कोसलेन्द्रदुहिता वेष्टमाना महीतले । न बभ्राज रजोध्वस्ता तारेव गगनाच्युता ॥ २३
नृपे शान्तगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि । अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागवधूमिव२४
ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः । रुदन्त्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ॥ २५
ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः । येन स्थिरीकृतं भूयस्तद्गृहं समनादयत् ॥ २६
तत्समुत्त्रस्तसंभ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् । सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तबान्धवम् ॥ २७
सद्यो निपतितानन्दं दीनविक्लवदर्शनम् । बभूव नरदेवस्य सद्म दिष्टान्तमीयुषः ॥ २८
अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं यशस्विनं संपरिवार्य पत्नयः ।
भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

---

१ तालगत्या विविधं पाणिभ्यां वादयन्तीति पाणिवादकाः । २ अपदानानि अद्भुतकर्माणि । ३ स्त्रीभिः अन्तःपुराध्यक्षैः स्त्रीभिः वर्षधरैः षण्डैश्च भूयिष्ठाः समृद्धाः परिचारका इति शेषः। ४ आलम्भनीयानि अनुलेपनानि।५ आभिहारिकं प्रातर्दातव्यम्। ६ शयनसन्निकृष्टाः । ७ किंचित् निद्रालक्षणम् । ८ नदीप्रवाहाभिमुखवेतसादितृणाग्राणां सदृशं यथा तथा । ९ कालसमन्विते यथा मृते इव । १० अन्तःपुरं अन्तःपुरजनः । ११ अदृश्यत अपश्यत् ।

षट्षष्टितमः सर्गः।

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम्। हतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य पार्थिवम्॥ १
कौसल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता। उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत॥ २
सकामा भव कैकेयि भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम्। त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि॥ ३
विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम। विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे॥ ४
भर्तारं तं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः। इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः॥ ५
न लुब्धो बुध्यते दोषान्किंपाकमिव भक्षयन्। कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ६
अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम्। सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा॥ ७
स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः। रामः कमलपत्राक्षो जीवनाशमितो गतः॥ ८
विदेहराजस्य सुता तथा सीता तपस्विनी। दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति॥ ९
नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम्। निशम्य नूनं संत्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति॥ १०
वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन्। सोऽपि शोकसमाविष्टो ननु त्यक्ष्यति जीवितम्॥ ११
साहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता। इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्॥ १२
तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम्। व्यपनीय सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः १३
तैलद्रोण्यामथामात्याः संवेश्य जगतीपतिम्। राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम्॥ १४
न तु संकालनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः। सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम्॥ १५
तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपं। हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यवारयन् १६
बाहूनुद्यम्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः। रुदन्त्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन्॥ १७
हा महाराज रामेण सततं प्रियवादिना। विहीनाः सत्यसंधेन किमर्थं विजहासि नः॥ १८
कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण वियोजिताः। कथं पतिघ्न्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयम् १९
स हि नाथः सदास्माकं तव च प्रभुरात्मवान्। वनं रामो गतः श्रीमान्विहाय नृपतिश्रियम् २०
त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः। कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः २१
यया तु राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः। सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति २२
ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च। व्यवेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः॥ २३
निशा चन्द्रविहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता। पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना॥ २४
बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना। शून्यचत्वरवेश्मान्ता न बभ्राज यथापुरम्॥ २५

गते तु शोकात्त्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च।
निवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता॥ २६
ऋते तु पुत्राद्दहनं महीपतेर्न रोचयन्ते सुहृदः समागताः।
इतीव तस्मिञ्शयने न्यवेशयन्विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम्॥ २७
गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी।
पुरी बभासे रहिता महात्मना न चास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा॥ २८
नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम्।
तदा नगर्यां नरदेवसंक्षये बभूवुरार्ता न च शर्म लेभिरे॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः॥ ६६॥

---

१ किंपाकः विषफलविशेषः। २ अल्पपुत्रः कन्यामात्रपुत्रः। ३ सोपि जनकोपि। ४ संकालनं संस्कारम्।

सप्तषष्टितमः सर्गः।

आक्रन्दितनिरानन्दा सास्रकण्ठजनाकुला। अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी॥ १
व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः। समेत्य राजकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः॥ २
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः। कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः॥ ३
एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन्। वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम्॥ ४
अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा। अस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे॥ ५
स्वर्गतश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः। लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह॥ ६
उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ। पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने॥ ७
इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम्। अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयात्॥ ८
नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः। अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा॥ ९
नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते। नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे॥ १०
नाराजके धनं चास्ति नास्ति भार्याप्यराजके। इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके॥ ११
नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः। उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च॥ १२
नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः। सत्राण्यन्वासते[1] दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः॥ १३
नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः। ब्राह्मणा वसुसंपन्ना विसृजन्त्याप्तदक्षिणाः॥ १४
नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः। उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः॥ १५
नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः[2]। कथाभिरनुरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः॥ १६
नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः। सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः॥ १७
नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रगामिभिः। नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः॥ १८
नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः। शेरते विवृतद्वाराः[3] कृषिगोरक्षजीविनः॥ १९
नाराजके जनपदे बद्धघण्टाविषाणिनः। अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः॥ २०
नाराजके जनपदे शरान्सततमस्यताम्। श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने॥ २१
नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः। गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः[4]॥ २२
नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी। भावयन्नात्मनात्मानं[5] यत्र सायंगृहो मुनिः॥ २३
नाराजके जनपदे योगक्षेमं प्रवर्तते। न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि॥ २४
नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः। नराः संयान्ति सहसा रथैश्च परिमण्डिताः॥ २५
नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः। संवदन्तोऽवतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु च॥ २६
नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः। देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः॥ २७
नाराजके जनपदे चन्दनागरुरूषिताः। राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः॥ २८
यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम्। अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम्॥ २९
ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः। तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः॥ ३०
नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित्। मत्स्या इव नरा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम्॥ ३१

१ नान्वासते नानुतिष्ठन्ति। २ व्यवहारिणः अन्योन्यं विवदमानाः सिद्धार्थाः लब्धप्रयोजना न भवन्ति। ३ विवृतद्वारा न शेरते किंतु बद्धकवाटा एव। ४ बहुपण्यैः समाचिताः समृद्धाः। ५ भावयन् चिन्तयन्।

ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः । तेपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ ३२
यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते । तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३
राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् । राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ३४
यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः । विशेष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५
अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन । राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३६
जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् । नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ ३७

स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं नृपं विना राज्यमरण्यभूतम् ।
कुमारमिक्ष्वाकुसुतं वदान्यं त्वमेव राजानमिहाभिषिञ्च ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

तेषां हि वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । मित्रामात्यगणान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १
यदसौ मातुलकुले पुरे राजगृहे सुखी । भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ २
तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितैर्हयैः । आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥३
गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
एहि सिद्धार्थ विजय जयन्ताशोकनन्दन । श्रूयतामितिकर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५
पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः । त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ॥ ६
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः । त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७
मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् । भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामिमं क्षयम् ॥८
कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च । क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ॥ ९
दत्तपथ्यशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् । केकयांस्ते गमिष्यन्तो हयानारुह्य संमतान् ॥१०
ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनन्तरम् । वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरिता ययुः ॥ ११
न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति । निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२
ते हस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः । पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १३
सरांसि च सुपूर्णानि नदीश्च विमलोदकाः । निरीक्षमाणास्ते जग्मुर्दूताः कार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १४
ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् । उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जनाकुलाम् ॥ १५
निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् । अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गां प्राविशन्पुरीम् ॥ १६
अभिकालं ततः प्राप्य ते बोधिभवनाच्च्युताः । पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं नदीम् ॥१७
अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान्वेदपारगान् । ययुर्मध्येन बाह्लीकान्सुदामानं च पर्वतम् ॥ १८
विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीम् । नदीर्वापीस्तटाकानि पल्वलानि सरांसि च१९
पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् । ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २०

१ छिन्नसंशयाः राजदण्डशङ्कारहिताः सन्तः । २ भावाय प्रभावाय । ३ दृष्टिः शरीरस्य यथा प्रवर्तते हितसाधकत्वेन अहितनिवर्तकत्वेन च प्रवर्तते । ४ अधः क्रियन्ते । ५ द्विजवर्य वसिष्ठ । ६ अपरतालस्य पर्वतस्य न्यन्तेन चरमप्रदेशेन । ७ प्रलम्बस्य प्रलम्बपर्वतस्य । ८ शरदण्डां तन्नाम्नीं नदीम् । ९ निकूलवृक्षं शरदण्डायाः पश्चिमकूलस्थं पुण्यवृक्षम् । १० सत्यं उपयाचनं यस्मात् ।

ते श्रान्तवाहना दूता विक्रुष्टेन पथा ततः । गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ २१
भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ।
अहेडमानास्त्वरया स्म दूता रात्र्यां तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ २२
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम् । भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः १
व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् । पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २
तप्यमानं समाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः । आयासं हि विनेष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ३
वादयन्ति तथा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे । नाटकान्यपरे प्राहुर्हास्यानि विविधानि च ॥ ४
स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः । गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५
तमब्रवीत्प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् । सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६
एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह । शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७
स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् । पतन्तमद्रिशिखरात्कलुषे गोमयह्रदे ॥ ८
प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्गोमयह्रदे । पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्नपि मुहुर्मुहुः ॥ ९
ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः । तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहत ॥ १०
स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि । उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥ ११
औपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् । सहसा चापि संशान्तं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ १२
अवतीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान्द्रुमान् । अहं पश्यामि विध्वस्तान्सधूमांश्चापि पर्वतान्
पीठे कार्ष्णायसे चैनं निषण्णं कृष्णवाससम् । प्रहसन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः १४
त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः । रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५
प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी । प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ॥ १६
एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् । अहं रामोऽथ वा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १७
नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि । अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां संप्रदृश्यते ॥ १८
एतन्निमित्तं दीनोऽहं तन्न वः प्रतिपूजये । शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ॥ १९
न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये । भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे च्छाया चोपहता मम ॥ २०
जुगुप्सन्निव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २१
इमां हि दुःस्वप्नगतिं निशाम्यतामनेकरूपामवितर्कितां पुरा ।
भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २२
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । प्रविश्यासह्यपरिघं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १
समागम्य तु राज्ञा च राजपुत्रेण चार्चिताः । राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरतं वचः ॥ २
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः । त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३

१ अहेडमानाः अनादरमकुर्वाणाः । २ वादयन्ति वीणादिकम् । ३ शान्तिं उद्दिश्य । ४ राजवाह्यस्य । ५ अधः पतिताम् ।

इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च । प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४
अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते । दश कोट्यस्तु संपूर्णास्तथैव च नृपात्मज ॥ ५
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने । दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ६
कच्चित्सुकुशली राजा पिता दशरथो मम । कच्चिच्चारोगता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७
आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी। अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः॥ ८
कच्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या । शत्रुघ्नस्य च वीरस्य साऽरोगा चापि मध्यमा ९
आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी। अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह १०
एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना । ऊचुः सप्रश्रयं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११
कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि। श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः॥१२
भरतश्चापि तान्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत । आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः संत्वरयन्ति माम्॥ १३
एवमुक्त्वा तु तान्दूतान्भरतः पार्थिवात्मजः । दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह॥१४
राजन्पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः। पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५
भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा । तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् ॥ १६
गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया । मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप ॥ १७
पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः । तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ१८
तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान्कम्बलानजिनानि च । अभिसत्कृत्य कैकेयो भरताय धनं ददौ॥ १९
रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च । सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत् ॥ २०
तथामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् । ददावश्वपतिः क्षिप्रं भरतायानुयायिनः॥२१
ऐरावतानैन्द्रशिराज्ञागान्वै प्रियदर्शनान् । खराञ्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोऽस्मै धनं ददौ॥ २२
अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलान्वितान् । दंष्ट्रायुधान्महाकायाञ्शुनश्चोपायनं ददौ ॥ २३
स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत । भरतः कैकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४
बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा । त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात्॥२५
स स्ववेश्म व्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंवृतम् । प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६
अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमुदारधीः । ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७
स मातामहमापृच्छ्य मातुलं च युधाजितम् । रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८
रथान्मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परःशतम् । उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २९

बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ।
आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय राघवः । ततः सुदामां द्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्य तां नदीम्॥ १
ह्रादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम् । शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ २

---

१ चान्मातामहस्य । २ अत्र वस्त्राभरणादिवस्तुजाते नृपतेः मातामहस्य संपूर्णाः विंशतिकोट्यः मातुलस्य संपूर्णा दश कोट्यः । ३ इरावतपर्वतभवान् । ४ इन्द्रशिराख्यपर्वतभवान् । ५ वर्तुलचक्रयुक्तान् ।

ऐलाधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्पटान्। शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्तनम् ॥३
सत्यसंधः शुचिः श्रीमान्प्रेक्षमाणः शिलावहाम्। अत्ययात्स महाशैलान्वनं चैत्ररथं प्रति ॥ ४
सरस्वतीं च गङ्गां च युग्मेन प्रत्यपद्यत। उत्तरं वीर मत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनम् ॥ ५
वेगिनीं च कुलिङ्गाख्यां ह्लादिनीं पर्वतावृताम्। यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ॥६
शीतीकृत्य तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकं ७
राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्। भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात् ॥ ८
भागीरथीं दुष्प्रतरामंशुधाने महानदीम्। उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे ॥ ९
स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात्कुटिकोष्ठिकाम्। सबलस्तां स तीर्त्वाथ समायाद्धर्मवर्धनम् १०
तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बूप्रस्थमुपागमत्। वरूथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ११
तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ। उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥१२
सालांस्तु प्रियकान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः। अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ १३
वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानिकां नदीम्। अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयैस्तुरङ्गमैः १४
हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्तत। ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये स कपीवतीम् ॥ १५
एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम्। कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा ॥
भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः ॥ १६
वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये। अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां संददर्श ह ॥ १७
तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि। अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी। अयोध्या दृश्यते दूरात्सारथे पाण्डुमृत्तिका १९
यज्वभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः। भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षिपरिपालिता ॥ २०
अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान्। समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम् ॥२१
उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैर्नरैः। समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यदा ॥
तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः २२॥ अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति मे ॥२३
न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः। निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथापुरम् २४
उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च। जनानां रतिसंयोगेष्वत्यन्तगुणवन्ति च ॥ २५
तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः। स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः ॥ २६
नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम्। संरक्तां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां बहु ॥२७
चन्दनागरुसंपृक्तो धूपसंमूर्छितोऽतुलः। प्रवाति पवनः श्रीमान्किं नु नाद्य यथापुरम् ॥ २८
भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः। किमद्य शब्दो विरतः सदाऽदीनगतिः पुरा ॥ २९
अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च। निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ३०
सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बन्धुषु। तथाह्यसति संमोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१
विषण्णः श्रान्तहृदयस्त्रस्तः स लुलितेन्द्रियः। भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२
द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः। द्वास्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो ययौ ॥ ३३
स त्वनेकाग्रहृदयो द्वास्थं प्रत्यर्च्य तं जनम्। सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत्तत्र राघवः ॥ ३४

---

१ एलोत्पत्तिस्थानभूते नगरे। २ शिलामाकुर्वतीं शिलाकर्षणस्वभावां अत एव शिलावहामित्यन्वर्थसंज्ञां नदीं। ३ उज्जिहान-नामकनगर्याः।

किमहं त्वरया नीतः कारणेन विनानघ । अशुभाशङ्कि हृदयं शीलं च पततीव मे ॥ ३५
श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने । आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ ३६
संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्षये । असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३७
बलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च । अनांशितकुटुम्बानि प्रभाहीनजनानि च ॥
अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बिभवनान्यहम् ॥ ३८
अपेतमाल्यशोभान्यप्यसंमृष्टाजिराणि च । देवागाराणि शून्यानि न चाभान्ति यथापुरम् ३९
देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठ्यस्तथाविधाः । माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वा तथा ४०
दृश्यन्ते वणिजोऽप्यद्य न यथापूर्वमत्र वै । ध्यानसंविग्नहृदया नष्टव्यापारयन्त्रिताः ॥ ४१
देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिगणास्तथा । मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ॥ ४२
सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४३
इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः । तान्यरिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ ४४

तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्वारकपाटयन्त्राम् ।
दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो बभूव ॥ ४५
बहूनि पश्यन्मनसोऽप्रियाणि यान्यन्यदा नाऽस्य पुरे बभूवुः ।
अवाक्शिरा दीनमना न हृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये । जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १
अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् । उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २
स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् । भरतः प्रतिजग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३
सा तं मूर्धन्युपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनम् । अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४
अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः । अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५
आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव । प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६
एवंपृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः । आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७
अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः । अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८
यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः । परिश्रान्तं पथ्यभवत्ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९
राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः । यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥ १०
शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः । न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मा ॥ ११
राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने । तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२
पितुर्ग्रहीष्ये चरणौ तं ममाख्याहि पृच्छतः । आहोस्विदम्ब ज्येष्ठायाः कौसल्याया निवेशने १३
तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्घोरमप्रियम् । अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४
या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः । राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः १५
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः । पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १६

---

१ अभोजितकुटुम्बानि । २ परिश्रान्तं परिश्रान्तवाहनम् । ३ भूयिष्ठं प्राचुर्येण भवतीति इहागतः । ४ प्रियवत्प्रजानन्ती ।

हा हतोस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् । निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥१७
ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः । विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८
एतत्सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा । शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १९
तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता । व्योमेव शशिना हीनमप्शुष्क इव सागरः ॥ २०
बाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वार्तः परमपीडितः । प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः ॥ २१
तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि । निकृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २२
मत्तमातङ्गसंकाशं चन्द्रार्कसदृशं भुवः । उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजन्नत्र महायशः । त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः २४
दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतिवचोनुगा । बुद्धिस्ते बुद्धिसंपन्न प्रभेवार्कस्य मन्दिरे ॥ २५
स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च । जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६
अभिषेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यते । इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥ २७
तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम । पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥ २८
अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते । धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम्
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् । उपजिघ्रेद्धि मां मूर्ध्नि तातः संनम्य सत्वरम्
क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः । येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति॥ ३१
यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि धीमतः । तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः
पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः । तस्य पादौ ग्रहीष्यामि सहीदानीं गतिर्मम ३३
धर्मविद्धर्मनित्यश्च सत्यसन्धो दृढव्रतः । आर्यः किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४
पश्चिमं साधु संदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः । इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ३५
रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च । स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ ३६
इमां तु पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव । कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३७
सिद्धार्थास्ते नरा राममागतं सीतया सह । लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३८
तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाऽप्रियशंसनात् । विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम्॥३९
क्व चेदानीं सधर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समं गतः॥४०
तथा पृष्टा यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे । मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशङ्कया ॥ ४१
स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् । दण्डकान्सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२
तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशङ्कया । स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात्प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४३
कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् । कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः॥४४
कच्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते । कस्मात्स दण्डकारण्ये भ्रूणहेव विवासितः ॥ ४५
अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथम् । तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६
एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना । उवाच वचनं हृष्टा मूढा पण्डितमानिनी ॥ ४७
न ब्राह्मणधनं किंचिद्धृतं रामेण कस्यचित् । कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः॥
न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४८

१ स्वस्थाने । २ यात्रामकार्षम् । ३ चारित्रे किमभूदिति शङ्कया ।

मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनम् । याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम्॥४९
स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् । रामश्च सह सौमित्रिः प्रेषितः सीतया सह ५०
तमपश्यन्प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः । पुत्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५१
त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् । त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥ ५२
मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक । त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ॥ ५३
तत्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः ।
संकाल्य राजानमदीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ । भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः । विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २
दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवादधाः । राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ३
कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता । अङ्गारमुपगूह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४
मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि । सुखं परिहृतं मोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसिनि ॥ ५
त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशाः । तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः॥६
विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः । कस्मात्प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ७
कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते । दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम॥८
ननु त्वार्योऽपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् । वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ९
तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी। त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते१०
तस्याः पुत्रं कृतात्मानं चीरवल्कलवाससम् । प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि॥ ११
अपापदर्शनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् । प्रव्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् ॥ १२
लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं प्रति । तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वया नीतो [illegible]हानयम् १३
अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ । केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १४
तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महाबलः । अपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १५
सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्धृतम् । दम्यो धुरमिवासाद्य वहेयं केन चौजसा ॥ १६
अथवा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन वा । सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्द्धिनीम् ॥१७
न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् । यदि रामस्य नापेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा१८
उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनी । साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १९
अस्मिन्कुले हि पूर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते । अपरे भ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तन्ते समाहिताः॥२०
न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे । गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥२१
सततं राजवृत्ते हि ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते । राज्ञामेतत्समं तत्स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः॥२२
तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् । अत्र चारित्रशौण्डीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्तितम् २३
तवापि सुमहाभागा जनेन्द्राः कुलपूर्वगाः । बुद्धेर्मोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २४

१ संकाल्य संस्कृत्य । २ वृत्तं मृतम् । ३ महाधुर्यः महोक्षः । ४ दम्यो वत्सः । ५ विकाङ्क्षा इच्छाभावः ।

न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये । त्वया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ॥ २५
एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघम् । निवर्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥ २६
निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः । दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २७
इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् ।
शोकातुरश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा पर्वतगह्वरस्थः ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा । रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १
राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि । परित्यक्ता च धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ २
किं नु तेऽदूषयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः । ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३
भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् । कैकेयि नरकं गच्छ मा च भर्तुः सलोकताम् ४
यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा । सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५
त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः । अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६
मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके । न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः। दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीं ८
न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः । राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९
यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः । वनं प्रस्थापितो दुःखात्पिता च त्रिदिवं गतः १०
यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाकृते । भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ११
कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्चये । कृत्वा कं प्राप्स्यसे त्वद्य लोकं निरयगामिनि ॥ १२
किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयम् । ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवम् ॥ १३
अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते । तस्मात्प्रियतमो मातुः प्रियत्वान्न तु बान्धवः ॥ १४
अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता । वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १५
तावर्धदिवसे श्रान्तौ पुत्रौ दृष्ट्वा महीतले । रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ १६
अधस्ताद्व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः । बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १७
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातं त स्वगात्रे पुण्यगन्धिनम् । सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तां सुरेश्वरः १८
निरीक्षमाणः शक्रस्तां ददर्श सुरभिं स्थिताम् । आकाशे विष्ठितां दीनां रुदन्तीं भृशदुःखितां १९
तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीम् । इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः ॥ २०
भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् । कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ २१
एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता । प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदम् ॥ २२
शान्तंपापं न वः किंचित्कुतश्चिदमराधिप । अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ २३
एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ । अर्द्यमानौ बलीवर्दौ कर्षकेण सुराधिप ॥ २४

---

१ मा मां मृतं मत्वा रुदती भव रोदनं कुरु । अथवा मृतं भर्तारमुद्दिश्य रुदती च मा भव । २ यत् पापकर्म प्रधानं यस्याः सा यत्प्रधाना । तत्पापं मयि संक्रान्तमिति शेषः । ३ वियुक्तां पुत्रवियुक्तां कृत्वा । ४ कौसल्यायाः आत्मसंभवं सन्धिरार्षः । ५ बान्धवः भ्रात्रादिः प्रियतमो न किंतु प्रिय एव । ६ शान्तंपापं प्रतिहतममङ्गलम् ।

मम कायात्प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ । यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः २५
यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् । तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम् २६
सदाऽप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया । श्रीमत्या गुणनित्यायाः स्वभावपरिवेषया ॥ २७
यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् । किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति २८
एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता । तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे २९
अहं ह्यपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् । वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः॥ ३०
आनाययित्वा तनयं कौसल्याया महाबलम् । स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ ३१
न ह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् । शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ ३२
सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा दण्डकान्विश । रज्जुं बधान वा कण्ठे न हि तेऽन्यत्परायणं ३३
अहमप्यवनिं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे । कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३४
इति नाग इवारण्ये तोमराङ्कुशचोदितः । पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३५

संरक्तनेत्रः शिथिलाम्बरस्तथा विधूतसर्वाभरणः परंतपः ।
बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

दीर्घकालात्समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा च वीर्यवान् । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरम्॥
सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ॥ १
राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् । अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः॥
विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽवसम् ॥ २
वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः । विवासनं वा सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ३
तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः । कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ ४
आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम्॥ ५
एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा मलिना कृशा । प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ६
स तु रामानुजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा । प्रतस्थे भरतो यत्र कौसल्याया निवेशनम् ॥ ७
ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ । पर्यष्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनाम् ॥ ८
रुदन्तौ रुदतीं दुःखात्समेत्यार्यां मनस्विनीम् ८॥ भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता॥९
इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् । संप्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ १०
प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् । कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ ११
क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति । हिरण्यनाभो[1] यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १२
अथ वा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् । अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥ १३
कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि । यत्रासौ पुरुषव्याघ्रः पुत्रो मे तप्यते तपः ॥ १४
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् । हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ॥ १५
इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितोऽनघः । विव्यथे भरतस्तीव्रं व्रणे तुद्येव[2] सूचिना ॥ १६

---

१ हिरण्यनाभः हिरण्यवत्स्पृहणीयनाभियुक्तः । २ तुद्येव व्यथयित्वेव ।

पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रान्तचेतनः। विलप्य बहुधाऽसंज्ञो लब्धसंज्ञस्ततः स्थितः॥१७
एवं विलपमानां तां भरतः प्राञ्जलिस्तदा। कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम्॥ १८
आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम्। विपुलां च मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे॥१९
कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन। सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः॥ २०
प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु। हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः॥२१
कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम्। अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः॥२२
परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत्। ततस्तं गृह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः॥ २३
बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षतः प्रजाः। अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः॥२४
संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम्। तां विप्रलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः॥२५
हस्त्यश्वरथसंबाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले। मा स्म कार्षीत्सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः॥ २६
उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता। स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः॥ २७
मा च तं व्यूढबाह्वंसं चन्द्रार्कसमतेजसम्। द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्योऽनुमते गतः॥ २८
पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः। गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः॥ २९
गाश्च स्पृशतु पादेन गुरून्परिवदेत्स्वयम्। मित्रे द्रुह्येत सोऽत्यन्तं यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ३०
विश्वासात्कथितं किंचित्परिवादं मिथः क्वचित्। विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ३१
अकर्ता ह्यकृतज्ञश्च त्यक्तात्मा निरपत्रपः। लोके भवतु विद्वेष्यो यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ३२
पुत्रदारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः। स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ३३
अप्राप्य सदृशान्दाराननपत्यः प्रमीयताम्। अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ३४
मात्मनः संततिं द्राक्षीत्स्वेषु दारेषु दुःखितः। आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ३५
राजस्त्रीबालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते। भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम्॥ ३६
लाक्षया मधुमांसेन लोहेन च विषेण च। सदैव बिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ३७
संग्रामे समुपोढे स्म शत्रुपक्षभयंकरे। पलायमानो वध्येत यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ३८
कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः। भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ३९
पाने प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेषु च नित्यशः। कामक्रोधाभिभूतस्तु यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ४०
मा स्म धर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम्। अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ४१
संचितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः। दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ४२
उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते। तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ४३
यदग्निदायके पापं यत्पापं गुरुतल्पगे। मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम्॥ ४४
देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च। मा स्म कार्षीत्स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः॥४५
सतां लोकात्सतां कीर्त्याः सज्जुष्टात्कर्मणस्तथा। भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ४६
अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोऽवतिष्ठताम्। दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ४७
बहुपुत्रो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः। स भूयात्सततं क्लेशी यस्यार्योऽनुमते गतः॥ ४८

---

१ यस्य अनुमते संमतौ सत्यां आर्यः रामः गतः। २ प्रेष्यभावं। ३ सूर्यंच प्रति सूर्याभिमुखं मेहतु मूत्रपुरीषोत्सर्गं करोतु। सूर्याभिमुखेन मेहने यत्पापं तत्प्राप्नोत्वित्यर्थः। ४ प्रयोजनशून्यं करोतीति शेषः। ५ अपलपतां। ६ विस्मरतु। ७ तं रामं। ८ कृसरं तिलौदनं। ९ देवतापित्रतिथिनिवेदनमन्तरेण। १० अश्नातु अशनजं पापं प्राप्नोतु। ११अपात्रे बहुदायी।

आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् । अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४९
मायया रमतां नित्यं परुषः पिशुनोऽशुचिः । राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः॥५०
ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीम् । अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५१
धर्मदारान्परित्यज्य परदारान्निषेवताम् । त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५२
विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् । तदेव प्रतिपद्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५३
पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके । यत्तदेकः स लभतां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५४
ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः । बालवत्सां च गां दोग्धु यस्यार्योऽनुमते गतः ५५
तृष्णार्तं सति पानीये विप्रलम्भेन योजयेत् । लभेत तस्य यत्पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५६
भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः । तस्य पापेन युज्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५७
विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः । एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तो निपपात ह ॥५८
तथा तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् । भरतं शोकसंतप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ५९
मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते । शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ६०
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः । वत्स सत्यप्रतिज्ञो मे सतां लोकानवाप्स्यसि॥
इत्युक्त्वा चाङ्कमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् । परिष्वज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ॥ ६२
एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः । मोहाच्च शोकसंरोधाद्बभूव लुलितं मनः ॥ ६३

लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।
मुहुर्मुहुर्निश्वसतश्च घर्मं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ।

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतम् । उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥ १
अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः । प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २
वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः । प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३
उद्धृतं तैलसंरोधात्स तु भूमौ निवेशितम् । आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूपतिम् ॥ ४
संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते । ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५
किं ते व्यवसितं राजन्प्रोषिते मय्यनागते । विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम् । हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७
योगक्षेमं तु ते राजन्कोऽस्मिन्कल्पयिता पुरे । त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते॥८
विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते । हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मा ॥ ९
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् । अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महामुनिः ॥ १०
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः । तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियन्तामविचारितम् ११
तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत् । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः॥१२

१ ऋतुस्नानदिवसे स्वसन्निहिताम् । २ नष्टापत्यस्य । ३ विवदमानेषु वादिप्रतिवादिषु विवादं कुर्वत्सु भक्त्या एकस्मिन् स्नेहेन मार्गं जयोपायमाश्रित्य पश्यतः ब्रुवतस्तस्य पापेन युज्येतेति संबन्धः । ४ रामवियोगेन निर्गच्छतः प्राणान्स्थापयसि । ५ सहलक्ष्मणः लक्ष्मणवत् । ६ घर्मं उष्णं यथा भवति तथा । ७ स्वर्गप्रापकक्रियाजातम् । ८ धारणां धैर्यम् ।

ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य चाग्न्यगाराद्बहिष्कृताः। ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव आह्रियन्त यथाविधि॥ १३
शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतसम्। बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः॥ १४
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च। प्रकिरन्तो जना मार्गं नृपतेरग्रतो ययुः॥ १५
चन्दनागरुनिर्यासान्सरलं पद्मकं तथा। देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे॥ १६
गन्धानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपम्। ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः॥ १७
तथा हुताशनं दत्वा जेपुस्तस्य तमृत्विजः। जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः॥ १८
शिबिकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः। नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तदा॥ १९
प्रसव्यं चापि तं चक्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपम्। स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा २०
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे। आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः॥ २१
ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः। यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः॥ २२

कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च।
पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम्॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः॥ ७६॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः।

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः। द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत्॥ १
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलम्। वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च॥ २
वास्तिकं बहुशुक्लं च गाश्चापि शतशस्तदा। दासीदासं च यानं च वेश्मानि सुमहान्ति च॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदैहिकम्॥ ३
ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे। विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः॥ ४
शब्दापिहितकण्ठस्तु शोधनार्थमुपागतः ४॥ चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः॥ ५
तात यस्मिन्निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे। तस्मिन्वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया॥ ६
यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम्। तामम्बां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ७
दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम्। पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्विषसाद सः॥ ८
स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले। उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इव च्युतः॥ ९
अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम्। अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा॥ १०
शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम्। विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन्॥ ११
उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः। स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा॥ १२
मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः। वरदानमयोऽक्षोभ्योऽमज्जयच्छोकसागरः॥ १३
सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया। क्व तात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् १४
ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च। प्रवारयसि नः सर्वांस्तन्नः कोऽन्यः करिष्यति॥ १५
अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते। या विहीना त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना॥ १६
पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते। किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्॥ १७
हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम्। अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम्

---

१ बहिष्कृताः अन्तः शववत्वाद्बहिः प्रतिष्ठापिताः। २ सरलपद्मके सुरभिकाष्ठभेदः। ३ वास्तिकं छागसमूहम्। ४ शोधनार्थं अस्थिसंचयनार्थम्। ५ गुणानङ्गानि च। ६ प्रकर्षेण स्वयं ग्राहयसि।

तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चान्ववेक्ष्य तत् । भृशमार्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९
ततो विषण्णौ विश्रान्तौ शत्रुघ्नभरतावुभौ । धरण्यां संव्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २०
ततः प्रकृतिमान्वैद्यः[1] पितुरेषां पुरोहितः । वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१
त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो । सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ २२
त्रीणि द्वन्द्वानि[2] भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः । तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३
सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च । श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ[3] ॥ २४
उत्थितौ च नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ । वर्षातपपरिक्लिन्नौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५
अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ । अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः[4] ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः । भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः । स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २
बलवान्वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ[5] । किं न मोचयते रामं कृत्वा स्म पितृनिग्रहम् ॥ ३
पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ । उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४
इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे । प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ५
लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती । विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ॥ ६
मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च शुभभूषणैः । बभासे बहुभिर्बद्धा रज्जुबद्धेव वानरी ॥ ७
तां समीक्ष्य तदा द्वास्थाः सुभृशं पापकारिणीम् । गृहीत्वाऽकरुणां कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयन्
यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता । सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९
शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः । अन्तःपुरचरान्सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ १०
तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः । यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुताम् ॥ ११
एवमुक्ता तु तेनाशु सखीजनसमावृता । गृहीता बलवत्कुब्जा सा तद्गृहमनादयत् ॥ १२
ततः सुभृशसंतप्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः । क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं विपलायत सर्वशः ॥ १३
आमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वः सखीजनः । यथायं समुपक्रान्तो निःशेषान्नः करिष्यति १४
सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम् । कौसल्यां शरणं याम सा हि नोस्तु ध्रुवा गतिः
स च रोषेण ताम्राक्षः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः । विचकर्ष तदा कुब्जां क्रोशन्तीं धरणीतले ॥ १६
तस्या ह्याकृष्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः । चित्रं बहुविधं भाण्डं[6] पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत १७
तेन भाण्डेन संस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् । अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १८
स बली बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः । कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १९
तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता । शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ २०
तां प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् । अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१
हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् । यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् २२

---

१ वैद्यः सर्वज्ञः । २ अशनायापिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू इत्युक्तानि त्रीणि द्वन्द्वानि । ३ भवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ । ४ क्रियाः प्रतीतिशेषः । ५ लक्ष्मणोनाम योपीत्यनादरोक्तिः । ६ भाण्डं भूषणम् ।

इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः । त्वां च मां च हि धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम्
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः । न्यवर्तत ततो रोषात्तां मुमोच च मन्थराम् २४
सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह । निश्वसन्ती सुदुःखार्ता कृपणं विललाप च ॥ २५
शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ।
शनैः समाश्वासयदार्तरूपां क्रौञ्चीं विलग्नांमिव वीक्षमाणाम् ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

ततः प्रभातसमये दिवसे च चतुर्दशे । समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १
गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः । रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २
त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः । सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३
आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव । प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४
राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् । अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ ५
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् । भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६
ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः । नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ७
रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः । अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ८
युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला । आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९
आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् । पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १०
तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् । आनेष्यामि तु वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११
न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगन्धिनीम् । वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति॥
क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च । रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥
एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् । प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४
एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठताम् । यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५
अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मजप्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च ।
प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पबिन्दवो निपेतुरार्याननेत्रसंभवाः ॥ १६
ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः सामात्याः सपरिषदो वियातशोकाः ।
पन्थानं नरवर भक्तिमाञ्जनश्च व्यादिष्टास्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ।

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः । स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १
कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः । तथा वर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २
कूपकाराः सुधाकारा वंशकर्मकृतस्तथा । समर्था ये च द्रष्टारः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ३

---

१ विलग्नां वागुरालग्नां । विविग्नामिति पाठे कम्पवतीमित्यर्थः । २ एतद्राज्यं राज्यस्थजनजातं अनायकमपि संगत्या दैवयोगेन नापराध्नोति परस्परं न द्रुह्यति । ३ राजत्वम् । ४ त्रेताग्निम् । ५ यागशालायाः । ६ केवलमातृव्यपदेशाम् । ७ रामानयनप्रतिज्ञाविषये । ८ निर्जलप्रदेशे वापीकूपादिजलोद्धारसूत्रकर्मणि विशारदाः । ९ वर्धकयः तक्षाणः । १० प्रासादादिलेपनकराः ।

स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् । अशोभत महावेगः समुद्र इव पर्वणि ॥ ४
ते स्वावारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः । करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५
लता वल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च । जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान्द्रुमान् ६
अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन् । केचित्कुठारैष्टङ्कैश्च दात्रैश्छिन्दन्क्वचित्क्वचित् ॥ ७
अपरे वीरणस्तम्बान्बलिनो बलवत्तराः । विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८
अपरेऽपूरयन्कूपान्पांसुभिः श्वभ्रमायतम् । निम्नभागांस्ततः केचित्समांश्चक्रुः समन्ततः ॥ ९
बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तदा । बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान्देशान्नरास्तदा ॥ १०
अचिरेणैव कालेन परिवाहान्बहूदकान् । चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ॥ ११
निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुत्तमान् । उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमण्डितान् ॥ १२
स सुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः । मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलङ्कृतः ॥ १३
चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः । बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः सुरपथोपमः ॥ १४
आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्तियुक्तास्तेऽधिकृता नराः । रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५
यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः । भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६
नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः । निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७
बहुपांसुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः । तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८
प्रासादमालाविततताः सौधप्राकारसंवृताः । पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १९
विसर्पद्भिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः । समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः ॥ २०
जाह्नवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् । शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २१
सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा नभः क्षपायाममलं विराजते ।
नरेन्द्रमार्गः स तथा व्यराजत क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽशीतितमः सर्गः ॥ ४५ ॥

एकाशीतितमः सर्गः ।

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः । तुष्टुवुर्वाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंहितैः ॥ १
सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः । दध्मुः शङ्खांश्च शतशो नादांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २
स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव । भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैररन्ध्रयत् ॥ ३
ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च । नाहं राजेति चाप्युक्त्वा शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४
पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् । विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः॥ ५
तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः । परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णिका जले ॥ ६
यो हि नः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वनम् । अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयं ७
इत्येवं भरतं प्रेक्ष्य विलपन्तं विचेतनम् । कृपणं रुरुदुः सर्वाः सस्वरं योषितस्तदा ॥ ८
तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् । सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ९
शातकुम्भमयीं रम्यां मणिरत्नसमाकुलाम् । सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १०

---

१ शोध्यमार्गशोधने अन्योन्यपर्यायकरणं प्राप्य । २ टङ्कः पाषाणदारणः । ३ दात्रं लवित्रम् । ४ बन्धनीयान्जलप्रदेशान् सेतुभिर्बबन्धुः । ५ परिवाहान् अल्पप्रवाहान् । ६ शिबिराणि । ७ रामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्ताम् । ८ कोणो वादनदण्डः । ९ अरन्ध्रयद्व्यदारयत् ।

स काञ्चनमयं पीठं सुखास्तरणसंवृतम् । अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ॥ ११
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यानमात्यान्गणवल्लभान् । क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः॥१२
सराजभृत्यं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् । युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः ॥१३
ततो हलहलाशब्दः सुमहान्समपद्यत । रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १४
ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः । प्रत्यनन्दन्प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५

हृद इव तिमिनागसंवृतः स्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ।
दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभौ यथा पुरा ॥ १६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ।

तामार्यगणसंपूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् । ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रो निशामिव ॥ १
आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा । वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २
सा विद्वज्जनसंपूर्णा सभा सुरुचिरा तदा । अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३
राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः समग्राः प्रेक्ष्य धर्मवित् । इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत्॥४
तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् । धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ५
रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्ममनुस्मरन् । नाजहात्पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६
पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् । तद्भुङ्क्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७
उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः । कोट्याऽपरान्ताः सामुद्रा रत्नान्यभिहरन्तु ते॥
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः । जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥ ९
स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा । विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥ १०
चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः । धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ ११
कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः । राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ १२
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः । लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा॥ १३
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि । इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १४
यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदपि रोचये । इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १५
राममेवानुगच्छामि राजा स द्विपदां वरः । त्रयाणामपि लोकानां राज्यमर्हति राघवः ॥ १६
तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः । हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७
यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्तयितुं वनात् । वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा१८
सर्वोपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बलात् । समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १९
विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः । प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रापि मम रोचते ॥ २०
एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः । समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २१
तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् । यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २२
एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना । हृष्टस्तदादिशत्सर्वं यथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २३

१ सराजभृत्यं राजान्तरङ्गभृत्यसहितम् । २ प्रग्रहां नियमवतीम् । ३ आसनानि विशताम् आसनेषूपविशताम् । ४ कोट्या कोटिसंख्यया उपलक्षितानि रत्नानि । ५ राज्यं च रामसंबन्धि अहं च रामसंबन्धी ।

ता प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च । श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ २४
ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तॄन्सर्वान्गृहे गृहे । यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २५
ते हयैर्गोरथैः शीघ्रैः स्यन्दनैश्च महाजवैः । सह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २६
सज्जं तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ । रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २७
भरतस्य तु तस्याज्ञां प्रतिगृह्य च हर्षितः । रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २८

स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।
गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यान्भरतोऽब्रवीत्तदा ॥ २९
तूर्णं समुत्थाय सुमन्त्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानान् ।
आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ ३०
स सूतपुत्रो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ।
शशास सर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ॥ ३१
ततः समुत्थाय कुले कुले ते राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः ।
अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्च नागान्हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ।

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् । प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः । अधिरुह्य हयैर्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान् ॥ २
नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि । अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३
षष्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः । अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४
शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् । अन्वयुर्भरतं यान्तं सत्यसन्धं जितेन्द्रियम् ॥ ५
कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी । रामानयनसंहृष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६
प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् । तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७
मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् । कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८
दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः । तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९
इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः । परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिका जनाः॥१०
ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः । रामं प्रतिययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ११
मणिकाराश्च ये केचित्कुम्भकाराश्च शोभनाः । सूत्रकर्मकृतश्चैव ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२
मायूरकाः क्राकचिका रोचका वेधकास्तथा । दन्तकाराः सुधाकारास्तथा गन्धोपजीविनः॥१३
सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः । स्नापकोच्छादका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा॥
रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः । शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्ययुः कैवर्तकास्तथा ॥ १५
समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः । गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६
सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः । सर्वे ते विविधैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७

१ तन्तुवायाः । २ मयूरपिच्छैः छत्रव्यजनादिकारिणः ३ वेधकाः रत्नादिरन्ध्रकारिणः । ४ स्नापकाः तैलाभ्यङ्गादिकारिणः । उच्छादकाः अङ्गमर्दकाः । ५ शौण्डिकाः मद्यकाराः । ६ तुन्नवायाः सौचिकाः । ७ ग्राममहत्तराः घोषमहत्तराश्च । ८ जायाजीवाः ।

प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतम् । भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ १८
ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः । समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गिवेरपुरं प्रति ॥ १९
यत्र रामसखो वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः । निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् ॥ २०
उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलङ्कृतम् । व्यवातिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ २१
निरीक्ष्यानुगतां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम् । भरतः सचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः॥२२
निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः । विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इदानीमिमां नदीम्॥२३
दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः । और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीम् ॥ २४
तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः । न्यवेशयंस्तांश्छन्देन स्वेन स्वेन पृथक्पृथक्२५

निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो विचिन्तयानो भरतो निवर्तनम् ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ।

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् । निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्संत्वरितोऽब्रवीत्१
महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते । नास्यान्तमधिगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २
यथा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः । स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३
बन्धयिष्यति वा दाशानथवास्मान्वधिष्यति । अथ[2] दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम् ४
संपन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् । भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं समधिगच्छति ॥ ५
भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम । तस्यार्थकामाः सन्नद्धा गङ्गानूपे प्रतिष्ठत ॥ ६
तिष्ठन्तु सर्वे दाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम् । बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ७
नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतं शतम् । सन्नद्धानां यथा यूनां तिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत्८
यदा तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति । सेयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ॥ ९
इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च । अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १०
तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् । भरतायाचचक्षेऽथ विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११
एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः । कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ १२
तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः । असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ१३
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभम् । उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४
लब्ध्वाभ्यनुज्ञां संहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः । आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत्॥१५
निष्कुटश्चैव[3] देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयम् । निवेदयामस्ते सर्वे स्वके दासकुले वस ॥ १६
अस्ति मूलं फलं चैव निषादैः समुपाहृतम् । आर्द्रं च मांसं शुष्कं च वन्यं चोच्चावचं महत्१७
आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यतीमां विभावरीम् । अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ।

एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् । प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १
ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे । यो मे त्वमीदृशीं सेनामेकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि॥२

१ परिबर्हः यात्रोपयुक्तोपकरणम् । २ अथ अथवा । ३ निष्कुटः गृहारामभूतः ।

इत्युक्त्वा तु महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् । अब्रवीद्भरतः श्रीमान्निषादाधिपतिं पुनः ॥ ३
कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं गुह । गहनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं गुहो गहनगोचरः ॥ ५
दाशास्त्वानुगमिष्यन्ति धन्विनः सुसमाहिताः । अहं त्वानुगमिष्यामि राजपुत्र महायशः ॥ ६
कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः । इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७
तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः । भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८
माभूत्स कालो यत्कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि । राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मतः ॥ ९
तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् । बुद्धिरन्या न ते कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते १०
स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् । पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले । अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि १२
शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति । यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३
एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा । बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १४
संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः । शत्रुघ्नेन सह श्रीमाञ्शयनं पुनरागमत् ॥ १५
रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः । उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६
अन्तर्दाहेन दहनः संतापयति राघवम् । वनदाहाभिसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७
प्रसृतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवम् । यथा सूर्यांशुसंतप्तो हिमवान्प्रसृतो हिमम् ॥ १८
ध्याननिर्दरशैलेन विनिश्वसितधातुना । दैन्यपादपसङ्घेन शोकायासाधिशृङ्गिणा ॥ १९
प्रमोहानन्तसत्त्वेन संतापौषधिवेणुना । आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः ॥ २०

विनिःश्वसन्वै भृशदुर्मनास्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ।
शमं न लेभे हृदयज्वरार्दितो नरर्षभो यूथगतो यथर्षभः ॥ २१
गुहेन सार्धं भरतः समागतो महानुभावः सजनः समाहितः ।
सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनर्गुहः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ।

आचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः । भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १
तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं शरचापासिधारिणम् । भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता । प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ॥ ३
उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः । धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयं ४
न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन । मोत्सुकोऽभूर्ब्रवीम्येतदप्यसत्यं तवाग्रतः ॥ ५
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः । धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ६
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया । रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७
न हि मेऽविदितं किंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा । चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८
एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना । अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९

---

१ तवाग्रतः यदेतदहं ब्रवीमि तत् असत्यं किम् ? ।

कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया । शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा१०
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि । तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११
महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः । एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ १२
अस्मिन्प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति । विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः । निर्घोषोपरतं नूनमद्य राजनिवेशनम् ॥ १४
कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम । नाशंसे यदि जीवेयुः सर्वे ते शर्वरीमिमाम्॥ १५
जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया । दुःखिता या तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति॥ १६
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् । राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते । प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥१८
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् । हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९
गजाश्वरथसंबाधां तूर्यनादविनादिताम् । सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २०
आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीम् । सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम॥ २१
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् । निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२
परिदेवयमानस्य तस्यैवं सुमहात्मनः । तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३
प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटावुभौ । अस्मिन्भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ॥ २४
जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ।
वरेषुचापासिधरौ परंतपौ [1]व्यवेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ।

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् । ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १
सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः । पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः ॥ २
प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं तु कालं परमदुर्मनाः । पपात सहसा तोत्त्रैर्हृतिविद्ध इव द्विपः ॥ ३
तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः । परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककर्शितः ॥ ४
ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः । उपवासकृशा दीना भर्तुर्व्यसनकर्शिताः ॥ ५
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदन्त्यः पर्यवारयन् । कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ॥ ६
वत्सला स्वं यथा वत्समुपगूह्य तपस्विनी । परिपप्रच्छ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ॥ ७
पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं परिबाधते । अद्य राजकुलस्यास्य त्वदधीनं हि जीवितम् ॥ ८
त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते । वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ ९
कच्चित्तु लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किंचिदप्रियम् । पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते ॥ १०
स मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायशाः । कौसल्यां परिसान्त्व्येदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ११
भ्राता मे क्वावसद्रात्रौ क्व सीता क्व च लक्ष्मणः । अस्वपच्छयने कस्मिन्किं भुक्त्वा गुह शंस मे॥
सोऽब्रवीद्भरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः । यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १३
अन्नमुच्चावचं भक्षाः फलानि विविधानि च । रामायाभ्यवहारार्थं बहु चोपहृतं मया ॥ १४

1 सर्वतो दत्तावधानौ ।

तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः । न तु तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १५
न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा । इति तेन वयं राजन्ननुनीता महात्मना ॥ १६
लक्ष्मणेन समानीतं पीत्वा वारि महायशाः । औपवास्यं[1] तदाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया॥ १७
ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा । वाग्यतास्ते त्रयः सन्ध्यां समुपासत संहिताः ॥ १८
सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभम् । स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥१९
तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया । प्रक्षाल्य च तयोः पादावपचक्राम लक्ष्मणः ॥२०
एतत्तदिङ्गुदीमूलमिदमेव च तत्तृणम् । यस्मिन्रामश्च सीता च रात्रिं तां शयिता उभौ ॥ २१

नियम्य[2] पृष्ठे तु तलाङ्गुलित्रवान्शरैः सुपूर्णाविषुधी परंतपः ।
महद्धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो निशामतिष्ठत्परितोऽस्य केवलम् ॥ २२
ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापधृत्स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ।
अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः । इङ्गुदीमूलमागम्य रामशय्यामवेक्ष्य ताम् ॥ १
अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना । शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २
महाभागकुलीनेन महाभागेन धीमता । जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ ३
अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये । शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४
प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा । हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५
पुष्पसंचयचित्रेषु चन्दनागरुगन्धिषु । पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुकसङ्घरुतेषु च ॥ ६
प्रासादवरवर्येषु शीतवत्सु सुगन्धिषु । उषित्वा मेरुकल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु ॥ ७
गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः । मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ८
बन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः । गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ॥ ९
अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा । मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः १०
न नूनं दैवतं किंचित्कालेन[3] बलवत्तरम् । यत्र दाशरथी रामो भूमावेव शयीत सः ॥ ११
विदेहराजस्य सुता सीता च प्रियदर्शना । दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ १२
इयं शय्या मम भ्रातुरिदं हि परिवर्तितम् । स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम्॥ १३
मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ्शयनोत्तमे । तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकबिन्दवः १४
उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा । तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १५
मन्ये[4] भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी । सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली १६
हा हन्तास्मि नृशंसोऽहं यत्सभार्यः कृते मम । ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत्॥ १७
सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकस्य संमतः । सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वा राज्यं सुखमनुत्तमम् ॥ १८
कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः॥ १९
धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः । भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्तते ॥ २०

---
१ उपवासम् । २ पृष्ठे इषुधी नियम्य बद्ध्वा । ३ कालेन कालात् । ४ या कापि भर्तुः शय्या सा पतिव्रतायाः सुखेति मन्ये ।

सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् । वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ २१
अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मा । गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ २२
न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुंधराम् । वनेऽपि वसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २३
शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् । अपावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४
अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम् । शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्षान्विषकृतानिव ॥ २५
अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा । फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २६
तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने । तं प्रतिश्रवमामुच्य नास्य मिथ्या भविष्यति ॥ २७
वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति । लक्ष्मणेन सह त्वार्यो ह्ययोध्यां पालयिष्यति॥ २८
अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः । अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् २९

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि नाभिपत्स्यते ।
ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं वने वसन्नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमः सर्गः ।

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः । भरतः काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १
शत्रुघ्नोत्तिष्ठ किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम् । शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २
जागर्मि नाहं स्वपिमि तमेवार्यं विचिन्तयन् । इत्येवमब्रवीद्भ्रात्रा शत्रुघ्नोपि प्रचोदितः ॥ ३
इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः । आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो भरतमब्रवीत् ॥ ४
कच्चित्सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम् । कच्चित्ते सह सैन्यस्य तावत्सर्वमनामयम्॥५
गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् । रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥ ६
सुखा नः शर्वरी राजन्पूजिताश्चापि ते वयम् । गङ्गां तु नौभिर्बह्वीभिर्दाशाः संतारयन्तु नः ७
ततो गुहः संत्वरितं श्रुत्वा भरतशासनम् । प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८
उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु च वः सदा । नावः समनुकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥ ९
ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् । पञ्च नावां शतान्याशु समानिन्युः समन्ततः१०
अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधरा वराः । शोभमानाः पताकाभिर्युक्तवाताः सुसंहताः ११
ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृताम् । सनन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत्॥
तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ १२
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः । पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये॥
अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १३
आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् । भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् १४
पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः । वहन्त्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः ॥ १५
नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित्काश्चिच्चवाजिनाम् ।काश्चिदत्र वहन्ति स्म यानयुग्यं महाधनम्१

---

१ अविद्यमानप्राकाररक्षकाम् । २ प्रतिश्रवं प्रतिज्ञां आमुच्य स्वस्मिन्नासज्य । ३ संभावनायामपिशब्दः । ४ क्षुद्राभ्यः पञ्च शतनौभ्यः अन्याः । ५ स्वस्तिकाख्यया लोके प्रसिद्धाः राजार्हनौभेदाः । ६ हर्षजनककिंकिण्यादिघोषयुक्ताम् । ७ शकटाश्चापणस्थपदार्थाश्च । ८ राजभटा हि निर्गमनकाले श्रीसमागमार्थं आवासं दहन्तीति प्रसिद्धिः ।

ताः स्म गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम्। निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः॥
सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहप्रचोदिताः। तरन्तः स्म प्रकाशन्ते सध्वजा इव पर्वताः॥ १८
नावश्चारुरुहुश्चान्ये प्लवैस्तेरुस्तथापरे। अन्ये कुम्भघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः॥ १९
सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गां दाशैः संतारिता स्वयम्। मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम्॥ २०

आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा निवेशयित्वा च यथोपजोषम्।
द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्यमृत्विग्वृतः सन्भरतः प्रतस्थे॥ २१
स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य महात्मनो देवपुरोहितस्य।
ददर्श रम्योटजवृक्षषण्डं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम्॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोननवतितमः सर्गः॥ ८९॥

नवतितमः सर्गः।

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः। बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः॥ १
पद्भ्यामेव हि धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः। वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोधसम्॥ २
ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः। मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम्॥ ३
वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः। संचचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन्॥ ४
समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः। अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम्॥ ५
ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पश्चात्फलानि च। आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ६
अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु। जानन्दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत्॥ ७
वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम्। शरीरेऽग्निषु वृक्षेषु शिष्येषु मृगपक्षिषु॥ ८
तथेति तत्प्रतिज्ञाय[3] भरद्वाजो महातपाः। भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात्॥ ९
किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः। एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि मे शुध्यते मनः॥ १०
सुषुवे यममित्रघ्नं कौसल्याऽऽनन्दवर्धनम्। भ्रात्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनम्॥ ११
नियुक्तः स्त्रीनियुक्तेन पित्रा योऽसौ महायशाः। वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश॥ १२
कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि। अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च॥ १३
एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह। पर्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया॥ १४
हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते। मत्तो न दोषमाशङ्के नैवं मामनुशाधि हि॥ १५
न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे। नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे॥ १६
अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः। प्रतिनेतुमयोध्यां च पादौ तस्याभिवन्दितुम्॥ १७
त्वं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि। शंस मे भगवन्रामः क्व संप्रति महीपतिः॥ १८
वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः। उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः॥ १९
त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे। गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता॥ २०
जाने चैतन्मनःस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति। अपृच्छं त्वां तथात्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन्॥ २१
जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम्। असौ वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ॥ २२

---

१ काण्डे जले चित्राणि चित्रगमनानि। २ क्रियन्ते अक्रियन्त। ३ प्रतिज्ञाय सर्वत्र तत्पृष्टमनामयमङ्गीकृत्य। ४ अनुजस्य लक्ष्मणस्य च पापं कर्तुं नेच्छसि किमिति संबन्धः। ५ मदन्तरे मदसन्निधौ।

श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः। एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥ २३
ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः।
चकार बुद्धिं च तदा तदाश्रमे निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ।

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा। भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १
अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम्। पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २
अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव। जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येनकेनचित् ॥ ३
सेनायास्तु तवैतस्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम्। मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमर्हो मनुजाधिप ॥ ४
किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः। कस्मान्नेहोपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५
भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम्। ससैन्यो नोपयातोऽस्मि भगवन्भगवद्भयात् ॥ ६
राज्ञा च भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा सदा। यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७
वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः। प्रच्छाद्य भगवन्भूमिं महतीमनुयान्ति माम् ॥ ८
ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा। न हिंस्युरिति तेनाहमेक एव समागतः ॥ ९
आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा। ततस्तु चक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १०
अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः[1] परिमृज्य च। आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ११
आह्वये[2] विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव[3] च। आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥१२
आह्वये लोकपालांस्त्रीन्देवाञ्शक्रमुखांस्तथा। आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् १३
प्राक्स्रोतसश्च या नद्यः प्रत्यक्स्रोतस एव च। पृथिव्यामन्तरिक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः॥१४
अन्याः स्रवन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम्। अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम् ॥ १५
आह्वये देवगन्धर्वान्विश्वावसुहहाहुहून्। तथैवाप्सरसो देवीर्गन्धर्वींश्चापि सर्वशः ॥ १६
घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुसाम्। नागदन्तां च हेमां च हिमामद्रिकृतस्थलाम् १७
शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च योषितः। सर्वास्तुम्बुरुणा सार्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८
वनं[4] कुरुषु यद्दिव्यं वासोभूषणपत्रवत्। दिव्यनारीफलं शश्वत्तत्कौबेरमिहैतु च ॥ १९
इह मे भगवान्सोमो विधत्तामन्नमुत्तमम्। भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु॥२०
विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च। सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च२१
एवं समाधिना युक्तस्तेजसाऽप्रतिमेन च। शीक्षास्वरसमायुक्तं तपसा चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२
मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः। आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक्पृथक् ॥ २३
मलयं दर्दुरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः। उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखः शिवः ॥ २४
ततोऽभ्यवर्तन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः। दिव्यदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ २५
प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः। प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६

---

१ त्रिराचम्येत्यर्थः। २ आत्मनेपदमार्षं। ३ यः विश्वकर्मेति त्वष्टेति च नामवान् तमाह्वयामीत्यर्थः। ४ वनं चैत्ररथाख्यं तच्चोत्तरकुरुदेशे वर्तते दिव्यं देवार्हं वासोभूषणान्येव पत्राण्यस्मिन्सन्तीति वासोभूषणपत्रवत् शश्वत् सर्वदा दिव्यनार्यएव फलानि यस्मिन्तत् तथा एवंभूतं यत्कौबेरमस्ति तत् इह वने एतु आगच्छतु उत्तरदिक्पालत्वेन कुबेराधिष्ठितत्वात् कौबेरमित्युक्तम्। इयं च कुबेरं प्रत्येवोक्तिः। नदीनामिव वनस्याह्वानं तदधिष्ठातृदेवताद्वारा।

स शब्दो द्यां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च । विवेशोच्चारितः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणाम् । ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २८
बभूव हि समा भूमिः समन्तात्पञ्चयोजना । शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैडूर्यसंनिभैः ॥ २९
तस्मिन्बिल्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः । आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषणाः॥३०
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् । आजगाम नदी दिव्या तीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१
चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम् । हर्म्यप्रासादसंबाधास्तोरणानि शुभानि च ३२
सितमेघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणम् । दिव्यमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम् ॥ ३३
चतुरश्रमसंबाधं शयनासनयानवत् । दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥
उपकल्पितसर्वान्नं धौतनिर्मलभाजनम् ॥ ३४ ॥
क्लृप्तसर्वासनं श्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् । प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा ॥
वेश्म तद्रत्नसंपूर्णं भरतः कैकयीसुतः ॥ ३५
अनुजग्मुश्च तं सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः । बभूवुश्च मुदा युक्ता दृष्ट्वा तं वेश्मसंविधिम्॥३६
तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च । भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राजवत् ॥ ३७
आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च । वालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने ॥ ३८
आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः । ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशास्ता च निषेदतुः ॥ ३९
ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्दमाः । उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४०
तासामुभयतःकूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः । रम्याश्चावसथा दिव्या ब्रह्मणस्तु प्रसादजाः ॥ ४१
तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः । आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४२
सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः । आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३
याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते । आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४४
नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रवराः सूर्यवर्चसः । एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४५
अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ वामना । उपानृत्यंस्तु भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४६
यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने । प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४७
बिल्वा मार्दङ्गिका आसञ्शम्याग्राहा[2] विभीतकाः । अश्वत्था नर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्य शासनात्
ततः सरलतालाश्च तिलका नक्तमालकाः । प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥ ४९
शिंशुपामलकीजम्ब्वो याश्चान्याःकाननेषु ताः । मालती मल्लिका जातिर्याश्चान्याःकानने लताः५०
प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवसन् । सुराः सुरापाः पिबत पायसं च बुभुक्षिताः ॥
मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यावदिच्छथ ॥ ५१
उच्छाद्य[3] स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु । अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५२
संवाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो रुचिरलोचनाः । परिमृज्य तथान्योन्यं[4] पाययन्ति[5] वराङ्गनाः ॥ ५३
हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान् । अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५४
इक्षूंश्च मधु लाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान् । इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महाबलाः५५
नाश्वबन्धोऽश्वमाजानान्न गजं कुञ्जरग्रहः । मत्तप्रमत्तमुदिता चमूः सा तत्र संबभौ ॥ ५६

---

१ प्रशास्ता शिबिरनियन्ता । २ शम्याग्राहाः तालग्राहाः । ३ उच्छाद्य उद्वर्तनं कृत्वा । ४ अन्योन्यं रहसि । ५ पाययन्ति सुरामिति शेषः ।

तर्पिताः सर्वकामैस्ते रक्तचन्दनरूषिताः । अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदैरयन् ॥ ५७
नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् । कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५८
इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः । अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदैरयन् ॥ ५९
संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः । भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ६०
नृत्यन्ति स्म हसन्ति स्म गायन्ति स्म च सैनिकाः । समन्तात्परिधावन्ति माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६१
ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् । दिव्यानुद्वीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६२
प्रेष्याश्चेट्यश्च वध्वश्च बलस्थाश्च सहस्रशः । बभूवुस्ते भृशं दृप्ताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६३
कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः । बभूवुः सुभृतास्तत्र नान्यो ह्यन्यमकल्पयत् ॥ ६४
नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितो मलिनोऽपि वा । रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६५
आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः । फलनिर्व्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६६
पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः । ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः ॥ ६७
बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः । ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन्मधुस्रुतः ॥ ६८
वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः । प्रतप्तपिठरैश्चापि मार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ६९
पात्रीणां च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च । न्यर्बुदानि च पात्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ ७०
स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः । यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ॥ ७१
ह्रदाः पूर्णा रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे । बभूवुः पायसस्यान्ये शर्करायाश्च संचयाः ॥ ७२
कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च । ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ७३
शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसंचयान् । शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥ ७४
दर्पणान्परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान् । पादुकोपानहां चैव युग्मानि च सहस्रशः ॥ ७५
आञ्जनीः कङ्कतान्कूर्चाञ्शस्त्राणि च धनूंषि च । मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ७६
प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम् । अवगाह्य सुतीर्थांश्च ह्रदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७७
आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखप्लवान् । नीलवैडूर्यवर्णांश्च मृदून्यवससंचयान् ॥ ७८
निर्वापार्थान्पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ ७९
व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम् । दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तादृग्भरतस्य महर्षिणा ॥ ८०
इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने । भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ८१
प्रतिजग्मुश्च ता नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतम् । भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ८२

तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागुरुचन्दनोक्षिताः ।
तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः पृथक्प्रकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ८३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ।

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः । कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्राञ्जलिं प्रेक्ष्य चागतम् । हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २

१ कोपि ऋषिकृतव्यतिरिक्तमन्नादिकं न भुक्तवानित्यर्थः । २ व्यञ्जनश्रेष्ठसमूहैः । ३ सम्यङ्निष्पन्नफलयुक्तशर्करादिक्वाथरसैः । ४ लौहीः लोहमयपात्रीः । ५ विशालास्यगुरुस्थाल्यः । ६ स्नान्त्येभिरिति स्नानानि तैलोष्णोदकादीनि । ७ समुद्गेषु संपुटेषु । ८ पशूनां निर्वापार्थान् पशुभ्यो विश्राणनार्थान् ।

कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता । समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च । आश्रमादभिनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४
सुखोषितोऽस्मि भगवन्समग्रबलवाहनः । तर्पितः सर्वकामैश्च सामात्यो बलवत्त्वया ॥ ५
अपेतक्लमसंतापाः सुभिक्षाः सुप्रतिश्रयाः । अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६
आमन्त्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृषिसत्तम । समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७
आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः । आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८
इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसम् । प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९
भरतार्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने । चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १०
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतः । तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२
दक्षिणेनैव मार्गेण सव्यदक्षिणमेव वा । गजवाजिरथाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते ॥
वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ १३
प्रयाणमिति तच्छ्रुत्वा राजराजस्य योषितः । हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् १४
वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया । कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः १५
असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता । कैकेयी तस्य जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा ॥ १६
तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम् । अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा ॥ १७
ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो दृढव्रतः । विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातॄणां तव राघव ॥ १८
एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ १९
यामिमां भगवन्दीनां शोकानशनकर्शिताम् । पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ॥ २०
एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् । कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा ॥ २१
अस्या वामभुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः । कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे॥२२
एतस्यास्तु सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ । उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २३
यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ । राजपुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २४
क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृप्तां सुभगमानिनीम् । ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् ॥ २५
ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम् । यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥२६
इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा । स निशश्वास ताम्राक्षो नागः क्रुद्ध इव श्वसन् २७
भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तथा । प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् ॥ २८
न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया । रामप्रव्राजनं ह्येतत्सुखोदर्कं भविष्यति ॥ २९
देवानां दानवानां च ऋषीणां भावितात्मनाम् । हितमेव भविष्यद्धि रामप्रव्राजनादिह ॥ ३०
अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् । आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामित्यचोदयत् ३१
ततो वाजिरथान्युक्त्वा दिव्यान्हेमपरिष्कृतान् । अध्यारोहत्प्रयाणार्थी बहून्बहुविधो जनः ३२
गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः । जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३३
विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च । प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरेव पदातयः ॥ ३४

---

१ ते जनः आतिथ्ये विषये समग्रः तृप्तः कच्चित् । २ अपि प्रेष्यानुपादाय प्रेष्यानप्यारभ्य । ३ आपृच्छे । ४ यतोमूलं यत्कारणकं ।

अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः । रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३५
चन्द्रार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभाम् । आस्थाय प्रययौ श्रीमान्भरतः सपरिच्छदः ३६
सा प्रयाता महासेना गजवाजिरथाकुला । दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३७
वनानि तु व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः । गङ्गायाः परवेलायां गिरिष्वपि नदीषु च ॥ ३८
सा संप्रहृष्टद्विपवाजियोधा वित्रासयन्ती मृगपक्षिसङ्घान् ।
महद्वनं तत्प्रतिगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ।

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः । अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः ॥ १
ऋक्षाः पृषतसङ्घाश्च रुरवश्च समन्ततः । दृश्यन्ते वनराजीषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २
स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः । वृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ॥ ३
सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः । महीं संच्छादयामास प्रावृषि द्यामिवाम्बुदः ॥ ४
तुरङ्गौघैरवतता वारणैश्च महाजवैः । अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन्काले बभूव भूः ॥ ५
स यात्वा दूरमध्वानं सुपरिश्रान्तवाहनः । उवाच भरतः श्रीमान्वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥ ६
यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव श्रुतं मया । व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ७
अयं गिरिश्चित्रकूट इयं मन्दाकिनी नदी । एतत्प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ॥ ८
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति । वारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९
मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु । नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः ॥ १०
किंनराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वतम् । मृगैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११
एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः । वायुप्रविद्धा शरदि मेघराजिरिवाम्बरे ॥ १२
कुर्वन्ति कुसुमापीडाञ्शिरःसु सुरभीनमी । मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या यथा नराः ॥ १३
निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम् । अयोध्येव जनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मा ॥ १४
खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति । तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५
स्यन्दनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् । एतान्संपततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने ॥ १६
एतान्वित्रासितान्पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् । एतमाविशतः शीघ्रमधिवासं पतत्रिणः ॥ १७
अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मा । तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥ १८
मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने । मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९
साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च कानने । यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ २०
भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः । विविशुस्तद्वनं शूरा धूमं च ददृशुस्ततः ॥ २१
ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः । नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २२
अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परंतपौ । मन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३
तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम् । सैन्यानुवाच सर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः । अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो गुरुरेव च ॥ २५

---

१ अथ यदि नस्त इत्यर्थः । तपस्विनः सन्ति ते प्रष्टव्या इति भावः ।

एवमुक्तास्ततः सर्वे तत्र तस्थुः समन्ततः । भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधात् ॥ २६

व्यवस्थिता या भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणापि च धूममग्रतः ।
बभूव हृष्टा न चिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमं तदा ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ।

दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौ गिरिवनप्रियः । वैदेह्याः प्रियमाकाङ्क्षन्स्वं च चित्तं विलोभयन् ॥१
अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् । भार्याममरसंकाशः शचीमिव पुरन्दरः ॥ २
न राज्याद्भ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभवः । मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३
पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् । शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४
केचिद्रजतसंकाशाः केचित्क्षतजसंनिभाः । पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५
पुष्पार्ककेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः । विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६
नानामृगगणद्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः । अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमायुतः ॥ ७
आम्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैर्धवैः । अङ्कोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः ॥ ८
काश्मर्यरिष्टवरुणैर्मधूकैस्तिलकैस्तथा । बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९
पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः । एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः ॥ १०
शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान्रोमहर्षणान् । किन्नरान्द्वन्द्वशो भद्रे रममाणान्मनस्विनः ॥ ११
शाखावसक्तान्खङ्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च । पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान्मनोरमान् १२
जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च क्वचित्क्वचित् । स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥ १३
गुहासमीरणो गन्धान्नानापुष्पभवान्वहन् । घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४
यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्धमनिन्दिते । लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधक्ष्यति १५
बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते । विचित्रशिखरे ह्यस्मिन्रतवानस्मि भामिनि ॥ १६
अनेन वनवासेन मया प्राप्तं फलद्वयम् । पितुश्चानृणता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७
वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह । पश्यन्ती विविधान्भावान्मनोवाक्कायसंयतान् ॥ १८
इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे । वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९
शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोऽभितः । बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २०
निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव । ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्या भ्राजमानाः सहस्रशः २१
केचित्क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसन्निभाः । केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि २२
भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः । चित्रकूटस्य कूटोऽसौ दृश्यते सर्वतः शुभः ॥२३
कुष्ठपुन्नागस्थगरभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् । कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २४
मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः । कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५
वस्वौकसारां नलिनीमत्येतीवोत्तरान्कुरून् । पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २६

इमं तु कालं वनिते विजह्रिवांस्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन च ।
रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धनीं सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

---

१ जानकीप्रियस्येति पाठान्तरम् । २ अर्कः स्फटिकः । ३ ज्योतींषि ताराः रसः पारदः । ४ घ्राणतर्पणं सुरभि क्रिया विशेषणम् । ५ क्षयनिभाः गृहसदृशाः । ६ वस्वौकसारा शक्रपुरी कुबेरपुरी वा । ७ नलिनी मानससरः ।

पञ्चनवतितमः सर्गः।

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः। अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् १
अब्रवीच्च वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननाम्। विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः॥ २
विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम्। कमलैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम्॥ ३
नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः। राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः॥ ४
मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि सांप्रतम्। तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयन्ति मे॥ ५
जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः। ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये॥ ६
आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्वबाहवः। एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः॥ ७
मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः। पादपैः पत्रपुष्पाणि सृजद्भिरभितो नदीम्॥ ८
क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम्। क्वचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीं९
निर्धूतान्वायुना पश्य विततान्पुष्पसंचयान्। पोप्लूयमानानपरान्पश्य त्वं जलमध्यगान्॥१०
तांश्चातिवल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः। अधिरोहन्ति कल्याणि विकूजन्तः शुभा गिरः११
दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने। अधिकं पुरवासाच्च मन्ये च तव दर्शनात्॥ १२
विधूतकलुषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः। नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह॥ १३
सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीं नदीम्। [1]कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि१४
त्वं पौरजनवद्व्यालानयोध्यामिव पर्वतम्। मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम्॥ १५
लक्ष्मणश्चापि धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः। त्वं चानुकूलं वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम॥१६
उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः। नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह॥ १७

इमां हि रम्यां मृगयूथशालिनीं निपीततोयां गजसिंहवानरैः।
सुपुष्पितैः पुष्पधरैरलङ्कृतां न[3] सोऽस्ति यः स्यादगतक्लमः सुखी॥ १८
इतीव रामो बहुसंगतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन्।
चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः॥ ९५॥

प्रक्षिप्तः सर्गः।

[१ इतः परं प्रक्षिप्तोऽयं सर्गो दृश्यते—

रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतम्। उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः॥ १
ददर्श कंदरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितम्। सुखप्रसेकैस्तरुभिः पुष्पभारावलम्बिभिः॥ २
संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतम्। तद्दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम्॥ ३
उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितः। वैदेहि रमते चक्षुस्तवास्मिन्गिरिकंदरे॥ ४
परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहास्यताम्। त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्वियं श्लक्ष्णसमा शिला॥५
यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रविष्ट इव केसरैः। राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा॥ ६

---

१ कमलानि रक्ताब्जानि पुष्कराणि सिताम्भोजानि अवमज्जन्ती अवमज्जयन्ती स्तनजघनाघातजनिततरङ्गैरिति भावः। यद्वा तव वदनकान्तिनिर्जिततया अवमज्जयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा। २ व्यालान् वनचरजन्तून्। ३ इमां नदीं उपस्पृशन् यः सुखी न स्यात् न सोऽस्ति।

उवाच प्रणयस्निग्धमिदं श्लक्ष्णतरं वचः । अवश्यकार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ॥ ७
बहुशो भ्रमितश्चाद्य तव चैवं मनोरथः । एवमुक्त्वा वरारोहा शिलां तामुपसर्प ह ॥ ८
सह भर्त्रानवद्याङ्गी रन्तुकामा मनस्विनी । तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९
रम्यं पश्यसि भूतार्थं वनं पुष्पितपादपम् । पश्य देवि गिरौ रम्ये रम्यपुष्पाङ्कितानिमान् ॥ १०
गजदन्तक्षतान्वृक्षान्पश्य निर्यासवर्षिणः । झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घै रुदतीव समन्ततः ॥ ११
पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्रपुत्रेति भाषते । मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ॥ १२
विहगो भृङ्गराजोऽयं शालस्कन्धसमास्थितः । संगीतमिव कुर्वाणः कोकिलेनावकूजति ॥ १३
अयं वा बालकः शङ्के कोकिलानां विहंगमः । सुखबद्धमसंबद्धं तथा ह्येष प्रभाषते ॥ १४
एषा कुसुमिता नूनं पुष्पभारानता लता । दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमाद्देवि त्वमाश्रिता ॥ १५
एवमुक्ता प्रियस्याङ्कं मैथिली प्रियभाषिणी । भूयस्तरां त्वनिन्द्याङ्गी समारोहत भामिनी ॥ १६
अङ्के तु परिवर्तन्ती सीता सुरसुतोपमा । हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितम् ॥ १७
स निघृष्याङ्गुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये । चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १८
बालार्कसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना । चकासे विनिविष्टेन ससंध्येव निशा सिता ॥ १९
केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृद्य राघवः । अलकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ २०
अभिरम्य तदा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः । अन्वीयमानो वैदेह्या देशमन्यं जगाम ह ॥ २१
विचरन्ती तदा सीता ददर्श हरियूथपम् । वने बहुमृगाकीर्णे वित्रस्ता राममाश्लिषत् ॥ २२
रामस्तां परिरब्धाङ्गीं परिरभ्य महाभुजः । सान्त्वयामास वामोरूमवभर्त्स्याथ वानरम् ॥ २३
मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्षसि । समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य विपुलौजसः॥ २४
प्रजहास तदा सीता गते वानरपुंगवे । दृष्ट्वा भर्तरि संक्रान्तमपाङ्गं समनःशिलम् ॥ २५
नातिदूरे त्वशोकानां प्रदीप्तमिव काननम् । ददर्श पुष्पस्तवकैस्तर्जद्भिरिव वानरैः ॥ २६
वैदेही त्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी । वयं तदभिगच्छामो वनमिक्ष्वाकुनन्दन ॥ २७
तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया । सहितस्तदशोकानां विशोकः प्रययौ वनम् ॥ २८
तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा । गिरिपुत्र्या पिनाकीव सह हैमवतं वनम् ॥ २९
तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः । समलंचक्रतुरुभौ कामिनौ नीललोहितौ ॥ ३०
आबद्धवनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ । भार्यापती तावचलं शोभयांचक्रतुर्भृशम् ॥ ३१
एवं स विविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः । आजगामाश्रमपदं सुसंश्लिष्टमलङ्कृतम् ॥ ३२
प्रत्युज्जगाम तं भ्राता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः । दर्शयन्विविधं धर्मं सौमित्रिः सुकृतं तदा ॥ ३३
शुद्धबाणहतांस्तत्र मेध्यान्कृष्णमृगान्दश । राशीकृताञ्शुष्यमाणानन्यान्कांश्चन कांश्चन ॥ ३४
तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेर्भ्राता प्रीतोऽभवत्तदा । क्रियन्तां बलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ३५
अग्रं प्रदाय भूतेभ्यः सीताथ वरवर्णिनी । तयोरुपददद्भ्रात्रोर्मधु मांसं च तद्भृशम् ॥ ३६
तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः । विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे सा प्राणधारणम् ॥ ३७
शिष्टं मांसं निकृष्टं यच्छोषणायावकल्पितम् । तद्रामवचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ॥ ३८
तां ददर्श तदा भर्ता काकेनायासितां दृढम् । यस्या हारान्तरचरः कामचारी विहंगमः ॥ ३९
काकेनारोध्यमानां तां सा मुमोह तदातुरम् । सा चुकोपानवद्याङ्गी भर्तृप्रणयदर्पिता ॥ ४०
इतश्चेतश्च तां काको वारयन्तीं पुनः पुनः । पक्षतुण्डनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम् ॥ ४१

तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं भ्रुकुटीपुटसूचितम् । मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यषेधयत् ॥ ४२
स धृष्टमानो विगहो रामवाक्यमचिन्तयन् । सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोध राघवः ॥ ४३
सोऽभिमन्त्र्य शरैषीकामैषीकास्त्रेण वीर्यवान् । काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ॥ ४४
स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रींल्लोकान्पर्यगात्ततः । देवैर्दत्तवरः पक्षी हारान्तरचरो लघुः ॥ ४५
यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह । इषीकां भूतसंकाशां स रामं पुनरागमत् ॥ ४६
स मूर्ध्ना न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः । सीतायास्तत्र पश्यन्त्या मानुषीमैरयद्गिरम् ॥ ४७
प्रसादं कुरु मे राम प्राणैः सामव्यमस्तु मे । अस्त्रस्यास्य प्रभावेण शरणं न लभे क्वचित् ॥४८
तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसा गतम् । सानुक्रोशतया धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ४९
मया रोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना । अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायाभिमन्त्रितम् ॥ ५०
यत्तु मे चरणौ मूर्ध्ना गतस्त्वं जीवितेप्सया । अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ५१
अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमङ्गं परित्यज । किमङ्गं शातयतु ते शरैषीका ब्रवीहि मे ॥ ५२
एतावद्धि मया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग । एकाङ्गहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणाद्वरम् ॥ ५३
एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य स वायसः । अभ्यगच्छद्वयोरक्षणस्त्यागमेकस्य पण्डितः ॥ ५४
सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेऽहं त्वत्प्रसादान्नराधिप ॥ ५५
रामानुज्ञातमस्त्रं तत्काकस्य नयनेऽपतत् । वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ ५६
निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् । लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तरक्रियाः ॥ ५७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गः ॥]

षण्णवतितमः सर्गः ।

तां तथा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम् । निषसाद गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन[1] छन्दयन्[2] १
इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना । एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २
तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः । सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्पृशौ ॥ ३
एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः । अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रुवुर्दिशः ॥ ४
स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः । तांश्च विप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५
तांश्च विद्रवतो दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा स निःस्वनम् । उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ६
हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया । भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७
गजयूथानि वारण्ये महिषा वा महावने । वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ॥ ८
राजा वा राजमात्रो[3] वा मृगयामटते वने । अन्यद्वा श्वापदं किंचित्सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ ९
सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण । सर्वमेतद्यथातत्त्वमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ॥ १०
स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् । प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमुदैक्षत ॥११
उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् । रथाश्वगजसंबाधां यत्तैर्युक्तां[4] पदातिभिः ॥ १२
तामश्वगजसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् । शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३
अग्निं संशमयत्वार्यः[5] सीता च भजतां गुहाम् । सज्यं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा १४

---

१ मांसेन मांसविशेषप्रदर्शनेन । २ छन्दयन् वशीकुर्वन् । ३ राजमात्रः राजतुल्यः । ४ यत्तैः सन्नद्धैः । ५ अग्निं संशमयतु अन्यथा धूमानुसारेणागच्छेत्सेनेति भावः ।

तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह । अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम्॥१५
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । दिधक्षन्निव तां सेनां रुषितः पावको यथा ॥ १६
संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् । आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः॥१७
एष वै सुमहाञ्श्रीमान्विटपी संप्रकाशते । विराजत्युद्गतस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८
भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान् । एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ १९
गृहीतधनुषौ चावां गिरिं वीर श्रयावहै । अथवेहैव तिष्ठावः संनद्धावुद्यतायुधौ ॥ २०
अपि नौ वशमागच्छेत्कोविदारध्वजो रणे ॥ २१
अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् । त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ॥ २२
यन्निमित्तं भवान्राज्याच्च्युतो राघव शाश्वतात् । संप्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव मे ॥ २३
भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव । पूर्वापकारिणां त्यागे न ह्यधर्मो विधीयते ॥ २४
पूर्वापकारी भरतस्त्यक्तधर्मश्च राघव । एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुंधराम् ॥ २५
अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका । मया पश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिभग्नमिव द्रुमम् ॥ २६
कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सबान्धवाम् । कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम्॥२७
अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद । मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् ॥ २८
अद्यैतच्चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः । भिन्दञ्शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ॥ २९
शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा । श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया ॥ ३०
शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मि महामृधे । ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ।

सुसंरब्धं तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् । रामस्तु परिसान्त्व्याथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा । महेष्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते ॥ २
पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमागतम् । किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३
यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् । नाहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्षान्विषकृतानिव ॥ ४
धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण । इच्छामि भवतामर्थे एतत्प्रतिशृणोमि ते ॥ ५
भ्रातॄणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण । राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६
नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा । न हीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७
यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं चापि मानद । भवेन्मम सुखं किंचिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी[1] ॥ ८
मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः । मम प्राणात्प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९
श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणम् । जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषर्षभ ॥ १०
स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः । द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथाऽऽगतः ॥ ११
अम्बां च कैकयीं रुष्य परुषं चाप्रियं वदन् । प्रसाद्य पितरं श्रीमान्राज्यं मे दातुमागतः॥ १२
प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान्भरतो द्रष्टुमिच्छति । अस्मासु मनसाप्येष नाप्रियं किंचिदाचरेत् ॥ १३
विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् । ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं योऽत्र शङ्कसे ॥ १४

१ शिखी अग्निः ।

न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः । अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५
कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि । भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः॥
यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे । वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् १७
उच्यमानोऽपि भरतो मया लक्ष्मण तत्त्वतः। राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव वक्ष्यति ॥१८
तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः । लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया१९
तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह। त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयं२०
व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह । एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ २१
अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ । वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२
इमां वाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम् । पिता मे राघवः श्रीमान्वनादादाय यास्यति ॥ २३
एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ । वायुवेगसमौ वीर जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४
स एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे । नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५
न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकसत्कृतम् । पितुर्दिव्यं महाबाहो संशयो भवतीह मे॥२६
वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः । इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७
अवतीर्य तु सालाग्रात्तस्मात्स समितिंजयः । लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः२८
भरतेनापि संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति । समन्तात्तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् ॥ २९
अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य सा । पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिरथाकुला ॥ ३०

सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् ।
प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विराजते नीतिमता प्रणीता॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ।

निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः । अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १
निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् । भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २
क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसङ्घैः समंततः । लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३
गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिधारिणा । समन्वेषतु काकुत्स्थावस्मिन्परिवृतः स्वयम् ॥ ४
अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः । वनं सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम्॥५
यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् । वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ६
यावन्न चन्द्रसंकाशं द्रक्ष्यामि शुभमाननम् । भ्रातुः पद्मपलाशाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति॥ ७
यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति॥८
यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः । अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ९
सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् । मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युति॥ १०
कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा । भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति॥ ११
सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजोपमो गिरिः । यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने॥ १२
कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् । यदध्यास्ते महातेजा रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १३

१ प्राणं प्राणभूतम् । २ प्रदीयतामिति वक्ष्यामि । ३ गुरुवर्तकं गुरुवचनानुवर्तकम् । ४ चन्द्रविमलोपमं निर्मलचन्द्रसदृशम् ।

एवमुक्त्वा महातेजा भरतः पुरुषर्षभः । पद्भ्यामेव महाबाहुः प्रविवेश महद्वनम् ॥ १४
स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु । पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १५
स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमासाद्य पुष्पितम् । रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोह सहबान्धवः । अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः॥१७
स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ।
गुहेन सार्धं त्वरितो जगाम पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ।

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तदा । जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १
ऋषिं वसिष्ठं संदिश्य मातॄर्मे शीघ्रमानय । इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २
सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत । रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥ ३
गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् । भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजं च ददर्श ह॥ ४
शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा । काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यपचितानि च ॥ ५
सलक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्रममीयुषः । कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित्क्वचित् ॥ ६
ददर्श च वने तस्मिन्महतः संचयान्कृतान् । मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ॥७
गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा । शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् । नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः॥९
उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् । अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ १०
इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् । शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने । तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२
अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसंस्कारकारिणम् । आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवम् ॥ १३
अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः । मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १४
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः । जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥१५
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः । सर्वान्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६
इति लोकैसमाक्रुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् । रामस्य निपतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७
एवं स विलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः । ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८
सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् । विशालां मृदुभिस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः । रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ २०
अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणीगतैः शरैः । शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१
महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् । रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभितां
गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः । अरिसङ्घैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३
प्रागुदक्प्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम् । ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ २४

---

१ यतः चीराणि उच्चैर्बद्धानि तस्मात् अयं पन्थाः विकाले सायंकालादौ गन्तुमिच्छता लक्ष्मणेन कृताभिज्ञानो भवेत् ।
२ यं कृष्णवर्त्मानं आधातुं होमार्थं रक्षितुम् । ३ लोकैरपवादं प्रापितः । ४ स्वर्णमयकोशाभ्याम् ।

निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् । उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २५
तं तु कृष्णाजिनधरं चीरवल्कलवाससम् । ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २६
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् । पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥२७
उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् । स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखशोकपरिप्लुतः । अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः ॥ २९
दृष्ट्वैव विललापार्तो बाष्पसंदिग्धया गिरा । अशक्नुवन्धारयितुं धैर्याद्वचनमब्रवीत् ॥ ३०
यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम् । वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१
वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो[१] महात्मा पुरोचितः[२] । मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२
अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसस्तदा । सोऽयं जटाभारमिमं वहते राघवः कथम् ॥ ३३
यस्य यज्ञैर्यथोद्दिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः । शरीरक्लेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४
चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम् । मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५
मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः । धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३६
इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः । पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३७
दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः । उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३८
बाष्पापिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् । आर्येत्येवाथ संक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्तदा ॥ ३९
शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् । तावुभौ स समालिङ्ग्य रामश्चाश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४०

ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव समीयतू राजसुतावरण्ये ।
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१
तान्पार्थिवान्वारणयूथपाभान्समागतांस्तत्र महत्यरण्ये ।
वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वेऽप्यश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ।

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि । ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ १
कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् । भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह बाहुना ॥ २
आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः । अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत्समाहितः ॥ ३
क्व नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः । न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ ४
चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् । दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्किं[३] तात वनमागतः ॥ ५
कच्चिद्धारयते तात राजा यत्त्वमिहागतः । कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ॥ ६
कच्चित्सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम् ७॥ कच्चिच्छुश्रूषसे तात पितरं सत्यविक्रमम् ८
कच्चिद्दशरथो राजा कुशली सत्यसङ्गरः । राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता धर्मनिश्चयः ॥ ९
स कच्चिद्ब्राह्मणो विद्वान्धर्मनित्यो महाद्युतिः । इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ॥ १०
सा तात कच्चित्कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती । सुखिनी कच्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ११

---

१ बहुसहस्रमूल्यैः । २ पुरा पूर्वं । उचितः अलंकर्तुमिति शेषः । ३ दुष्प्रतीकं वैवर्ण्यादिना दुर्ज्ञेयावयवम् ।

कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो[१] बहुश्रुतः । अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते[२] पुरोहितः ॥ १२
कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः । हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ १३
कच्चिद्देवान्पितॄन्मातॄर्गुरून्पितृसमानपि । वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १४
इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् । सुधन्वानमुपाध्यायं[३] कच्चित्त्वं तात मन्यसे[४] ॥ १५
कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः । कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः १६
मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव । सुसंवृतो मन्त्रधरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १७
कच्चिन्निद्रावशं नैषीः कच्चित्काले प्रबुध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम्[५] ॥ १८
कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह । कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं[६] न परिधावति ॥ १९
कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् । क्षिप्रमारभसे कर्तुं न दीर्घयसि राघव ॥ २०
कच्चित्ते सुकृतान्येव[७] कृतरूपाणि वा पुनः । विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः ॥ २१
कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः । त्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते[८] तात मन्त्रितं ॥ २२
कच्चित्सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् । पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् २३
सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः । अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २४
एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः । राजानं राजमात्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् २५
कच्चिन्मुख्या[९] महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः । जघन्यास्तु जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः २६
अमात्यानुपधातीतान्[१०]पितृपैतामहाञ्छुचीन् । श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ २७
कच्चिन्नोग्रेण[११] दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजम् । राष्ट्रं तवानुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीसुत ॥ २८
कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा । उग्रप्रतिग्रहीतारं[१२] कामयानमिव स्त्रियः ॥ २९
उपायकुशलं वैद्यं भृत्यसंदूषणे रतम् । शूरमैश्वर्यकामं च यो न हन्ति स वध्यते ॥ ३०
कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान्धृतिमाञ्छुचिः । कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ ३१
बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः । दृष्टापदाना[१३] विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ३२
कच्चिद्बलस्य भक्तं[१४] च वेतनं[१५] च यथोचितम् । संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ ३३
कालातिक्रमणाच्चैव भक्तवेतनयोर्भृताः । भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ३४
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः । कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति समाहिताः ॥ ३५
कच्चिज्जानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान् । यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥ ३६
कच्चिदष्टादशान्येषु[१६] स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ३७

---

१ सत्कुलप्रसूतः । २ ते पुरोहितः रामस्य सुयज्ञ इव भरतस्यापि अन्यः पुरोहितोऽस्तीति गम्यते । ३ धनुर्वेदाचार्यम् । ४ बहु मन्यसे । ५ अर्थप्राप्त्युपायम् । ६ राष्ट्रं जनपदं न परिधावति न व्याप्नोति । ७ ते सर्वकार्याणि सुकृतान्येव सुनिष्पन्नान्येव विदुः कच्चित् । कृतरूपाणिवाकृतप्रायाणिवा क्षिप्रमेवफलोन्मुखानीति यावत् । कर्तव्यानि नविदुः करणात्पूर्वं न विदुरित्यर्थः । ८ बुध्यतेपरैरिति शेषः । ९ मुख्याः भृत्याः । महत्स्वेवकर्मसु योजिताः कच्चित् । १० उपधातीतानुत्कोचाग्राहिणः । ११ तव उग्रेणदण्डेन उद्वेजितप्रजं पीडितप्रजायुक्तं राष्ट्रं राज्यं मन्त्रिणः नानुजानन्ति नानुमन्यन्ते कच्चित् । राजानं त्वामुग्रदण्डात् निवर्तयन्ति कच्चिदित्यर्थः । १२ उग्रप्रतिग्रहीतारं बलात्कारेणप्रतिग्रहीतारम् । १३ दृष्टापदानाः दृष्टं अपदानं पूर्ववृत्तं यैः । १४ भक्तं दैनंदिनदेयान्नं । १५ प्रतिमासं देयां भृतिम् । १६ अन्येषु परपक्षेषु अष्टादशतीर्थानि स्वपक्षेपञ्चदशतीर्थानि च अविज्ञातैः परस्परमन्यैश्चाविज्ञातैः विज्ञातत्वे तेषां सांकेतिकव्यवहारः प्रादुष्यात् । एकस्मिंस्तीर्थेत्रिभिस्त्रिभिः चारकैः वेषान्तरधारिभिश्चारैः । कुत्रिमार्थे कप्रत्ययः । वेत्सि कच्चित् एतानि न्यायतोन्यायतो वा प्रवर्तन्त इति जानासि कच्चिदित्यर्थः । तानीमानि अष्टादशनीतिशास्त्रोक्तानि तीर्थानि मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनापतिदौवारिकान्तर्वेशिककारागाराधिकृतार्थसंचयकृत्कार्यनियोजकप्राड्विवाकसेनानायकनगराध्यक्षकर्मान्तिकसभ्यधर्माध्यक्षदण्डपालदुर्गपालराष्ट्रान्तपालाः एष्वेव मन्त्रिपुरोहितयुवराजव्यतिरिक्तानि स्वपक्षे पञ्चदशतीर्थानि ।

कच्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्च सर्वदा । दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसूदन ॥ ३८
कच्चिन्न लोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तात सेवसे । अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥ ३९
धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः । बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ ४०
वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तातपूर्वकैः । सत्यनामां दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ४१
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा । जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैः सहस्रशः॥ ४२
प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम् । कच्चित्सुमुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसि ॥ ४३
कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः । देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४४
प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः । सुकृष्टसीमापशुमान्हिंसाभिः परिवर्जितः ॥ ४५
अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः । परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ॥ ४६
विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः । कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ॥ ४७
कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः । वार्तायां संश्रितस्तात लोको हि सुखमेधते ॥ ४८
तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् । रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ ४९
कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः। कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे॥
कच्चिन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः । कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च तृप्यसि ५१
कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्याणां विभूषितम् । उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र महापथे ॥ ५२
कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया । सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम् ॥ ५३
कच्चित्सर्वाणि दुर्गाणि धनधान्यायुधोदकैः । यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५४
आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः । अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ५५
देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च । योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः ॥ ५६
कच्चिदार्यो विशुद्धात्माऽऽक्षारितश्चोरकर्मणा । अपृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः ५७
गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः । कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ ॥ ५८
व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्गतस्य च राघव । अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः॥ ५९
यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यस्राणि राघव । तानि पुत्रपशून्घ्नन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ६०
कच्चिद्वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यमुख्यांश्च राघव । दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६१
कच्चिद्गुरूंश्च वृद्धांश्च तापसान्देवतातिथीन् । चैत्यांश्च सर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ६२
कच्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः । उभौ[13] वा प्रीतिलोभेन[14] कामेन[15] च न बाधसे ॥ ६३

---

१ यज्ञचयनप्रदेशसमूहैः । २ गजोत्पत्तिस्थानभूतं वनम् । ३ गजग्रहणसाधनभूताः करिण्यः । ४ गणिकाः करिण्यः गणिकाश्च अश्वाश्च गणिकाश्वाः तेषां । ५ विभूषितं आत्मानमिति शेषः । ६ सभायाम् । ७ कर्मान्ताः कर्मान्तिकाः कर्मकरा इति यावत् । अविशङ्कया ते न प्रत्यक्षाः कच्चित् निर्भयतयात्वत्सन्निधिं प्राप्तानकच्चिदित्यर्थः । वा अथवा ते सर्वे पुनः उत्सृष्टानकच्चित् दर्शनाप्रदानेन परित्यक्तानकच्चिदित्यर्थः । अत्र कर्मकरविषये मध्यमेव नातिदर्शनानतिदर्शनयोर्मध्यमरीत्या करणमेव कारणं अर्थप्राप्तिकारणम् । ८ विशुद्धात्मा विशुद्धस्वभावः शुचिः करणत्रयशुद्धियुक्तः आर्यः सज्जनः यदृच्छया चोरकर्मणा आक्षारितः अभिशस्तः शास्त्रकुशलैः अपृष्टः प्रश्नेन अशोधितः सन्लोभाद्धनलोभान्नवध्यते कच्चित् । ९ पृष्टः प्रश्नैः शोधितः काले कालविशेषे दृष्टः सकारणः चौर्यलब्धद्रव्यवत्तया वा दृष्टः लोभान्मुषितं धनं तव दास्यामीति तद्दत्तधनलोभात् नमुच्यते कच्चित्। १० आढ्यस्य दुर्गतस्य दरिद्रस्य च व्यसने विवादरूपे सङ्कटे प्राप्ते अर्थं व्यवहारं विरागाः विगतधनरागाः पश्यन्ति परीक्षन्ते कच्चित् । ११ राज्यभोगजप्रीतिमात्रार्थम् । १२ वशीकर्तुमिच्छसि कच्चित् । १३ उभौ धर्मार्थौ । १४ सुखेच्छया । १५ कामेनच हेतुना ।

कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर । विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्वरद सेवसे ॥ ६४
कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदाः । आशंसन्ते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ६५
नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं [1]ज्ञानवतामालस्यं [2]पञ्चवृत्तिताम् ॥ ६६
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६७
मङ्गलस्याप्रयोगं च [4]प्रत्युत्थानं च सर्वतः । कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६८
दश पञ्च चतुर्वर्गान्सप्तवर्गं च तत्त्वतः । अष्टवर्गं त्रिवर्गं च विद्यास्तिस्रश्च राघव ॥ ६९
इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्वा षाड्गुण्यं दैवमानुषम् । कृत्यं विंशतिवर्गं च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥ ७०
यात्रादण्डविधानं च द्वियोनी सन्धिविग्रहौ । कच्चिदेतान्महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ॥ ७१
मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टैश्चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा । कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे मिथः॥ ७२
कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलाः क्रियाः । कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम्
कच्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव । आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७४
यां वृत्तिं वर्तते तातो यां च नः प्रपितामहाः। तां वृत्तिं वर्तसे कच्चिद्या च सत्पथगा शुभा ७५
कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव । कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ७६

राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा महामतिर्दण्डधरः प्रजानाम् ।
अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह । किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १
शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ । ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजन्न कनीयान्नृपो भवेत् ॥ २
स समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव । अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३
राजानं मानुषं [5]प्राहुर्देवत्वे संमतो [6]मम । यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४
केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते । दिवमार्यो गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५
निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे । दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६
उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः । अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७
प्रियेण खलु दत्तं हि पितृलोकेषु राघव । अक्षय्यं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सुस्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् ।
त्वया विहीनस्तव शोकरुग्णस्त्वां संस्मरन्नस्तमितः पिता ते ॥ ९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ।

तां श्रुत्वाऽकरुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् । राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १
तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा । वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः ॥ २
प्रगृह्य बाहू रामो वै पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः । वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ३

---

१ ज्ञानवतां सज्जनानां अदर्शनं दर्शनाकरणं । २ आलस्यं मदकरवस्तुसेवाजनितं । ३ यश्चेन्द्रियपरवशतां । ४ सर्वतः प्रत्युत्थानं नीचस्यानीचस्याप्यागमनेप्रत्युत्थानं । ५ प्राहुः प्राकृता जनाः । ६ मम तु राजा देवत्वेमतः देवत्वेन संमतः ।

तथा निपतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम्। कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम्॥ ४
भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितम्। रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै॥ ५
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामास्रमुत्सृजन्। उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहुभाषितुम्॥६
स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम्। उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम्॥ ७
किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते। कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति॥८
किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः। यो मृतो मम शोकेन मया चापि न संस्कृतः९
अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयाऽनघ। शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः॥ १०
निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृताम्। निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे॥ ११
समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप। को नु शासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते॥ १२
पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन्। वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः[1] कर्णसुखान्यहम्
एवमुक्त्वा स भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः। उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम्॥ १४
सीते मृतस्ते श्वशुरः पित्रा हीनोऽसि लक्ष्मण। भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतं पृथिवीपतिम् १५
ततो बहुगुणं तेषां बाष्पो नेत्रेष्वजायत। तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनाम्॥१६
ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वास्य राघवम्। अब्रुवञ्जगतीभर्त्तुः क्रियतामुदकं पितुः॥ १७
सा सीता श्वशुरं श्रुत्वा स्वर्गलोकगतं नृपम्। नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामशकन्नेक्षितुं पतिम्॥१८
सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजाम्। उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः
आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम्। जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः॥ २०
सीता पुरस्ताद्व्रजतु त्वमेनामभितो[2] व्रज। अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा॥ २१
ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः। मृदुर्दान्तश्च शान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान्॥२२
सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवम्। अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम्॥२३
ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादुपागम्य यशस्विनः। नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम् २४
शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम्। सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत[3]ैतत्ते भवत्विति॥ २५
प्रगृह्य च महीपालो जलपूरितमञ्जलिम्। दिशं याम्यामभिमुखो रुदन्वचनमब्रवीत्॥ २६
एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम्। पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु॥ २७
ततो मन्दाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्य स राघवः। पितुश्चकार तेजस्वी निवापं भ्रातृभिः सह॥२८
ऐङ्गुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे। न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत्॥ २९
इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम्। यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः॥ ३०
ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य नदीतटात्। आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम्॥ ३१
ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः। परिजग्राह बाहुभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ॥ ३२
तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिश्रुत्[4]कोऽभवद्गिरौ। भ्रातॄणां सह वैदेह्याः सिंहानामिव नर्दताम् ३३
महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः। विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः॥ ३४
अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम्। तेषामेव महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृतम्॥ ३५
अथ वासान्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम्। अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः॥३६
हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलङ्कृतैः। सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः॥ ३७

१ कुतः कस्मात्पुरुषात्। २ अभितः पश्चात्। ३ तत हेतात तेतुभ्यं एतत् उदकं भवत्विति उच्चार्य उदकं सिषिः चुदुः।
४ प्रतिश्रुत्कः प्रतिध्वनिः।

अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा । द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥ ३८
भ्रातॄणां त्वरितास्तत्र द्रष्टुकामाः समागमम् । ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिस्वनाकुलैः ॥ ३९
सा भूमिर्बहुभिर्यानैः खुरनेमिसमाहता । मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४०
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः । आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१
वराहवृकसङ्घाश्च महिषाः सर्पवानराः । व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२
रथाङ्गसाह्वा नत्यूहा हंसाः कारण्डवाः प्लवाः । तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः
तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतम् । मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४
ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमरिंदमम् । आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥ ४५
विगर्हमाणः कैकेयीं सहितो मन्थरामपि । अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६
तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथ सुदुःखितान् । पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७

स तत्र कांश्चित्परिषस्वजे नरान्नराश्च केचित्तु तमभ्यवादयन् ।
चकार सर्वान्सवयस्यबान्धवान्यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४८
स तत्र तेषां रुदतां महात्मनां भुवं च खं चानुनिनादयन्स्वनः ।
गुहा गिरीणां च दिशश्च सन्ततं मृदङ्गघोषप्रतिमः प्रशुश्रुवे ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ।

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च । अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥ १
राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति । ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २
कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता । सुमित्रामब्रवीद्दीना याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३
इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् । वने प्राक्केवलं तीर्थं ये ते[1] निर्विषयीकृताः ॥ ४
इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः । स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५
जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः । भ्रातुर्यदर्थसहितं सर्वं तद्विहितं गुणैः ॥ ६
अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः । नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ७
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले । पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ८
तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा । उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ९
इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः । राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ॥ १०
तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः । नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ११
चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो विभुः । कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥ १२
अतो दुःखतरं लोके न किंचित्प्रतिभाति मा । यत्र रामः पितुर्दद्यादिङ्गुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३
रामेणेङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे । कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १४
श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मा । यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः १५
एवमार्ता सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा । ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ १६
सर्वभोगैः परित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः । आर्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्शिताः ॥ १७

---

१ ते प्रसिद्धाः । ये रामादयः । निर्विषयीकृताः राज्यान्निष्कासिताः । २ जघन्यं जलाहरणादिकं कृतवानपि न गर्हितः ।

तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाञ्शुभान्। मातॄणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसङ्गरः १८
ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितलैः शुभैः। प्रममार्जू रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९
सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातॄः संप्रेक्ष्य दुःखितः। अभ्यवादयतासक्तं शनै रामादनन्तरम्॥ २०
यथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा ववृतिरे स्त्रियः। वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे॥ २१
सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता। श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी सा बभूवाग्रतः स्थिता ॥ २२
तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा। वनवासकृशां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत्२३
विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च। रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता निर्जने वने॥ २४
पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम्। काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः॥ २५
मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम्। भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २६
ब्रुवन्त्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः। पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य च राघवः॥ २७

पुरोहितस्याग्निसमस्य वै तदा बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः।
प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः॥ २८
ततो जघन्यं सहितैः समन्त्रिभिः पुरप्रधानैश्च सहैव सैनिकैः।
जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाऽग्रजम्॥ २९
उपोपविष्टस्तु तदा स वीर्यवांस्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम्।
श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम्॥ ३०
किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति।
इतीव तस्यार्यजनस्य तत्त्वतो बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा॥ ३१
स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च धार्मिकः।
वृताः सुहृद्भिश्च विरेजुरध्वरे यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्नयः॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः॥ १०३॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः।

तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलम्। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे॥ १
किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया। यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी॥ २
यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः। हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि॥ ३
इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना। प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्॥ ४
आर्यं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम्। गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः॥५
स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतप। चकार सुमहत्पापमिदमात्मयशोहरम्॥ ६
सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता। पतिष्यति महाघोरे निरये जननी मम॥ ७
तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि। अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव॥ ८
इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः। त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि॥ ९
तदानुपूर्व्या युक्तं च युक्तं चात्मनि मानद। राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु॥ १०
भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया। शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा॥ ११

१ असक्तं अविरतम्। २ ववृतिरे चक्रुः।

एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया । भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि १२
तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं प्रकृतिमण्डलम् । पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३
एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः । रामस्य शिरसा पादौ जग्राह विधिवत्पुनः ॥१४
तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५
कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः । राज्यहेतोः कथं पापमाचरेत्त्वद्विधो जनः ॥ १६
न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन । न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७
कामकारो[1] महाप्राज्ञ गुरूणां सर्वदानघ । उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८
वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः । भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमनुज्ञातुमर्हसि[2]॥
वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरम् । राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः २०
यावत्पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृतम् । तावद्धर्मभृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥ २१
एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव । मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे ॥२२
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् । वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा २३
एवं कृत्वा महाराजो विभागं लोकसंनिधौ । व्यादिश्य च महातेजा दिवं दशरथो गतः॥२४
स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव । पित्रा दत्तं यथा[3] भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५
चतुर्दश समाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः । उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥२६

यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ।
तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेश्वरभावमप्यहम् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ।

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः । शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ १
रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः । मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २
तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किंचिदब्रवीत् । भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३
सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम । तद्ददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ ४
महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे । दुरावारं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ ५
गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः । अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ६
सुजीवं[4] नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते । राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७
यथा[5] तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः । ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८

---

१ कामकारः स्वच्छन्दकरणम् । २ अनुज्ञातुं ज्ञातुम् । ३ यथा यथावत् । ४ यः परैः नित्यशः उपजीव्यते तस्य सुजीवम् । शोभनं जीवनमित्यर्थः । हे राम तेन तस्य । ५ उचितं च तद्रक्षणमेवेत्याह श्लोकत्रयमेकान्वयम् । यथेत्यादिना । यथात्विति निपातसमुदायोऽयमुदाहरणोपक्रमद्योतनार्थः । केनचित्पुरुषेण रोपितः बीजावापेनोत्पादितः यो वृक्षः पुनः संवर्धितः ह्रस्वकेन वामनेन दुरारोहः क्रमेण रूढस्कन्धः महाद्रुमो जातः स यथा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत्स रोपयिता यस्य फलस्य हेतोः हेतुना तं वृक्षं रोपितवान् तां फलविषयिणीं प्रीतिं नानुभवेत् । विनयेन प्रत्येकं वक्तुमशक्तः समुदायरूपेण दर्शयति । भर्ता त्वमस्मान्भृत्यान्न शाधि यदि एषोपमेति एषा पूर्वोक्तमर्थजातमुपमा । उपमाशब्दापेक्षया स्त्रीलिङ्गत्वं । रोपयिता अभिवृद्धो वृक्षः पुष्पदर्शनं फलादर्शनं चोपमेत्यर्थः । तमर्थमुपमेयमर्थजातं वेत्तुमर्हसि । भावज्ञानकुशलः खल्वसीत्यर्थः । रोपयितुर्दशरथ उपमेयः । वर्द्धितमहावृक्षस्य भवान् पुष्पदर्शनस्याभिषेचनौन्मुख्यं फलाननुभवस्य भवतो राज्यापरिपालनमित्येतत्सर्वं त्वं जानासीत्यर्थः । एतत्सर्वं महावाहो इत्यनेन सूचितम् ।

स यथा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् । स तां नानुभवेत्प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ९
एषोपमा महाबाहो तमर्थं वेत्तुमर्हसि । यदि त्वमस्मान्वृषभो भर्ता भृत्यान्न शाधि हि ॥ १०
श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः । प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिंदमम् ॥ ११
तवाऽनुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः । अन्तःपुरगता नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः १२
तस्य साध्वित्यमन्यन्त नागरा विविधा जनाः । भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः॥१३
तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम् । रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् १४
नात्मनः[1] कामकारोऽस्ति पुरुषोयमनीश्वरः । इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५
सर्वे क्षयान्ता निचयाः[2] पतनान्ताः समुच्छ्रयाः[3] । संयोगा[4] विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितं १६
यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् । एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७
यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वावसीदति । तथैव सीदन्ति नरा जरामृत्युवशं गताः ॥ १८
अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते । यात्येव[5] यमुना पूर्णा समुद्रमुदकाकुलम् ॥ १९
अहोरात्राणि गच्छन्ति[6] सर्वेषां प्राणिनामिह । आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः २०
आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि । आयुंस्ते[7] हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च॥ २१
सहैव[8] मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति । गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २२
गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः । जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत्[9]२३
नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमिते रवौ । आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम्२४
हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिहागतम् । ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २५
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे । समेत्य च व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २६
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च धनानि च । समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः[10] ॥ २७
नात्र कश्चिद्यथाभावं[11] प्राणी समभिवर्तते[12] । तेन तस्मिन्न[13] सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८
यथा हि सार्थं[14] गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः। अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति२९
एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः । तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ३०
वयसः[15] पतमानस्य स्रोतसो वाऽनिवर्तिनः। आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः
धर्मात्मा सशुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । धूतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ३२
भृत्यानां भरणात्सम्यक्प्रजानां परिपालनात्। अर्थादानाच्च[16] धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः॥ ३३
कर्मभिस्तु शुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३४
इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् । उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥ ३५

---

१ कैकेयीप्रेरितो राजा भवांश्च न मद्वनवासहेतुः किंतु दैवमेवेति तत्त्वदृष्ट्या भरतं दुःखान्निवर्तयितुमुपक्रमते नात्मन इत्यादि । आत्मनः पुरुषस्य कामकारः ऐच्छिकव्यापारो नास्ति । यतोऽयं पुरुषः अनीश्वरः। अस्वतन्त्र इत्यर्थः । इतश्च एतस्माद्देशात् देशान्तरम् इतरतः अन्यद्देशाच्च एनं देशं कृतान्तः स्वतन्त्रदैवमेव परिकर्षति आकर्षति । २ निचयाः धनसंचयाः क्षयान्ताः नाशान्ताः । ३ औन्नत्यम् । ४ पुत्रमित्रकलत्रादिसंबन्धाः । ५ यात्येव नतु प्रतिनिवर्तते । ६ गच्छन्ति प्रथमाबहुवचनं अहोरात्राणीत्यस्य विशेषणम् । ७ आयुस्ते यतो हीयते अतः परलोकचिन्तामेव कुर्वित्यर्थः । ८ सर्वथा मृत्युर्दुष्परिहर इत्याह । सहैवेति । ९ प्रभुं कुर्यात् । १० वियोगः । ११ यथाभिलषितम् । १२ न समभिवर्तते बन्धुभिः सह न वर्तते । १३ प्रेतस्य मृतस्य हेतोर्मृतमुद्दिश्येत्यर्थः । अनुशोचतः पुरुषस्य तस्मिन् मरणनिवारणे सामर्थ्यं नास्ति । १४ पथिकसमूहम् । १५ अनिवर्तिनि स्रोतसीव वयसि पतमाने अनिवर्तितया गच्छति सति आत्मा सुखे सुखहेतौ धर्मे नियोक्तव्यः । यतः प्रजाः सुखभाजः धर्मसाध्यसुखासक्ताः स्मृताः । १६ धर्मेण करादिग्रहणात् ।

आयुरुत्तममासाद्य भोगानपि च राघवः । स न शोच्यः पिता तातः स्वर्गतः सत्कृतः सतां ३६
स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः । दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३७
तं तु नैवंविधः कश्चित्प्राज्ञः शोचितुमर्हति । तद्विधो यद्विधश्चासि श्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ॥ ३८
एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तथा । वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ ३९
स स्वस्थो भव मा शोको यात्वा चावस तां पुरीम् । तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ४०
यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा । तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ४१
न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिंदम । तत्त्वयापि सदा मान्यं स वै बन्धुः स नः पिता ४२
तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणः । कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥ ४३
धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्तिना । भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता ॥ ४४
आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ । निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥ ४५

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ।
यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् । ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥
उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ १
को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम । न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ॥ २
संमतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३
यथा मृतस्तथा जीवन्यथाऽसति तथा सति । यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः ॥ ४
परावरज्ञो यश्च स्यात्तथा त्वं मनुजाधिप । स एवं व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५
अमरोपम सत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसङ्गरः । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ॥ ६
न त्वामेवंगुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम् । अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥ ७
प्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम् । क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ८
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् । हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम् ॥ ९
कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः । जानन्धर्ममधर्मिष्ठं कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १०
गुरुः क्रियावान्वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च । तातं न परिगर्हेयं दैवतं चेति संसदि ॥ ११
को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् । स्त्रियाः प्रियं चिकीर्षुः सन्कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् १२
अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः । राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षं सा श्रुतिः कृता ॥ १३
साध्वर्थमभिसन्धाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् । तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४
पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते । तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५
तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः । अभिपत्ता कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम् ॥ १६
कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः । पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् ॥ १७

१ श्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोसि तद्विध इत्यर्थः । २ वनरूपे स्थाने । ३ स्वभावेन राजभावेन अनुतिष्ठ योजय । ४ तथापि तांश्च वृद्धांश्च संशयान् संशयास्पदान् धर्मान्पृच्छसि । ५ सत्त्वः सत्त्वसंपन्नः । ६ उत्पत्तिविनाशज्ञम् । ७ आसादयितुं अभिभवितुं नार्हति । ८ माऽभिपत्ता प्राप्तुं नार्हसि ।

क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम् । ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ॥ १८
एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् । येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ १९
कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् । आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २०
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि । धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१
चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् । प्राहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ २२
श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् । स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति २३
हीनबुद्धिगुणो बालो हीनः स्थानेन चाप्यहम् । भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे ॥ २४
इदं निखिलमव्यग्रं राज्यं पित्र्यमकण्टकम् । अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सहबान्धवैः ॥ २५
इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह । ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ २६
अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज । विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७
ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन् । सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८
अद्यार्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने । अद्य भीताः पलायन्तां दुर्हृदस्ते दिशो दश ॥ २९
आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ । अद्य तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ३०
शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि । बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१
अथैतत्पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः । गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ३२

तथा हि रामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।
न चैव चक्रे गमनाय सत्ववान्मतिं पितुस्तद्वचने व्यवस्थितः ॥ ३३
तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३४
तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।
तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः । प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्ज्ञातिमध्येऽभिसत्कृतः ॥ १
उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः । जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २
पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् । मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३
दैवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः । संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४
ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी । अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५
तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा । तौ च राजा तदा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरौ ॥ ६
तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ । चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७
सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः । सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८
भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् । कर्तुमर्हति राजेन्द्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९

१ अलक्षणं लक्षणरहितम् । २ कालान्तरभाविफलम् । ३ सह संभूय । ४ पापम् । ५ तव पुत्रिकायां यो जनिष्यते तस्मै राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञां कृतवान् । ६ शपथं कारयित्वा । ७ वरदाननिमित्तकम् । ८ केनापि वारयितुमशक्यः ।

ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् । पितरं चापि धर्मज्ञं मातरं चाभिनन्दय ॥ १०
श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना । गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन्प्रति ॥ ११
पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन्यत्पाति वा सुतः॥ १२
एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः । तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३
एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता राजनन्दन । तस्मात्त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो ॥ १४
अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय । शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५
प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् । आभ्यां तु सहितो राजन्वैदेह्या लक्ष्मणेन च॥ १६

त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम् ।
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७
छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम् ।
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिशयिनीं सुखी श्रयिष्ये ॥ १८
शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ।
चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं सत्यस्थं भरत चराम मा विषादम् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ।

आश्वासयन्तं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः । उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १
साधु राघव मा भूत्ते बुद्धिरेवं निरर्थिका । प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेर्मनस्विनः ॥ २
कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् । यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति॥३
तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः। उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित्४
यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चित्क्वचिद्वसेत् । उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु । आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६
पित्र्यं राज्यं परित्यज्य स नार्हसि नरोत्तम । आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७
समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय । एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८
राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज । विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९
न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन । अन्यो राजा त्वमन्यः स तस्मात्कुरु यदुच्यते १०
बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं रुधिरमेव च । संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११
गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै । प्रवृत्तिरेषा मर्त्यानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे॥ १२
अर्थधर्मपरा ये ये तांस्ताञ्शोचामि नेतरान् । ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे १३
अष्टकापितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः । अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४

१ गयेषु गयाख्यप्रदेशेषु । २ काङ्क्षितव्याः। ३ वर्षत्रं छत्रं । ४ धर्मापेतं धर्ममार्गविरुद्धम्। ५ अनेकोपप्लवसहितं। ६ व्रतपरायणेत्यर्थः । ७ मयेतिशेषः।८ पिताजन्तोर्बीजमात्रम् अल्पकारणं प्रधानकारणं तुऋतुमन्मात्रासंयुक्तंधृतंशुक्लंरुधिरमेवचशुक्लशोणितमेवतत् शुक्लशोणितं पुरुषस्य जन्मकारणम् ।९ मिथ्याभूतेन संबन्धेन पीड्यसे। १० धर्मस्याफलत्वेस्थालीपुलाकन्यायेन किंचिदुदाहरणमाह अष्टकापितृदैवत्यमिति । अयं जनः अष्टका अष्टकाश्राद्धं पितृदैवत्यंप्रतिसांवत्सरिकमितियत्कर्मकर्तुमितिशेषः । प्रसृतः प्रवृत्तः अत्रतत्सर्वमितिशेषः । अन्नस्यउपद्रवंक्षयंपश्य तत्सर्वेस्वभोज्यान्नस्यनिरर्थकक्षयहेतुं आलोचयेत्यर्थः । तत्रहेतुमाह मृतो हि किमशिष्यतीति ।

यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति । दद्यात्प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् ॥ १५
दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः । यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १६
स नास्ति परमित्येव कुरु बुद्धिं महामते । प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७
सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् । राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ।

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः । उवाच परया भक्त्या स्वबुद्ध्या चाविपन्नया ॥ १
भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् । अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसंमितम् ॥ २
निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः । मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् । चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदिवाऽशुचिम् ४
अनार्यस्त्वार्यसंकाशः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः । लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५
अधर्मं धर्मवेषेण यदीमं लोकसंकरम् । अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जितम् ॥ ६
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः । बहुमंस्यति मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥ ७
कस्य धास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् । अनया वर्तमानो हि वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८
कामवृत्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते । यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९
सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनम् । तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १०
ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे । सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्परमं गच्छति क्षयम् ॥ ११
उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः । धर्मः सत्यं परो लोके मूलं स्वर्गस्य चोच्यते ॥ १२
सत्यमेवेश्वरो लोके सत्यं पद्मा श्रिता सदा । सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३
दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च । वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥ १४
एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् । मज्जत्येको हि निरय एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५
सोऽहं पितुर्नियोगं तु किमर्थं नानुपालये । सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः ॥ १६
नैव लोभान्न मोहाद्वा न ह्यज्ञानात्तमोन्वितः । सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः १७
असत्यसन्धस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः । नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८
प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं स्वयम् । भारः सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिमन्यते ॥ १९
क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् । क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २०
कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य च । अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१
भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि । स्वर्गस्थं चानुपश्यन्ति सत्यमेव भजेत तत् २२
श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य माम् । आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरौ । भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४

१ पथि गच्छतः । २ दानाय वशीकरणोपायाः । ३ यजस्वेत्यादिग्रन्था मेधाविभिः कृताः । ४ अचलितया । ५ ज्ञानवान् । ६ उपदेक्ष्यामि । ७ परमं क्षयं उत्तमं धाम ऊर्ध्वलोकमित्यर्थः । ८ प्रतीच्छन्ति हव्यकव्यादिकमिति शेषः । ९ नः अस्माभिः । १० आत्मानं प्रत्यविनाभूतत्वेनप्रवृत्तं । ११ श्रेष्ठमित्यवधार्य निश्चित्य इदं भद्रं कुरुष्वेति भवान्युक्तिकरैर्वाक्यैः यदाह तदनार्यमेव स्यात् ।

स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ । प्रहृष्यमाणा सा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५
वनवासं वसन्नेवं शुचिर्नियतभोजनः । मूलैः पुष्पैः फलैः पुण्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पयन् ॥ २६
संतुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवर्तये । अकुहः श्रद्दधानः सन्कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७
कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् । अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः २८
शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः । तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः ॥ २९

अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ।
अथाब्रवीत्तं नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३०
सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।
द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३१
तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ।
धर्मं चरन्तः सकलं यथावत्काङ्क्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२
निन्दाम्यहं कर्म पितुः कृतं तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ।
बुद्ध्यानयैवंविधया चरन्तं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ ३३
यथा हि चोरः स तथाहि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ।
तस्माद्धि यः शङ्क्यतमः प्रजानां नं नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४
त्वत्तो जनाः पूर्वतरेऽवराश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ।
जित्वा सदेमं च परं च लोकं तस्माद्द्विजाः स्वस्ति हुतं कृतं च ॥ ३५
धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ।
अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६
इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् ।
उवाच तथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३७
न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन ।
समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३८
स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।
निवर्तनार्थं तव राम कारणात्प्रसादनार्थं च मयैतदीरितम् ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ।

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ १
निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमुक्तवान् । इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २
सर्वं सलिलमेवासीत्पृथिवी यत्र निर्मिता । ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्दैवतैः सह ॥
स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधराम् ॥ ३

---

१ परितुष्टपञ्चेन्द्रियवर्गः । २ अकृत्रिमः । ३ तेन हेतुना विप्राः एवमर्थं यथावत् आज्ञाय ज्ञात्वा एकोदयं संप्रतिपद्य ऐकंकण्ठ्यं प्राप्य सकलं धर्मं स्वस्ववर्णाश्रमोचितधर्मम् । अप्रमत्ताः सावधानाः यथावच्चरन्तः अनुतिष्ठन्तः लोकागमं स्वर्गादिलोकप्राप्तिं काङ्क्षन्तीति । ४ निर्मिता नारायणेन । ५ ततः नारायणस्य सकाशात् । ६ सः नारायणः ।

असृजच्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः । आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः॥ ४
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ ५
विवस्वान्काश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः सुतः । स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६
यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही । तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरेवेति विश्रुतः । कुक्षेरथात्मजो वीरो विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् । बाणस्य तु महाबाहुरनरण्यो महायशाः ॥ ९
नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षं सतां वरे । अनरण्ये महाराजे तस्करो नापि कश्चन ॥ १०
अनरण्यान्महाबाहुः पृथू राजा बभूव ह । तस्मात्पृथोर्महाराजस्त्रिशङ्कुरुदपद्यत ॥
स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः ॥ ११
त्रिशङ्कोरभवत्सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः । धुन्धुमारो महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ १२
युवनाश्वसुतः श्रीमान्मान्धाता समपद्यत । मान्धातुस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत ॥ १३
सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् । यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो रिपुसूदनः ॥ १४
भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत । यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥
हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिबिन्दवः ॥ १५
तांस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः । स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १६
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः । एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै सगरं ददौ ॥ १७
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः । तमृषिं समुपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ १८
स तामभ्यवदद्विप्रो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि । पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ॥
धार्मिकश्च सुशीलश्च वंशकर्तारिसूदनः ॥ १९
कृत्वा प्रदक्षिणं हृष्टा मुनिं तमनुमान्य च । पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् ॥
ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २०
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । गरेण सह तेनैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ २१
स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् । इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयन्तमिमाः प्रजाः ॥ २२
असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत्सगरस्येति नः श्रुतम् । जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २३
अंशुमानिति पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान् । दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः॥ २४
भगीरथात्ककुत्स्थस्तु काकुत्स्था येन विश्रुताः । ककुत्स्थस्य च पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः२५
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः । कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २६
कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति विश्रुतः । यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसेनो व्यनीनशत् ॥ २७
शङ्खणस्य च पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान्सुदर्शनः । सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ २८
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः । प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महाद्युतिः ॥ २९
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः । नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३०
अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ । अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३१
तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः । तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जनं नृप ॥ ३२

१ युवनाश्व एव धुन्धुनामकासुरमारणाद्धेतोः धुन्धुमार संज्ञां लेभे इत्यर्थः । २ विषसहितं भक्ष्यम् । ३ प्रजाः वेगेन अम्बुवेगेन त्रासयन्तं समुद्रं अखानयत् ।

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः । पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते॥३३
स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि ।
प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ।

वसिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः । अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १
पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः । आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ । प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ॥ ३
सोऽहं ते पितुराचार्यस्तव चैव परंतप । मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४
इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च द्विजास्तथा । एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ५
वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुम् । अस्यास्तु वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ६
भरतस्य वचः कुर्वन्याचमानस्य राघव । आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७
एवं मधुरमुक्तस्तु गुरुणा राघवः स्वयम् । प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८
यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा । न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९
यथाशक्ति प्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च । नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १०
स हि राजा जनयिता पिता दशरथो मम । आज्ञातं यन्मया तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ११
एवमुक्तस्तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् । उवाच परमोदारः सूतं परमदुर्मनाः ॥ १२
इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे । आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति ॥ १३
अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः । शेष्ये पुरस्ताच्छालाया यावन्न प्रतियास्यति १४
स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः । कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्तरत्स्वयम् ॥ १५
तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः । किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसि ॥ १६
ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान्रोद्धुमिहार्हति । न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७
उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतम् । पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् । उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः । काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २०
एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति । अत एव न शक्ताः स्मो व्यावर्तयितुमञ्जसा॥२१
तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् । एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२
एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक्संपश्य राघव । उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम्॥२३
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् । शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा॥२४
न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् । आर्यं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥ २५
यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः । अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश समा वने ॥ २६
धर्मात्मा तस्य तथ्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः । उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् २७
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम । न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८
उपधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः । युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम्॥२९

१ समीपस्थम् । २ प्रतिरोत्स्यामि । ३ रामम् । ४ आधिरूपेण न्यस्तम् । ५ प्रतिनिधिः ।

जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् । सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥ ३०
अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः । भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् । अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ।

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् । विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समवेता महर्षयः ॥ १
अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः । तौ भ्रातरौ महात्मानौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २
स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ । श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः । भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः सङ्गता वचः ॥ ४
कुलेजात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः । ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५
सदाऽनृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः । अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः । राजर्षयश्चैव तदा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७
ह्लादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनः । रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥ ८
त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया । कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९
राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततिम् । कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १०
रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे । पौरजानपदांश्चापि रक्तान्रञ्जयितुं तथा ॥ ११
ज्ञातयश्च हि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः । त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२
इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि । शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३
इत्युक्त्वा न्यपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा । भृशं संप्रार्थयामास राममेव प्रियंवदः ॥ १४
तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् । श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरं स्वयम् ॥ १५
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा[1] वैनयिकी[2] च या । भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः । सर्वकार्याणि संमन्त्र्य सुमहान्त्यपि कारय ॥ १७
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् । अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः १८
कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् । न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत्
एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् । तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २०
अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१
सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके ह्यवरुह्य च । प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२
स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् । चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥ २३
फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन । तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन्वै नगराद्बहिः ॥ २४
तव पादुकयोर्न्यस्तराज्यतन्त्रः परंतप । चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥
न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ २५
तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् । शत्रुघ्नं च परिष्वज्य भरतं चेदमब्रवीत् ॥ २६
मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति । मया च सीतया चैव शप्तोऽसि रघुसत्तम ॥ २७
इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८

१ सहजा । २ गुरुशिक्षातः प्राप्ता ।

स पादुके ते भरतः प्रतापवान्स्वलंकृते संपरिपूज्य धर्मवित् ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९
अथानुपूर्व्यात्प्रतिनन्द्य तं जनं गुरूंश्च मन्त्रिप्रकृतीस्तथानुजौ ।
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः स्थिरः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥ ३०
तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः ।
स त्वेव मातॄरभिवाद्य सर्वा रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ।

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा । आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः । अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा । प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३
पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च । प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४
अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा । आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५
स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् । अवतीर्य रथात्पादौ ववन्दे भरतस्तदा ॥ ६
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् । अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ॥ ७
एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता । प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ८
स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः । राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः । चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १०
एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११
एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते । अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरे तव ॥ १२
एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः । पादुके अधिरुह्यैते मम राज्याय वै ददौ ॥ १३
निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना । अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः । भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुवाच तम् ॥ १५
नैतच्चित्रं नरव्याघ्र शीलवृत्तवतां वर । यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्ने सृष्टमिवोदकम् ॥ १६
अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव । यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ १७
तमृषिं तु महात्मानमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः । आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ॥ १८
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः । भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९
यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः । पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २०
ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम् । ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शुभजलां नदीम् ॥ २१
तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहबान्धवः । शृङ्गिबेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२
शृङ्गिबेरपुराद्भूयस्त्वयोध्यां संददर्श ह ॥ २३
अयोध्यां च ततो दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम् । भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ २४
सारथे पश्य विध्वस्ता सायोध्या न प्रकाशते । निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वरा ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

---

१ उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके । २ आर्यं ज्येष्ठानुवर्तनरूपंश्रेयः । ३ सृष्टं धृतम् । ४ ईदृशसत्पुत्रलाभात्मृतोप्यमृतइव ।

जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् । सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥ ३०
अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः । भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् । अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम्॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्ड एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः।

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् । विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समवेता महर्षयः ॥ १
अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः । तौ भ्रातरौ महात्मानौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २
स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ । श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः । भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः सङ्गता वचः ॥ ४
कुलेजात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः । ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५
सदाऽनृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः । अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः॥ ६
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः । राजर्षयश्चैव तदा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७
ह्लादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनः । रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥ ८
त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया । कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९
राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततिम् । कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १०
रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे । पौरजानपदांश्चापि रक्तान्रञ्जयितुं तथा ॥ ११
ज्ञातयश्च हि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः । त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२
इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि । शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३
इत्युक्त्वा न्यपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा । भृशं संप्रार्थयामास राममेव प्रियंवदः ॥ १४
तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् । श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरं स्वयम् ॥ १५
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा[1] वैनयिकी[2] च या । भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि॥१६
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः । सर्वकार्याणि संमन्त्र्य सुमहान्त्यपि कारय॥१७
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् । अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः१८
कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् । न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत्
एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् । तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २०
अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१
सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके ह्यवरुह्य च । प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२
स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् । चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥ २३
फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन । तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन्वै नगराद्बहिः ॥ २४
तव पादुकयोर्न्यस्तराज्यतन्त्रः परंतप । चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥
न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ २५
तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् । शत्रुघ्नं च परिष्वज्य भरतं चेदमब्रवीत् ॥ २६
मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति । मया च सीतया चैव शप्तोऽसि रघुसत्तम ॥ २७
इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८

---

१ सहजा । २ गुरुशिक्षातः प्राप्ता ।

स पादुके ते भरतः प्रतापवान्स्वलंकृते संपरिपूज्य धर्मवित् ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९
अथानुपूर्व्यात्प्रतिनन्द्य तं जनं गुरूंश्च मन्त्रिप्रकृतीस्तथानुजौ ।
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः स्थिरः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥ ३०
तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः ।
स त्वेव मातॄरभिवाद्य सर्वा रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ।

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा । आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः । अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा । प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३
पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च । प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४
अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा । आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५
स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् । अवतीर्य रथात्पादौ ववन्दे भरतस्तदा ॥ ६
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् । अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ॥ ७
एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता । प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ८
स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः । राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः । चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १०
एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११
एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते । अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरे तव ॥ १२
एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः । पादुके अधिरुह्यैते मम राज्याय वै ददौ ॥ १३
निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना । अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः । भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुवाच तम् ॥ १५
नैतच्चित्रं नरव्याघ्र शीलवृत्तवतां वर । यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्ने सृष्टमिवोदकम् ॥ १६
अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव । यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ १७
तमृषिं तु महात्मानमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः । आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ॥ १८
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः । भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९
यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः । पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २०
ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम् । ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शुभजलां नदीम् ॥ २१
तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहबान्धवः । शृङ्गिबेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२
शृङ्गिबेरपुराद्भूयस्त्वयोध्यां संददर्श ह ॥ २३
अयोध्यां च ततो दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम् । भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ २४
सारथे पश्य विध्वस्ता सायोध्या न प्रकाशते । निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वरा ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

---

१ उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके । २ आर्यं ज्येष्ठानुवर्तनरूपंश्रेयः । ३ सृष्टं धृतम् । ४ ईदृशसत्पुत्रलाभात्मृतोप्यमृतइव ।

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः।

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान्प्रभुः। अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः॥ १
बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम्। तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव॥ २
राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम्। ग्रहेणाभ्युत्थितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम्॥३
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्मोत्तप्तविहंगमाम्। लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव॥ ४
विधूमामिव हेमाभामध्वराग्नेः समुत्थिताम्। हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गताम्॥५
विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम्। हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे॥ ६
सफेनां सस्वनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम्। प्रशान्तमारुतोद्धातां जलोर्मिमिव निःस्वनाम्॥७
त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः। सुत्याकाले विनिर्वृत्ते वेदिं गतरवामिव॥ ८
गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरन्तीं तृणं नवम्। गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम्॥ ९
प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः। वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव॥ १०
सहसा चलितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद्गताम्। संहृतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम्॥११
पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरनादिताम्। द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव॥ १२
संमूढनिगमां स्तब्धां संक्षिप्तविपणापणाम्। प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवाम्बुधरैर्वृताम्॥ १३
क्षीणपानोत्तमैर्भिन्नैः शरावैरभिसंवृताम्। हतशौण्डामिवाकाशे पानभूमिमसंस्कृताम्॥ १४
वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम्। उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव॥ १५
विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम्। भूमौ बाणैर्विनिष्कृत्तां पतितां ज्यामिवायुधात्॥ १६
सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिताम्। निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम्॥ १७
शुष्कतोयां महामत्स्यैः कूर्मैश्च बहुभिर्वृताम्। प्रभिन्नतटविस्तीर्णां वापीमिव हृतोत्पलाम्॥ १८
पुरुषस्याप्रहृष्टस्य प्रतिषिद्धानुलेपनाम्। संतप्तामिव शोकेन गात्रयष्टिमभूषणाम्॥ १९
प्रावृषि प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम्। प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव॥ २०
भरतस्तु रथस्थः सञ्श्रीमान्दशरथात्मजः। वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत्॥ २१
किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्छितो न निशम्यते। यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः॥२२
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्छितः। धूपितागरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः॥ २३
यानप्रवरघोषश्च स्निग्धश्च हयनिःस्वनः। प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिःस्वनः॥
नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते॥ २४
चन्दनागरुगन्धाश्च महार्हाश्च नवस्रजः। गते हि रामे तरुणाः संतप्ता नोपभुञ्जते॥ २५
बहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः। नोत्सवाः संप्रवर्तन्ते रामशोकार्दिते पुरे॥ २६
सह नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता। न हि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा॥ २७
कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः। जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः॥ २८
तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः। संपतद्भिरयोध्यायां नाभिभान्ति महापथाः॥ २९

---

१ चन्द्रस्य। २ स्फ्यादिभिर्यज्ञपात्रैः। ३ अभक्षयन्तीम्। ४ जनसंचाररहितमार्गा। ५ क्षीणमधूत्तमैः। ६ हतमद्यपजनाम्। ७ अनावृतप्रदेशे। ८ विदीर्णभूमितलाम्। ९ विपुलामिति। विततां अटनीद्वयव्याप्तां आरोपितामिति यावत्। युक्तपाशां युक्तरज्जुं तरस्विनां वीराणां बाणैः विनिष्कृत्तां छिन्नामिति यावत्। आयुधाद्धनुषः। १० अवरोपिताश्वभूषाम्। ११ वेगवद्वृष्टिसहिता। १२ अर्जुनी शुक्लपक्षसंबन्धिनी।

एवं बहुविधं जल्पन्विवेश वसतिं पितुः । तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ ३०

तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवोत्सृष्टमभास्करं दिनम् ।
निरीक्ष्य सर्वं तु विविक्तमात्मवान्मुमोच बाष्पं भरतः सुदुःखितः ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ।

ततो निक्षिप्य मातॄः स अयोध्यायां दृढव्रतः । भरतः शोकसंतप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽद्य वः । तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २
गतश्च हि दिवं राजा वनस्थश्च गुरुर्मम । रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ॥ ३
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः । अब्रुवन्मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४
सुभृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया । वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५
नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे । आर्यमार्गं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६
मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम् । अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७
प्रहृष्टवदनः सर्वा मातॄः समभिवाद्य सः । आरुरोह रथं श्रीमाञ्शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८
आरुह्य च रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ । ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९
अग्रतो गुरवस्तत्र वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः । प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतोऽभवत् ॥ १०
बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकुलम् । प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११
रथस्थः स हि धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः । नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके ॥ १२
ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः । अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमुवाच ह ॥ १३
एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासवत्स्वयम् । योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४
भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः । अब्रवीद्दुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ १५
छत्रं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ मतौ । आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६
भ्रात्रा हि मयि संन्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयम् । तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७
क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् । चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८
ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः । निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवृत्तिताम् ॥ १९
राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके । राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवामि च ॥ २०
अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने । प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥ २१
एवं तु विलपन्दीनो भरतः स महायशाः । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥ २२
स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः । नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २३
रामागमनमाकाङ्क्षन्भरतो भ्रातृवत्सलः । भ्रातुर्वचनकारी च प्रतिज्ञापारगस्तथा ॥ २४
पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा । सवालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ॥
भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ॥ २५
ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके । तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २६

तदा हि यत्कार्यमुपैति किंचिदुपायनं चोपहृतं महार्हम् ।
सपादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावत् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

---

१ सम्यक्निक्षिप्तद्रव्यवत् ।

षोडशोत्तरशततमः सर्गः।

प्रतिप्रयाते भरते वसन्रामस्तपोवने। लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम्॥ १
ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे। राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान्॥ २
नयनैर्भृकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः। अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः॥ ३
तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शङ्कितः। कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं ततः॥ ४
न कच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदं मयि। दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः॥ ५
प्रमादाच्चरितं कच्चित्किंचिन्नावरजस्य मे। लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपमिवात्मनः॥ ६
कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि। प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तं न वर्तते॥ ७
अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः। वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम्॥ ८
कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेस्तथा। चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः॥ ९
त्वन्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रति वर्तते। रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयन्ति मिथः कथाः॥ १०
रावणावरजः कश्चित्खरो नामेह राक्षसः। उत्पाट्य तापसान्सर्वाञ्जनस्थाननिकेतनान्॥ ११
धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः। अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते॥ १२
त्वं यदाप्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे। तदाप्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान्॥ १३
दर्शयन्ति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि। नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैर्विकृतदर्शनैः॥ १४
अप्रशस्तैरशुचिभिः संप्रयोज्य च तापसान्। प्रतिघ्नन्त्यपरान्क्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थिताः॥ १५
तेषु तेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च। रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः॥ १६
अपक्षिपन्ति स्रुग्भाण्डानग्नीन्सिञ्चन्ति वारिणा। कलशांश्च प्रमृद्नन्ति हवने समुपस्थिते॥ १७
तैर्दुरात्मभिरामृष्टानाश्रमान्प्रजिहासवः। गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽद्य माम्॥ १८
तत्पुरा राम शारीरामुपहिंसां तपस्विषु। दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम्॥ १९
बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम्। पुराणाश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः॥ २०
खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्तते। सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते॥ २१
सकलत्रस्य संदेहो नित्यं यत्तस्य राघव। समर्थस्यापि हि सतो वासो दुःखमिहाद्य ते॥ २२
इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम्। न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकम्॥ २३
अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम्। स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह॥ २४

रामः संसाध्य त्वृषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम्।
सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसंपेदे॥ २५

आश्रमं त्वृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न विजहौ स राघवः।
राघवं हि सततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरितधृतगुणाः॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११६॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः।

राघवस्त्वथ यातेषु तपस्विषु विचिन्तयन्। न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा॥ १
इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः। सा च मे स्मृतिरन्वेति तां नित्यमनुशोचतः॥ २

१ सभयं। २ आश्रमान्तरगमनाभिलाषम्। ३ हे भगवन् पूर्ववृत्तं मयि विकृतं न दृश्यते कच्चित्। ४ आत्मनो नानुरूपमिव किंचिच्चरितं ऋषिभिर्न दृष्टं कच्चित्। ५ सुदीर्घतपा इत्यर्थः। ६ पुरा प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते। ७ प्रस्थाप्य।

[१]स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः । हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३
तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः । प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः ॥ ४
सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशाः । तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५
स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् । सौमित्रिं च महाभागां सीतां च समसान्त्वयत् ६
पत्नीं च समनुप्राप्तां वृद्धामामन्त्र्य सत्कृताम् । सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७
अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् । प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ॥
रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ ८
दश वर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् । यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ॥ ९
उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलङ्कृता । दश वर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः ॥ १०
अनसूया व्रतैः स्नात्वा प्रत्यूहाश्च निवर्तिताः । देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमाणया ॥
[२]दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ ११
तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां यशस्विनीम् । अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ॥
अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता ॥ १२
एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः । सीतामुवाच धर्मज्ञामिदं वचनमुत्तमम् ॥ १३
राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् । श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १४
सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य हितैषिणः । तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १५
शिथिलां [३]वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम् । सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदली यथा ॥ १६
तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम् । अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत् ॥ १७
अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तामनिन्दिताम् । बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८
ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् । सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे १९
त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानमृद्धिं च भामिनि । [४]अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि २०
नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वाऽशुभः। यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः
दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः । स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २२
नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम् । सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपः कृतमिवाव्ययम् २३
न त्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः । [५]कामवक्तव्यहृदया [६]भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥ २४
प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि । अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ २५
त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः । स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा धर्मकृतस्तथा ॥ २६
तदेवमेनं त्वमनुव्रता सती पतिव्रतानां समयानुवर्तिनी ।
भवस्व भर्तुः सह धर्मचारिणी यशश्च धर्मं च ततः समाप्स्यसि ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ।

सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयाऽनसूयया । प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १
नैतदाश्चर्यमार्याया यन्मां त्वमनुभाषसे । विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिर्गुरुः ॥ २

१ सेनानिवेशेन । २ दशरात्रावधिकः कालः एकरात्रत्वेन कृत इत्यर्थः । ३ संजातवलिकाम् । ४ अवरुद्धं वने वस्तव्यमिति पित्रा नियुक्तम् । ५ कामाधीनहृदयाः । ६ भर्तॄणां नाथभूताः । भर्तृनियामिका इत्यर्थः ।

यद्यप्येष भवेद्भर्ता ममार्ये वृत्तवर्जितः । अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३
किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः । स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत्पितृवत्प्रियः ४
यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां महाबलः । तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५
सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः । मातृवद्वर्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६
आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् । समाहितं मे श्वश्र्वा च हृदये तद्धृतं महत् ॥ ७
पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसन्निधौ । अनुशिष्टा जनन्यास्मि वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥८
नवीकृतं च तत्सर्वं वाक्यैस्ते धर्मचारिणि । पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९
सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते । तथा वृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥१०
वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता । रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ ११
एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः । देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२
ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः । शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३
नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे । तत्संश्रित्य बलं सीते छन्दये त्वां शुचिस्मिते ॥ १४
उपपन्नं मनोज्ञं च वचनं तव मैथिलि । प्रीता चास्म्युचितं किं ते करवाणि ब्रवीहि मे ॥ १५
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया । कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमन्विताम् ॥ १६
सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराऽभवत् । सफलं च प्रहर्षं ते हन्त सीते करोम्यहम् ॥ १७
इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गरागं च वैदेहि महार्हं चानुलेपनम् ॥ १८
मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् । अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९
अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे । शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥२०
सा वस्त्रमङ्गरागं च भूषणानि स्रजस्तथा । मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१
प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी । श्लिष्टाञ्जलिपुटा तत्र समुपास्त तपोधनाम् ॥ २२
तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता । वचनं प्रष्टुमारेभे कथां कांचिदनुप्रियाम् ॥ २३
स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना । राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४
तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि । यथानुभूतं कार्त्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि २५
एवमुक्ता तु सा सीता तां ततो धर्मचारिणीम् । श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथां २६
मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् । क्षत्रधर्मे ह्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् २७
तस्य लाङ्गलहस्तस्य कर्षतः क्षेत्रमण्डलम् । अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता २८
स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः । पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गीं जनको विस्मितोऽभवत् ॥ २९
अनपत्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम् । ममेयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः ॥३०
अन्तरिक्षे च वागुक्ताऽप्रतिमाऽमानुषी किल । एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३१
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः । अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ३२
दत्ता चास्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणा । तया संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात् ३३
पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता । चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः ॥ ३४

---

१ द्वैधीभावरहितं यथा तथा । २ उपदिष्टम् । ३ अबाधितशोभम् । ४ मुष्टिविक्षेपतत्परः या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिरोषधीर्वपति इत्युक्तप्रकारेण ओषधिमुष्टिविकिरणतत्परः । ५ पतिसंयोगे सति सुलभं अन्यथा दुर्लभमित्यर्थः । पतिसंयोगं विना स्थातुमशक्ययौवनावस्थावदित्यर्थः ।

सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् । प्रधर्षणमवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३५
तां धर्षणामदूरस्थां दृष्ट्वा चात्मनि पार्थिवः । चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा ॥ ३६
अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छद्विचिन्तयन् । सदृशं चानुरूपं च महीपालः पतिं मम ३७
तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम् । स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धीमतः ३८
महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना । दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३९
असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् । तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ४०
तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना । समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ४१
इदं च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः । तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२
तच्च दृष्ट्वा धनुःश्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसन्निभम् । अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३
सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः । विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४४
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः । प्रोवाच पितरं तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४५
सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ । धनुर्दर्शय रामाय राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४६
इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् । निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य स वीर्यवान् ॥ ४७
ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवत् ॥ ४८
तेन पूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः । तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेरिव ॥ ४९
ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसंधिना । निश्चिता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५०
दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः । अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१
ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं नृपम् । मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५२
मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला प्रियदर्शना । भार्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयं ५३
एवं दत्तास्मि रामाय तदा तस्मिन्स्वयंवरे । अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् । पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् १
व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया । यथा स्वयंवरं वृत्तं तत्सर्वं हि श्रुतं मया ॥
रमेऽहं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि ॥ २
रविरस्तं गतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शिवाम् । दिवसं प्रतिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् ॥
संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ३
एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः । सहिता उपवर्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ४
ऋषीणामग्निहोत्रेषु हुतेषु विधिपूर्वकम् । कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ५
अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः । विप्रकृष्टेपि देशेऽस्मिन्न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ६
रजनीचरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः । तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ७
संप्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलङ्कृता । ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ८

---

१ उपोह्य समीपं प्रापयित्वा । २ वेद्यवतरणप्रदेशेषु ।

गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव। कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहं परितोषिता॥ ९
अलङ्कुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि। प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालङ्कारशोभिता॥ १०
सा तथा समलङ्कृत्य सीता सुरसुतोपमा। प्रणम्य शिरसा तस्यै रामं त्वभिमुखा ययौ॥ ११
तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतां वरः। राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च॥ १२
न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली। प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजम्॥ १३
प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः। मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम्॥ १४
ततस्तां शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननः। अर्चितस्तापसैः सिद्धैरुवास रघुनन्दनः॥ १५
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान्[1]। आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान्वनगोचरान्
तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः। वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम्॥ १७
रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव। वसन्त्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च[2] रुधिराशनाः॥ १८
उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं धर्मचारिणम्। अदन्त्यस्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव॥ १९
एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने। अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम्॥ २०
इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः।
वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम्॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां
श्रीमदयोध्याकाण्ड एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥ ११९॥

॥ इति श्रीमद्रामायणे अयोध्याकाण्डं संपूर्णम्॥

---

१ स्नात्वा कृतहोमान्। २ हिंस्रपशवः।

श्रीः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

आरण्यकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् । ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १
कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् । यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमण्डलम् ॥ २
शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा । मृगैर्बहुभिराकीर्णं पक्षिसङ्घैः समावृतम् ॥ ३
पूजितं च प्रनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः । विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैरजिनैः कुशैः ॥ ४
समिद्भिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम् । आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५
बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् । पुष्पैर्वन्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६
फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः । सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्वृतम् ॥ ७
पुण्यैश्च नियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः । तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥
ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ ८
स दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममण्डलम् । अभ्यगच्छन्महातेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः ॥ ९
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः । अभ्यगच्छंस्तथा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ १०
ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणः ॥ ११
लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम् । मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन्दृढव्रताः ॥ १२
रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् । ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १३
वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव । आश्चर्यभूतान्ददृशुः सर्वे ते वनचारिणः ॥ १४
अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रतम् । अतिथिं पर्णशालायां राघवं संन्यवेशयन् ॥ १५
ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः । आजह्रुस्ते महाभागाः सलिलं धर्मचारिणः ॥ १६
मूलं पुष्पं फलं वन्यमाश्रमं च महात्मनः । निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ततः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ १७
धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यस्त्वं महायशाः । पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः ॥ १८
इन्द्रस्येह चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव । राजा तस्माद्वरान्भोगान्भुङ्क्ते लोकनमस्कृतः ॥ १९
ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः । नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः ॥ २०
न्यस्तदण्डा वयं राजञ्जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । रक्षितव्यास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ २१
एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैर्वन्यैश्च राघवम् । अन्यैश्च विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २२
तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः । न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

---

१ सम्यक् संमृष्टाङ्गणम् । २ विज्यं विसृष्टमौर्वीकम् । ३ रूपस्य शरीरस्य संहननं अवयवसंस्थानविशेषम् । ४ रामस्येतिषष्ठी आर्षी । ५ चतुर्थांशः । ६ गर्भो यथा प्रयत्नेन परिपालनीयः तद्वद्वयमपि परिपालनीया इत्यर्थः । ७ न्यायानुगुणव्यापाराः ।

द्वितीयः सर्गः ।

कृतातिथ्योऽथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति । आमन्त्र्य स मुनीन्सर्वान्वनमेवान्वगाहत ॥ १
नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृकसेवितम् । ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २
निष्कूजनानाशकुनिझिल्लिकागणनादितम् । लक्ष्मणानुगतो रामो वनमध्यं ददर्श ह ॥ ३
सीतया सह काकुत्स्थस्तस्मिन्घोरमृगायुते । ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं महास्वनम् ॥ ४
गम्भीराक्षं महावक्त्रं विकटं विषमोदरम् । बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५
वसानं चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम् । त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ६
त्रीन्सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान्द्वौ वृकौ पृषतान्दश । सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥
अवसज्यायसे शूले विनदन्तं महास्वनम् ॥ ७
स रामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम् । अभ्यधावत संक्रुद्धः प्रजाः काल इवान्तकः ८
स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् । अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य ततोऽब्रवीत् ॥ ९
युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ । प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिधारिणौ ॥ १०
कथं तापसयोर्वां च वासः प्रमदया सह । अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ ॥ ११
अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः । चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ॥ १२
इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति । युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे ॥ १३
तस्यैवं ब्रुवतो धृष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ १४
श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा । सीता प्रावेपतोद्वेगात्प्रवाते कदली यथा ॥ १५
तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधाङ्कगतां शुभाम् । अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १६
पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसंभवाम् । मम भार्यां शुभाचारां विराधाङ्के प्रवेशिताम् ॥
अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ १७
यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत् । कैकेय्यास्तु सुसंपन्नं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण ॥ १८
या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥ १९
ययाहं सर्वभूतानां हितः प्रस्थापितो वनम् । अद्येदानीं सकामा सा या माता मम मध्यमा २०
परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे । पितुर्वियोगात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥ २१
इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुते । अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २२
अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः । मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे ॥ २३
शरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः । विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् ॥ २४
राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह । तं विराधे प्रमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २५
मम भुजबलवेगवेगितः पततु शरोऽस्य महान्महोरसि ।
व्यपनयतु तनोश्च जीवितं पततु ततः स महीं विघूर्णितः ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन्वनम् । आत्मानं पृच्छते ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ १
तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम् । पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २

१ विकटं विशालम् । २ प्रोतान्कृत्वा । ३ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणादिति भावः । ४ अस्मासु विषये यदभिप्रेतम् । ५ वरव्याजेन वृतम् । ६ मन्त्रनिरुद्धः सर्प इव । ७ संजातभ्रमणः । ८ आत्मानं युष्मत्स्वरूपं पृच्छते मह्यमिति शेषः । ब्रूतं लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् ।

क्षत्रियौ वृत्तसंपन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ । त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान् ३
तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् । हन्त वक्ष्यामि ते राजन्निबोध मम राघव ॥ ४
पुत्रः किल जयस्याहं मम माता शतह्रदा । विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ५
तपसा चापि मे प्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा । शस्त्रेणावध्यता लोकेऽछेद्याभेद्यत्वमेव च ॥ ६
उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम् । त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ॥ ७
तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः । राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ८
क्षुद्र धिक्त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम् । रणे संप्राप्स्यसे तिष्ठ न मे जीवन्गमिष्यसि॥९
ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सुनिशिताञ्शरान् । सुशीघ्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह १०
धनुषा ज्यागुणवता सप्त बाणान्मुमोच ह । रुक्मपुङ्खान्महावेगान्सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ ११
ते शरीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः । निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः॥१२
स विद्धो न्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः । अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १३
स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम् । प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्तानन इवान्तकः ॥ १४
अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः । विराधे राक्षसे तस्मिन्कालान्तकयमोपमे ॥ १५
स प्रहस्य महारौद्रः स्थित्वाऽजृम्भत राक्षसः । जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः१६
स्पर्शात्तु वरदानेन प्राणान्संरोध्य राक्षसः । विराधः शूलमुद्यम्य राघवावभ्यधावत ॥ १७
तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम् । द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः१८
तद्रामविशिखच्छिन्नं शूलं तस्य कराद्भुवि । पपाताशनिना छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ १९
तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पोपमौ शुभौ । तूर्णमापततस्तस्य तदा [2]प्रहरतां बलात् ॥ २०
स वध्यमानः सुभृशं बाहुभ्यां परिरभ्य तौ । अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत ॥२१
तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । वहत्वयमलं तावत्पथानेन तु राक्षसः ॥ २२
यथा चेच्छति सौमित्रे तथा वहतु राक्षसः । अयमेव हि नः पन्था येन याति निशाचरः॥२३
स तु स्वबलवीर्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः । बालाविव स्कन्धगतौ चकारातिबलौ ततः ॥ २४
तावारोप्य ततः स्कन्धं राघवौ रजनीचरः । विराधो निनदन्घोरं जगामाभिमुखो वनम् ॥ २५

वनं महामेघनिभं प्रविष्टो द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् ।
नानाविधैः पक्षिशतैर्विचित्रं [3]शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

ह्रियमाणौ तु तौ दृष्ट्वा वैदेही रामलक्ष्मणौ । उच्चैःस्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ॥ १
एष दाशरथी रामः सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः । रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सहलक्ष्मणः ॥ २
मां वृका भक्षयिष्यन्ति शार्दूला द्वीपिनस्तथा । मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम३
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४
तस्य रौद्रस्य सौमित्रिर्बाहुं सव्यं बभञ्ज ह । रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५
स भग्नबाहुः संविग्नो निपपाताशु राक्षसः । धरण्यां मेघसंकाशो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ६
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः सूदयन्तौ तु राक्षसम् । उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं [4]स्थण्डिले निष्पिपेषतुः७

१ गात्रविनाममकरोत् । २ प्राहरताम् । ३ शृगालैर्युतम् । ४ भूतले ।

स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्यां च परिक्षतः । निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार स राक्षसः ८
तं प्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम् । भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
तपसा पुरुषव्याघ्र राक्षसोऽयं न शक्यते । शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १०
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः । इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ ११
हतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र शक्रतुल्यबलेन वै । मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभः ॥ १२
कौसल्या सुप्रजा राम तात त्वं विदितो मया । वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशाः १३
अपि शापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन ह ॥ १४
प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः । यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥ १५
तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति । इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तं पुरानघ ॥
[1]अनुपस्थीयमानो मां संक्रुद्धो व्याजहार ह ॥ १६
तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात्सुदारुणात् । भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु परंतप ॥ १७
इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान् ॥ १८
अध्यर्धयोजने तात महर्षिः सूर्यसन्निभः । तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयो विधास्यति ॥ १९
[2]अवटे चापि मां राम प्रक्षिप्य कुशली व्रज । रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ॥
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥ २०
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः । बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः ॥ २१
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ २२
कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण । वनेऽस्मिन्सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २३
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति । तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् २४
ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमम् । अखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २५
तं मुक्तकण्ठं निष्पिष्य शङ्कुकर्णं महास्वनम् । विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदन्तं भैरवस्वनम् ॥ २६

तमाहवे निर्जितमाशुविक्रमौ स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ ।
मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नदन्तमुत्क्षिप्य बिले तु राक्षसम् ॥ २७
अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ शितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ ।
[4]समर्थ्य चात्यर्थविशारदावुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ २८
स्वयं विराधेन हि मृत्युरात्मनः प्रसह्य रामेण वधार्थमीप्सितः ।
निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ २९
तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने ।
बिलं च रामेण बलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३०
प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्याः प्रदरे निहत्य तौ ।
ननन्दतुर्वीतभयौ महावने शिलाभिरन्तर्दधतुश्च राक्षसम् ॥ ३१
ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकार्मुकौ निहत्य रक्षः परिगृह्य मैथिलीम् ।
विजह्रतुस्तौ मुदितौ महावने दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

१ अपरिगर्हीयाम् । २ अवसरे मया असेव्यमानः । ३ श्वभ्रे । ४ अयमेवास्य वधोपाय इति निश्चित्य ।

पञ्चमः सर्गः ।

हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने । ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् ॥
अब्रवील्लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १
कष्टं वनमिदं दुर्गं न च स्म वनगोचराः । अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम् ॥ २
आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोऽभिजगाम ह । तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ ३
समीपे शरभङ्गस्य ददर्श महदद्भुतम् । विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरोपमम् ॥ ४
अवरुह्य रथोत्सङ्गात्सकाशे विबुधानुगम् । असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ॥ ५
सुप्रभाभरणं देवं विरजोम्बरधारिणम् । तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ ६
हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् । ददर्शादूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ॥ ७
पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभम् । अपश्यद्विमलं छत्रं चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ ८
चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदण्डे महाधने । गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ॥ ९
गन्धर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः । अन्तरिक्षगतं देवं वाग्भिरग्र्याभिरीडिरे ॥ १०
सह संभाषमाणे तु शरभङ्गेण वासवे । दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११
रामोऽथ रथमुद्दिश्य लक्ष्मणाय प्रदर्शयन् ॥ १२
अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण । प्रतपन्तमिवादित्यमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ १३
ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः । अन्तरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो ध्रुवम् ॥ १४
इमे च पुरुषव्याघ्रा ये तिष्ठन्त्यभितो रथम् । शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः॥ १५
विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः । शोणांशुवसनाः[1] सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ १६
उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः । रूपं बिभ्रति सौमित्रे पञ्चविंशतिवार्षिकम् ॥ १७
एतद्धि किल देवानां वयो भवति नित्यदा । यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः ॥ १८
इहैव सह वैदेह्या मुहूर्तं तिष्ठ लक्ष्मण । यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान्रथे ॥ १९
तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति । अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ २०
ततः समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः । शरभङ्गमनुप्राप्य विविक्ते[2] इदमब्रवीत् ॥ २१
इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते । निष्ठां नयतु[3] तावत्तु ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २२
जितवन्तं[4] कृतार्थं च द्रष्टाहमचिरादिमम् । कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महदन्यैः सुदुष्करम् ॥
निष्पादयित्वा तत्कर्म ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २३
इति वज्री तमामन्त्र्य मानयित्वा च तापसम् । रथेन हरियुक्तेन ययौ दिवमरिंदमः ॥ २४
प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवः सपरिच्छदम् । अग्निहोत्रमुपासीनं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५
तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः । निषेदुः समनुज्ञाता लब्धवासा निमन्त्रिताः॥ २६
ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत्स राघवः । शरभङ्गश्च तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत् ॥ २७
मामेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति । जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २८
अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः । ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम् ॥ २९
त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना । समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं देवसेवितम् ॥ ३०
अक्षया नरशार्दूल मया लोका जिताः शुभाः । ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ॥ ३१

१ रक्तकान्तियुक्तवस्त्राः । २ रहसि । ३ स्वप्रतिज्ञां निर्वर्तयतु । ४ रावणं जितवन्तम् ।

एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः । ऋषिणा शरभङ्गेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२
अहमेवाहरिष्यामि सर्वलोकान्महामुने । आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ ३३
राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै । शरभङ्गो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४
इह राम महातेजाः सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः । वसत्यरण्ये धर्मात्मा स ते श्रेयो विधास्यति ॥ ३५
सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं शुचौ देशे तपस्विनम् । रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥३६
इमां मन्दाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनुव्रज । नदीं पुष्पोडुपवहां तत्र तत्र गमिष्यसि ॥ ३७
एष पन्था नरव्याघ्र मुहूर्तं पश्य तात माम् । यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः॥३८
ततोऽग्निं सुसमाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवित् । शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् ॥ ३९
तस्य रोमाणि केशांश्च ददाहाग्निर्महात्मनः।जीर्णां त्वचं तथास्थीनि यच्च मांसं सशोणितम्॥४०
रामस्तु विस्मितो भ्रात्रा भार्यया च सहात्मवान् ॥ ४१
स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत । उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभङ्गो व्यरोचत ॥ ४२
स लोकानाहिताग्नीनामृषीणां च महा[illegible]नाम् । देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत॥४३
स पुण्यकर्मा भवने द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह ।
पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननन्द सुस्वागतमित्युवाच ह ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

शरभङ्गे दिवं याते मुनिसङ्घाः समागताः । अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् ॥ १
वैखानसा वालखिल्याः संप्रक्षाला मरीचिपाः । अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च धार्मिकाः॥ २
दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे । गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवाभ्रावकाशकाः ॥ ३
मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथापरे । आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४
व्रतोपवासिनो दान्तास्तथार्द्रपटवाससः । सजपाश्च तपोनित्यास्तथा पञ्चतपोन्विताः ॥ ५
सर्वे ब्राह्मया श्रिया जुष्टा दृढयोगाः समाहिताः । शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६
अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम् । ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसङ्घाः समाहिताः॥ ७
त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथ । प्रधानश्चासि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८
विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च । पितृभक्तिश्च सत्यं च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९
त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् । अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षन्तुमर्हसि ॥१०
अधर्मस्तु महांस्तात भवेत्तस्य महीपतेः । यो हरेद्बलिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत् ॥ ११
युञ्जानः स्वानिव प्राणान्प्राणैरिष्टान्सुतानिव । नित्ययुक्तः सदा रक्षन्सर्वान्विषयवासिनः॥ १२
प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्तिं स बहुवार्षिकीम् । ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र चापि महीयते॥१३
यत्करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः । तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४
सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान् । त्वन्नाथोऽनाथवद्राम राक्षसैर्वध्यते भृशम् ॥ १५
एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम् । हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने ॥ १६
पम्पानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि । चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ १७

---

१ स्वीकरिष्याम्येव । २ टाबार्षः । प्रतिस्रोतसं कृत्वा । नद्यां पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चिमाभिमुखतया गमने प्रतिस्रोतस्त्वं भवति ।

एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् । क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८
ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः । परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९
परा त्वत्तो गतिर्वीर पृथिव्यां नोपपद्यते । परिपालय नः सर्वान्राक्षसेभ्यो नृपात्मज ॥ २०
एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम् । इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः ॥ २१
नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञप्तोऽहं तपस्विनाम् । केवलेनात्मकार्येण प्रवेष्टव्यं मया वनम् ॥ २२
विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भवतामिमम् । पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ॥ २३
भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽहं यदृच्छया । तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥ २४
तपस्विनां रणे शत्रून्हन्तुमिच्छामि राक्षसान् । पश्यन्तु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५

दत्त्वाऽभयं चापि तपोधनानां धर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन ।
तपोधनैश्चापि सभाज्यवृत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः । सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः ॥ १
स गत्वाऽदूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः । ददर्श विपुलं शैलं महामेघमिवोन्नतम् ॥ २
ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ संततं विविधैर्द्रुमैः । काननं तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ ॥ ३
प्रविष्टस्तु वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमम् । ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४
तत्र तापसमासीनं मलपङ्कजटाधरम् । रामः सुतीक्ष्णं विधिवत्तपोवृद्धमभाषत ॥ ५
रामोऽहमस्मि भगवन्भवन्तं द्रष्टुमागतः । त्वं माभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ॥ ६
स निरीक्ष्य ततो वीरं रामं धर्मभृतां वरम् । समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
स्वागतं खलु ते वीर राम धर्मभृतां वर । आश्रमोऽयं त्वयाक्रान्तः सनाथ इव सांप्रतम् ॥ ८
प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेऽहं महायशः । देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ९
चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोऽसि मे श्रुतः । इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः ॥ १०
उपागम्य च मां देवो महादेवः सुरेश्वरः । सर्वाँल्लोकाञ्जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११
तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया । मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः ॥ १२
तमुग्रतपसा युक्तं महर्षिं सत्यवादिनम् । प्रत्युवाचात्मवान्रामो ब्रह्माणमिव काश्यपः ॥ १३
अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान्महामुने । आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ १४
भवान्सर्वत्र कुशलः सर्वभूतहिते रतः । आख्यातः शरभङ्गेण गौतमेन महात्मना ॥ १५
एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महताप्लुतः ॥ १६
अयमेवाश्रमो राम गुणवान्रम्यतामिह । ऋषिसङ्घानुचरितः सदा मूलफलान्वितः ॥ १७
इममाश्रममागम्य मृगसङ्घा महायशः । अटित्वा प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाऽकुतोभयाः ॥
नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै ॥ १८
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः । उवाच वचनं धीरो विकृष्य सशरं धनुः ॥ १९
तानहं सुमहाभाग मृगसङ्घान्समागतान् । हन्यां निशितधारेण शरेणाशनिवर्चसा ॥ २०

---

१ अभिवादयन्तं मां प्रत्यभिवादनं कुरु । २ सनाथ एव । ३ चित्रकूटागमनमारभ्य । ४ समाधिभङ्गं जनयित्वा ।

भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात्कृच्छ्रतरं ततः । एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरं तु न समर्थये ॥ २१
तमेवमुक्त्वा वरदं रामः संध्यामुपागमत् ॥ २२
अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वासमकल्पयत् । सुतीक्ष्णस्याश्रमे रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च २३

ततः शुभं तापसभोज्यमन्नं स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् ।
ताभ्यां सुसत्कृत्य ददौ महात्मा संध्यानिवृत्तौ रजनीमवेक्ष्य ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

रामस्तु सहसौमित्रिः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः । परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुध्यत ॥ १
उत्थाय तु यथाकालं राघवः सह सीतया । उपास्पृशत्सुशीतेन जलेनोत्पलगन्धिना ॥ २
अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ । काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३
उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः । सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४
सुखोषिताः स्म भगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः । आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयन्ति नः॥५
त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममण्डलम् । ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ६
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः । धर्मनित्यैस्तपोदान्तैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७
अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नाति विराजते । अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८
तावदिच्छामहे गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः । ववन्दे सह सौमित्रिः सीतया सह राघवः॥ ९
तौ संस्पृशन्तौ चरणावुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः । गाढमालिङ्ग्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
अरिष्टं गच्छ पन्थानं राम सौमित्रिणा सह । सीतया चानया सार्धं छाययेवानुवृत्तया ॥ ११
पश्याश्रमपदं रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम् । एषां तपस्विनां वीर तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२
सुप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च । प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १३
फुल्लपङ्कजषण्डानि प्रसन्नसलिलानि च । कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च ॥ १४
द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च । रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५
गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु । आगन्तव्यं त्वया तात पुनरेवाश्रमं मम ॥ १६
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः । प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७
ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा । ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः १८
आबध्य च शुभे तूणी चापौ चादाय सस्वनौ । निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ १९
श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ दीप्यमानौ स्वतेजसा । प्रस्थितौ धृतचापौ तौ सीतया सह राघवौ ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् । हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
अयं धर्मः सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् । निवृत्तेन तु शक्योऽयं व्यसनात्कामजादिह ॥ २
त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्त्युत । मिथ्या वाक्यं परमकं तस्माद्गुरुतरावुभौ ॥
परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता ॥ ३

१ अभिभूयेत । २ रजनीभक्ष्यानुसारम् । ३ स्नातवान् । ४ यथाकालप्राप्तम् । ५ उद्यन्तम् । ६ सूर्यः अविषह्यातपः असह्यातपः सन् यावन्नातिविराजते नात्यन्तमुद्गच्छति कथमिव अमार्गेणान्यायेनागतां लक्ष्मीम् ऐश्वर्यं प्राप्य अन्वयवर्जितः साधुसमागमवर्जितो दुष्प्रभुरिवाविषह्यातप इत्यन्वयः । तावदिच्छामहे गन्तुमित्यनेन रावणवधत्वरा व्यज्यते । अतो न हीनोपमादोषोपि।

मिथ्या वाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव । कुतोऽभिलाषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम्॥४
तव नास्ति मनुष्येन्द्र न चाभूत्ते कदाचन । मनस्यपि तथा राम न चैतद्विद्यते क्वचित् ॥ ५
स्वदारनिरतस्त्वं च नित्यमेव नृपात्मज । धर्मिष्ठः सत्यसन्धश्च पितुर्निर्देशकारकः ॥ ६
सत्यसन्ध महाभाग श्रीमँल्लक्ष्मणपूर्वज । त्वयि सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७
तच्च सर्वं महाबाहो शक्यं धर्तुं जितेन्द्रियैः । तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शन ॥ ८
तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् । निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९
प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनाम् । ऋषीणां रक्षणार्थाय वधः संयति रक्षसाम्॥ १०
एतन्निमित्तं च वनं दण्डका इति विश्रुतम् । प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११
ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः । त्वद्वृत्तं चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितं १२
नहि मे रोचते वीर गमनं दण्डकान्प्रति । कारणं तत्र वक्ष्यामि वदन्त्याः श्रूयतां मम ॥ १३
त्वं हि बाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं गतः । दृष्ट्वा वनचरान्सर्वान्कच्चित्कुर्याः शरव्ययम्॥१४
क्षत्रियाणां च हि धनुर्हुताशस्येन्धनानि च । समीपतः स्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५
पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक् शुचिः । कस्मिंश्चिदभवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६
तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रः शचीपतिः । खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृत् ॥ १७
तस्मिंस्तदाश्रमपदे निशितः खड्ग उत्तमः । स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८
स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः । वने तं विचरत्येव रक्षन्प्रत्ययमात्मनः ॥ १९
यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च । न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः॥ २०
नित्यं शस्त्रं परिवहन्क्रमेण स तपोधनः । चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम्२१
ततः स रौद्रेऽभिरतः प्रमत्तो धर्मकर्शितः । तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२
एवमेतत्पुरा वृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ॥ २३
अग्निसंयोगवद्धेतुः शस्त्रसंयोग उच्यते । स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ २४
न कथंचन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया । बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राक्षसान्दण्डकाश्रितान् ॥
अपराधं विना हन्तुं लोकान्वीर न कामये ॥ २५
क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु निरतात्मनाम् । धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६
क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च । व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम्॥ २७
तदार्य कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् । पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्मं चरिष्यसि ॥ २८
अक्षया तु भवेत्प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयोर्मम । यदि राज्यं परित्यज्य भवेस्त्वं निरतो मुनिः ॥ २९
धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् । धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३०
आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्शयित्वा प्रयत्नतः । प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभ्यते सुखम् ॥ ३१
नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपोवने । सर्वं हि विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः॥३२

स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे धर्मं च वक्तुं तव कः समर्थः ।
विचार्य बुद्ध्या तु सहानुजेन यद्रोचते तत्कुरु मा चिरेण ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

---

१ निर्वैरं यथातथा पामरैः यत् क्रियते तत् । २ विश्वासस्थापितं वस्तु । ३ अग्निसंयोगो यथा वस्तुनो विकारहेतुः । ४ रौद्री बुद्धिः । ५ परस्परविरुद्धम् । ६ तपोवनधर्मः ।

दशमः सर्गः।

वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया। श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ मैथिलीम्॥ १
हितमुक्तं त्वया देवि स्निग्धया सदृशं वचः। कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे॥ २
किंतु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः। क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति॥ ३
मां सीते स्वयमागम्य शरण्याः शरणं गताः। ते चार्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः॥ ४
वसन्तो धर्मनिरता वने मूलफलाशनाः। न लभन्ते सुखं भीता राक्षसैः क्रूरकर्मभिः॥ ५
काले काले च निरता नियमैर्विविधैर्वने। भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः॥ ६
ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः। अस्मानभ्यवपद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः॥ ७
मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतम्। कृत्वा चरणशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतम्॥ ८
प्रसीदन्तु भवन्तो मे ह्रीरेषा हि ममातुला। यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः॥
किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसंनिधौ ९॥ सर्वैरेतैः समागम्य वागियं समुदाहृता॥१०
राक्षसैर्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः। अर्दिताः स्म दृढं राम भवान्नस्तत्र रक्षतु॥ ११
होमकालेषु संप्राप्ताः पर्वकालेषु चानघ। धर्षयन्ति सुदुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः॥ १२
राक्षसैर्धर्षितानां च तापसानां तपस्विनाम्। गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः॥ १३
कामं तपःप्रभावेन शक्ता हन्तुं निशाचरान्। चिरार्जितं तु नेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम्१४
बहुविघ्नं तपो नित्यं दुश्चरं चैव राघव। तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः॥ १५
तदर्द्यमानान्रक्षोभिर्दण्डकारण्यवासिभिः। रक्ष नस्त्वं सह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने॥ १६
मया चैतद्वचः श्रुत्वा कार्त्स्न्येन परिपालनम्। ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे॥१७
संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम्। मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा१८
अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणां। नतु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः१९
तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम्। अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय तु किं पुनः॥ २०
मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वयाऽनघे। परितुष्टोऽस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोऽनुशिष्यते॥ २१
सदृशं चानुरूपं च कुलस्य तव चात्मनः। सधर्मचारिणी मे त्वं प्राणेभ्योऽपि गरीयसी॥ २२

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम्।
रामो धनुष्मान्सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे दशमः सर्गः॥ १०॥

एकादशः सर्गः।

अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुमध्यमा। पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह॥ १
तौ पश्यमानौ विविधाञ्शैलप्रस्थान्वनानि च। नदीश्च विविधा रम्या जग्मतुः सीतया सह २
सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः। सरांसि च सपद्मानि युक्तानि जलजैः खगैः॥ ३
यूथबद्धांश्च पृषतान्मदोन्मत्तान्विषाणिनः। महिषांश्च वराहांश्च नागांश्च द्रुमवैरिणः॥ ४
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे। ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम्॥ ५
पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलङ्कृतम्। सारसैर्हंसकादम्बैः संकुलं जलचारिभिः॥ ६

---

१ प्रख्यापयन्त्या। २ अभ्यवपद्य अनुगृहाण। ३ अभिगन्तव्यैः। ४ समानधर्मचारिणी।

प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन्सरसि शुश्रुवे । गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ॥ ७
ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ८
इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने । कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ॥ ९
वक्तव्यं यदि चेद्विप्र नातिगुह्यमपि प्रभो ॥ १०
तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा । प्रभवं सरसः कृत्स्नमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ११
इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम्[1] । निर्मितं तपसा राम मुनिना माण्डकर्णिना ॥ १२
स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः । दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाश्रयः ॥ १३
ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः । अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १४
अस्माकं कस्यचित्स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः । इति संविग्नमनसः सर्वे ते त्रिदिवौकसः ॥ १५
तत्र कर्तुं तपोविघ्नं देवैः सर्वैर्नियोजिताः । प्रधानाऽप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः[2] ॥ १६
अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः । नीतो मदनवश्यत्वं सुराणां कार्यसिद्धये ॥ १७
ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः । तटाके निर्मितं तासामस्मिन्नन्तर्हितं गृहम् ॥ १८
तथैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम् । रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १९
तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः । श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ २०
आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः । राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः ॥ २१
एवं कथयमानस्य ददर्शाश्रममण्डलम् । कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २२
प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः । उवास मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महायशाः ॥ २३
तथा तस्मिन्स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डले । उषित्वा तु सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः २४
जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् । येषामुषितवान्पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित् ॥ २५
क्वचित्परिदशान्मासानेकं संवत्सरं क्वचित् । क्वचिच्च चतुरो मासान्पञ्चषट् चापरान्क्वचित्[3] २६
अपरत्राधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचित् । त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखम् ॥ २७
तथा संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै । रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥ २८
परिवृत्य[4] च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया । सुतीक्ष्णस्याश्रमं श्रीमान्पुनरेवाजगाम ह ॥ २९
स तमाश्रममासाद्य मुनिभिः प्रतिपूजितः । तत्रापि न्यवसद्रामः किंचित्कालमरिंदमः ॥ ३०
अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचित्तं महामुनिम् । उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ३१
अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः । वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ ३२
नतु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया । कुत्राश्रममिदं पुण्यं महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ ३३
प्रसादात्तत्रभवतः सानुजः सह सीतया । अगस्त्यमभिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ ३४
मनोरथो महानेष हृदि मे परिवर्तते । यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम् ॥ ३५
इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः । सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजं ॥ ३६
अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् । अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ॥ ३७
दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन्स्वयमेव ब्रवीषि माम् । अहमाख्यामि ते वत्स यत्रागस्त्यो महामुनिः
योजनान्याश्रमादस्मात्तथा चत्वारि वै ततः । दक्षिणेन महाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३९

---

१ सर्वकालोदकपूर्ताद्विगुणं । सर्वकाले अक्षुष्यद्वा । २ विद्युत इव तरलचेतसः । ३ अपरान्षड्भ्योन्यान्सप्तमासानित्यर्थः ।
४ परिक्रम्य ।

स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते । बहुपुष्पफले रम्ये नानाशकुनिनादिते ॥ ४०
पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाः शिवाः । हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः॥ ४१
तत्रैकां रजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम् । दक्षिणां दिशमास्थाय वनषण्डस्य पार्श्वतः ४२
तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् । रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ॥ ४३
रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च सह त्वया । स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंकुलः ॥ ४४
यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम् । अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महायशः ॥४५
इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च। प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सीतया सह४६
पश्यन्वनानि रम्याणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् । सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगाः ॥ ४७
सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् । इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४८
एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः । अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४९
यथा हि मे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः । सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ५०
पिप्पलीनां च पक्वानां वनादस्मादुपागतः । गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥५१
तत्र तत्र च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः । लूनाश्च पथि दृश्यन्ते दर्भा वैडूर्यवर्चसः॥५२
एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् । पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ५३
विविक्तेषु च तीर्थेषु कृतस्नाना द्विजातयः । पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमार्जितैः ॥ ५४
तत्सुतीक्ष्णस्य वचनं यथा सौम्य मया श्रुतम् । अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ५५
निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया । यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक्शरण्या पुण्यकर्मणा५६
इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः । भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ॥ ५७
धारयन्ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं[1] वदन् । आमन्त्रयति विप्रान्स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः५८
भ्रातरं संस्कृतं[2] कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम् । तान्द्विजान्भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ॥ ५९
ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोऽब्रवीत् । वातापे निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन्॥ ६०
ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् । भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ६१
ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः । विनाशितानि संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ६२
अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा । अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ॥ ६३
ततः संपन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तोदकं ततः । भ्रातरं निष्क्रमस्वेति चेल्वलः सोऽभ्यभाषत६४
स तं तथा भाषमाणं भ्रातरं विप्रघातिनम् । अब्रवीत्प्रहसन्धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ६५
कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः । भ्रातुस्ते मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६६
अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रयम् । प्रधर्षयितुमारेभे[3] मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६७
सोऽभिद्रवन्मुनिश्रेष्ठं मुनिना दीप्ततेजसा । चक्षुषाऽनलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः ॥ ६८
तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः । विप्रानुकम्पया येन कर्मेदं दुष्करं कृतम् ॥ ६९
एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह । रामस्यास्तं गतः सूर्यः सन्ध्याकालोऽभ्यवर्तत॥७०
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि । प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं सोऽभ्यवादयत्॥७१
सम्यक्प्रतिगृहीतश्च मुनिना तेन राघवः । न्यवसत्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥ ७२
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां विमले सूर्यमण्डले । भ्रातरं तमगस्त्यस्य ह्यामन्त्रयत राघवः ॥ ७३

१ व्याकरणसंस्कारवतीं वाचम् । २ श्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतम् । ३ हिंसितुम् ।

अभिवादये त्वां भगवन्सुखमध्युषितो निशाम् । आमन्त्रये त्वां गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजं ७४
गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः । यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७५
निवारान्पनसांस्तालांस्तिमिशान्वञ्जुलान्धवान् । चिरिबिल्वान्मधूकांश्च बिल्वानपि च तिन्दुकान्
पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिरनुवेष्टितान् । ददर्श रामः शतशस्तत्र कान्तारपादपान् ॥ ७७
हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् । मत्तैः शकुनिसङ्घैश्च शतशश्च प्रणादितान् ॥ ७८
ततोऽब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः । पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७९
स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा शान्तमृगद्विजाः । आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ८०
अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा । आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ८१
प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः । प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनिनादितः ॥ ८२
[निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया । दक्षिणा दिक्कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा १]
तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः । दिगियं दक्षिणा त्रासाद्दृश्यते नोपभुज्यते ॥ ८३
यदाप्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा । तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८४
नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक्प्रदक्षिणा । प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥ ८५
मार्गं निरोद्धुं निरतो भास्करस्याचलोत्तमः । निदेशं पालयन्यस्य विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ ८६
अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः । अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान्विनीतजनसेवितः ॥ ८७
एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्यरतः सताम् । अस्मानभिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८८
आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिम् । शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो ॥ ८९
अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते ॥ ९०
नात्र जीवेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः । नृशंसः कामवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ९१
अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः सह । वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९२
अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसन्निभैः । त्यक्तदेहा नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ॥ ९३
यक्षत्वममरत्वं च राज्यानि विविधानि च । अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥ ९४
आगताः स्माश्रमपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः । निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सीतया सह ॥ ९५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः । अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली । रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया ॥ २
लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः । अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३
ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् । द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः । तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ॥ ५
स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् । कृताञ्जलिरुवाचेदं रामागमनमञ्जसा ॥
यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योऽगस्त्यस्य संमतः ॥ ६
पुत्रौ दशरथस्येमौ रामो लक्ष्मण एव च । प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ॥ ७
द्रष्टुं भवन्तमायातौ शुश्रूषार्थमरिंदमौ । यदत्रानन्तरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८

१ मृषावादाद्यनर्हः ।

ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् । वैदेहीं च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः । मनसा काङ्क्षितं ह्यस्य मयाप्यगमनं प्रति ॥ १०
गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः । प्रवेश्यतां समीपं मे किं चासौ न प्रवेशितः ११
एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना । अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः ॥ १२
ततो निष्क्रम्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् । क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयं १३
ततो गत्वाऽऽश्रमद्वारं शिष्येण सह लक्ष्मणः । दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजां १४
तं शिष्यः प्रश्रितो वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् । प्रावेशयद्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम् ॥ १५
प्रविवेश ततो रामः सीतया सह लक्ष्मणः । प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् ॥ १६
स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च। विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः १७
सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च । धातुर्विधातुः स्थाने च वायोः स्थानं तथैव च॥ १८
नागराजस्य च स्थानमनन्तस्य महात्मनः । स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च ॥ १९
स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः । कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ॥ २०
ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् । तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २१
अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् । एष लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २२
औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिमम् ॥ २३
एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम् । जग्राह परमप्रीतस्तस्य पादौ परंतपः ॥ २४
अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृताञ्जलिः । सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः २५
प्रतिजग्राह काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः। कुशलप्रश्नमुक्त्वा च ह्यास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २६
अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन्प्रतिपूज्य च । वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ २७
प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः । उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥ २८
अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथिं प्रतिपूजयेत् । अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् ॥
दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् ॥ २९
राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः। पूजनीयश्च मान्यश्च भवान्प्राप्तः प्रियातिथिः ॥ ३०
एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् । पूजयित्वा यथाकामं पुनरेव ततोऽब्रवीत् ॥ ३१
इदं दिव्यं महच्चापं हेमरत्नविभूषितम् ३२ ॥ वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३३
अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः । दत्तौ मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३४
संपूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः । महारजतकोशोऽयमसिर्हेमविभूषितः ॥ ३५
अनेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महासुरान् । आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम्॥ ३६
तद्धनुस्तौ च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद । जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३७
एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् । दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

राम प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण । अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया॥ १
अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरश्रमः । व्यक्तमुत्कण्ठते चापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २

---

१ कुतो विलम्बित इत्यर्थः । २ सुवर्णमयकोशः । ३ युद्धे । ४ विश्रान्तिमभिलषति ।

एषा हि सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता । प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३
यथैषा रमते राम इह सीता तथा कुरु । दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामनुगच्छती ॥ ४
एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनन्दन । समस्थमनुरञ्जन्ति विषमस्थं त्यजन्ति च ॥ ५
शतह्रदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा । गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः॥६
इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता । श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवी ह्यरुन्धती॥ ७
अलङ्कृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह । वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिंदम ॥ ८
एवमुक्तः स मुनिना राघवः संयताञ्जलिः । उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः । गुणैः सभ्रातृभार्यस्य वरदः परितुष्यति ॥ १०
किंतु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् । यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११
ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य तद्वचः । ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मात्मा धीरो धीरतरं वचः ॥ १२
इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः । देशो बहुमृगः श्रीमान्पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ १३
तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह । रंस्यसे त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४
कालोऽयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव राघव । समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥ १५
तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राज्ये निवत्स्यसि । धन्यस्ते जनको राम स राजा रघुनन्दन ॥
यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥ १६
विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम सर्वस्तवानघ । तपसश्च प्रभावेन स्नेहाद्दशरथस्य च ॥ १७
हृदयस्थश्च ते छन्दो विज्ञातस्तपसा मया । इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने ॥ १८
अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पञ्चवटीमिति ॥ १९
स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते । स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ॥ २०
गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते । प्राज्यमूलफलश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥
विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ २१
भवानपि सदारश्च शक्तश्च परिरक्षणे । अपि चात्र वसन्राम तापसान्पालयिष्यसि ॥ २२
एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महद्वनम् । उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमभिगच्छता ॥ २३
ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः । ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥ २४
अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह । सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ २५
तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ । तदाश्रमात्पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया ॥ २६

गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ विषक्ततूणौ समरेष्वकातरौ ।
यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः । आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १
तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वटस्थं रामलक्ष्मणौ । मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २
स तौ मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव । उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः॥ ३

१ अनुगच्छती अनुगच्छन्ती । २ विद्युताम् । ३ खरादिवधसंकल्पः । ४ एकाग्रौ । ५ पक्षिमिति छान्दसं रूपम् ।

स तं पितृसखं बुद्ध्वा पूजयामास राघवः । स तस्य कुलमव्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४
रामस्य वचनं श्रुत्वा सर्वभूतसमुद्भवम् । आचचक्षे द्विजस्तस्मै कुलमात्मानमेव च ॥ ५
पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् । तान्मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव ॥ ६
कर्दमः प्रथमस्तेषां विकृतस्तदनन्तरः । शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७
स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबलः । पुलस्त्यश्चाङ्गिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८
दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव । काश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९
प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुतम् । षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः ॥ १०
काश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः । अदितिं च दितिं चैव दनुमप्यथ कालिकाम् ॥
ताम्रां क्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि ॥ ११

तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः काश्यपः पुनरब्रवीत् । पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन्वै जनयिष्यथ मत्समान् १२
अदितिस्तन्मना राम दितिश्च मनुजर्षभ । कालिका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् ॥ १३
अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम । आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ च परंतप ॥ १४
दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्दैत्यांस्तात यशस्विनः । तेषामियं वसुमती पुरासीत्सवनार्णवा ॥ १५
दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम । नरकं कालकं चैव कालिकापि व्यजायत ॥ १६
क्रौञ्चीं भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् । ताम्रापि सुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः १७
उलूकाञ्जनयत्क्रौञ्ची भासी भासान्व्यजायत । श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः १८
धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः । चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी ॥ १९
शुकी नतां विजज्ञे तु नताया विनता सुता ॥ २०

दश क्रोधवशा राम विजज्ञे ह्यात्मसंभवाः । मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमदामपि ॥ २१
मातङ्गीमपि शार्दूलीं श्वेतां च सुरभिं तथा । सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२
अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम । ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥ २३
हर्यांश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः । ततस्त्विरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम् ॥ २४
तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः । मातङ्गास्त्वथ मातङ्ग्या अपत्यं मनुजर्षभ ॥ २५
गोलाङ्गूलांश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् । दिशागजांश्च काकुत्स्थ श्वेताप्यजनयत्सुतान् २६
ततो दुहितरौ राम सुरभिर्द्वे व्यजायत । रोहिणीं नाम भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ॥ २७
रोहिण्यजनयद्गा वै गन्धर्वी वाजिनः सुतान् । सुरसाऽजनयन्नागान्राम कद्रूस्तु पन्नगान् ॥ २८
मनुर्मनुष्याञ्जनयद्राम पुत्रान्यशस्विनः । ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥
सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ॥ २९
विनता च शुकी पौत्री कद्रूश्च सुरसा स्वसा । कद्रूर्नागं सहस्रास्यं विजज्ञे धरणीधरम् ॥ ३०
द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च । तस्माज्जातोऽहमरुणात्संपातिस्तु ममाग्रजः ॥ ३१
जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥ ३२
सोऽहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि । इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षससेवितम् ॥
सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥ ३३

१ पक्षी । २ त्रैलोक्यरक्षणक्षमान् ।

जटायुषं तं प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् ।
पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवाञ्जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ३४
स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा ।
जगाम तां पञ्चवटीं सलक्ष्मणो रिपून्दिधक्षञ्शलभानिवानलः ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् । उवाच भ्रातरं राम सौमित्रिं दीप्ततेजसम् ॥ १
आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा । अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितपादपः ॥ २
सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि । आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति संमतः ॥ ३
रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण । तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४
वनरामण्यकं[1] यत्र स्थलरामण्यकं तथा । सन्निकृष्टं च यत्र स्यात्समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः । सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते । स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७
सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महात्मनः । विमृशन्रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८
स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि । हस्तौ गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९
अयं देशः समः श्रीमान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः । इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १०
इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः । अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११
यथा ख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना । इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥
हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ॥ १२
नातिदूरे न चासन्ने मृगयूथनिपीडिताः । मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ॥ १३
दृश्यन्ते गिरयः सौम्य फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १४
सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे च धातुभिः[2] । गवाक्षिता[3] इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः[4] ॥ १५
सालैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरपनसाम्रकैः । निवारैस्तिमिशैश्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥ १६
चूतैरशोकैस्तिलकैश्चम्पकैः केतकैरपि । पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥ १७
चन्दनैः स्पन्दनैर्नीपैः पर्णासैर्लिकुचैरपि । धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः ॥ १८
इदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं बहुमृगद्विजम् । इह वत्स्यामि सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १९
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा । अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ २०
पर्णशालां सुविपुलां तत्र संघातमृत्तिकाम्[5] । सुस्तम्भां मस्करैर्[6]दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २१
शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशिताम् । कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २२
समीकृततलां रम्यां चकार लघुविक्रमः । निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३
स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा । स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः २४
ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि । दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २५
स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया । राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत्परम् ॥ २६

---

१ वनरमणीयता । २ धातुभिः उपलक्षिताः। ३ संजातगवाक्षाः । ४ उत्कृष्टलेखालङ्कारैः । ५ भित्तीकृतमृत्तिकां। ६ वेणुभिः।

सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा । अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत्॥२७
प्रीतोऽस्मि ते महत्कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो । प्रदेयो[1] यन्निमित्तं ते परिष्वङ्गो मया कृतः ॥ २८
भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण । त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न [2]संवृत्तः पिता मम ॥ २९
एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः । तस्मिन्देशे बहुफले न्यवसत्सुसुखं वशी ॥ ३०
कंचित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च । अन्वास्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोके यथाऽमरः ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः । शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः[3] प्रवर्तते ॥ १
स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः । प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २
प्रह्वः कलशहस्तस्तं सीतया सह वीर्यवान् । पृष्ठतोऽनुव्रजन्भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३
अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद । अलङ्कृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४
नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यशालिनी । जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो[3] हव्यवाहनः ॥ ५
नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य[4] पितृदेवताः । कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६
प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः । विचरन्ति महीपाला यात्रास्था विजिगीषवः ॥ ७
सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम्[5] । विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक्प्रकाशते ॥ ८
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् । यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान्हिमवान्गिरिः[6] ॥ ९
अत्यन्तसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः । दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः[7] ॥ १०
मृदुसूर्याः सनीहाराः पटुशीताः[8] समारुताः । शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति सांप्रतम् ११
निवृत्ताकाशशयनाः[9] पुष्यनीता[10] हिमारुणाः । शीता वृद्धतरा यामास्त्रियामा यान्ति सांप्रतम् १२
रविसंक्रान्तसौभाग्यस्[11]तुषारारुणमण्डलः । निःश्वासान्ध[12] इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३
ज्योत्स्नी[13] तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते । सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते[14] नतु शोभते ॥ १४
प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च सांप्रतम् । प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः १५
बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च । शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६
खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः । शोभन्ते किंचिदानम्राः शालयः कनकप्रभाः १७
मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः । दूरमभ्युदितः सूर्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८
अग्राह्यवीर्यः[15] पूर्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः । संरक्तः किंचिदापाण्डुरातपः शोभते क्षितौ १९
अवश्यायनिपातेन किंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला । वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २०
स्पृशंस्तु विपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् । अत्यन्ततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१
एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः । न विगाहन्ति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥ २२
अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसा वृताः । प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥ २३

---

१ यन्निमित्तं यदाश्रमनिर्माणनिमित्तं प्रदेयः पारितोषिकोस्ति तन्निमित्तं मया परिष्वङ्गः कृतः । २ न मृतः । ३ इष्टः । ४ आग्रयणंनाम कश्चिद्वविर्यज्ञो नूतनधान्यभोजनस्यादावनुष्ठेयः । ५ दक्षिणां दिशम् । ६ अधिकहिमः हिमवान्नामगिरिः यथार्थनामा भवति । ७ अनिष्टच्छायासलिला इत्यर्थः । ८ प्रबलशीताः । ९ निवृत्तचन्द्रशालाद्यनावृतप्रदेशशयनाः । १० पुष्यमाससन्निहिताः । ११ सूर्ये स्वसौभाग्यं दत्तवानित्यर्थः । १२ निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः । १३ चन्द्रिकयान्विता रात्रिः । १४ सीतेव लक्ष्यते नतु सीतेव शोभते । १५ ईषद्ग्राह्यौष्ण्यः ।

वाष्पसंछन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः । हिमार्द्रवालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति सांप्रतम् ॥ २४
तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च । शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २५
जराजर्झरितैः पद्मैः शीर्णकेसरकर्णिकैः । नालशेषैर्हिमध्वस्तैर्न भान्ति कमलाकराः ॥ २६
अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रः काले दुःखसमन्वितः । तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥२७
त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान्बहून् । तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले २८
सोऽपि वेलामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः । वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति सरयूं नदीम् ॥ २९
अत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारः सुखोचितः । कथंन्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ॥ ३०
पद्मपत्रेक्षणो वीरः श्यामो निरुदरो महान् । धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ३१
प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिंदमः । संत्यज्य विविधान्भोगानार्यं सर्वात्मना श्रितः ॥ ३२
जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना । वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३
न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति । ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः ॥ ३४
भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः । कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरदर्शिनी ॥ ३५
इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्ब्रुवति धार्मिके । परिवादं जनन्यास्तमसहन्राघवोऽब्रवीत् ॥ ३६
न तेऽम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कथंचन । तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३७
निश्चितापि हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता । भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३८
संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च । हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च ॥ ३९
कदान्वहं समेष्यामि भरतेन महात्मना । शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ॥ ४०
इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् । चक्रेऽभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥ ४१
तर्पयित्वाथ सलिलैस्ते पितॄन्दैवतानि च । स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्यं देवताश्च समाहिताः ॥ ४२

कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ।
कृताभिषेको गिरिराजपुत्र्या रुद्रः सनन्दी भगवानिवेशः ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च । तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥१
आश्रमं तमुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः । कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् ॥ २
उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥३
स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया । विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा इव ॥ ४
तथासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः । तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५
सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः । भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६
सिंहोरस्कं महाबाहुं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । आजानुबाहुं दीप्तास्यमतीव प्रियदर्शनम् ॥ ७
गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम् । सुकुमारं महासत्त्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम् ॥ ८
राममिन्दीवरश्यामं कन्दर्पसदृशप्रभम् । बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ ९

---

१ अतुन्दिलः । २ ह्रिया लज्जया निषेधः अकृत्येभ्यो निवर्तनं यस्य सः । ३ द्विपदाः मनुष्याः पित्र्यं पितृस्वभावं नानुवर्तन्ते किंतु मातृकं स्वभावं अनुवर्तन्ते । ४ असंपूर्णेपि वनवासकाले तद्दर्शने संजातकुतूहला भवति ।

सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी । विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ १०
प्रीतिरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वरा । तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ ११
न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना । शरीरजसमाविष्टा राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १२
जटी तापसरूपेण सभार्यः शरचापधृत् । आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् ॥
किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३
एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पनख्या परंतपः । ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४
अनृतं नहि रामस्य कदाचिदपि संमतम् । विशेषेणाश्रमस्थस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥ १५
आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः । तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १६
भ्रातायं लक्ष्मणो नाम यवीयान्मामनुव्रतः ॥ १७
इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता । नियोगात्तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्त्रितः ॥ १८
धर्मार्थं धर्मकाङ्क्षी च वनं वस्तुमिहागतः । त्वां तु वेदितुमिच्छामि कथ्यतां कासि कस्य वा १९
न हि तावन्मनोज्ञाङ्गी राक्षसी प्रतिभासि मे । इह वा किंनिमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः २०
साब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दिता । श्रूयतां राम वक्ष्यामि तत्त्वार्थं वचनं मम ॥ २१
अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी । अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयंकरा ॥ २२
रावणो नाम मे भ्राता बलीयान्राक्षसेश्वरः । वीरो विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ २३
प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः । विभीषणस्तु धर्मात्मा नतु राक्षसचेष्टितः ॥ २४
प्रख्यातवीर्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ । तानहं समतिक्रान्ता राम त्वा पूर्वदर्शनात् ॥
समुपेतास्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २५
अहं प्रभावसंपन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी । चिराय भव मे भर्ता सीतया किं करिष्यसि ॥ २६
विकृता च विरूपा च न चेयं सदृशी तव । अहमेवानुरूपा ते भार्यारूपेण पश्य माम् ॥ २७
इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् । अनेन ते सह भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् २८
ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च । पश्यन्सह मया कान्त दण्डकान्विचरिष्यसि ॥ २९
इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणाम् । इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

ततः शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम् । स्वच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत् १
कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम । त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ॥ २
अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान्प्रियदर्शनः । श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ३
अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः । अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४
एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम । असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५
इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता । विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६

---

१ तरुणं सौम्यं युवानं चेत्यर्थः । सौम्यार्थकस्य दारुणेतिप्रतियोगिनिर्देशः । २ मन्मथाविष्टा । ३ हि यतः त्वं मनोज्ञाङ्गी न भवसि अतः राक्षसी प्रतिभासि । ४ जन्मना राक्षसोपि न राक्षसव्यापारः । ५ स्वच्छन्दचारिणीत्यर्थः । ६ प्रथमदर्शनमारभ्य। ७रत्याख्यभावेन ।८ नितरां नतं निम्नं उदरं यस्याः सा । ९असहकृतदारः।१० चिरादज्ञातभार्यासुखः। ११ अर्थी प्रयोजनवान् ।

अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं वरवर्णिनी । मया सह सुखं सर्वान्दण्डकान्विचरिष्यसि ॥ ७
एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः । ततः शूर्पनखीं स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ८
कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि । सोऽहमार्येण परवान्भ्रात्रा कमलवर्णिनि ॥ ९
समृद्धार्थस्य सिद्धार्थाऽमुदिता मलवर्णिनी । आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी १०
एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् । भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥११
को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि । मानुषीषु वरारोहे कुर्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२
इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी । मन्यते तद्वचस्तथ्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३
सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम् । सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता ॥ १४
एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् । वृद्धां भार्यामवष्टभ्य मां न त्वं बहुमन्यसे ॥ १५
अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम् । त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् १६
इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा । अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७
तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः । निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८
क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन । न कार्यः पश्य वैदेहीं कथंचित्सौम्य जीवतीम् ॥१९
इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम् । राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २०
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पार्श्वतः । उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः २१
निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा विनद्य च । यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२
सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता । ननाद विविधान्नादान्यथा प्रावृषि तोयदः २३
सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना । प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनम् ॥ २४

ततस्तु सा राक्षससङ्घसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता ।
उपेत्य तं भ्रातरमुग्रदर्शनं पपात भूमौ गगनाद्यथाऽशनिः ॥ २५
ततः सभार्यं भयमोहमूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वनम् ।
विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् । भगिनीं क्रोधसंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः १
उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि संभ्रमम् । व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता॥ २
कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् । तुदत्यभिसमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीलया ॥ ३
कः कालपाशमासज्य कण्ठे मोहान्न बुध्यते । यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान्विषमुत्तमम् ॥ ४
बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी । इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकसमागता ॥ ५
देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् । कोऽयमेवं विरूपां त्वां महावीर्यश्चकार ह ॥ ६
नहि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियम् । अन्तरेण सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥७
अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तकैः । सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः॥ ८
निहतस्य मया संख्ये शरसंकृत्तमर्मणः । सफेनं रुधिरं रक्तं मेदिनी कस्य पास्यति ॥ ९

---

१ त्वयि पश्यति । २ विसंज्ञताम् । ३ इतः गता अन्तकसमा त्वं केन इमां अवस्थां नीता इत्यन्वयः । ४ हंसविशेषः ।

कस्य पत्ररथाः कायान्मांसमुत्कृत्य संगताः। प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १०
तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः। मयाऽपकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुमिहाहवे॥ ११
उपलभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि। येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ १२
इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः। ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् १३
तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ। पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ १४
फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ। पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५
गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ। देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६
तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता। दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७
ताभ्यामुभाभ्यां संभूय प्रमदामधिकृत्य ताम्। इमामवस्थां नीताहं यथाऽनाथाऽसती तथा १८
तस्याश्चानृजुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम्। सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९
एष मे प्रथमः कामः कृतस्तात त्वया भवेत्। तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ २०
इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महाबलान्। व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् २१
मानुषौ शस्त्रसंपन्नौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ। प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२
तौ हत्वा तां च दुर्वृत्तामपावर्तितुमर्हथ। इयं च रुधिरं तेषां भगिनी मम पास्यति ॥ २३
मनोरथोयमिष्टोऽस्या भगिन्या मम राक्षसाः। शीघ्रं संपाद्यतां तौ च प्रमथ्य स्वेन तेजसा २४
इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश। तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता यथा ॥ २५
ततस्तु ते तं समुदग्रतेजसं तथापि तीक्ष्णप्रदरा निशाचराः।
न शेकुरेनं सहसा प्रमर्दितुं वनद्विपा दीप्तमिवाग्निमुत्थितम् ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः।

ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रममागता। रक्षसामाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया ॥ १
ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम्। ददृशुः सीतया सार्धं वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २
तान्दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतांस्तां च राक्षसीम्। अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम्॥३
मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः। इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह ॥ ४
वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः। तथेति लक्ष्मणो वाक्यं रामस्य प्रत्यपूजयत् ॥५
राघवोपि महच्चापं चामीकरविभूषितम्। चकार सज्यं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत् ॥ ६
पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनम् ॥ ७
फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ। वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८
युष्मान्पापात्मकान्हन्तुं विप्रकारान्महाहवे। ऋषीणां तु नियोगेन प्राप्तोऽहं सशरायुधः ॥ ९
तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपावर्तितुमर्हथ। यदि प्राणैरिहार्थो वा निवर्तध्वं निशाचराः ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश। ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ॥ ११
[संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम्। परुषामधुराभाषं हृष्टा दृष्टपराक्रमम् ॥ १]
क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः। त्वमेव हास्यसे प्राणानद्यास्माभिर्हतो युधि॥ १२

---

१ पक्षिणः। २ आकृष्टम्। ३ ऐकमत्यं प्राप्य। ४ निमित्तीकृत्य। ५ कुलटा। ६ प्रत्यासन्नः।

का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि । अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ १३
एहि बाहुप्रयुक्तैर्नः परिघैः शूलपट्टिशैः । प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्यं च धनुश्च करपीडितम् ॥ १४
इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धा राक्षसास्ते चतुर्दश । चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ॥ १५
तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश । तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषणैः ॥१६
ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसन्निभान् । जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् ॥ १७
गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् । मुमोच राघवो बाणान्वज्रानिव शतक्रतुः॥१८
रुक्मपुङ्खाश्च विशिखा दीप्ता हेमविभूषिताः । ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि रुधिराप्लुताः ॥
विनिष्पेतुस्तदा भूमौ न्यमज्जन्ताशनिस्वनाः ॥ १९
ते भिन्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः । निपेतुः शोणितार्द्राङ्गा विकृता विगतासवः॥ २०
तान्दृष्ट्वा पतितान्भूमौ राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । परित्रस्ता पुनस्तत्र व्यसृजद्भैरवस्वनान् ॥ २१
सा नदन्ती पुनर्नादं जवाच्छूर्पणखा पुनः । उपगम्य खरं सा तु किंचित्संशुष्कशोणिता॥ २२
पपात पुनरेवार्ता सनिर्यासेव सल्लकी ॥ २३
भ्रातुः समीपे शोकार्ता ससर्ज निनदं मुहुः । सस्वरं मुमुचे बाष्पं विषण्णवदना तदा ॥ २४

निपातितान्दृश्य रणे तु राक्षसान्प्रधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः ।
वधं च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां खरः । उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम्॥१
मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसा रुधिराशनाः । त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः॥ २
भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः। घ्नन्तोऽपि न निहन्तव्या न न कुर्युर्वचो मम ॥ ३
किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः । हा नाथेति विनर्दन्ती सर्पवल्लुठसि क्षितौ ॥ ४
अनाथवद्विलपसि नाथे तु मयि संस्थिते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैषीर्वैक्लब्यं त्यज्यतामिह ॥ ५
इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसान्त्विता । विमृज्य नयने सास्रे खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ६
अस्मीदानीमहं प्राप्ता हृतश्रवणनासिका । शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिसान्त्विता ॥ ७
प्रेषिताश्च त्वया वीर राक्षसास्ते चतुर्दश । निहन्तुं राघवं क्रोधान्मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ८
ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः । समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ९
तान्दृष्ट्वा पतितान्भूमौ क्षणेनैव महाबलान् । रामस्य च महत्कर्म महांस्त्रासोऽभवन्मम ॥ १०
अहमस्मि समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर । शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतोभयदर्शिनी ॥ ११
विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि । किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ १२
एते च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः। येऽपि मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः १३
मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षःसु तेषु च । रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वास्ति निशाचर ॥
दण्डकारण्यनिलयं जहि राक्षसकण्टकम् ॥ १४
यदि रामं ममामित्रं न त्वमद्य वधिष्यसि । तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा ॥ १५

---

१ रामेण सह योद्धुं शक्तिः । यद्वा रामेण तुल्या शक्तिः ।

बुध्याहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे। स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सबलश्च महात्मनः ॥ १६
शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः। मानुषौ यौ न शक्नोषि हन्तुं तौ रामलक्ष्मणौ १७
रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वास्ति निशाचर। दण्डकारण्यनिलयं जहि तं कुलपांसन ॥ १८
निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह। अपयाहि जनस्थानात्त्वरितः सहबान्धवः॥ १९
रामतेजोभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि। स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः २०
भ्राता चास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता ॥ २१
एवं विलप्य बहुशो राक्षसी विततोदरी ॥ [भ्रातुः समीपं दुःखार्ता नष्टसंज्ञा बभूव ह] ॥
कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः।

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पनख्या खरस्तदा। उवाच रक्षसा मध्ये खरः खरतरं वचः ॥ १
तवावमानप्रभवः क्रोधोऽयमतुलो मम। न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ इवोत्थितम् ॥ २
न रामं गणये वीर्यान्मानुषं क्षीणजीवितम्। आत्मदुश्चरितैः प्राणान्हतो योऽद्य विमोक्ष्यति॥ ३
बाष्पः संह्रियतामेष संभ्रमश्च विमुच्यताम्। अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यमसादनम् ॥ ४
परश्वधहतस्याद्य मन्दप्राणस्य संयुगे। रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पास्यसि राक्षसि ॥ ५
सा प्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्च्युतम्। प्रशशंस पुनर्मौर्ख्याद्भ्रातरं रक्षसां वरम् ॥ ६
तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः। अब्रवीद्दूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७
चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम्। रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८
नीलजीमूतवर्णानां घोराणां क्रूरकर्मणाम्। लोकहिंसाविहाराणां बलिनामुग्रतेजसाम् ॥ ९
तेषां शार्दूलदर्पाणां महास्यानां महौजसाम्। सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय ॥ १०
उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूंषि च। शरांश्चित्रांश्च खड्गांश्च शक्तीश्च विविधाः शिताः ११
अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम्। वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविदः १२
इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्यवर्णं महारथम्। सदश्वैः शबलैर्युक्तमाचचक्षेऽथ दूषणः ॥ १३
तं मेरुशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम्। हेमचक्रमसंबाधं वैडूर्यमयकूबरम् ॥ १४
मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रसूर्यैश्च काञ्चनैः। मङ्गलैः पक्षिसङ्घैश्च ताराभिरभिसंवृतम् ॥ १५
ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नं किङ्किणीकविराजितम्। सदश्वयुक्तं सोऽमर्षादारुरोह खरो रथम् ॥ १६
निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमविक्रमाः। तस्थुः संपरिवार्यैनं दूषणं च महाबलम् ॥ १७
खरस्तु तान्महेष्वासान्घोरवर्मायुधध्वजान्। निर्यातेत्यब्रवीद्धृष्टो रथस्थः सर्वराक्षसान् ॥ १८
ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरवर्मायुधध्वजम्। निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ॥ १९
मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः। खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैश्च तोमरैः ॥ २०
शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः। गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ २१
राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश। निर्यातानि जनस्थानात्खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २२
तांस्त्वभिद्रवतो दृष्ट्वा राक्षसान्भीमविक्रमान्। खरस्यापि रथः किंचिज्जगाम तदनन्तरम्॥ २३

---

१ नानावर्णैः।

ततस्ताञ्शबलानश्वांस्तप्तकाञ्चनभूषितान् । खरस्य मतिमाज्ञाय सारथिः समचोदयत् ॥ २४
स चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः । शब्देनापूरयामास दिशश्च प्रदिशस्तदा ॥ २५
प्रवृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वनो रिपोर्वधार्थं त्वरितो यथान्तकः ।
अचूचुदत्सारथिमुन्नदन्घनं महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

तस्मिन्याते जनस्थानादशिवं शोणितोदकम् । अभ्यवर्षन्महामेघस्तुमुलो गर्दभारुणः ॥ १
निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः । समे पुष्पचिते[1] देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २
श्यामं रुधिरपर्यन्तं[2] बभूव परिवेषणम् । अलातचक्रप्रतिमं परिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३
ततो ध्वजमुपागम्य हेमदण्डं समुच्छ्रितम् । समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गृध्रः सुदारुणः ॥ ४
जनस्थानसमीपे तु समागम्य खरस्वनाः । विस्वरान्विविधांश्चक्रुर्मांसादा मृगपक्षिणः ॥ ५
व्याजह्रुश्च प्रदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम् । अशिवं यातुधानानां शिवा घोरा महास्वनाः ६
प्रभिन्नगिरिसंकाशास्तोयशोणितधारिणः । आकाशं तदनाकाशं चक्रुर्भीमा बलाहकाः ॥ ७
बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् । दिशो वा विदिशो वापि न च व्यक्तं चकाशिरे ॥ ८
क्षतजार्द्रसवर्णाभा सन्ध्या कालं विना बभौ । खरस्याभिमुखा नेदुस्तदा घोरमृगाः खगाः ॥
कङ्कगोमायुगृध्राश्च चुक्रुशुर्भयशंसिनः ॥ ९
नित्याशुभकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः । नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ १०
कबन्धः[3] परिघाभासो दृश्यते भास्करान्तिके । जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ ११
प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः । उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसप्रभाः॥ १२
संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः । तस्मिन्क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ १३
उद्धूतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः । वीचीकूचीति वाश्यन्त्यो बभूवुस्तत्र शारिकाः ॥ १४
उल्काश्चापि स निर्घाता निपेतुर्घोरदर्शनाः । प्रचचाल मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ १५
खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः । प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत ॥ १६
सास्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः । ललाटे च रुजा जाता न च मोहान्न्यवर्तत॥ १७
तान्समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् । अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्प्रहसन्स खरस्तदा ॥ १८
महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनान् । न चिन्तयाम्यहं वीर्याद्बलवान्दुर्बलानिव ॥ १९
तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयामि नभःस्थलात् । मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम् २०
राघवं तं बलोत्सिक्तं भ्रातरं चास्य लक्ष्मणम् । अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ २१
सकामा भगिनी मेऽस्तु पीत्वा तु रुधिरं तयोः । यन्निमित्तस्तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः॥ २२
न क्वचित्प्राप्तपूर्वो मे संयुगेषु पराजयः । युष्माकमेतत्प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ॥ २३
देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतयायिनम् । वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ कुमानुषौ ॥ २४
सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसस्य महाचमूः । प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता ॥ २५
समीयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः । ऋषयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ २६
समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७

१ पुष्पैः निबिडे । २ प्रान्ते रुधिरवर्णम् । ३ शिरःशून्यमनुष्यकायसदृशः मेघखण्डः ।

स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योस्तु लोकानां येभिसंगताः । जयतां राघवः संख्ये पौलस्त्यान्रजनीचरान् २८
चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् । एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥ २९
जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः । ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३०
रथेन तु खरो वेगादुग्रसैन्यो विनिःसृतः । तं दृष्ट्वा राक्षसं भूयो राक्षसाश्च विनिःसृताः ॥ ३१
श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः । दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ ३२
मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः । द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ॥ ३३
महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी त्रिशिरास्तथा । चत्वार एते सेनान्यो दूषणं पृष्ठतो ययुः ॥ ३४

सा भीमवेगा समराभिकामा महाबला राक्षसवीरसेना ।
तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता माला ग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे । तानेवोत्पातिकान्रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १
तानुत्पातान्महाघोरानुत्थितान्रोमहर्षणान् । प्रजानामहितान्दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २
इमान्पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः । समुत्थितान्महोत्पातान्संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३
अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्तः खरस्वनान् । व्योम्नि मेघा विवर्तन्ते परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४
सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनन्दिनः । रुक्मपृष्ठानि चापानि विवेष्टन्ते[1] च लक्ष्मण ॥ ५
यादृशा इह कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः । अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६
संप्रहारस्तु सुमहान्भविष्यति न संशयः । अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ॥
सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम् ॥ ७
सप्रभं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते । उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण ॥ ८
निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९
रक्षसां नर्दतां घोरः श्रूयते च महाध्वनिः । आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ १०
[2]अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता । आपदं शङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११
तस्माद्गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः । गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम् ॥ १२
प्रति[3]कूलितुमिच्छामि नहि वाक्यमिदं त्वया । शापितो मम [4]पादाभ्यां गम्यतां वत्स मा चिरम् १३
त्वं हि शूरश्च बलवान्हन्या ह्येतान्न संशयः । स्वयं तु हन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् १४
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया । शरानादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १५
तस्मिन्प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया । हन्त [5]निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् १६
स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः । बभूव रामस्तिमिरे विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ॥ १७
स चापमुद्यम्य महच्छरानादाय वीर्यवान् । बभूवावस्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ १८
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १९
ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः । समेत्य चोचुः सहिता अन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २०

---

१ चलन्ति । २ भाविनोऽनर्थस्य प्रतिविधानम् । ३ विपरीतं कर्तुम् । ४ मम पादाभ्यामित्युक्तिर्लक्ष्मणव्यवहारानुसारेण ।
५ निर्युक्तं निश्चयेन उपायश्चिन्तितः ।

स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकानां येभिसङ्गताः । जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान्रजनीचरान् २१
चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् । एवमुक्त्वा पुनः प्रोचुरालोक्य च परस्परम् ॥ २२
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥ २३
इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः । जातकौतूहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्च देवताः ॥ २४
आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा ॥ २५
रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव पिनाकिनः ॥ २६
इति संभाष्यमाणे तु देवगन्धर्वचारणैः ॥
ततो गम्भीरनिर्ह्रादं घोरवर्मायुधध्वजम् । अनीकं यातुधानानां समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥ २७
सिंहनादं विसृजतामन्योन्यमभिगर्जताम् । चापानि विस्फारयतां जृम्भतां चाप्यभीक्ष्णशः २८
विप्रघुष्टस्वनानां च दुन्दुभींश्चापि निघ्नताम् । तेषां सुतुमुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम् ॥ २९
तेन शब्देन वित्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः । दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो न व्यलोकयन् ॥ ३०
तत्त्वनीकं महावेगं रामं समुपसर्पत । धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम् ॥ ३१
रामोऽपि चारयञ्चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः । ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धाभिमुखमुत्थितम् ॥ ३२
वितत्य च धनुर्भीमं तूण्योश्चोद्धृत्य सायकान् । क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३३
दुष्प्रेक्षः सोऽभवत्क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् । तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राद्रवन्वनदेवताः ॥ ३४
तस्य क्रुद्धस्य रूपं तु रामस्य ददृशे तदा । दक्षस्येव क्रतुं हन्तुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५
आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयार्तानि प्रदुद्रुवुः ॥ ३६
तत्कार्मुकैराभरणैर्ध्वजैश्च तैर्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः ।
बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सूर्योदये नीलमिवाभ्रवृन्दम् ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धं च रिपुघातिनम् । ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरःसरैः ॥ १
तं दृष्ट्वा सशरं चापमुद्यम्य खरनिःस्वनम् । रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ २
स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान्समचोदयत् । यत्र रामो महाबाहुरेको धून्वन्स्थितो धनुः ॥ ३
तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वे ते रजनीचराः । नर्दमाना महानादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४
स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः । बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग[1] इवोदितः ॥ ५
ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् । अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६
ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः । रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम् ॥ ७
मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । राक्षसाः समरे रामं निजघ्नू रोषतत्पराः ॥ ८
ते बलाहकसंकाशा महानादा महौजसः । अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च ॥
गजैः पर्वतकूटाभै रामं युद्धे जिघांसवः ॥ ९
ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन्रक्षसां गणाः । शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा बलाहकाः ॥ १०
स तैः परिवृतो घोरै राघवो रक्षसां गणैः ॥ ११

---

१ अङ्गारकः ।

तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः । प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः ॥१२
स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे । रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः ॥ १३
स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः । बभूव रामः सन्ध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः ॥ १४
विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम् ॥ १५
ततो रामः सुसंक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः । ससर्ज विशिखान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६
दुरावारान्दुर्विषहान्कालदण्डोपमान्रणे । मुमोच लीलया रामः कङ्कपत्रानजिह्मगान् ॥ १७
ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया । आददू रक्षसां प्राणान्पाशाः कालकृता इव ॥ १८
भित्वा राक्षसदेहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः । अन्तरिक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ १९
असंख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात् । विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः ॥ २०
तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च । बाहून्सहस्ताभरणानूरून्करिकरोपमान् ॥
चिच्छेद रामः समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१
हयान्काञ्चनसन्नाहान्रथयुक्तान्ससारथीन् । गजांश्च सगजारोहान्सहयान्सादिनस्तथा ॥ २२
पदातीन्समरे हत्वा ह्यनयद्यमसादनम् ॥ २३
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः । भीममार्तस्वरं चक्रुर्भिद्यमाना निशाचराः ॥ २४
तत्सैन्यं निशितैर्बाणैरर्दितं मर्मभेदिभिः । रामेण न सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २५
केचिद्भीमबलाः शूराः शूलान्खड्गान्परश्वधान् । रामस्याभिमुखं गत्वा चिक्षिपुः परमायुधान्
तानि बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य राघवः । जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २७
ते छिन्नशिरसः पेतुश्छिन्नवर्मशरासनाः । सुपर्णवातविक्षिप्ता जगत्यां पादपा यथा ॥ २८
अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णाश्च निशाचराः । खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शरार्दिताः ॥ २९
तान्सर्वान्पुनरादाय समाश्वास्य च दूषणः । अभ्यधावत काकुत्स्थं क्रुद्धो रुद्रमिवान्तकः ॥३०
निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः । राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ ३१
शूलमुद्गरहस्ताश्च चापहस्ता महाबलाः । सृजन्तः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥
द्रुमवर्षाणि मुञ्चन्तः शिलावर्षाणि राक्षसाः ॥ ३२
तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रामस्य च महाघोरं पुनस्तेषां च रक्षसाम् ॥ ३३
ते समन्तादभिक्रुद्धा राघवं पुनरभ्ययुः ॥ ३४
तैश्च सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः । राक्षसैरुद्यतप्रासैः शरवर्षाभिवर्षिभिः ॥ ३५
स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरम् । संयोजयत गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः ॥ ३६
ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात् । सर्वा दश दिशो बाणैरावार्यन्त समागतैः ॥ ३७
नाददानं शरान्घोरान्न मुञ्चन्तं शिलीमुखान् । विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः ॥३८
शरान्धकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् । बभूवावस्थितो रामः प्रवमन्निव ताञ्शरान् ॥ ३९
युगपत्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशम् । युगपत्पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ॥ ४०
निहताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना भिन्ना विदारिताः । तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते राक्षसास्ते सहस्रशः
सोष्णीषैरुत्तमाङ्गैश्च साङ्गदैर्बाहुभिस्तथा । ऊरुभिर्जानुभिश्छिन्नैर्नानारूपविभूषणैः ॥ ४२
हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः । चामरैर्व्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४३

---

१ बाणान् । २ यमसुक्ताः । ३ समयोजयत् ।

रामस्य बाणाभिहतैर्विचित्रैः शूलपट्टिशैः । खड्गैः खण्डीकृतैः प्रासैर्विकीर्णैश्च परश्वधैः ॥ ४४
चूर्णिताभिः शिलाभिश्च शरैश्चित्रैरनेकशः । विच्छिन्नैः समरे भूमिर्विकीर्णाऽभूद्भयंकरा ॥ ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं निरीक्ष्य सः । संदिदेश महाबाहुर्भीमवेगान्दुरासदान् ॥
राक्षसान्पञ्च साहस्रान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ १
ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुमैरपि । शरवर्षैरविच्छिन्नं ववृषुस्तं समन्ततः ॥ २
स द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् । प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ॥ ३
प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः । रामः क्रोधं परं भेजे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ४
ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा । शरैरवाकिरत्सैन्यं सर्वतः सहदूषणम् ॥ ५
ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः । शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवाकिरत् ॥ ६
ततो रामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्धनुः । चिच्छेद समरे धीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ७
हत्वा चाश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रेण सारथेः । शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि ॥ ८
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । जग्राह गिरिशृङ्गाभं परिघं रोमहर्षणम् ॥ ९
वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवसैन्यप्रमर्दनम् । आयसैः शङ्कुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम् ॥ १०
वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ॥ ११
तं महोरगसंकाशं प्रगृह्य परिघं रणे । दूषणोऽभ्यद्रवद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ १२
तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः । द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ ॥ १३
भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्धनि । परिघच्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः ॥ १४
स कराभ्यां विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः । विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः ॥ १५
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे । साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः । संहत्याभ्यद्रवन्रामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७
महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः । महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥
स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम् ॥ १८
दृष्ट्वैवापततस्तूर्णं राघवः सायकैः शितैः । तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव ॥ १९
महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद परमेषुभिः । असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् ॥ २०
स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः । स्थूलाक्षस्याक्षिणी तीक्ष्णैः पूरयामास सायकैः ॥ २१
दूषणस्यानुगान्पञ्च साहस्रान्कुपितः क्षणात् । बाणौघैः पञ्च साहस्रैरनयद्यमसादनम् ॥ २२
दूषणं निहतं दृष्ट्वा तस्य चैव पदानुगान् । व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान्महाबलान् ॥ २३
अयं विनिहतः संख्ये दूषणः सपदानुगः । महत्या सेनया सार्धं युध्वा रामं कुमानुषम् ॥ २४
शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः । एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे ॥ २५
श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः । दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ २६
मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः । द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः ॥ २७
राममेवाभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शरोत्तमान् ॥ २८
ततः पावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः । जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥ २९

ते रुक्मपुङ्खा विशिखाः सधूमा इव पावकाः । निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ३०
रक्षसां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना । सहस्रं च सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ ३१
तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः । निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३२
तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः । आस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ ३३
क्षणेन तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् । बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३५
तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः । राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ॥ ३६
शेषा हता महासत्वा राक्षसा रणमूर्धनि । घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्याग्रजेन ते ॥ ३७

ततस्तु तद्भीमबलं महाहवे समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा ।
रथेन रामं महता खरस्तदा समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

खरं तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः । राक्षसस्त्रिशिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीत् ॥ १
मां नियोजय विक्रान्त सन्निवर्तस्व साहसात् । पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २
प्रतिजानामि ते सत्यमायुधं चाहमालभे । यथा रामं वधिष्यामि वधार्हं सर्वरक्षसाम् ॥ ३
अहं वास्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम । विनिवृत्य रणोत्साहान्मुहूर्तं प्राश्निको भव ॥ ४
प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यसि । मयि वा निहते रामं संयुगायोपयास्यसि ॥ ५
खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात्प्रसादितः । गच्छ युध्येत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६
त्रिशिराश्च रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता । अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ७
शरधारासमूहान्स महामेघ इवोत्सृजन् । व्यसृजत्सदृशं नादं जलार्द्रस्य तु दुन्दुभेः ॥ ८
आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः । धनुषा प्रतिजग्राह विधून्वन्सायकाञ्शितान् ॥ ९
स संप्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसोर्महान् । बभूवातीव बलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १०
ततस्त्रिशिरसा बाणैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः । अमर्षी कुपितो रामः संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ ११
अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् । पुष्पैरिव शरैर्यस्य ललाटेऽस्मि परिक्षतः ॥ १२
ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणच्युतान् । एवमुक्त्वा तु संरब्धः शरानाशीविषोपमान् ॥
त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धो निजघान चतुर्दश ॥ १३
चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः संनतपर्वभिः । न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ॥ १४
अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थान्न्यपातयत् । रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितम् १५
ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् । बिभेद रामस्तं बाणैर्हृदये सोऽभवज्जडः ॥ १६
सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षस्तस्य रक्षसः । शिरांस्यपातयद्रामो वेगवद्भिस्त्रिभिः शितैः ॥ १७
स भूमौ रुधिरोद्गारी रामबाणाभिपीडितः । न्यपतत्पतितैः पूर्वं स्वशिरोभिर्निशाचरः ॥ १८
हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः । द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याघ्रत्रस्ता मृगा इव ॥ १९
तान्खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितः स्वयम् । राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

---

१ कर्णाकारशरीरेण बाणेन । २ नरकतुल्यम् । ३ प्रतिज्ञां करोमि । ४ स्पृशामि । ५ जयापजयनिर्णायकः । ६ संयुगं कर्तुम् । ७ ऋजुपर्वभिः । ८ निश्चेष्टः ।

अष्टाविंशः सर्गः।

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह। खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम्॥ १
स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषह्यं महाबलः। हतमेकेन रामेण त्रिशिरोदूषणावपि॥ २
तद्बलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः। आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा॥ ३
विकृष्य बलवच्चापं नाराचान्रक्तभोजनान्। खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव॥ ४
ज्यां विधून्वन्सुबहुशः शिक्षयास्त्राणि दर्शयन्। चकार समरे मार्गाञ्शरै रथगतः खरः॥ ५
स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः। पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोऽपि सुमहद्धनुः॥ ६
स सायकैर्दुर्विषहैः सस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः। नभश्चकाराविवरं[1] पर्जन्य इव वृष्टिभिः॥ ७
तद्बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः। पर्याकाशमनाकाशं[2][3] सर्वतः शरसंकुलम्॥ ८
शरजालावृतः सूर्यो न तदा स्म प्रकाशते। अन्योन्यवधसंरम्भादुभयोः संप्रयुध्यतोः॥ ९
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः। आजघान खरो रामं तोत्रैरिव महाद्विपम्॥ १०
तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम्। ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम्॥ ११
हन्तारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे[4] पर्यवस्थितम्। परिश्रान्तं महासत्त्वं मेने रामं खरस्तदा॥ १२
तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम्। दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा॥ १३
ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः। आससाद रणे रामं पतङ्ग इव पावकम्॥ १४
ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः। खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्पाणिलाघवम्॥ १५
स पुनस्त्वपरान्सप्त शरानादाय वर्मणि। निजघान खरः क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान्॥ १६
ततस्तत्प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः। पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्चसः॥ १७
ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम्। अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः॥ १८
स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः। रराज समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्॥ १९
ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिबर्हणः। चकारान्ताय स रिपोः सज्यमन्यन्महद्धनुः॥ २०
सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं[5] महर्षिणा[6]। वरं तद्धनुरुद्यम्य खरं समभिधावत॥ २१
ततः कनकपुङ्खैस्तु शरैः संनतपर्वभिः। बिभेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम्॥ २२
स दर्शनीयो बहुधा विकीर्णः काञ्चनध्वजः। जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया॥ २३
तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः। विव्याध युधि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः॥ २४
स रामो बहुभिर्बाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः। विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम्॥ २५
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य परमाहवे। मुमोच परमेष्वासः षट् शरानभिलक्षितान्॥ २६
शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्दयत्। त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्रैश्च वक्षस्यभिजघान ह॥ २७
ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्भास्करोपमान्। जिघांसू राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश समाददे॥ २८
ततोऽस्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान्। षष्ठेन तु शिरः संख्ये खरस्य रथसारथेः॥ २९
त्रिभिस्त्रिवेणुं बलवान्द्वाभ्यामक्षं महाबलः। द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सशरं धनुः॥ ३०
छित्त्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव। त्रयोदशेनेन्द्रसमो बिभेद समरे खरम्॥ ३१

---

१ नीरन्ध्रम्। २ परितः स्थितमाकाशम्। ३ अवकाशरहितम्। ४ पौरुषे पर्यवस्थितमपि महासत्त्वमपि परिश्रान्तं मेने। ५ दत्तम्। ६ अगस्त्येन।

प्रभग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा ॥ ३२

तत्कर्म रामस्य महारथस्य समेत्य देवाश्च महर्षयश्च ।
अपूजयन्प्राञ्जलयः प्रहृष्टास्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

खरं तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् । मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
गजाश्वरथसंबाधे बले महति तिष्ठता । कृतं सुदारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २
उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् । त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति[1] ॥ ३
कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर । तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम् ॥ ४
लोभात्पापानि कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते । भ्रष्टः पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव[2] ५
वसतो दण्डकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः । किं नु हत्वा महाभागान्फलं प्राप्स्यसि राक्षस ॥६
न चिरं पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः । ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः॥७
अवश्यं लभते जन्तुः फलं पापस्य कर्मणः । घोरं पर्यागते काले द्रुमाः पुष्पमिवार्तवम् ॥ ८
न चिरात्प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलम् । सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर॥९
पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम् । अहमासादितो राज्ञा[3] प्राणान्हन्तुं निशाचर॥१०
अद्य हि त्वां मया मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः । विदार्य निपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ११
ये त्वया दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः । तानद्य निहतः संख्ये ससैन्योऽनुगमिष्यसि १२
अद्य त्वां निहतं बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः । निरयस्थं विमानस्था ये त्वया हिंसिताः पुरा॥१३
प्रहर त्वं यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम । अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४
एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः । प्रत्युवाच खरो रामं प्रहसन्क्रोधमूर्छितः ॥ १५
प्राकृतान्राक्षसान्हत्वा युद्धे दशरथात्मज । आत्मना कथमात्मानमप्रशस्यं प्रशंससि ॥ १६
विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः । कथयन्ति न ते किंचित्तेजसा स्वेन गर्विताः १७
प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः । निरर्थकं विकत्थन्ते यथा राम विकत्थसे ॥ १८
कुलं व्यपदिशन्वीरः समरे कोऽभिधास्यति । मृत्युकाले हि संप्राप्ते स्वयमप्रस्तवे[4] स्तवम् ॥ १९
सर्वथैव लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम् । सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निना[5] ॥ २०
न तु मामिह तिष्ठन्तं पश्यसि त्वं गदाधरम् । धराधरमिवाकम्प्यं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१
पर्याप्तोऽहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान्रणे तव । त्रयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२
कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् । अस्तं गच्छेद्धि सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् २३
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां हतानि ते । त्वद्विनाशात्करोम्येष तेषामास्रप्रमार्जनम् ॥ २४
इत्युक्त्वा परमक्रुद्धस्तां गदां परमाङ्गदः । खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं यथा ॥ २५

---

१ न जीवेत् । २ करकः वर्षोपलः तं अत्तीति करकात् । ब्राह्मणीव रक्तपुच्छिकानामकसरटविशेष इव । ब्राह्मणीकरकभक्षणान्म्रियत इति प्रसिद्धिः । ३ राज्ञा दशरथेन । राजेति पाठान्तरम् । ४ अनवसरे स्वयं स्तवं अभिधास्यतीति संबन्धः । ५ कुशदर्भाश्रितेनाग्निनेव यथा तृणाग्निः सुवर्णतुल्यतया भासमानोपि ज्वलन्नपि उत्तरकाले दाहकार्यकरो न भवति तथा । यद्वा कुशाग्निना सुवर्णशोधकाग्निना तप्तेन सुवर्णप्रतिरूपेणेव स्वर्णतुल्यरूपेण पित्तलेन यथा लघुत्वं कार्ष्ण्यं दर्शितं भवति तथा ।

खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा । भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वाऽगात्तत्समीपतः ॥२६
तामापतन्तीं ज्वलितां मृत्युपाशोपमां गदाम् । अन्तरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः ॥२७
सा विकीर्णा शरैर्भग्ना पपात धरणीतले । गदा मन्त्रौषधबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

भित्त्वा तु तां गदां बाणै राघवो धर्मवत्सलः । स्मयमानः खरं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥१
एतत्ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम । शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमवगर्जसि ॥ २
एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता । अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्यरिघातिनी ॥ ३
यत्त्वयोक्तं विनष्टानामहमास्रप्रमार्जनम् । राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४
नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य रक्षसः । प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५
अद्य ते छिन्नकण्ठस्य फेनबुद्बुदभूषितम् । विदारितस्य मद्बाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥ ६
पांसुरूषितसर्वाङ्गः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः । स्वप्स्यसे गां समालिङ्ग्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥ ७
प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसने । भविष्यन्त्यशरण्यानां शरण्या दण्डका इमे ॥ ८
जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस मच्छरैः । निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो वने ॥ ९
अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षस्यो हतबान्धवाः । बाष्पार्द्रवदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥ १०
अद्य शोकरसज्ञास्ता भविष्यन्ति निरर्थकाः । अनुरूपकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः॥११
नृशंस नीच क्षुद्रात्मन्नित्यं ब्राह्मणकण्टक । यत्कृते शङ्कितैरग्नौ मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२
तमेवमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं रणे । खरो निर्भर्त्सयामास रोषात्खरतरस्वनः ॥ १३
दृढं खल्ववलिप्तोऽसि भयेष्वपि च निर्भयः। वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्युवश्यो न बुध्यसे १४
कालपाशपरिक्षिप्ता भवन्ति पुरुषा हि ये । कार्याकार्यं न जानन्ति ते निरस्तषडिन्द्रियाः ॥१५
एवमुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भ्रुकुटीं ततः । स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः ॥
रणे प्रहरणस्यार्थे सर्वतो ह्यवलोकयन् ॥ १६
स तमुत्पाटयामास संदश्य दशनच्छदम् । तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनद्य च महाबलः ॥१७
राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८
तमापतन्तं बाणौघैश्छित्त्वा रामः प्रतापवान् । रोषमाहारयत्तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९
जातस्वेदस्ततो रामो रोषाद्रक्तान्तलोचनः । निर्बिभेद सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २०
तस्य बाणान्तराद्रक्तं बहु सुस्राव फेनिलम् । गिरेः प्रस्रवणस्येव तोयधारापरिस्रवः ॥ २१
विह्वलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे । मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥ २२
तमापतन्तं संरब्धं कृतास्त्रो रुधिराप्लुतम् । अपासर्पत्प्रतिपदं किंचित्त्वरितविक्रमः ॥ २३
ततः पावकसंकाशं वधाय समरे शरम् । खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४
स तं दत्तं मघवता सुरराजेन धीमता । संदधे चापि धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ २५
स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिःस्वनः । रामेण धनुरायम्य खरस्योरसि चापतत् ॥ २६
स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निना । रुद्रेणेव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथान्तकः ॥ २७

१ भस्म कृत्वा तत्समीपमगादित्यन्वयः । २ वचसि धृष्टस्य । ३ स्रस्तं यथा तथा भुवि न्यस्तं भुजद्वयं येन सः । ४ हतराक्षसस्थाने । ५ अधरम् । ६ पश्चादागतः । ७ श्वेतारण्यं कावेरीसमुद्रसंगमनिकटस्थग्रामः तस्य "तिरुवङ्काडु" इति व्यावहारिकं नाम।

स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा । बॅलो वेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८
ततो राजर्षयः सर्वे संगताः परमर्षयः । सभाज्य मुदिता राममिदं वचनमब्रुवन् ॥ २९
एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः । शरभङ्गाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरंदरः ॥ ३०
आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः । एषां वधार्थं क्रूराणां रक्षसां पापकर्मणाम् ॥ ३१
तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज । सुखं धर्मं चरिष्यन्ति दण्डकेषु महर्षयः ॥ ३२
एतस्मिन्नन्तरे देवाश्चारणैः सह संगताः । दुन्दुभींश्चाभिनिघ्नन्तः पुष्पवर्षं समन्ततः ॥
रामस्योपरि संहृष्टा ववृषुर्विस्मितास्तदा ॥ ३३
अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः । चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ३४
खरदूषणमुख्यानां निहतानि महाहवे । अहो बत महत्कर्म रामस्य विदितात्मनः ॥ ३५
अहो वीर्यमहो दाक्ष्यं विष्णोरिव हि दृश्यते । इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम् ॥ ३६
एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया । गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमं सुखी ॥ ३७
ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः । प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः ॥ ३८
तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् । बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे ॥ ३९
मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान्हतान् । रामं चैवाव्यथं दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा ॥ ४०
ततस्तु तं राक्षससङ्घमर्दनं सभाज्यमानं मुदितैर्महर्षिभिः ।
पुनः परिष्वज्य शशिप्रभानना बभूव हृष्टा जनकात्मजा तदा ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः । प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
जनस्थानस्थिता राजन्राक्षसा बहवो हताः । खरश्च निहतः संख्ये कथंचिदहमागतः ॥ २
एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । अकम्पनमुवाचेदं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३
केन रम्यं जनस्थानं हतं मम परासुना । को हि सर्वेषु लोकेषु गतिं चाधिगमिष्यति ॥ ४
न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम् । प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन न विष्णुना ॥ ५
कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् । मृत्युं मरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६
दहेयमपि संक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ । वातस्य तरसा वेगं निहन्तुमहमुत्सहे ॥ ७
तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृताञ्जलिरकम्पनः । भयात्संदिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८
दशग्रीवोऽभयं तस्मै प्रददौ रक्षसां वरः । स विश्रब्धोऽब्रवीद्वाक्यमसंदिग्धमकम्पनः ॥ ९
पुत्रो दशरथस्यास्ति सिंहसंहननो युवा । रामो नाम वृषस्कन्धो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १०
वीरः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः । हतं तेन जनस्थानं खरश्च सहदूषणः ॥ ११
अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः । नागेन्द्र इव निःश्वस्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १२
स सुरेन्द्रेण संयुक्तो रामः सर्वामरैः सह । उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकम्पन ॥ १३
रावणस्य पुनर्वाक्यं निशम्य तदकम्पनः । आचचक्षे बलं तस्य विक्रमं च महात्मनः ॥ १४
रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् । दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः पुरंदरसमो युधि ॥ १५
तस्यानुरूपो बलवान्रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः । कनीयांल्लक्ष्मणो नाम भ्राता शशिनिभाननः ॥ १६

१ बलो वा बल इव । २ संदिग्धाक्षरया ।

स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा । श्रीमान्राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम् ॥ १७
नैव देवा महात्मानो नात्र कार्या विचारणा ॥ १८
शरा रामेण तूत्सृष्टा रुक्मपुङ्खाः पतत्रिणः । सर्पाः पञ्चानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान् १९
येन येन च गच्छन्ति राक्षसा भयकर्शिताः । तेन तेन स्म पश्यन्ति राममेवाग्रतः स्थितम् ॥
इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ ॥ २०
अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् । जनस्थानं गमिष्यामि हन्तुं रामं सलक्ष्मणम् ॥२१
अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकम्पनः । शृणु राजन्यथावृत्तं रामस्य बलपौरुषम् ॥ २२
असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः । आपगायाः सुपूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः ॥ २३
सताराग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् । असौ रामस्तु मज्जन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४
भित्त्वा वेलां समुद्रस्य लोकानाप्लावयेद्विभुः । वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥२५
संहृत्य वा पुनर्लोकान्विक्रमेण महायशाः । शक्तः स पुरुषव्याघ्रः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६
न हि रामो दशग्रीव शक्यो जेतुं त्वया युधि । रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥२७
न तं वध्यमहं मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि । अयं तस्य वधोपायस्तं ममैकमनाः शृणु ॥ २८
भार्या तस्योत्तमा लोके सीता नाम सुमध्यमा । श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता ॥२९
नैव देवी न गन्धर्वी नाप्सरा नापि दानवी । तुल्या सीमन्तिनी तस्या मानुषीषु कुतो भवेत् ३०
तस्यापहर भार्यां त्वं प्रमथ्य तु महावने । स तया रहितः कामी रामो हास्यति जीवितम् ३१
अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । चिन्तयित्वा महाबाहुरकम्पनमुवाच ह ॥ ३२
बाढं काल्यं गमिष्यामि ह्येकः सारथिना सह । आनयिष्यामि वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ३३
अथैवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः । रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥ ३४
स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपथगो महान् । संचार्यमाणः शुशुभे जलदे चन्द्रमा इव ॥ ३५
स मारीचाश्रमं प्राप्य ताटकेयमुपागमत् । मारीचेनार्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६
तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च । अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७
कच्चित्सुकुशलं राजँल्लोकानां राक्षसेश्वर । आशङ्के नाथ जाने त्वं यतस्तूर्णमिहागतः ॥ ३८
एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः । ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९
आरक्षो मे हतस्तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा । जनस्थानमवध्यं तत्सर्वं युधि निपातितम् ॥ ४०
तस्य मे कुरु साचिव्यं तस्य भार्यापहारणे । राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ४१
आख्याता केन सीता सा मित्ररूपेण शत्रुणा । त्वया राक्षसशार्दूल को न नन्दति निन्दितः ॥
सीतामिहानयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे ॥ ४२
रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृङ्गं छेत्तुमिच्छति । प्रोत्साहयति कश्च त्वां स हि शत्रुरसंशयः ॥ ४३
आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं चेच्छति त्वया । कर्मणा तेन केनासि कापथं प्रतिपादितः ॥ ४४
सुखसुप्तस्य ते राजन्प्रहृतं केन मूर्धनि ॥ ४५

विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदः संस्थितदोर्विषाणः ।
उदीक्षितुं रावण नेह युक्तः स संयुगे राघवगन्धहस्ती ॥ ४६

---

१ विशीर्णं कुर्यात् । २ सिञ्चेत् । ३ दहेत् । ४ समूहेन । ५ श्यामा यौवनमध्यस्था । ६ स्त्रीश्रेष्ठा । ७ प्रातः । ८ अन्नपालः । ९ विशुद्धवंशे अभिजनो जननं तदेवाग्रहस्तो यस्य सः । १० समीचीनसंस्थानवन्तौ दोषौ बाहू एव विषाणे यस्य सः । ११ मदगजः ।

असौ रणान्तः स्थितिसन्धिवालो विदग्धरक्षोमृगहा नृसिंहः ।
सुप्तस्त्वया बोधयितुं न युक्तः शराङ्गपूर्णो निशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७
चापावहारे भुजवेगपङ्के शरोर्मिमाले सुमहाहवौघे ।
न रामपातालमुखेऽतिघोरे प्रस्कन्दितुं राक्षसराज युक्तम् ॥ ४८
प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र लङ्कां प्रसन्नो भव साधु गच्छ ।
त्वं स्वेषु दारेषु रमस्व नित्यं रामः सभार्यो रमतां वनेषु ॥ ४९
एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः । न्यवर्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५०
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः शूर्पनखी दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश । हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १
दूषणं च खरं चैव हतं त्रिशिरसा सह । दृष्ट्वा पुनर्महानादं ननाद जलदो यथा ॥ २
सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् । जगाम परमोद्विग्ना लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३
सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् । उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ४
आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने । रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५
देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् । अजेयं समरे शूरं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ६
देवासुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् । ऐरावतविषाणाग्रैरुद्धृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७
विंशद्भुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् । विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणशोभितम् ॥ ८
स्निग्धवैडूर्यसंकाशं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् । सुभुजं शुक्लदशनं महास्यं पर्वतोपमम् ॥ ९
विष्णुचक्रनिपातैश्च शतशो देवसंयुगे । अन्यैः शस्त्रप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥ १०
आहताङ्गं समस्तैश्च देवप्रहरणैस्तथा । अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥ ११
क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां सुराणां च प्रमर्दनम् । उच्छेत्तारं च धर्माणां परदाराभिमर्शनम् ॥ १२
सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा । पुरीं भोगवतीं प्राप्य पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३
तक्षकस्य प्रियां भार्यां पराजित्य जहार यः । कैलासपर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४
विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार यः । वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नन्दनं वनम् ॥ १५
विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् । चन्द्रसूर्यौ महाभागावुत्तिष्ठन्तौ परंतपौ ॥ १६
निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः । दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ १७
पुरा स्वयंभुवे धीरः शिरांस्युपजहार यः । देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः ॥ १८
अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते । मन्त्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ १९
हविर्धानेषु यः सोममुपहन्ति महाबलः । आप्तयज्ञहरं क्रूरं ब्रह्मघ्नं दुष्टचारिणम् ॥ २०
कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम् । रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहम् ॥
राक्षसी भ्रातरं शूरं सा ददर्श महाबलम् ॥ २१
तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् । आसने सूपविष्टं च कालकालमिवोद्यतम् ॥ २२
राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्दनम् । रावणं शत्रुहन्तारं मन्त्रिभिः परिवारितम् ॥ २३
अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं राक्षसी भयविह्वला ॥ २४

१ चाप एव अवहारो ग्राहो यस्मिन् । २ आप्तान् दक्षिणाकालं प्राप्तान् यज्ञान्हरतीति तथा । ३ मृत्योरपि मृत्युम् ।

तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं प्रदर्शयित्वा भयमोहमूर्छिता ।
सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी महात्मना शूर्पणखा विरूपिता ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् । अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरङ्कुशः । समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥ २
सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् । लुब्धं न बहु मन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३
स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः । स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ॥४
अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् । वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ५
ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीना नराधिपाः । ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६
आत्मवद्भिर्विगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः । अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७
त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस । ज्ञातव्यं तु न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ८
येषां चारश्च कोशश्च नयश्च जयतां वर । अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ९
यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः । चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः॥ १०
अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्वृतम् । स्वजनं तु जनस्थानं हतं यो नावबुध्यसे ॥ ११
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां क्रूरकर्मणाम् । हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ १२
ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः । धर्षितं च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३
त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण । विषये स्वे समुत्पन्नं भयं यो नावबुध्यसे ॥ १४
तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् । व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ १५
अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् । क्रोधिनं व्यसने हन्ति स्वजनोऽपि महीपतिम् ॥ १६
नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न बिभेति च । क्षिप्रं राज्याच्च्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भविष्यति १७
शुष्कैः काष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्टैरपि च पांसुभिः । न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः १८
उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा मृदिता यथा । एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥ १९
अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः । कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥२०
नयनाभ्यां प्रसुप्तोऽपि जागर्ति नयचक्षुषा । व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१
त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः । यस्य तेऽविदितश्चारै रक्षसां सुमहान्वधः ॥ २२

परावमन्ता विषयेषु संगतो न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।
अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये विपन्नराज्यो न चिराद्विपत्स्यसे ॥ २३
इति स्वदोषान्परिकीर्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः ।
धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो विचिन्तयामास चिरं स रावणः ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः शूर्पणखां क्रुद्धां ब्रुवन्तीं परुषं वचः । अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः ॥ १
कश्च रामः कथंवीर्यः किंरूपः किंपराक्रमः । किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टः स दुरासदम् ॥ २

१ यत्नवद्भिः । २ जनस्थानस्थं स्वजनम् । ३ तद्रक्षणाय न प्रवर्तन्ते । ४ शत्रूपेक्षावान् ।

आयुधं किंच रामस्य निहता येन राक्षसाः । खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ ३
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४
दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः । कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥ ५
शक्रचापनिभं चापं विकृष्य कनकाङ्गदम् । दीप्तान्क्षिपति नाराचान्सर्पानिव महाविषान् ॥ ६
नाददानं शरान्घोरान्न मुञ्चन्तं शिलीमुखान् । न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे ॥ ७
हन्यमानं तु तत्सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः । इन्द्रेणेवोत्तमं सस्यमाहतं त्वश्मवृष्टिभिः ॥ ८
रक्षसां भीमरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश । निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना ॥ ९
अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च सहदूषणः । ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ १०
एका कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना । स्त्रीवधं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना ॥ ११
भ्राता चास्य महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः । अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान्॥१२
अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान्बली । रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः१३
रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना । धर्मपत्नी प्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते रता ॥ १४
सा सुकेशी सुनासोरुः सुरूपा च यशस्विनी । देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १५
तप्तकाञ्चनवर्णाभा रक्ततुङ्गनखी शुभा । सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ १६
नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी नच किन्नरी । नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १७
यस्य सीता भवेद्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेत् । अतिजीवेत्स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरंदरात् ॥१८
सा सुशीला वपुःश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि । तवानुरूपा भार्या स्यात्त्वं च तस्यास्तथा पतिः॥१९
तां तु विस्तीर्णजघनां पीनश्रोणिपयोधराम् । भार्यार्थे च तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥
विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ॥ २०
तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । मन्मथस्य शराणां वै त्वं विधेयो भविष्यसि॥२१
यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते । शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः ॥ २२
कुरु प्रियं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर । वधात्तस्य नृशंसस्य रामस्याश्रमवासिनः ॥ २३
तं शरैर्निशितैर्हत्वा लक्ष्मणं च महारथम् । हतनाथां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसि ॥ २४
रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर । क्रियतां निर्विशङ्केन वचनं मम रावण ॥ २५
विज्ञायेहात्मशक्तिं च ह्रियतामबला बलात् । सीता सर्वानवद्याङ्गी भार्यार्थे राक्षसेश्वर ॥ २६
निशम्य रामेण शरैरजिह्मगैर्हताञ्जनस्थानगतान्निशाचरान् ।
खरं च बुध्वा निहतं च दूषणं त्वमत्र कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् । सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगाम सः ॥ १
तत्कार्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च । दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ २
इति कर्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः । स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ॥ ३
यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नो राक्षसाधिपः । सूतं संचोदयामास रथः संयोज्यतामिति ॥ ४
एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः । रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५

१ करकामयवर्षैः । २ अतीत्य जीवेत् ।

काञ्चनं रथमास्थाय कामगं रत्नभूषितम् । पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः काञ्चनभूषणैः ॥ ६
मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः । राक्षसाधिपतिः श्रीमान्ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७
स श्वेतवालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः । स्निग्धवैडूर्यसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ ८
विंशद्भुजो दशग्रीवो दर्शनीयपरिच्छदः । त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशशीर्ष इवाद्रिराट् ॥ ९
कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसेश्वरः । विद्युन्मण्डलवान्मेघः सबलाक इवाम्बरे ॥ १०
सशैलं सागरानूपं वीर्यवानवलोकयन् । नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ॥ ११
शीतमङ्गलतोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः । विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिः समावृतम् ॥ १२
कदल्याढकिसंबाधं नालिकेरोपशोभितम् । सालैस्तालैस्तमालैश्च पुष्पितैस्तरुभिर्वृतम् ॥ १३
नागैः सुपर्णैर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः । अजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः ॥ १४
अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः । जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैरुपशोभितम् ॥ १५
दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् । क्रीडारतिविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६
सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिः श्रिया वृतम् । देवदानवसङ्घैश्च चरितं त्वमृताशिभिः ॥ १७
हंसक्रौञ्चप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रणादितम् । वैडूर्यप्रस्तरं रम्यं स्निग्धं सागरतेजसा ॥ १८
पाण्डराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च । तूर्यगीताभिजुष्टानि विमानानि समन्ततः॥१९
तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसंपतन् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदानुजः ॥ २०
निर्यासरसमूलानां चन्दनानां सहस्रशः । वनानि पश्यन्सौम्यानि घ्राणतृप्तिकराणि च ॥ २१
अगरूणां च मुख्यानां वनान्युपवनानि च । तक्कोलानां च जात्यानां फलानां च सुगन्धिनाम्॥२२
पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च । मुक्तानां च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः[1]॥२३
शङ्खानां प्रस्तरं चैव प्रवालनिचयं तथा । काञ्चनानि च शैलानि राजतानि च सर्वशः ॥ २४
प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नानि ह्रदानि च । धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥२५
हस्त्यश्वरथगाढानि नगराण्यवलोकयन् । तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतम् ॥
अनूपं सिन्धुराज्यस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ॥ २६
तत्रापश्यत्स मेघाभं न्यग्रोधमृषिभिर्वृतम् । समन्ताद्यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः॥२७
यस्य हस्तिनमादाय महाकायं च कच्छपम् । भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महाबलः ॥ २८
तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः । सुपर्णः पर्णबहुलां बभञ्ज च महाबलः ॥ २९
तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या मरीचिपाः । अजा बभूवुर्धूम्राश्च संगताः परमर्षयः ॥ ३०
तेषां दयार्थं गरुडस्तां शाखां शतयोजनाम् । जगामादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ ॥३१
एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम्[2] । निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः ॥ ३२
प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन् ॥ ३३
स तेनैव प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः । अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिम् ॥ ३४
अयोजालानि निर्मथ्य भित्त्वा रत्नमयं गृहम् । महेन्द्रभवनाद्गुप्तमाजहारामृतं ततः ॥ ३५
तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् । नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः ॥ ३६
तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः । ददर्शाश्रममेकान्ते रम्ये पुण्ये वनान्तरे ॥ ३७
तत्र कृष्णाजिनधरं जटावल्कलधारिणम् । ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३८

१ समुद्रतीरम् । २ गजकच्छपरूपं मांसम् ।

स रावणः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा । मारीचेनार्चितो राजा सर्वकामैरमानुषैः ॥ ३९
तं स्वयं पूजयित्वा तु भोजनेनोदकेन च । अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४०
कच्चित्सुकुशलं राजँल्लङ्कायां राक्षसेश्वर । केनार्थेन पुनस्त्वं वै तूर्णमेवमिहागतः ॥ ४१
एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः । तं तु पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

मारीच श्रूयतां तात वचनं मम भाषतः । आर्तोऽस्मि मम चार्तस्य भवान्हि परमा गतिः ॥ १
जानीषे त्वं जनस्थाने यथा भ्राता खरो मम । दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे ॥ २
त्रिशिराश्च महातेजा राक्षसः पिशिताशनः । अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा[1] निशाचराः ॥ ३
वसन्ति मन्नियोगेन नित्यवासं च राक्षसाः । बाधमाना महारण्ये मुनीन्वै धर्मचारिणः ॥ ४
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । शूराणां लब्धलक्षाणां खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५
ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः । संगताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे ॥
नानाप्रहरणोपेताः खरप्रमुखराक्षसाः ॥ ६
तेन संजातरोषेण रामेण रणमूर्धनि । अनुक्त्वा परुषं किंचिच्छरैर्व्यापारितं धनुः ॥ ७
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् । निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ ८
खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः । हतश्च त्रिशिराश्चापि निर्भया दण्डकाः कृताः ॥ ९
पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः । स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः १०
दुःशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः । त्यक्तधर्मो ह्यधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ११
येन वैरं विनारण्ये सत्त्व[2]माश्रित्य केवलम् । कर्णनासापहरणाद्भगिनी मे विरूपिता ॥ १२
तस्य भार्यां जनस्थानात्सीतां सुरसुतोपमाम् । आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव ॥ १३
त्वया ह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल । भ्रातृभि[3]श्च सुरान्युद्धे समग्रान्नाभिचिन्तये ॥ १४
तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस । वीर्ये युद्धे च दर्पे च न ह्यस्ति सदृशस्तव ॥ १५
उपायज्ञो महाञ्शूरः सर्वमायाविशारदः । एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर ॥ १६
शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ १७
सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः । आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर १८
त्वां तु निःसंशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम् । गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं चाभिधास्यति १९
ततस्तयोरपाये तु शून्ये सीतां यथासुखम् । निराबाधो हरिष्यामि राहुश्चन्द्रप्रभामिव ॥ २०
ततः पश्चात्सुखं रामे भार्याहरणकर्शिते । विस्रब्धः प्रहरिष्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २१
तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः । शुष्कं समभवद्वक्त्रं परित्रस्तो बभूव ह ॥ २२
ओष्ठौ परिलिहञ्शुष्कौ नेत्रैरनिमिषैरिव । मृतभूत इवार्तस्तु रावणं समुदैक्षत ॥ २३

स रावणं त्रस्तविषण्णचेता महावने रामपराक्रमज्ञः ।
कृताञ्जलिस्तत्त्वमुवाच वाक्यं हितं च तस्मै हितमात्मनश्च ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

---

१ लब्धलक्षाः लब्धावसराः प्राप्तयुद्धोत्साहा इति यावत् । २ बलम् । ३ कुम्भकर्णादिभिः ।

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २
न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् । अयुक्तचारश्चपलो महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ३
अपि स्वस्ति भवेत्तात सर्वेषां भुवि रक्षसाम् । अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ ४
अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा । अपि सीतानिमित्तं च न भवेद्व्यसनं मम ॥ ५
अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरङ्कुशम् । न विनश्येत्पुरी लङ्का त्वया सह सराक्षसा ॥ ६
त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः । आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ७
नच पित्रा परित्यक्तो नामर्यादः कथंचन । न लुब्धो नच दुःशीलो नच क्षत्रियपांसनः ॥ ८
नच धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दिवर्धनः[1] । न तीक्ष्णो नच भूतानां सर्वेषामहिते रतः ॥ ९
वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् । करिष्यामीति धर्मात्मा तात प्रव्रजितो वनम् ॥ १०
कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च । हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ११
न रामः कर्कशस्तात नाविद्वान्नाजितेन्द्रियः । अनृतं दुःश्रुतं[2] चैव नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२
रामो विग्रहवान्धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः । राजा सर्वस्य लोकस्य देवानां मघवानिव ॥ १३
कथं त्वं तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा । इच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४
शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे । रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५
धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् । चापपाशधरं वीरं शत्रुसैन्यप्रहारिणम् ॥ १६
राज्यं सुखं च सन्त्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः । नात्यासादयितुं तात रामान्तकमिहार्हसि ॥ १७
अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा । न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८
तस्य सा नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी । प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९
न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया । दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा २०
किमुद्यममिमं[3] व्यर्थं कृत्वा ते राक्षसाधिप । दृष्टश्चेत्त्वं रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ २१
जीवितं च सुखं चैव राज्यं चैव सुदुर्लभम् । यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् २२
न सर्वैः सचिवैः सार्धं विभीषणपुरोगमैः । मन्त्रयित्वा तु धर्मिष्ठैः कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ २३
दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् । आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः ॥
हिताहितं विनिश्चित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २४

अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोसलराजसूनुना ।
इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं क्षमं च युक्तं च निशाचरेश्वर ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

कदाचिदप्यहं वीर्यात्पर्यटन्पृथिवीमिमाम् । बलं नागसहस्रस्य धारयन्पर्वतोपमः ॥ १
नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । भयं लोकस्य जनयन्किरीटी परिघायुधः ॥
व्यचरं दण्डकारण्ये ऋषिमांसानि भक्षयन् ॥ २
विश्वामित्रोऽथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः । स्वयं गत्वा दशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ ३

---

१ आनन्दिवर्धनः आनन्दवर्धन इत्यर्थः । २ वैपरीत्येन श्रुतम् । ३ किं किंफलम् ।

अद्य रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः। मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ॥ ४
इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा। प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ५
बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः। कामं तु मम यत्सैन्यं मया सह गमिष्यति ॥ ६
बलेन चतुरङ्गेण स्वयमेत्य निशाचरान्। वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रूंस्ते मनसेप्सितान् ॥ ७
इत्येवमुक्तः स मुनी राजानमिदमब्रवीत्। रामान्नान्यद्बलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ॥ ८
देवतानामपि भवान्समरेष्वभिपालकः। आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोके विदितं नृप ॥ ९
काममस्तु महत्सैन्यं तिष्ठत्विह परंतप। बालोऽप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ॥ १०
गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ ११
एवमुक्त्वा तु स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम्। जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम्॥१२
तं तदा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम्। बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं विस्फारयन्धनुः॥ १३
अजातव्यञ्जनः[1] श्रीमान्पद्मपत्रनिभेक्षणः। एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया ॥ १४
शोभयन्दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा। अदृश्यत ततो रामो बालचन्द्र इवोदितः ॥ १५
ततोऽहं मेघसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः। बली दत्तवरो दर्पादाजगाम तदाश्रमम् ॥ १६
तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहसैवोद्यतायुधः। मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसंभ्रान्तश्चकार सः ॥ १७
अवजानन्नहं मोहाद्बालोऽयमिति राघवम्। विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८
तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिबर्हणः। तेनाहं त्वाहतः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९
नेच्छता तात मां हन्तुं तदा वीरेण रक्षितः। रामस्य शरवेगेन निरस्तोऽहमचेतनः ॥ २०
पातितोऽहं तदा तेन गम्भीरे सागराम्भसि। प्राप्य संज्ञां चिरात्तात लङ्कां प्रति गतः पुरीम्२१
एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्तु निपातिताः। अकृतास्त्रेण बालेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२
तन्मया वार्यमाणस्त्वं यदि रामेण विग्रहम्। करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्स्यसि रावण॥२३
क्रीडारतिविधिज्ञानां समाजोत्सवशालिनाम्। रक्षसां चैव संतापमनर्थं चाहरिष्यसि ॥ २४
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नविभूषिताम्। द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५
अकुर्वन्तोऽपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात्। परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे[2] यथा ॥ २६
दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गान्दिव्याभरणभूषितान्। द्रक्ष्यस्यभिहतान्भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान्॥२७
हृतदारान्सदारांश्च दश विद्रवतो दिशः। हतशेषानशरणान्द्रक्ष्यसि त्वं निशाचरान् ॥ २८
शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम्। प्रदग्धभवनां लङ्कां द्रक्ष्यसि त्वं न संशयः ॥ २९
परदाराभिमर्शात्तु नान्यत्पापतरं महत्। प्रमदानां सहस्राणि तव राजन्परिग्रहः ॥ ३०
भव स्वदारनिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षस। मानमृद्धिं च राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१
कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च। यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम्॥३२

निवार्यमाणः सुहृदा मया भृशं प्रसह्य सीतां यदि धर्षयिष्यसि।
गमिष्यसि क्षीणबलः सबान्धवो यमक्षयं रामशरात्तजीवितः[3] ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

---

१ अनुत्पन्नयौवनलक्षणः। २ सर्पह्रदे सर्पनिग्रहाय प्रवृत्तेन यथा मत्स्या अपि तत्सहवासाद्धन्यन्ते तद्वत्। ३ रामशरेणात्तं नाशितं जीवितं यस्य।

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

एवमस्मि तदा मुक्तः कथंचित्तेन संयुगे । इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व निरुत्तरम्[1] ॥ १
राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यामनिर्विण्ण[2]स्तथा कृतः[3] । सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ २
दीप्तजिह्वो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो महाबलः । व्यचरं दण्डकारण्यं मांसभक्षो महामृगः ॥ ३
अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण । अत्यन्तघोरो व्यचरं तापसान्संप्रधर्षयन् ॥ ४
निहत्य दण्डकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः । रुधिराणि पिबंस्तेषां तथा मांसानि भक्षयन् ॥ ५
ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासयन्वनगोचरान् । तथा रुधिरमत्तोऽहं विचरन्धर्मदूषकः ॥ ६
आसादयं तदा रामं तापसं धर्मचारिणम् । वैदेहीं च महाभागां लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ७
तापसं नियताहारं सर्वभूतहितेरतम् । सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ॥ ८
तापसो[4]यमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् । अभ्यधावं हि संक्रुद्धस्तीक्ष्णशृङ्गो मृगाकृतिः ॥ ९
जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरन् । तेन मुक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः ॥
विकृष्य बलवच्चापं सुपर्णानिलनिस्वनाः ॥ १०
ते बाणा वज्रसंकाशाः सुमुक्ता रक्तभोजनाः । आजग्मुः सहिताः सर्वे त्रयः संनतपर्वणः[5] ॥ ११
पराक्रमज्ञो रामस्य शरो दृष्टभयः पुरा । समुद्भ्रान्त[6]स्ततो[7] मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥ १२
शरेण मुक्तो रामस्य कथंचित्प्राप्य जीवितम् । इह प्रव्राजितो[8] युक्त[9]स्तापसोऽहं समाहितः ॥ १३
वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १४
अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण । रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे ॥ १५
राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसाधिप । दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामि विचेतनः ॥ १६
रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण । रत्नानि च रथाश्चैव त्रासं संजनयन्ति मे ॥ १७
अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् । बलिं वा नमुचिं वापि हन्याद्धि रघुनन्दनः ॥ १८
रणे रामेण युध्यस्व क्षमां वा कुरु राक्षस । न ते रामकथा कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ १९
बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः । परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २०
सोऽहं तवापराधेन विनश्येयं निशाचर । कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वा नानुयामि ह ॥ २१
रामश्च हि महातेजा महासत्त्वो महाबलः । अपि राक्षसलोकस्य न भवेदन्तकोपि सः ॥ २२
यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः । अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २३
अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४

इदं वचो बन्धुहितार्थिना मया यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ।
सबान्धवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे हतोऽद्य रामेण शरैरजिह्मगैः ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

मारीचेन तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तं निशाचरः । उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १
तं पथ्यहितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः । अब्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २

---

१ मध्ये वाक्यविच्छेदाकरणेन शृण्वित्यर्थः । २ अप्राप्ततद्विषयप्रवृत्तिवैराग्यः । ३ तथाकृतः उक्तरीत्या प्राणसंकटं प्रापितः । ४ रामपराक्रमं जानन्नपि तापसत्वादहिंसापरेण भाव्यमिति विश्वस्येत्यर्थः । ५ संनतपर्वणः संनतपर्वाणः । ६ पलाय्य गतः । ७ पलायितेषु रामशराप्रवृत्तेः । ८ कृतसकलदुर्वृत्तपरित्यागः । ९ योगयुक्तः ।

यत्किलैतदयुक्तार्थं मारीच मयि कथ्यते । वाक्यं निष्फलमत्यर्थमुप्तं बीजमिवोषरे ॥ ३
त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संयुगे । पापशीलस्य मूर्खस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४
यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा । स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५
अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः । प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव संनिधौ ॥ ६
एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच वर्तते । न व्यावर्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७
दोषं गुणं वा संपृष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि । अपायं वाप्युपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८
संपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता । उद्यताञ्जलिना राज्ञे य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९
वाक्यमप्रतिकूलं तु मृदुपूर्वं हितं शुभम् । उपचारेण युक्तं च वक्तव्यो वसुधाधिपः ॥ १०
सावमर्दं तु यद्वाक्यं मारीच हितमुच्यते । नाभिनन्दति तद्राजा मानार्हो मानवर्जितम् ॥ ११
पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः । अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य वरुणस्य यमस्य च ॥ १२
औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम् । धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर ॥
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः ॥ १३
त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमास्थितः । अभ्यागतं मां दौरात्म्यात्परुषं वक्तुमिच्छसि ॥ १४
गुणदोषौ न पृच्छामि क्षमं चात्मनि राक्षस । मयोक्तं तव चैतावत्संप्रत्यमितविक्रम ॥ १५
अस्मिंस्तु त्वं महाकृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हसि । शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ १६
सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः । आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर १७
प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ १८
त्वां तु मायामृगं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविस्मया । आनयैनमिति क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली १९
अपक्रान्ते तु काकुत्स्थे दूरं यात्वा व्युदाहर । हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवाक्यानुरूपकम् ॥ २०
तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः । अनुगच्छति संभ्रान्तः सौमित्रिरपि सौहृदात् २१
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम् । आनयिष्यामि वैदेहीं सहस्राक्षः शचीमिव २२
एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस । राज्यस्यार्धं प्रयच्छामि मारीच तव सुव्रत ॥ २३
गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये । अहं त्वाऽनुगमिष्यामि सरथो दण्डकावनम् २४
प्राप्य सीतामयुद्धेन वञ्चयित्वा तु राघवम् । लङ्कां प्रति गमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया ॥ २५
न चेत्करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै । एतत्कार्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यसि ॥
राज्ञो हि प्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २६

आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्य ।
एतद्यथावत्प्रतिगृह्य बुद्ध्या यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

आज्ञप्तोऽराजवद्वाक्यं प्रतिकूलं निशाचरः । अब्रवीत्परुषं वाक्यं मारीचो राक्षसाधिपम् ॥ १
केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा । सपुत्रस्य सराष्ट्रस्य सामात्यस्य निशाचर ॥ २
कस्त्वया सुखिना राजन्नाभिनन्दति पापकृत् । केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३
शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्या निशाचराः । इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं बलीयसा ॥ ४

१ सीतापहरणोपायायुद्धे प्रवर्तयितुम् । २ उत्तरक्षणे । ३ संपृष्टश्चेत् । ४ तिरस्कारसहितम् ।

केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहितवादिना । यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ॥ ५
वध्याः खलु न हन्यन्ते सचिवास्तव रावण । ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्वशः ॥ ६
अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः । निग्राह्यः सर्वथा सद्भिर्न निग्राह्यो निगृह्यसे ७
धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर । स्वामिप्रसादात्सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ॥ ८
विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण । व्यसनं स्वामिवैगुण्यात्प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९
राजमूलो हि धर्मश्च जयश्च जयतां वर । तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षितव्या नराधिपाः ॥ १०
राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर । न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ॥ ११
ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भज्यन्ते सह तेन वै । विषमे तुरगाः शीघ्रा[१] मन्दसारथयो[२] यथा॥१२
बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः । परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३
स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण । रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मेषा गोमायुना यथा ॥१४
अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः । येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥१५
तदिदं काकतालीयं[३] घोरमासादितं मया । अत्रैव शोचनीयस्त्वं ससैन्यो विनशिष्यसि ॥ १६
मां निहत्य तु रामश्च न चिरात्त्वां वधिष्यति । अनेन कृतकृत्योऽस्मि म्रिये यदरिणा हतः॥१७
दर्शनादेव रामस्य हतं मामुपधारय । आत्मानं च हतं विद्धि हृत्वा सीतां सबान्धवम् ॥ १८
आनयिष्यसि चेत्सीतामाश्रमात्सहितो मया । नैव त्वमसि नाहं च नैव लङ्का न राक्षसाः॥१९
निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर ।
परेतकल्पा[४] हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु वचनं मारीचो रावणं ततः । गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिंचरप्रभोः ॥ १
दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा । मद्वधोद्यतशस्त्रेण विनष्टं जीवितं च मे ॥ २
नहि रामं पराक्रम्य जीवन्प्रतिनिवर्तते । वर्तते प्रतिरूपोऽसौ यमदण्डहतस्य ते ॥ ३
किंनु शक्यं मया कर्तुमेवं त्वयि दुरात्मनि । एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥४
प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स रावणः । परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
एतच्छौण्डीर्ययुक्तं ते मच्छन्दादिव भाषितम् । इदानीमसि मारीच पूर्वमन्यो निशाचरः ॥ ६
आरुह्यतामयं शीघ्रं रथो रत्नविभूषितः । मया सह तथा[५] युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ७
प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि । तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम् ॥ ८
ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम् । आरुह्य ययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममण्डलात् ॥ ९
तथैव तत्र पश्यन्तौ पत्तनानि वनानि च । गिरींश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च ॥ १०
समेत्य दण्डकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः । ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ११
अवतीर्य रथात्तस्मात्ततः काञ्चनभूषणात् । हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२
एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम् । क्रियतां तत्सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ॥ १३
स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा । मृगो भूत्वाऽऽश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह ॥ १४

१ शीघ्रगाः । २ मन्दः अपटुः सारथिः येषां ते । ३ यादृच्छिकम् । ४ आसन्नमरणाः । ५ तथाशब्दः समुच्चये ।

स तु रूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनम् । मणिप्रवरशृङ्गाग्रः सितासितमुखाकृतिः ॥ १५
रक्तपद्मोत्पलमुख इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः । किंचिदभ्युन्नतग्रीव इन्द्रनीलदलाधरः ॥ १६
कुन्देन्दुवज्रसंकाशमुदरं चास्य भास्वरम् । मधूकनिभपार्श्वश्च पद्मकिञ्जल्कसंनिभः ॥ १७
वैडूर्यसंकाशखुरस्तनुजङ्घः सुसंहतः । इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजता ॥ १८
मनोहरः स्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः । क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः ॥
वनं प्रज्वलयन्रम्यं रामाश्रमपदं च तत् ॥ १९
मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः । प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ॥ २०
विचरन्गच्छते तस्माच्छाद्वलानि समन्ततः ॥ २१
रूप्यैर्बिन्दुशतैश्चित्रो भूत्वा स प्रियदर्शनः। विटपीनां किसलयान्भङ्क्त्वाऽदन्विचचार ह२२
कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः । समाश्रयन्मन्दगतिः सीतासंदर्शनं तथा ॥ २३
राजीवचित्रपृष्ठः स विरराज महामृगः । रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥ २४
पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः । गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिविवर्तते ॥ २५
विक्रीडंश्च क्वचिद्भूमौ पुनरेव निषीदति । आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २६
मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्तते । सीतादर्शनमाकाङ्क्षन्राक्षसो मृगतां गतः ॥
परिभ्रमति चित्राणि मण्डलानि विनिष्पतन् ॥ २७
समुद्वीक्ष्य च तं सर्वे मृगा ह्यन्ये वनेचराः । उपागम्य समाघ्राय विद्रवन्ति दिशो दश॥२८
राक्षसः सोऽपि तान्वन्यान्मृगान्मृगवधे रतः । प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् २९
तस्मिन्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना । कुसुमापचयव्यग्रा पादपानभ्यवर्तत ॥ ३०
कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा । कुसुमान्यपचिन्वन्ती चचार रुचिरानना ॥ ३१
अनर्हाऽरण्यवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् । मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमाङ्गना ॥ ३२
सा तं रुचिरदन्तोष्ठी रूप्यधातुतनूरुहम् । विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत ॥ ३३
स च तां रामदयितां पश्यन्मायामयो मृगः । विचचार पुनश्चित्रं दीपयन्निव तद्वनम् ॥ ३४
अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा नानारत्नमयं मृगम् । विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमान्यपचिन्वती । हैमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १
प्रहृष्टा चानवद्याङ्गी मृष्टहाटकवर्णिनी । भर्तारमभिचक्रन्द लक्ष्मणं चापि सायुधम् ॥ २
तयाहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशतुर्मृगम् ॥ ३
शङ्कमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो राममब्रवीत् । तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ४
चरन्तो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने । अनेन निहता राजन्राजानः कामरूपिणा ॥ ५
अस्य मायाविदो मायामृगरूपमिदं कृतम् । भानुमत्पुरुषव्याघ्र गन्धर्वपुरसन्निभम् ॥ ६
मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव । जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥ ७

१ क्वचित्सिता क्वचिदसिता मुखस्याकृतिः यस्य सः । २ मुखपुटयोरेको रक्तपद्मवर्णः अन्यस्तूत्पलवर्णः । ३ इन्द्रनीलदलवदधरो यस्य सः । ४ सुश्लिष्टसन्धिबन्धः । ५ पुच्छेनोपलक्षितः । ६ प्रकाशयन् । ७ कदलीवाटिकाम् । ८ सीतासंदर्शनयोग्यस्थानम् । ९ घ्राणेन विशेषं जानन्ति तिर्यञ्च इति प्रसिद्धिः ।

एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य शुचिस्मिता । उवाच सीता संहृष्टा चर्मणा हृतचेतना ॥ ८
आर्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः । आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ ९
इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः । मृगाश्चरन्ति सहिताः सृमराश्चमरास्तथा ॥ १०
ऋक्षाः पृषतसङ्घाश्च वानराः किन्नरास्तथा । विचरन्ति महाबाहो रूपश्रेष्ठा मनोहराः ॥ ११
न चास्य सदृशो राजन्दृष्टपूर्वो मृगः पुरा । तेजसा क्षमया दीप्त्या यथायं मृगसत्तमः ॥ १२
नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नबिन्दुसमाचितः । द्योतयन्वनमव्यग्रं शोभते शशिसन्निभः ॥ १३
अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसंपच्च शोभना । मृगोऽद्भुतो विचित्राङ्गो हृदयं हरतीव मे ॥ १४
यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव । आश्चर्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १५
समाप्तवनवासानां राज्यस्थानां च नः पुनः । अन्तःपुरविभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १६
भरतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां मम च प्रभो । मृगरूपमिदं व्यक्तं विस्मयं जनयिष्यति ॥ १७
जीवन्न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः । अजिनं नरशार्दूल रुचिरं मे भविष्यति ॥ १८
निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि । शष्पबृस्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ १९
कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् । वपुषा त्वस्य सत्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २०
तेन काञ्चनरोम्णा तु मणिप्रवरशृङ्गिणा । तरुणादित्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा ॥
बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम् ॥ २१
एवं सीतावचः श्रुत्वा तं दृष्ट्वा मृगमद्भुतम् । लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ॥ २२
उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥ २३
पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः स्पृहां मृगगतामिमाम् । रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य नभविष्यति॥ २४
न वने नन्दनोद्देशे न चैत्ररथसंश्रये । कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित्समो मृगः ॥२५
प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः । शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिन्दुभिः ॥२६
पश्यास्य जृम्भमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् । जिह्वां मुखान्निःसरन्तीं मेघादिव शतह्रदां२७
मसारगल्लर्कमुखः शङ्खमुक्तानिभोदरः । कस्य नामाभिरूपोऽसौ न मनो लोभयेन्मृगः ॥ २८
कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जाम्बूनदमयं प्रभो । नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं व्रजेत् ॥ २९
[किं पुनर्मैथिली सीता बाला नारी न विस्मयेत् ।]
मांसहेतोरपि मृगान्विहारार्थं च धन्विनः । घ्नन्ति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ॥ ३०
धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने । धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३१
तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् । मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३२
अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् । तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्याश्च लक्ष्मण ॥ ३३
एतस्य मृगरत्नस्य परार्ध्ये काञ्चनत्वचि । उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा ॥ ३४
न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी । भवेदेतस्य सदृशी स्पर्शनेनेति मे मतिः ॥ ३५
एष चैव मृगः श्रीमान्यश्च दिव्यो नभश्चरः[13] । उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ ॥ ३६

---

१ अत्वरया । २ समग्रम् । ३ बालतृणैः कृतायां बृस्यां । व्रतिनामासनं बृसी । ४ आस्तृतायां । ५ यद्यपीदं रौद्रं कामवृत्तं स्त्रीणामसदृशं तथापि । ६ मसारः इन्द्रनीलः । गल्लर्कः चषकः । इन्द्रनीलनिर्मितचषकाकारमुखसंपुट इत्यर्थः । ७ मृगयोद्योगेन । ८ संगृह्यन्ते । ९ कदली मृगविशेषः तस्या इयं त्वक्कादली । १० प्रियको मृगविशेषः तस्येयं त्वक् । ११ अजविशेषसंबन्धिनी त्वक् । १२ अविलोमनिर्मिता शाटी । १३ मृगशीर्षः ।

यदि वायं तथा यन्मां भवेद्वदसि लक्ष्मण । मायैषा राक्षसस्येति कर्तव्योऽस्य वधो मया॥३७
एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाकृतात्मना । वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुङ्गवाः ॥ ३८
उत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः । निहताः परमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयं मृगः ॥ ३९
पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः । उदरस्थो द्विजान्हन्ति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव ॥ ४०
स कदाचिच्चिराल्लोभादाससाद महामुनिम् । अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्षस्तस्य बभूव ह ॥ ४१
समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुकामं समीक्ष्य तम् । उत्स्मयित्वा तु भगवान्वातापिमिदमब्रवीत् ॥४२
त्वयाऽविगण्य वातापे परिभूताः स्वतेजसा । जीवलोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः॥४३
तदेतन्न भवेद्रक्षो वातापिरिव लक्ष्मण । मद्विधं योऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ॥
भवेद्धतोऽयं वातापिरगस्त्येनेव मां गतः ॥ ४४
इह त्वं भव सन्नद्धो यन्त्रितो रक्ष मैथिलीम् । अस्यामायत्तमस्माकं यत्कृत्यं रघुनन्दन ॥ ४५
अहमेनं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यपि वा मृगम् । यावद्गच्छामि सौमित्रे मृगमानयितुं द्रुतम्४६
पश्य लक्ष्मण वैदेहीं मृगत्वचि गतस्पृहाम् । त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति॥४७
अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥ ४८
यावत्पृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहम् । हत्वैतच्चर्म चादाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण ॥ ४९
प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ।
भवाप्रमत्तः परिगृह्य मैथिलीं प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः ॥ ५०
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः । बबन्धासिं महातेजा जाम्बूनदमयत्सरुम् । १
ततस्त्र्यवनतं चापमादायात्मविभूषणम् । आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः ॥ २
तं वञ्चयानो राजेन्द्रमापतन्तं निरीक्ष्य वै । बभूवान्तर्हितस्त्रासात्पुनः संदर्शनेऽभवत् ॥
बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ॥ ३
तं स्म पश्यति रूपेण द्योतमानमिवाग्रतः । अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्पाणिं महावने ॥ ४
अतिवृत्तमिषोः पाताल्लोभयानं कदाचन । शङ्कितं तु समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवाम्बरे ॥ ५
दृश्यमानमदृश्यं च वनोद्देशेषु केषुचित् । छिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारदं चन्द्रमण्डलम् ॥ ६
मुहूर्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात्प्रकाशते । दर्शनादर्शनादेवं सोऽपाकर्षत राघवम् ॥ ७
सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ८
आसीत्क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः । अथावतस्थे संभ्रान्तश्छायामाश्रित्य शाद्वले९
स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः । मृगैः परिवृतो वन्यैरदूरात्प्रत्यदृश्यत ॥ १०
ग्रहीतुकामं दृष्ट्वैनं पुनरेवाभ्यधावत । तत्क्षणादेव संत्रासात्पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ ११
पुनरेव ततो दूराद्वृक्षषण्डाद्विनिःसृतम् । दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ॥
भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपितस्तत्र राघवः ॥ १२

---

१ प्रादुर्भूय । २ अश्वतरी वृश्चिकी कर्कटी वा । ३ श्राद्धान्ते । ४ रक्षोरूपम् । ५ यः मारीचः मद्विधं अतिमन्येत अतिक्रामेत् तत् मारीचरूपं रक्षः वातापिरिव न भवेत् न जीवेदेव । पुनरप्याह । मां गतः प्राप्तः अयं मारीचः अगस्त्येन वातापिरिव हतो भवेत् मयेति शेषः । ६ अत्यन्तसमर्थेन । ७ सहार्थे तृतीया । ८ त्सरुः खड्गमुष्टिः । ९ त्रिषु स्थलेष्ववनतम् ।

सूर्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलन्तमरिमर्दनः । संधाय सुदृढे चापे विकृष्य बलवद्बली ॥ १३
तमेव मृगमुद्दिश्य श्वसन्तमिव पन्नगम् । मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ १४
शरीरं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः । मारीचस्यैव हृदयं विभेदाशनिसंनिभः ॥ १५
तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत्स शरातुरः । विनदन्भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवितः ॥ १६
म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् । स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् ॥
इह प्रस्थापयेत्सीता शून्ये तां रावणो हरेत् ॥ १७
स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् । सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १८
तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन च । मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमात्मनः ॥ १९
चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् ॥ २०
ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः । हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोऽभूच्छराहतः ॥ २१
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं घोरदर्शनम् । रामो रुधिरसिक्ताङ्गं वेष्टमानं महीतले ॥
जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥ २२
मारीचस्यैव मायैषा पूर्वोक्तं लक्ष्मणेन तु । तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोऽयं मया हतः ॥ २३
हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्य च महास्वनम् । ममार राक्षसः सोऽयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥
लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति । इति संचिन्त्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २५
तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ॥ २६
राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत्स्वरम् । निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः ॥
त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखस्तदा ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने । उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १
नहि मे हृदयं स्थाने[1] जीवितं वाऽवतिष्ठति । क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २
आक्रन्दमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि । तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं शरणैषिणम् ॥
रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम् ॥ ३
न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् । तमुवाच ततस्तत्र कुपिता जनकात्मजा ॥ ४
सौमित्रे मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि शत्रुवत् । यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपत्स्यसे ॥ ५
इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मण मत्कृते[2] । लोभान्मम कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ॥ ६
व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते । तेन तिष्ठसि विस्रब्धस्तमपश्यन्महाद्युतिम् ॥ ७
किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् । कर्तव्यमिह तिष्ठन्त्या यत्प्रधानस्त्वमागतः[3] ॥ ८
इति ब्रुवाणां वैदेहीं बाष्पशोकपरिप्लुताम् । अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव ॥ ९
पन्नगासुरगन्धर्वदेवमानुषराक्षसैः । अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः ॥ १०
देवि देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्रिषु । राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च ॥ ११
दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने । यो रामं प्रति युध्येत समरे वासवोपमम् ॥ १२
अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि । न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ १३

---

१ स्वस्थाने न तिष्ठति । मोहो जायत इत्यर्थः । २ मत्परिग्रहार्थम् । ३ यो रामः प्रधानं यस्य सः ।

अनिवार्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि । त्रिभिर्लोकैः समुद्युक्तैः सेश्वरैरपि सामरैः ॥ १४
हृदयं निर्वृतं तेऽस्तु संतापस्त्यज्यतामयम् । आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम् १५
नच तस्य स्वरो व्यक्तं मायया केनचित्कृतः । गन्धर्वनगरप्रख्या माया सा तस्य रक्षसः ॥ १६
न्यासभूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना । रामेण त्वं वरारोहे न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे॥१७
कृतवैराश्च वैदेहि वयमेतैर्निशाचरैः । खरस्य निधनादेव जनस्थानवधं प्रति ॥ १८
राक्षसा विविधा वाचो विसृजन्ति महावने । हिंसाविहारा वैदेहि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १९
लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा क्रुद्धा संरक्तलोचना । अब्रवीत्परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ॥ २०
अनार्याकरुणारम्भ नृशंस कुलपांसन । अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ॥ २१
रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२
नैतच्चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत् । त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३
सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि । मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४
तन्न सिध्यति सौमित्रे तव वा भरतस्य वा । कथमिन्दीवरश्यामं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥
उपसंश्रित्य भर्तारं कामयेयं पृथग्जनम् ॥ २५
समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्ये न संशयः । रामं विना क्षणमपि नहि जीवामि भूतले ॥२६
इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् । अब्रवील्लक्ष्मणः सीतां प्राञ्जलिर्विजितेन्द्रियः॥२७
उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम । वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ २८
स्वभावस्त्वेष नारीणामेवं लोकेषु दृश्यते । विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः ॥ २९
न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जनकात्मजे । श्रोत्रयोरुभयोर्मेऽद्य तप्तनाराचसंनिभम् ॥ ३०
उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिभूता वनेचराः । न्यायवादी यथान्यायमुक्तोऽहं परुषं त्वया ॥ ३१
धिक्त्वामद्य प्रणश्य त्वं यन्मामेवं विशङ्कसे । स्त्रीत्वं दुष्टं स्वभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थितम् ३२
गमिष्ये यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने । रक्षन्तु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः ३३
निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे । अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः॥३४
[न देत्येतन्न जानामि वैदेहि जनकात्मजे] ।
लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा रुदन्ती जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता । ३५
गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि विना रामेण लक्ष्मण । आबन्धिष्येऽथ वा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः॥३६
पिबाम्यहं विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् । न त्वहं राघवादन्यं पदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३७
इति लक्ष्मणमाक्रुश्य सीता दुःखसमन्विता । पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ॥ ३८
तामार्तरूपां विमना रुदन्तीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् ।
आश्वासयामास न चैव भर्तुस्तं भ्रातरं किंचिदुवाच सीता ॥ ३९
ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः कृताञ्जलिः किंचिदभिप्रणम्य च ।
अन्वीक्षमाणो बहुशश्च मैथिलीं जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

---

१ दयाप्रसक्तिरहित ।

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

तया परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः । स विकाङ्क्षन्भृशं रामं प्रतस्थे न चिरादिव ॥ १
तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः । अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृत् ॥ २
श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शिखी छत्री उपानही । वामे चांसेऽवसज्याथ शुभे यष्टिकमण्डलू ॥
परिव्राजकरूपेण वैदेहीं समुपागमत् ॥ ३
तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने । रहितां चन्द्रसूर्याभ्यां सन्ध्यामिव महत्तमः ॥४
तामपश्यत्ततो बालां रामपत्नीं यशस्विनीम् । रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद्भृशदारुणः ॥ ५
तमुग्रतेजःकर्माणं जनस्थानरुहा द्रुमाः । समीक्ष्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ॥ ६
शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् । स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद्गोदावरी नदी ॥ ७
रामस्य त्वन्तरप्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदन्तरे । उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ॥ ८
अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् । अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ॥ ९
स पापो भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः । अतिष्ठत्प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ १०
शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ११
स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् । अभ्यगच्छत वैदेहीं दुष्टचेता निशाचरः ॥ १२
स मन्मथशराविष्टो ब्रह्मघोषमुदीरयन् । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १३
तामुत्तमां स्त्रियं लोके पद्महीनामिव श्रियम् । विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥१४
का त्वं काञ्चनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि । कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव हि बिभ्रती १५
ह्रीः कीर्तिः श्रीः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने । भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी१६
समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव । विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके॥१७
विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ ॥ १८
एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रवल्गितौ । पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धौ तालफलोपमौ ॥
मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ १९
चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि । मनो हरसि मे कान्ते नदीकूलमिवाम्भसा ॥ २०
करान्तमितमध्यासि सुकेशी संहतस्तनी ॥ २१
नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी नच किन्नरी । नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ २२
रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकुमार्यं वयश्च ते । इह वासश्च कान्तारे चित्तमुन्मादयन्ति मे ॥ २३
सा प्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि । राक्षसानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम् २४
प्रासादाग्राणि रम्याणि नगरोपवनानि च । संपन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ॥ २५
वरं माल्यं वरं भोज्यं वरं वस्त्रं च शोभने । भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे ॥ २६
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने । वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ २७
नेह गच्छन्ति गन्धर्वा न देवा नच किन्नराः । राक्षसानामयं वासः कथं नु त्वमिहागता॥२८
इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगास्तथा । ऋक्षास्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न बिभ्यसि २९
मदान्वितानां घोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् । कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने ॥ ३०
कासि कस्य कुतश्चित्त्वं किंनिमित्तं च दण्डकान् । एका चरसि कल्याणि घोरान्राक्षससेवितान् ३१

१ अङ्गारकवत् शनैश्चरवद्वा । २ वेदघोषम् । ३ प्रतिनिवर्तस्व । ४ त्वद्युक्तं त्वत्संबद्धं माल्यादि वरम् ।

इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन दुरात्मना । द्विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतम् ॥
सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३२
उपनीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमन्त्र्य च । अब्रवीत्सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३३
द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली समागतं पात्रकुसुम्भधारिणम्[1] ।
अशक्यमुद्द्वेष्टुमपायदर्शनं[2][3] न्यमन्त्रयद्ब्राह्मणवत्तदाङ्गना ॥ ३४
इयं बृसी ब्राह्मण काममास्यतामिदं च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ।
इदं च सिद्धं वनजातमुत्तमं त्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३५
निमन्त्र्यमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं नरेन्द्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम् ।
प्रसह्य तस्या हरणे धृतं मनः समार्पयत्स्वात्मवधाय रावणः ॥ ३६
ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं प्रतीक्षमाणा सहलक्ष्मणं तदा ।
विवीक्षमाणा हरितं ददर्श तन्महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

रावणेन तु वैदेही तथा पृष्टा जिहीर्षता । परिव्राजकलिङ्गेन शशंसात्मानमङ्गना ॥ १
ब्राह्मणश्चातिथिश्चायमनुक्तो हि शपेत माम् । इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् ॥ २
दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः । सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामभार्या द्विजोत्तम ॥ ३
उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने । भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४
ततस्त्रयोदशे वर्षे राजाऽमन्त्रयत प्रभुः । अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ॥ ५
तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने । कैकेयी नाम भर्तारमार्या सा याचते वरम् ॥ ६
प्रतिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे । मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥
द्वावयाचत भर्तारं सत्यसन्धं नृपोत्तमम् ॥ ७
नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न च पास्ये कथंचन । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ८
इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स मानदः[4] । अयाचतार्थैरन्वर्थैर्न च याच्ञां चकार सा ॥ ९
मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः । अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥ १०
रामेति प्रथितो लोके गुणवान्सत्यवाञ्शुचिः । विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः ॥ ११
कामार्तस्तु महातेजाः पिता दशरथः स्वयम् । कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभ्यषेचयत् १२
अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् । कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच धृतं वचः ॥ १३
तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव । भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ॥ १४
त्वया हि खलु वस्तव्यं नव वर्षाणि पञ्च च । वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात् १५
तथेत्युक्त्वा च तां रामः कैकेयीमकुतोभयः । चकार तद्वचस्तस्या मम भर्ता दृढव्रतः ॥ १६
दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् । एतद्ब्राह्मण रामस्य ध्रुवं व्रतमनुत्तमम् ॥ १७

---

१ पात्रं कमण्डलुः कुसुम्भं तद्रक्तवस्त्रं तदुभयधारिणम् । २ उद्वेष्टुं द्वेषंकर्तुं उपेक्षितुं वा । ३ अपाये अपहरणे अनर्थकरणे वा दर्शनं बुद्धिर्यस्य तम् । ४ मानदः बहुमानप्रदः । अन्वर्थैः अर्थानुगतैः । सप्रयोजनैरिति यावत् । उपभोगक्षमैरित्यर्थः । अर्थैः सुवर्णरत्नादिभिः कैकेयीमयाचत । वरद्वयप्रतिनिधित्वेनैतानर्थान् प्रतिग्रहाणेति प्रार्थयामासेत्यर्थः । सा तां याच्ञां न चकार नाङ्गीचकार ।

तस्य भ्राता तु द्वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् । रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा १८
स भ्राता लक्ष्मणो नाम धर्मचारी दृढव्रतः । अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः प्रव्रजन्तं मया सह ॥ १९
जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः । प्रविष्टो दण्डकारण्यं धर्मनित्यो जितेन्द्रियः ॥ २०
ते वयं प्रच्युता राज्यात्कैकेय्यास्तु कृते त्रयः । विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गम्भीरमोजसा ॥२१
समाश्वस मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया । आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम्॥२२
[रुरून्गोधान्वराहांश्च हत्वाऽऽदायामिषान्बहून् ।]
स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं चाचक्ष्व तत्त्वतः । एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज ॥ २३
एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः । प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः ॥ २४
येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरपन्नगाः । अहं स रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः ॥ २५
त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् । रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते॥२६
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः । सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ २७
लङ्का नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी । सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा नगमूर्धनि ॥ २८
तत्र सीते मया सार्धं वनेषु विहरिष्यसि । न चास्यारण्यवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ॥ २९
पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः । सीते परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ॥ ३०
रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा । प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ ३१
महागिरिमिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम् । महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३२
सर्वलक्षणसंपन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम्[1] । सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३३
महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम् । नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ॥ ३४
पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं[2] जितेन्द्रियम् । पृथुकीर्तिं महात्मानमहं राममनुव्रता ॥ ३५
त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिच्छसि सुदुर्लभाम् । नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा३६
पादपान्[3]काञ्चनान्नूनं बहून्पश्यसि मन्दभाक्[4] । राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि रावण ३७
क्षुधितस्य हि सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः । आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३८
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि । कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान्गन्तुमिच्छसि ॥ ३९
अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेक्षि[5] च क्षुरम् । राघवस्य प्रियां भार्यां योधिगन्तुं त्वमिच्छसि४०
[6]अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि । सूर्याचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि४१
यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ॥ ४२
अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि । कल्याणवृत्तां रामस्य यो भार्यां हर्तुमिच्छसि॥४३
अयोमुखानां शूलानामग्रे चरितुमिच्छसि । रामस्य सदृशीं भार्यां योऽधिगन्तुं त्वमिच्छसि ४४

यदन्तरं सिंहसृगालयोर्वने यदन्तरं स्यन्दिनिका[7]समुद्रयोः ।
सुराग्र्यसौवीरकयोर्[8]यदन्तरं तदन्तरं वै तव राघवस्य च ॥ ४५
यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयोर्[9]यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः ।
यदन्तरं हस्तिबिडालयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४६

---

१ वटवृक्षमिव महापरिणाहं । तद्वत्सर्वसमाश्रयणीयमिति वा । २ राजकुमारम् । ३ आसन्नमरणाः वृक्षान् स्वर्णमयान्पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । ४ मन्दभाग्यः । ५ लेक्षि लेहनं करोषि । ६ बद्ध्वा । ७ क्षुद्रनदी । ८ सौवीरकं काञ्जिकम् । ९ लोहशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते काञ्चनस्यापि नवलोहेषु परिगणनात् ।

यदन्तरं वायसवैनतेययोर्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि।
यदन्तरं सारसगृध्रयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च॥ ४७
तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावे रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ।
हृतापि तेऽहं न जरां गमिष्ये वज्रं यथा मक्षिकयावगीर्णम्॥ ४८
इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा सुधृष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम्।
गात्रप्रकम्पव्यथिता बभूव वातोद्धता सा कदलीव तन्वी॥ ४९
तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः।
कुलं बलं नाम च कर्म च स्वं समाचचक्षे भयकारणार्थम्॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥ ४७॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः। ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह॥ १
भ्राता वैश्रवणस्याहं सापत्न्यो वरवर्णिनि। रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान्॥ २
यस्य देवाः सगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः। विद्रवन्ति भयाद्भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः॥ ३
येन वैश्रवणो राजा द्वैमात्रः कारणान्तरे। द्वन्द्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः॥ ४
यद्भयार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत्। कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः॥ ५
यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम्। वीर्यादेवार्जितं भद्रे येन यामि विहायसम्॥ ६
मम संजातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि। विद्रवन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः॥ ७
यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः। तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात्संपद्यते रविः॥ ८
निष्कम्पपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः। भवन्ति यत्र यत्राहं तिष्ठामि विचरामि च॥ ९
मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरी शुभा। संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेन्द्रस्यामरावती॥ १०
प्राकारेण परिक्षिप्ता पाण्डुरेण विराजता। हेमकक्ष्या पुरी रम्या वैडूर्यमयतोरणा॥ ११
हस्त्यश्वरथसंबाधा तूर्यनादविनादिता। सर्वकालफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानशोभिता॥ १२
तत्र त्वं वसती सीते राजपुत्रि मया सह। न स्मरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनी॥ १३
भुञ्जाना मानुषान्भोगान्दिव्यांश्च वरवर्णिनि। न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः॥ १४
स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ये दशरथेन यः। मन्दवीर्यः सुतो ज्येष्ठस्ततः प्रस्थापितो ह्ययम्॥ १५
तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा। करिष्यसि विशालाक्षि तापसेन तपस्विना॥ १६
सर्वराक्षसभर्तारं कामात्स्वयमिहागतम्। न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि॥ १७
प्रत्याख्याय हि मां भीरु परितापं गमिष्यसि। चरणेनाभिहत्येव पुरूरवसमुर्वशी॥ १८
अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः। तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि॥ १९
एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना। अब्रवीत्परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम्॥ २०
कथं वैश्रवणं देवं सर्वभूतनमस्कृतम्। भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि॥ २१
अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः। येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः॥ २२
अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितुम्। नच रामस्य भार्यां मामपनीयास्ति जीवितम्॥ २३

१ जीर्णताम्। २ तण्डुलभ्रान्त्या मक्षिकया ग्रस्तं हीररत्नमिव। ३ उर्वशी किल स्वयमेव प्रार्थयन्तं पुरूरवसं प्रथमं निरस्य पश्चात्तापेन पुनस्तमागतेति पौराणिकी कथा। ४ संप्राप्तं मामिति शेषः।

जीवेच्चिरं वज्रधरस्य हस्ताच्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ।
न मादृशीं राक्षस दूषयित्वा पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः[1] ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् । हस्ते हस्तं समाहत्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १
स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे च ततो भृशम् । नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ ॥२
उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः । आपिबेयं समुद्रं च हन्यां मृत्युं रणे स्थितः ॥३
अर्कं रुन्ध्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्द्यां हि महीतलम् । कामरूपिणमुन्मत्ते पश्य मां कामदं पतिम् ४
एवमुक्तवतस्तस्य सूर्यकल्पे शिखिप्रभे । क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते[2] रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५
सद्यः सौम्यं परित्यज्य भिक्षुरूपं स रावणः । स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६
संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसन्निभः ॥
दशास्यः कार्मुकी बाणी बभूव क्षणदाचरः ॥ ७
स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् । प्रतिपद्य स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ८
संरक्तनयनः क्रोधाज्जीमूतनिचयप्रभः । रक्ताम्बरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९
स तामसितकेशान्तां भास्करस्य प्रभामिव । वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत् ॥ १०
त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि । मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः ॥ ११
मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः प्रियस्तव । नैव चाहं क्वचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियम् ॥१२
त्यज्यतां मानुषो भावो[3] मयि भावः प्रणीयताम् । राज्याच्च्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम् १३
कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि । यः स्त्रिया वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम् ॥ १४
अस्मिन्व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः ॥ १५
इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीम् । अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ॥
जग्राह रावणः सीतां बुधः[4] खे रोहिणीमिव ॥ १६
वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः । ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७
तं दृष्ट्वा मृत्युसंकाशं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् । प्राद्रवन्गिरिसंकाशं भयार्ता वनदेवताः ॥ १८
स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः । प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १९
ततस्तां परुषैर्वाक्यैर्भर्त्सयन्स महास्वनः । अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोपयत्तदा ॥ २०
सा गृहीता विचुक्रोश रावणेन यशस्विनी । रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरगतं वने ॥ २१
तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव । विवेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ॥ २२
ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा । भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथातुरा ॥२३
हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक । ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा मामभर्षिणा ॥ २४
जीवितं सुखमर्थांश्च धर्महेतोः परित्यजन् । ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि ॥ २५
ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप । कथमेवंविधं पापं न त्वं शास्सि हि रावणम् ॥ २६

---

१ मोक्षः मरणादिति शेषः । २ पिङ्गलवर्णपर्यन्ते । ३ भावः स्नेहबन्धः । ४ बुधः स्वपितृपत्नीत्वेन मातरं रोहिणीं यदि गृह्णीयात्तत्तुल्यमिदं पापमित्यर्थः ।

ननु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् । कालोऽप्यङ्गी भवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये॥२७
स कर्म कृतवानेतत्कालोपहतचेतनः । जीवितान्तकरं घोरं रामाद्व्यसनमाप्नुहि ॥ २८
हन्तेदानीं सकामास्तु कैकेयी सह बान्धवैः । ह्रियेयद्धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९
आमन्त्रये जनस्थाने कर्णिकारान्सुपुष्पितान् । क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः॥३०
माल्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम् । क्षिप्रं रामाय शंस त्वं सीतां हरति रावणः॥३१
हंसकारण्डवाकीर्णां वन्दे गोदावरीं नदीम् । क्षिप्रं रामाय शंस त्वं सीतां हरति रावणः॥३२
दैवतानि च यान्यस्मिन्वने विविधपादपे । नमस्करोऽम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ३३
यानि कानिचिदप्यत्र सत्त्वानि निवसन्त्युत । सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानपि ॥ ३४
ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् । विवशापहृता सीता रावणेनेति शंसत॥३५
विदित्वा मां महाबाहुरमुत्रापि[3] महाबलः । आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ॥ ३६
सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता । वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ३७
सा तमुद्वीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशंगता । समाक्रन्दद्भयपरा दुःखोपहतया गिरा ॥ ३८
जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् । अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥ ३९
नैष वारयितुं शक्यस्तव क्रूरो निशाचरः । सत्ववाञ्जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ॥ ४०
रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम । लक्ष्मणाय च तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

तं शब्दमवसुप्तस्तु[3] जटायुरथ शुश्रुवे । निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥ १
ततः पर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः । वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ॥ २
दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रयः । जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः ॥ ३
राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः । लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ ४
तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी । सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि ॥ ५
कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान्परामृशेत् । रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल ॥ ६
निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् । न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥
यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विपश्चिता ॥ ७
अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम्[4]। व्यवस्यन्ति न राजानो धर्मं पौलस्त्यनन्दन८
राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः । धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते ॥ ९
पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसां वर । ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृतिः ॥ १०
कामं स्वभावो यो यस्य न शक्यः परिमार्जितुम् । नहि दुष्टात्मनामार्यमावसत्यालये चिरम्११
विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः । नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्यसि ॥ १२
यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः । अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३
अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः । यस्य त्वं लोकनाथस्य भार्यां हृत्वा गमिष्यसि१४
क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा । दहेद्दहनभूतेन वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥ १५

१ अविनीतस्य दुर्जनस्य कर्मणः पापस्य सद्यः फलं न दृश्यते । कुतः अत्र फलदर्शने कालोऽप्यङ्गी भवति सहकारिकारणं भवति । पक्तये पाकाय । २ स्वर्गलोके गतामपि । ३ ईषत्सुप्तः । ४ अनुपदिष्टम् । ५ अत्यन्तम् । ६ आर्यं सदुपदेशः ।

सर्पमाशीविषं बद्ध्वा वस्त्रान्ते नावबुध्यसे । ग्रीवायां प्रतिमुक्तं च कालपाशं न पश्यसि ॥ १६
स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् । तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ १७
यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो भुवि । शरीरस्य भवेत्खेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् ॥ १८
षष्टिर्वर्षसहस्राणि मम जातस्य रावण । पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥ १९
वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सशरः कवची रथी । तथाप्यादाय वैदेहीं कुशली न गमिष्यसि ॥ २०
न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं वैदेहीं मम पश्यतः । हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥ २१
युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण । शयिष्यसे हतो भूमौ यथा पूर्वं खरस्तथा ॥ २२
असकृत्संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः । न चिराच्चीरवासास्त्वां रामो युधि वधिष्यति ॥ २३
किंनु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं नृपात्मजौ । क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच तयोर्भीतो न संशयः २४
नहि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमाम् । सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम् २५
अवश्यं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः । जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च ॥ २६
तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव मुहूर्तं पश्य रावण । युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यथाप्राणं निशाचर ॥ २७
वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात् ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

इत्युक्तस्य यथान्यायं रावणस्य जटायुषा । क्रुद्धस्याग्निनिभाः सर्वा रेजुर्विंशतिदृष्टयः ॥ १
संरक्तनयनः कोपात्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव पतगेन्द्रममर्षणः ॥ २
स संप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन्महावने । बभूव वातोद्धतयोर्मेघयोर्गगने यथा ॥ ३
तद्बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा । सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ४
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः । अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजं महाबलः ॥ ५
स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः । जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ६
तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः । चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ॥ ७
अथ क्रोधाद्दशग्रीवो जग्राह दश मार्गणान् । मृत्युदण्डनिभान्घोराञ्शत्रुमर्दनकाङ्क्षया ॥ ८
स तैर्बाणैर्महावीर्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः । बिभेद निशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं घोरैः शिलीमुखैः ॥ ९
स राक्षसरथे पश्यञ्जानकीं बाष्पलोचनाम् । अचिन्तयित्वा तान्बाणान्राक्षसं समभिद्रवत् ॥ १०
ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम् । चरणाभ्यां महातेजा बभञ्ज पतगेश्वरः ॥ ११
ततोऽन्यद्धनुरादाय रावणः क्रोधमूर्छितः । ववर्ष शरवर्षाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२
शरैरावारितस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः । कुलायमुपसंप्राप्तः पक्षीव प्रबभौ तदा ॥ १३
स तानि शरवर्षाणि पक्षाभ्यां च विधूय च । चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥ १४
तच्चाग्निसदृशं दीप्तं रावणस्य शरावरम् । पक्षाभ्यां स महावीर्यो व्याधुनोत्पतगेश्वरः ॥ १५
काञ्चनोरश्छदान्दिव्यान्पिशाचवदनान्खरान् । तांश्चास्य जवसंपन्नाञ्जघान समरे बली ॥ १६
वरं त्रिवेणुसंपन्नं कामगं पावकार्चिषम् । मणिहेमविचित्राङ्गं बभञ्ज च महारथम् ॥ १७
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं छत्रं च व्यजनैः सह । पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह ॥ १८

१ न पीडयेत् । २ कवचम् । ३ छत्रचामरादिग्राहकैः ।

सारथेश्चास्य वेगेन तुण्डेनैव महच्छिरः । पुनर्व्यपाहरच्छ्रीमान्पक्षिराजो महाबलः ॥ १९
स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ २०
दृष्ट्वा निपतितं भूमौ रावणं भग्नवाहनम् । साधु साध्विति भूतानि गृध्रराजमपूजयन् ॥ २१
परिश्रान्तं तु तं दृष्ट्वा जरया पक्षियूथपम् । उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः ॥ २२
तं प्रहृष्टं निधायाङ्के गच्छन्तं जनकात्मजाम् । गृध्रराजः समुत्पत्य समभिद्रुत्य रावणम् ॥
समावार्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत् ॥ २३
वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्यां रामस्य रावण । अल्पबुद्धे हरस्येनां वधाय खलु रक्षसाम् ॥ २४
समित्रबन्धुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः । विषपानं पिबस्येतत्पिपासित इवोदकम् ॥ २५
अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः । शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि ॥ २६
बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे । वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा ॥ २७
नहि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण । धर्षणं चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ ॥ २८
यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम् । तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ २९
युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण । शयिष्यसे हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा॥३०
परेतकाले पुरुषो यत्कर्म प्रतिपद्यते । विनाशायात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोऽसि कर्म तत् ॥ ३१
पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः कर्म को नु तत् । कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥३२
एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः । निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ॥ ३३
तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विरराद समन्ततः । अधिरूढो गजारोहो यथा स्याद्दुष्टवारणम् ॥ ३४
विरराद नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन् । केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ ३५
स तथा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः । अमर्षस्फुरितोष्ठः सन्प्राकम्पत स रावणः ॥ ३६
स परिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः । तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्छितः ॥ ३७
जटायुस्तमभिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः । वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिंदमः ॥ ३८
संछिन्नबाहोः सद्यैव बाहवः सहसाऽभवन् । विषज्वालावलीयुक्ता वल्मीकादिव पन्नगाः ॥३९
ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य रावणः । मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजमपोथयत्॥४०
ततो मुहूर्तं संग्रामो बभूवातुलवीर्ययोः । राक्षसानां च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ॥ ४१
तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स रावणः । पक्षौ पार्श्वौ च पादौ च खड्गमुद्धृत्य सोच्छिनत्४२
स छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा । निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ४३
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् । अभ्यधावत वैदेही स्वबन्धुमिव दुःखिता ॥ ४४

तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं सुपाण्डुरोरस्कमुदारवीर्यम् ।
ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां जटायुषं शान्तमिवाग्निदावम् ॥ ४५
ततस्तु तं पत्ररथं महीतले निपातितं रावणवेगमर्दितम् ।
पुनः परिष्वज्य शशिप्रभानना रुरोद सीता जनकात्मजा तदा ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

---

१ फलम् । २ मत्स्यबन्धनम् । ३ यथा विदारयति तथा । ४ स्यात् इति संभावनायाम् ।

द्विपञ्चाशः सर्गः।

तमल्पजीवितं गृध्रं स्फुरन्तं राक्षसाधिपः। ददर्श भूमौ पतितं समीपे राघवाश्रमात् ॥ १
सा तु ताराधिपमुखी रावणेन समीक्ष्य तम्। गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ २
आलिङ्ग्य गृध्रं निहतं रावणेन बलीयसा। विललाप सुदुःखार्ता सीता शशिनिभानना ॥ ३
निमित्तं लक्षणज्ञानं शकुनिस्वरदर्शनम्। अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां प्रतिदृश्यते ॥ ४
नूनं राम न जानासि महद्व्यसनमात्मनः। धावन्ति नूनं काकुत्स्थं मदर्थं मृगपक्षिणः ॥ ५
अयं हि पापचारेण मां त्रातुमभिसंगतः। शेते विनिहतो भूमौ ममाभाग्याद्विहंगमः ॥ ६
त्राहि मामद्य काकुत्स्थ लक्ष्मणेति वराङ्गना। सुसंत्रस्ता समाक्रन्दच्छृण्वतां तु यथान्तिके॥ ७
तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपन्तीमनाथवत्। अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ८
तां लतामिव वेष्टन्तीमालिङ्गन्तीं महाद्रुमान्। मुञ्च मुञ्चेति बहुशः प्रवदन्राक्षसाधिपः ॥ ९
क्रोशन्तीं राम रामेति रामेण रहितां वने। जीवितान्ताय केशेषु जग्राहान्तकसन्निभः ॥ १०
प्रधर्षितायां सीतायां बभूव सचराचरम्। जगत्सर्वममर्यादं तमसान्धेन संवृतम् ॥ ११
न वाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ १२
दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दीनां दिव्येन चक्षुषा। कृतं कार्यमिति श्रीमान्व्याजहार पितामहः १३
प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन्सर्वे ते परमर्षयः। दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दण्डकारण्यवासिनः ॥
रावणस्य विनाशं च प्राप्तं बुद्ध्वा यदृच्छया ॥ १४
स तु तां राम रामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च। जगामादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः॥ १५
तप्ताभरणवर्णाङ्गी पीतकौशेयवासिनी। रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ १६
उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः। अधिकं प्रतिबभ्राज गिरिर्दीप्त इवाग्निना ॥ १७
तस्याः परमकल्याण्यास्ताम्राणि सुरभीणि च। पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यन्त रावणम् १८
तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभम्। बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १९
तस्यास्तत्सुनसं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम्। न रराज विना रामं विनालमिव पङ्कजम् ॥ २०
बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चन्द्र इवोदितः। सुललाटं सुकेशान्तं पद्मगर्भाभमव्रणम् ॥ २१
शुक्लैः सुविमलैर्दन्तैः प्रभावद्भिरलङ्कृतम्। तस्यास्तद्विमलं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम् ॥ २२
रुदितं व्यपमृष्टास्रं चन्द्रवत्प्रियदर्शनम्। सुनासं चारु ताम्रोष्ठमाकाशे हाटकप्रभम् ॥ २३
राक्षसेन समाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम्। शुशुभे न विना रामं दिवा चन्द्र इवोदितः ॥ २४
सा हेमवर्णा नीलाङ्गं मैथिली राक्षसाधिपम्। शुशुभे काञ्चनी काञ्ची नीलं मणिमिवाश्रिता २५
सा पद्मगौरी हेमाभा रावणं जनकात्मजा। विद्युद्घनमिवाविश्य शुशुभे तप्तभूषणा ॥ २६
तरुप्रवालरक्ता सा नीलाङ्गं राक्षसेश्वरम्। प्राशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव काञ्चनी ॥
तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या राक्षसाधिपः। बभौ सचपलो नीलः सघोष इव तोयदः ॥ ..
उत्तमाङ्गाच्च्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः। सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले॥ २९
सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः। समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्तत ॥ ३०
अभ्यवर्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणानुजम्। नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोन्नतम् ॥ ३१

---

१ लक्षणानि अक्षिस्पन्दनादीनि तेषां ज्ञानम्। २ शकुनीनां पिङ्गल्यादीनां स्वरस्य दर्शनं ज्ञानम्। ३ नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं ज्ञापकम्। ४ विद्युत् विशेषेण द्योतमाना सौदामिनी तडित्। ५ रोदनवत्। ६ सविद्युत्।

चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम् । विद्युन्मण्डलसंकाशं पपात मधुरस्वनम् ॥ ३२
तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा । जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानुजः॥३३
तस्यास्तान्यग्निवर्णानि भूषणानि महीतले । सघोषाण्यवकीर्यन्त क्षीणास्तारा इवाम्बरात् ॥३४
तस्यास्तनान्तराद्भ्रष्टो हारस्ताराधिपद्युतिः । वैदेह्या निपतन्भाति गङ्गेव गगनाच्च्युता ॥ ३५
उत्पन्नवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः । मा भैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुरिव पादपाः ॥ ३६
नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः । सखीमिव गतोच्छ्वासामन्वशोचन्त मैथिलीम् ३७
समन्तादभिसंपत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः । अन्वधावंस्तदा रोषात्सीतां छायानुगामिनः ॥ ३८
जलप्रपातास्रमुखाः शृङ्गैरुच्छ्रितबाहवः । सीतायां ह्रियमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः ॥ ३९
ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः । प्रतिध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पाण्डरमण्डलः ॥ ४०
नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता । यत्र रामस्य वैदेहीं भार्यां हरति रावणः ॥
इति सर्वाणि भूतानि गणशः पर्यदेवयन् ॥ ४१
वित्रस्तका दीनमुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः । उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैरास्रपाताविलेक्षणाः ॥ ४२
सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः । विक्रोशन्तीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथा गताम् ॥ ४३
तां तु लक्ष्मण रामेति क्रोशन्तीं मधुरस्वरम् । अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतलम् ॥ ४४
स तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्टविशेषकाम् । जहारात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४५

ततस्तु सा चारुदती शुचिस्मिता विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली ।
अपश्यती राघवलक्ष्मणावुभौ विवर्णवक्त्रा भयभारपीडिता ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा । दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी ॥ १
रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपम् । रुदन्ती करुणं सीता ह्रियमाणेदमब्रवीत् ॥ २
न व्यपत्रपसे नीच कर्मणानेन रावण । ज्ञात्वा विरहितां यन्मां चोरयित्वा पलायसे ॥ ३
त्वयैव नूनं दुष्टात्मन्भीरुणा हर्तुमिच्छता । ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण मायया ॥ ४
यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपातितः । गृध्रराजः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य सखा मम ॥ ५
परमं[1] खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम । विश्राव्य नामधेयं हि युद्धेनास्मि जितः त्वया ॥ ६
ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे । स्त्रियाश्च हरणं नीच रहिते तु परस्य च ॥ ७
कथयिष्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितम् । सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्यमानिनः ॥ ८
धिक्ते शौर्यं च सत्त्वं च यत्त्वं कथितवांस्तदा । कुलाक्रोशकरं लोके धिक्ते चारित्रमीदृशम् ९
किं कर्तुं शक्यमेवं हि यज्जवेनैव धावसि । मुहूर्तमपि तिष्ठस्व न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ १०
नहि चक्षुष्पथं प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः । ससैन्योऽपि समर्थस्त्वं मुहूर्तमपि जीवितुम्॥ ११
न त्वं तयोः शरस्पर्शं सोढुं शक्तः कथंचन । वने प्रज्वलितस्येव स्पर्शमग्नेर्विहङ्गमः ॥
साधु[3] कृत्वात्मनः पथ्यं साधु मां मुञ्च रावण ॥ १२

---

१ यस्मात्कारणात्। २ परममिति सोल्लुण्ठनं वचनं अतिनीचमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह विश्राव्येति । हि यस्मात्स्वनामधेय विश्राव्य अहं रावणोस्मीति स्वनाम प्रख्याप्य युद्धेनास्म्यहं जितेति व्यतिरेकोक्तिः । ३ आत्मनः पथ्यं हितं साधु कृत्वा विचार्य मां साधु सम्यक् मुञ्च ।

मत्प्रधर्षणरुष्टो हि भ्रात्रा सह पतिर्मम । विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुञ्चसि॥ १३
येन त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि । व्यवसायः स ते नीच भविष्यति निरर्थकः १४
न ह्यहं तमपश्यन्ती भर्तारं विबुधोपमम् । उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान्धारयितुं चिरम् ॥ १५
न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे । मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ॥ १६
मुमूर्षूणां हि सर्वेषां यत्पथ्यं तन्न रोचते । पश्याम्यद्य हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम् १७
यथा चास्मिन्भयस्थाने न बिभेषि दशानन । व्यक्तं हिरण्मयान्हि त्वं संपश्यसि महीरुहान्॥१८
नदीं वैतरणीं घोरां रुधिरौघनिवाहिनीम् । असिपत्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण ॥ १९
तप्तकाञ्चनपुष्पां च वैडूर्यप्रवरच्छदाम् । द्रक्ष्यसि शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कण्टकैश्चिताम् २०
न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः। धरितुं शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्घृणः ॥२१
बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण । क्व गतो लप्स्यसे शर्म भर्तुर्मम महात्मनः ॥ २२
निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रात्रा महावने । राक्षसा निहता येन सहस्राणि चतुर्दश ॥ २३
स कथं राघवो वीरः सर्वास्त्रकुशलो बली । न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम्॥२४
एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणाङ्कगा । भयशोकसमाविष्टा करुणं विललाप ह ॥ २५

तथा भृशार्तां बहु चैव भाषिणीं विलापपूर्वं करुणं च भामिनीम् ।
जहार पापः करुणं विवेष्टतीं नृपात्मजामागतगात्रवेपथुम् ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

ह्रियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती । ददर्श गिरिशृङ्गस्थान्पञ्च वानरपुङ्गवान् ॥ १
तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् । उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥
मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति मैथिली ॥ २
वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम् । संभ्रमात्तु दशग्रीवस्तत्कर्म न स बुद्धवान् ॥ ३
पिङ्गाक्षास्तां विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव । विक्रोशन्तीं तथा सीतां ददृशुर्वानरर्षभाः ॥ ४
स च पम्पामतिक्रम्य लङ्कामभिमुखः पुरीम् । जगाम रुदतीं गृह्य वैदेहीं राक्षसेश्वरः ॥ ५
तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः । उत्सङ्गेनेव भुजगीं तीक्ष्णदंष्ट्रां महाविषाम् ॥ ६
वनानि सरितः शैलान्सरांसि च विहायसा । स क्षिप्रं समतीयाय शरश्चापादिव च्युतः ॥ ७
तिमिनक्रनिकेतं तु वरुणालयमक्षयम् । सरितां शरणं गत्वा समतीयाय सागरम् ॥ ८
संभ्रमात्परिवृत्तोर्मी रुद्धमीनमहोरगः । वैदेह्यां ह्रियमाणायां बभूव वरुणालयः ॥ ९
अन्तरिक्षगता वाचः ससृजुश्चारणास्तदा । एतदन्तो दशग्रीव इति सिद्धास्तदाऽब्रुवन् ॥ १०
स तु सीतां विवेष्टन्तीमङ्केनादाय रावणः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ॥ ११
सोऽभिगम्य पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् । संरूढकक्ष्याबहुलं[1] स्वमन्तःपुरमाविशत् ॥ १२
तत्र तामसितापाङ्गां शोकमोहपरायणाम् । निदधे रावणः सीतां मयो मायामिव[2] स्त्रियम्॥१३
अब्रवीच्च दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः । यथा नेमां पुमान्स्त्री वा सीतां पश्यत्यसंमतः[3] ॥ १४

---

१ संरूढाः जनाकीर्णाः कक्ष्याः द्वारप्रकोष्ठाः ताभिः बहुलं निबिडम् । २ मायां मायामयीं स्त्रियं स्वयंप्रभां बिले यथा निदधे तथेत्यर्थः । ३ यथा न पश्यति तथा रक्षतेत्यब्रवीत् ।

मुक्तामणिसुवर्णानि वस्त्राण्याभरणानि च । यद्यदिच्छेत्तदेवास्या देयं मच्छन्दतो यथा ॥ १५
या च वक्ष्यति वैदेहीं वचनं किंचिदप्रियम् । अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानान्न तस्या जीवितं प्रियम् १६
तथोक्त्वा राक्षसीस्तास्तु राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात्किं कृत्यमिति चिन्तयन् ।
ददर्शाष्टौ महावीर्यान्राक्षसान्पिशिताशनान् ॥ १८
स तान्दृष्ट्वा महावीर्यो वरदानेन मोहितः । उवाचैतानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्यतः ॥ १९
नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छत संत्वराः । जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयम् ॥ २०
तत्रोष्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे । पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः ॥ २१
बलं हि सुमहद्यन्मे जनस्थाने निवेशितम् । सदूषणखरं युद्धे हतं रामेण सायकैः ॥ २२
तत्र क्रोधो ममामर्षाद्धैर्यस्योपरि वर्तते । वैरं च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २३
निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरमहं रिपोः । नहि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २४
तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूषणघातिनम् । रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वेव निर्धनः ॥ २५
जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भी राममाश्रिता । प्रवृत्तिरुपनेतव्या किं करोतीति तत्त्वतः ॥ २६
अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरपि निशाचरैः । कर्तव्यश्च सदा यत्नो राघवस्य वधं प्रति ॥ २७
युष्माकं च बलज्ञोऽहं बहुशो रणमूर्धनि । अतश्चास्मिञ्जनस्थाने मया यूयं नियोजिताः ॥ २८

ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा महार्थमष्टावभिवाद्य रावणम् ।
विहाय लङ्कां सहिताः प्रतस्थिरे यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २९
ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः सुसंप्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीम् ।
प्रसज्य रामेण च वैरमुत्तमं बभूव मोहान्मुदितः स राक्षसः ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

संदिश्य राक्षसान्घोरान्रावणोऽष्टौ महाबलान् । आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत ॥ १
स चिन्तयानो वैदेहीं कामबाणसमर्पितः । प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् ॥ २
स प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः । अपश्यद्राक्षसीमध्ये सीतां शोकपरायणाम् ॥ ३
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभाराभिपीडिताम् । वायुवेगैरिवाक्रान्तां मज्जन्तीं नावमर्णवे ॥ ४
मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृताम् । अधोमुखमुखीं सीतामभ्येत्य च निशाचरः ॥ ५
तां तु शोकपरां दीनामवशां राक्षसाधिपः । स बलाद्दर्शयामास गृहं देवगृहोपमम् ॥ ६
हर्म्यप्रासादसंबाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितम् । नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७
काञ्चनैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैरपि । वज्रवैडूर्यचित्रैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोहरैः ॥ ८
दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादं तप्तकाञ्चनतोरणम् । सोपानं काञ्चनं चित्रमारुरोह तया सह ॥ ९
दान्तका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः । हेमजालावृताश्चासंस्तत्र प्रासादपङ्क्तयः ॥ १०
सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः । दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीम् ॥ ११
दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानावृक्षसमन्विताः । रावणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणाम् ॥ १२
दर्शयित्वा तु वैदेह्याः कृत्स्नं तद्भवनोत्तमम् । उवाच वाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया १३

---

१ यथा मच्छन्दतः मदिच्छानुसारेण । २ शून्यसंनिवेशम् । ३ पूर्वं खरालयत्वं प्राप्तम् । ४ अवसितुम् ।

दश राक्षसकोट्यश्च द्वाविंशतिरथापराः । तेषां प्रभुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणाम् ॥ १४
वर्जयित्वा जरावृद्धान्बालांश्च रजनीचरान् । सहस्रमेकमेकस्य मम कार्यपुरःसरम् ॥ १५
यदिदं राजतन्त्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । जीवितं च विशालाक्षि त्वं मे प्राणैर्गरीयसी॥१६
बहूनां स्त्रीसहस्राणां मम योऽसौ परिग्रहः । तासां त्वमीश्वरा सीते मम भार्या भव प्रिये॥१७
साधु किं तेऽन्यथा बुद्ध्या रोचयस्व वचो मम । भजस्व माभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि॥१८
परिक्षिप्ता सहस्रेण लङ्केयं शतयोजना । नेयं धर्षयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९
न देवेषु न यक्षेषु न गन्धर्वेषु पक्षिषु । अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यसमो भवेत् ॥ २०
राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन गतायुषा । किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१
भजस्व सीते मामेव भर्ताहं सदृशस्तव । यौवनं ह्यध्रुवं भीरु रमस्वेह मया सह ॥ २२
दर्शने मा कृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने । कास्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते मनोरथैः ॥ २३
न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजवः । दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्रहीतुं विमलां शिखाम्॥२४
त्रयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने । विक्रमेण नयेद्यस्त्वां मद्बाहुपरिपालिताम्॥२५
लङ्कायां सुमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय । त्वत्प्रेष्या मद्विधाश्चैव देवाश्चापि चराचराः ॥
अभिषेकोदकक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व माम् ॥ २६
दुष्कृतं यत्पुरा कर्म वनवासेन तद्गतम् । यश्च ते सुकृतो धर्मस्तस्येह फलमाप्नुहि ॥ २७
इह माल्यानि सर्वाणि दिव्यगन्धानि मैथिलि । भूषणानि च मुख्यानि सेवस्व च मया सह २८
पुष्पकं नाम सुश्रोणि भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे । विमानं सूर्यसंकाशं तरसा निर्जितं मया ॥ २९
विशालं रमणीयं च तद्विमानमनुत्तमम् । तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम् ॥ ३०
वदनं पद्मसंकाशं विमलं चारुदर्शनम् । शोकार्तं तु वरारोहे न भ्राजति वरानने ॥ ३१
एवं वदति तस्मिन्सा वस्त्रान्तेन वराङ्गना । पिधायेन्दुनिभं सीता मुखमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३२
ध्यायन्तीं तामिवास्वस्थां दीनां चिन्ताहतप्रभाम् । उवाच वचनं पापो रावणो राक्षसेश्वरः ३३
अलं व्रीडेन वैदेहि धर्मलोपकृतेन च । आर्षोऽयं दैवनिष्यन्दो[3] यस्त्वामभिगमिष्यति ॥ ३४
एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरोभिः परिपीडितौ । प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमस्मि ते३५
इमाः शून्या[4] मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः । न चापि रावणः कांचिन्मूर्ध्ना स्त्रीं प्रणमेत ह३६
एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम् । कृतान्तवशमापन्नो ममेयमिति मन्यते ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्शिता । तृणमन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ १
राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः । सत्यसन्धः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥ २
रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं हि पतिर्मम ॥ ३
इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान्हरिष्यति४
प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया स्यां धर्षिता बलात् । शयिता त्वं हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः॥५

---

१ बहूनां स्त्रीसहस्राणां मध्ये योऽसौ मम परिग्रहः या मम भार्या इत्यर्थः । २ सहस्रेण अनेकराक्षसैः परिक्षिप्ता परिवृता । ३ यो दैवनिष्यन्दः दैवकृतसंबन्धः त्वामभिगमिष्यति अयं संबन्धः आर्षः ऋषिप्रोक्तः । ४ शून्याः नीचाः वाचः भाषिताः ।

य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः । राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६
तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः काञ्चनभूषणाः । शरीरं विधमिष्यन्ति गङ्गाकूलमिवोर्मयः ॥ ७
असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योऽसि रावण । उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८
स ते जीवितशेषस्य राघवोऽन्तकरो बली । पशोर्यूपगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ॥ ९
यदि पश्येत्स रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा । रक्षस्त्वमद्य निर्दग्धो गच्छेः सद्यः पराभवम् ॥ १०
यश्चन्द्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा । सागरं शोषयेद्वापि स सीतां मोचयेदिह ॥ ११
गतायुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः । लङ्का वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृते न भविष्यति ॥ १२
न ते पापमिदं कर्म सुखोदर्कं भविष्यति । याहं नीता विनाभावं पतिपार्श्वात्त्वया वने ॥ १३
स हि दैवतसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः । निर्भयो वीर्यमाश्रित्य शून्ये वसति दण्डके ॥ १४
स ते दर्पं बलं वीर्यमुत्सेकं च तथाविधम् । अपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे ॥ १५
यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः । तदा कार्ये प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः १६
मां प्रधृष्य स ते कालः प्राप्तोऽयं राक्षसाधम । आत्मनो राक्षसानां च वधायान्तःपुरस्य च १७
न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः स्रुग्भाण्डमण्डिता । द्विजातिमन्त्रपूता च चण्डालेनावमर्दितुम् १८
तथाहं धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी पतिव्रता । त्वया स्प्रष्टुं न शक्यास्मि राक्षसाधम पापिना ॥ १९
क्रीडन्ती राजहंसेन पद्मषण्डेषु नित्यदा । हंसी सा तृणषण्डस्थं कथं पश्येत मद्गुकम् ॥ २०
इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा खादयस्व वा । नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ॥
न तु शक्ष्याम्युपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः ॥ २१
एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात्सुपरुषं वचः । रावणं मैथिली तत्र पुनर्नोवाच किंचन ॥ २२
सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् । प्रत्युवाच ततः सीतां भयसंदर्शनं वचः ॥ २३
शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान्द्वादश भामिनि । कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारुहासिनि २४
ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति लेशशः ॥ २५
इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः । राक्षसीश्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६
शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विकृता घोरदर्शनाः । दर्पमस्या विनेष्यध्वं मांसशोणितभोजनाः ॥ २७
वचनादेव तास्तस्य सुघोरा राक्षसीगणाः । कृतप्राञ्जलयो भूत्वा मैथिलीं पर्यवारयन् ॥ २८
स ताः प्रोवाच राजा तु रावणो घोरदर्शनः । प्रचाल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २९
अशोकवनिकामध्ये मैथिली नीयतामियम् । तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता ॥ ३०
तत्रैनां तर्जनैर्घोरैः पुनः सान्त्वैश्च मैथिलीम् । आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवधूमिव ॥ ३१
इति प्रतिसमादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः । अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं प्रतिगृह्य तु ॥ ३२
सर्वकालफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् । सर्वकालमदैश्चापि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३३
सा तु शोकपरीताङ्गी मैथिली जनकात्मजा । राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा ॥ ३४
शोकेन महता ग्रस्ता मैथिली जनकात्मजा । न शर्म लभते भीरुः पाशबद्धा मृगी यथा ॥ ३५

न विन्दते तत्र तु शर्म मैथिली विरूपनेत्राभिरतीव तर्जिता ।
पतिं स्मरन्ती दयितं च दैवतं विचेतनाभूद्भयशोकपीडिता ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

---

१ विनाभावं वियोगम् । २ दैवबलसंयुक्तः । ३ अपवादम् । ४ गत्वा । ५ चरणाघातैः ।

प्रक्षिप्तः सर्गः ।

इतः परं प्रक्षिप्तोऽयं सर्गो दृश्यते—

प्रवेशितायां सीतायां लङ्कां प्रति पितामहः । तदा प्रोवाच देवेन्द्रं परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय रक्षसामहिताय च । लङ्कां प्रवेशिता सीता रावणेन दुरात्मना ॥ २
पतिव्रता महाभागा नित्यं चैव सुखैधिता । अपश्यन्ती च भर्तारं पश्यन्ती राक्षसीजनम् ॥ ३
राक्षसीभिः परिवृता भर्तृदर्शनलालसा । निविष्टा हि पुरी लङ्का तीरे नदनदीपतेः ॥ ४
कथं ज्ञास्यति तां रामस्तत्रस्थां तामनिन्दिताम् । दुःखं संचिन्तयन्ती सा बहुशः परिदुर्लभा ५
प्राणयात्रामकुर्वाणा प्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयम् । स भूयः संशयो जातः सीतायाः प्राणसंक्षये ६
स त्वं शीघ्रमितो गत्वा सीतां पश्य शुभाननाम् । प्रविश्य नगरीं लङ्कां प्रयच्छ हविरुत्तमम्॥७
एवमुक्तोऽथ देवेन्द्रः पुरीं रावणपालिताम् । आगच्छन्निद्रया सार्धं भगवान्पाकशासनः ॥ ८
निद्रां चोवाच गच्छ त्वं राक्षसान्संप्रमोहय । सा तथोक्ता मघवता देवी परमहर्षिता ॥ ९
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रामोहयत राक्षसान् । एतस्मिन्नन्तरे देवः सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ १०
आससाद वनस्थां तां वचनं चेदमब्रवीत् । देवराजोऽस्मि भद्रं ते इह चास्मि शुचिस्मिते ११
अहं त्वां कार्यसिद्ध्यर्थं राघवस्य महात्मनः । साहाय्यं कल्पयिष्यामि मा शुचो जनकात्मजे॥१२
मत्प्रसादात्समुद्रं स तरिष्यति बलैः सह । मयैवेह च राक्षस्यो मायया मोहिताः शुभे ॥ १३
तस्मादन्नमिदं सीते हविष्यान्नमहं स्वकम् । स त्वां संगृह्य वैदेहि आगतः सह निद्रया ॥ १४
एतदत्स्यसि मद्धस्तान्न त्वां बाधिष्यते शुभे । क्षुधा तृषा च रम्भोरु वर्षाणामयुतैरपि ॥ १५
एवमुक्ता तु देवेन्द्रमुवाच परिशङ्किता । कथं जानामि देवेन्द्रं त्वामिहस्थं शचीपतिम् ॥ १६
देवलिङ्गानि दृष्टानि रामलक्ष्मणसंनिधौ । तानि दर्शय देवेन्द्र यदि त्वं देवराट् स्वयम् ॥ १७
सीताया वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे शचीपतिः । पृथिवीं नास्पृशत्पद्भ्यामनिमेषेक्षणानि च ॥ १८
अरजोऽम्बरधारी च न म्लानकुसुमस्तथा । तं ज्ञात्वा लक्षणैः सीता वासवं परिहर्षिता ॥ १९
उवाच वाक्यं रुदती भगवद्राघवं प्रति । सह भ्रात्रा महाबाहुर्दिष्ट्या मे श्रुतिमागतः ॥ २०
यथा मे श्वशुरो राजा यथा च मिथिलाधिपः । तथा त्वामद्य पश्यामि सनाथो मे पतिस्त्वया॥
तवाज्ञया च देवेन्द्र पयोभूतमिदं हविः । अशिष्यामि त्वया दत्तं रघूणां कुलवर्धनम् ॥ २२
इन्द्रहस्ताद्गृहीत्वा तत्पायसं सा शुचिस्मिता । न्यवेदयत भर्त्रे सा लक्ष्मणाय च मैथिली॥२३
यदि जीवति मे भर्ता सह भ्रात्रा महाबलः । इदमस्तु तयोर्भक्त्या तदाश्नात्पायसं स्वयम्॥२४

> इतीवतत्प्राश्य हविर्वरानना जहौ क्षुधादुःखसमुद्भवं च तम् ।
> इन्द्रात्प्रवृत्तिमुपलभ्य जानकी काकुत्स्थयोः प्रीतमना बभूव ॥ २५
> स चापि शक्रस्त्रिदिवालयं तदा प्रीतो ययौ राघवकार्यसिद्धये ।
> आमन्त्र्य सीतां स ततो महात्मा जगाम निद्रासहितः स्वमालयम् ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गः ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

राक्षसं मृगरूपेण चरन्तं कामरूपिणम् । निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि निवर्तते ॥ १
तस्य संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम् । क्रूरस्वनोऽथ गोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः ॥ २
स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम् । चिन्तयामास गोमायोः स्वरेण परिशङ्कितः ॥ ३

अशुभं बत मन्येहं गोमायुर्वाश्यते यथा । स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना ॥ ४
मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालम्ब्य मामकम् । [1]विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि ॥ ५
स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा तां च हित्वा च मैथिलीम् । तयैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ६
राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः । काञ्चनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमात्तु माम्॥७
दूरं नीत्वा तु मारीचो राक्षसोऽभूच्छराहतः । हा लक्ष्मण हतोऽस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार च८
अपि स्वस्ति भवेत्ताभ्यां रहिताभ्यां महावने । जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोऽस्मि राक्षसैः॥९
निमित्तानि च घोराणि दृश्यन्तेऽद्य बहूनि च । इत्येवं चिन्तयन्रामः श्रुत्वा गोमायुनिःस्वनम्१०
आत्मनश्चापनयनान्मृगरूपेण रक्षसा । आजगाम जनस्थानं राघवः परिशङ्कितः ॥ ११
तं दीनमनसो दीनमासेदुर्मृगपक्षिणः । सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च ससृजुः स्वरान् ॥ १२
तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि राघवः । न्यवर्तताथ त्वरितो जवेनाश्रममात्मनः ॥ १३
स तु सीतां वरारोहां लक्ष्मणं च महाबलम् । आजगाम जनस्थानं चिन्तयन्नेव राघवः ॥
ततो लक्ष्मणमायान्तं ददर्श विगतप्रभम् ॥ १४
ततोऽविदूरे रामेण समीयाय स लक्ष्मणः । विषण्णः सुविषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना॥१५
संजगर्हेऽथ तं भ्राता ज्येष्ठो लक्ष्मणमागतम् । विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते ॥ १६
गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनन्दनः । उवाच मधुरोदर्कमिदं परुषमार्तिमत् ॥ १७
अहो लक्ष्मण गर्ह्यं ते कृतं यस्त्वं विहाय ताम् । सीतामिहागतः सौम्य कच्चित्स्वस्ति भवेदिह१८
न मेऽस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्मजा । विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः ॥ १९
अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ २०
अपि लक्ष्मण सीतायाः सामग्र्यं प्राप्नुयावहे । जीवन्त्याः पुरुषव्याघ्र सुताया जनकस्य वै॥२१
यथा वै मृगसङ्घाश्च गोमायुश्चैव भैरवम् । वाश्यन्ते शकुनाश्चापि प्रदीप्तामभितो दिशम् ॥
अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ॥ २२

इदं हि रक्षो मृगसन्निकाशं प्रलोभ्य मां दूरमनुप्रयातम् ।
हतं कथंचिन्महता श्रमेण स राक्षसोऽभून्म्रियमाण एव ॥ २३
मनश्च मे दीनमिहाप्रहृष्टं चक्षुश्च सव्यं कुरुते विकारम् ।
असंशयं लक्ष्मण नास्ति सीता हृता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

स दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्ये दशरथात्मजः । पर्यपृच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥ १
प्रस्थितं दण्डकारण्यं या मामनुजगाम ह । क्व सा लक्ष्मण वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः॥ २
राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान्परिधावतः । क्व सा दुःखसहाया मे वैदेही तनुमध्यमा ॥ ३
यां विना नोत्सहे वीर मुहूर्तमपि जीवितुम् । क्व सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ ४
पतित्वममराणां वा पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण । तां विना तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम् ५
कच्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम । कच्चित्प्रव्राजनं सौम्य न मे मिथ्या भविष्यति॥ ६

---

१ हासीते लक्ष्मणेत्याह्वानेनोद्घोषितं स्वरम्। २ अक्षतत्वं क्षेममितियावत्। ३ सूर्याधिष्ठिता तत्पार्श्वद्वयदिशौ च प्रदीप्ता। ४ असत्यम्।

सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते मयि गते त्वयि । कच्चित्सकामा सुखिता कैकेयी सा भविष्यति॥७
सपुत्रराज्यां सिद्धार्था मृतपुत्रा तपस्विनी । उपस्थास्यति कौसल्या कच्चित्सौम्य न कैकयीम् ८
यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः । सुवृत्ता यदि वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ९
यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते । पुनः प्रहसिता सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण ॥ १०
ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा । त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥११
सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखदर्शिनी । मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः॥१२
सर्वथा रक्षसा तेन जिह्मेन सुदुरात्मना । वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम् ॥ १३
श्रुतस्तु शङ्के वैदेह्या स स्वरः सदृशो मम । त्रस्तया प्रेषितस्त्वं च द्रष्टुं मां शीघ्रमागतः॥१४
सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतामुत्सृजता वने । प्रतिकर्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्तमन्तरम् ॥ १५
दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः । तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न संशयः१६
अहोऽस्मिन्व्यसने मग्नः सर्वथा शत्रुसूदन । किंन्विदानीं करिष्यामि शङ्के प्राप्तव्यमीदृशम् १७
इति सीतां वरारोहां चिन्तयन्नेव राघवः । आजगाम जनस्थानं त्वरया सहलक्ष्मणः ॥ १८

विगर्हमाणोऽनुजमार्तरूपं क्षुधा श्रमाच्चैव पिपासया च ।
विनिःश्वसञ्शुष्कमुखो विवर्णः प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ १९
स्वमाश्रमं संप्रविगाह्य वीरो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् ।
एतत्तदित्येव निवासभूमौ प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः । परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखार्दितं पुनः ॥ १
तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम् । यदा सा तव विश्वासाद्वने विरहिता मया॥२
दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण । शङ्कमानं महत्पापं यत्सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३
स्फुरते नयनं सव्यं बाहुश्च हृदयं च मे । दृष्ट्वा लक्ष्मण दूरे त्वां सीताविरहितं पथि ॥ ४
एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः । भूयो दुःखसमाविष्टो दुखितं राममब्रवीत् ॥ ५
न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाहमिहागतः । प्रचोदितस्तयैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६
आर्येणेव प्राक्रुष्टं हा सीते लक्ष्मणेति च । परित्राहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम्॥७
सा तमार्तस्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली । गच्छ गच्छेति मामाह रुदन्ती भयविह्वला ॥ ८
प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया । प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं त्वत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९
न तत्पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत् । निर्वृता भव नास्त्येतत्केनाप्येवमुदाहृतम् ॥ १०
विगर्हितं च नीचं च कथमार्योऽभिधास्यति । त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत्त्रिदशानपि ॥ ११
किंनिमित्तं तु केनापि भ्रातुरालम्ब्य मे स्वरम् । राक्षसेनेरितं वाक्यं त्राहि त्राहीति शोभने१२
विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्ष्मण त्राहि मामिति । न भवत्या व्यथा कार्या कुनारीजनसेविता१३
अलं वैक्लव्यमालम्ब्य स्वस्था भव निरुत्सुका । न सोऽस्ति त्रिषु लोकेषु पुमान्वै राघवं रणे१४
जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् १४॥ न जय्यो राघवो युद्धे देवैः शक्रपुरोगमैः१५

---

१ त्वयि गते अयोध्यामिति शेषः । २ वृत्ता मृता । ३ स्वेच्छाकरणेन ।

एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना । उवाचाश्रूणि मुञ्चन्ती दारुणं मामिदं वचः ॥ १६
भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः । विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं न च त्वं मामवाप्स्यसि॥१७
संकेताद्भरतेन त्वं रामं समनुगच्छसि । क्रोशन्तं हि यथात्यर्थं नैवमभ्यवपद्यसे ॥ १८
रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि । राघवस्यान्तरप्रेप्सुस्तथैनं नाभिपद्यसे ॥ १९
एवमुक्तो हि वैदेह्या संरब्धो रक्तलोचनः । क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ २०
एवंब्रुवाणं सौमित्रिं रामः संतापमोहितः । अब्रवीद्दुष्कृतं सौम्य तां विना यत्त्वमागतः॥ २१
जानन्नपि समर्थं मां रक्षसां विनिवारणे । अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निःसृतो भवान्॥२२
नहि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यद्यासि मैथिलीम् । क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रियाश्च त्वमिहागतः२३
सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत्प्रचोदितः । क्रोधस्य वशमापन्नो नाकरोः शासनं मम ॥ २४
असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया । मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५

विकृष्य चापं परिधाय सायकं सलीलबाणेन च ताडितो मया ।
मार्गीं तनुं त्यज्य स विक्लवस्वरो बभूव केयूरधरः स राक्षसः ॥ २६
शराहतेनैव तदार्तया गिरा स्वरं ममालम्ब्य सुदूरसंश्रवम् ।
उदाहृतं तद्वचनं सुदारुणं त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

भृशमाव्रजमानस्य तस्याधोवामलोचनम् । प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चाप्यजायत ॥ १
उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः । अपि क्षेमं नु सीताया इति वै व्याजहार च॥२
त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः । शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३
उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन्रघुनन्दनः । तत्र तत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४
ददर्श पर्णशालां च रहितां सीतया तदा । श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ॥ ५
रुदन्तमिव वृक्षैश्च म्लानपुष्पमृगद्विजम् । श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तवनदेवतम् ॥ ६
विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धबृसीकटम् । दृष्ट्वा शून्यं निजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७
हृता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति । निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता॥८
गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः । अथवा पद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ९
यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम् । शोकरक्तेक्षणः शोकादुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ १०
वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन्स गिरेश्चाद्रिं नदान्नदीम् । बभूव विलपन्रामः शोकपङ्कार्णवाप्लुतः ॥ ११
अपि कच्चित्त्वया दृष्टा सा कदम्बप्रिया प्रिया । कदम्ब यदि जानीषे शंस सीतां शुभानना१२
स्निग्धपल्लवसंकाशा पीतकौशेयवासिनी । शंसस्व यदि वा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी ॥ १३
अथवार्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् । जनकस्य सुता भीरुर्यदि जीवति वा न वा॥१४
ककुभः ककुभोरूं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् । यथा पल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः१५
भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्ययम् । एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६
अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् । त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन माम् ॥ १७

---

१ कुतश्चिदवकाशे राममवश्यं हनिष्यामीत्येवंरूपात्संकेतात् । २ अपनयः । ३ अङ्गदधरः । ४ वामनेत्रस्याधःपक्ष्म ।

यदि ताल त्वया दृष्टा पक्वतालफलस्तनी । कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ॥ १८
यदि दृष्टा त्वया सीता जम्बु जम्बुफलोपमाम् । प्रियां यदि विजानीषे निःशङ्कं कथयस्व मे १९
अहो त्वं कर्णिकाराद्य सुपुष्पैः शोभसे भृशम् । कर्णिकारप्रिया साध्वी शंस दृष्टा प्रिया यदि २०
चूतनीपमहासालान्पनसान्कुरवान्धवान् । दाडिमानसनान्गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः ॥ २१
मल्लिका माधवीश्चैव चम्पकान्केतकीस्तथा । पृच्छन्रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लक्ष्यते॥२२
अथवा मृगशावाक्षीं मृग जानासि मैथिलीम् । मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् २३
गज सा गजनासोरूर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् । तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण २४
शार्दूल यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभानना । मैथिली मम विस्रब्धं कथयस्व न ते भयम् २५
किं धावसि प्रिये दूरं दृष्टासि कमलेक्षणे । वृक्षैराच्छाद्य चात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे॥२६
तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेऽस्ति करुणा मयि । नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे॥ २७
पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि । धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम् ॥ २८
नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी । कृच्छ्रं प्राप्तं न मां नूनं यथोपेक्षितुमर्हति ॥ २९
व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः । विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ३०
नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुनासं चारुकुण्डलम् । पूर्णचन्द्रमिव ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ॥३१
सा हि चम्पकवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयशोभिता । कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भक्षिता शुभा ३२
नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ । भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणाङ्गदौ ॥ ३३
मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै । सार्थेनेव परित्यक्ता भक्षिता बहुबान्धवा ॥ ३४
हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसि त्वं प्रियां क्वचित् । हा प्रिये क्व गता भद्रे हा सीतेति पुनःपुनः ३५
इत्येवं विलपन्रामः परिधावन्वनाद्वनम् । क्वचिदुद्भ्रमते वेगात्क्वचिद्विभ्रमते बलात् ॥
क्वचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्परः ॥ ३६
स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च । काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३७

तथा स गत्वा विपुलं महद्वनं परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति ।
अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

दृष्ट्वाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः । रहितां पर्णशालां च विध्वस्तान्यासनानि च ॥ १
अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं संनिरीक्ष्य च सर्वशः । उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ ॥ २
क्व नु लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता । केनाहृता वा सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया॥३
वृक्षेणाच्छाद्य यदि मां सीते हसितुमिच्छसि । अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ४
यैः सह क्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः । एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायन्त्यास्राविलेक्षणाः ॥
सीतया रहितोऽहं वै नहि जीवामि लक्ष्मण ॥ ५
मृतं शोकेन महता सीताहरणजेन माम् । परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता ॥ ६
कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः । अपूरयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः ॥ ७
कामवृत्तमनार्यं मां मृषावादिनमेव च । धिक्त्वामिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता ॥ ८

१ स्निग्धताकारेण जम्बुफलौपम्यम् । २ मृगवद्विविधं प्रेक्षत इति मृगविप्रेक्षणी ।

विवशं शोकसंतप्तं दीनं भग्नमनोरथम् । मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्तिर्नरमिवानृजुम् ॥ ९
क गच्छसि वरारोहे मां नोत्सृज सुमध्यमे । त्वया विरहितश्चाहं मोक्ष्ये जीवितमात्मनः॥ १०
इतीव विलपन्रामः सीतादर्शनलालसः । न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनकात्मजाम् ॥ ११
अनासादयमानं तं सीतां दशरथात्मजम् । पङ्कमासाद्य विपुलं सीदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १२
लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥ १३
मा विषादं महाबाहो कुरु यत्नं मया सह । इदं च हि वनं शूर बहुकन्दरशोभितम् ॥ १४
प्रियकाननसंचारा वनोन्मत्ता च मैथिली । सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् १५
सरितं वापि संप्राप्ता मीनवञ्जुलसेविताम् । स्नातुकामा निलीना स्याद्धासकामा वने क्वचित् १६
वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात्कानने क्वचित् । जिज्ञासमाना वैदेही त्वां मां च पुरुषर्षभ ॥
तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन्क्षिप्रमेव यतावहै ॥ १७
वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा । मन्यसे यदि काकुत्स्थ मा स्म शोके मनः कृथाः १८
एवमुक्तस्तु सौहार्दाल्लक्ष्मणेन समाहितः । सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे ॥ १९
तौ वनानि गिरींश्चैव सरितश्च सरांसि च । निखिलेन विचिन्वानौ सीतां दशरथात्मजौ॥ २०
तस्य शैलस्य सानूनि गुहाश्च शिखराणि च । निखिलेन विचिन्वानौ नैव तामभिजग्मतुः २१
विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभाम् २२
ततो दुःखाभिसंतप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । विचरन्दण्डकारण्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम्॥२३
प्राप्स्यसि त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनकात्मजाम् । यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बद्ध्वा महीमिमां २४
एवमुक्तस्तु सौहार्दाल्लक्ष्मणेन स राघवः । उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ॥ २५
वनं सर्वं सुविचितं पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः । गिरिश्चायं महाप्राज्ञ बहुकन्दरनिर्झरः ॥ २६
न हि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २७
एवं स विलपन्रामः सीताहरणकर्शितः । दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवत् ॥ २८
संतप्तो ह्यवसन्नाङ्गो गतबुद्धिर्विचेतनः । निषसादातुरो दीनो निःश्वस्याशीतमायतम् ॥ २९
बहुलं स तु निःश्वस्य रामो राजीवलोचनः । हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ॥ ३०
तं ततः सान्त्वयामास लक्ष्मणः प्रियबान्धवः । बहुप्रकारं धर्मज्ञः प्रश्रितं प्रश्रिताञ्जलिः॥ ३१
अनादृत्य तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोष्ठपुटाच्युतम् । अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राक्रोशत्स पुनः पुनः ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

सीतामपश्यन्धर्मात्मा कामोपहतचेतनः । विललाप महाबाहू रामः कमललोचनः ॥ १
पश्यन्निव स तां सीतामपश्यन्मदनार्दितः । उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम् ॥ २
त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतया प्रिये । आवृणोषि शरीरं ते मम शोकविवर्धनी ॥ ३
कदलीकाण्डसदृशौ कदल्या संवृतावुभौ । ऊरू पश्यामि ते देवि नासि शक्ता निगूहितुम्॥ ४
कर्णिकारवनं भद्रे हसन्ती देवि सेवसे । अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ॥ ५
परिहासेन किं सीते परिश्रान्तस्य मे प्रिये । अयं स परिहासोऽपि साधु देवि न रोचते ॥ ६

---

१ अशीतं उष्णं आयतं दीर्घमिति क्रियाविशेषणम् ।

विशेषेणाश्रमस्थाने हासोऽयं न प्रशस्यते । अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये ॥
आगच्छ त्वं विशालाक्षि शून्योऽयमुटजस्तव ॥ ७
सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हृतापि वा । नहि सा विलपन्तं मामुपसंप्रैति लक्ष्मण ॥ ८
एतानि मृगयूथानि साश्रुनेत्राणि लक्ष्मण । शंसन्तीव हि वैदेहीं भक्षितां रजनीचरैः ॥ ९
हा [1]ममार्ये क्व यातासि हा साध्वि वरवर्णिनि । हा सकामा त्वया देवी कैकेयी सा भविष्यति १०
सीतया सह निर्यातो विना सीतामुपागतः । कथं नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यमन्तःपुरं पुनः ॥ ११
निर्वीर्य इति लोको मां निर्दयश्चेति वक्ष्यति । कातरत्वं प्रकाशं हि सीतापनयनेन मे ॥ १२
निवृत्तवनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम् । कुशलं परिपृच्छन्तं कथं शक्ष्ये निरीक्षितुम् ॥ १३
विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तया । सुतास्नेहेन संतप्तो मोहस्य वशमेष्यति ॥ १४
अथ वा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम् । स्वर्गोपि सीतया हीनः शून्य एव मतो मम॥१५
मामिहोत्सृज्य हि वने गच्छायोध्यां पुरीं शुभाम् । न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथंचन॥
गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्वचनात्त्वया । अनुज्ञातोऽसि रामेण पालयेति वसुंधराम्॥१७
अम्बा च मम कैकेयी सुमित्रा च त्वया विभो । कौसल्या च यथान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया॥
रक्षणीया प्रयत्नेन भवता सूक्तकारिणा ॥ १९
सीतायाश्च विनाशोऽयं मम चामित्रकर्शन । विस्तरेण जनन्या मे विनिवेद्यस्त्वया भवेत् ॥२०

इति विलपति राघवे सुदीने वनमुपगम्य तया विना सुकेश्या ।
भयविकलमुखस्तु लक्ष्मणोपि व्यथितमना भृशमातुरो बभूव ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

स राजपुत्रः प्रियया विहीनः कामेन शोकेन च पीड्यमानः ।
विषादयन्भ्रातरमार्तरूपो भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ॥ १
स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुले तु रामः ।
उवाच वाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिःश्वस्य रुदन्सशोकम् ॥ २
न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुंधरायाम् ।
शोकेन शोको हि परम्पराया मामेति भिन्दन्हृदयं मनश्च ॥ ३
पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि पापानि कर्माण्यसकृत्कृतानि ।
तत्रा[2]यमद्यापतितो विपाको दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ ४
राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः ।
सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥ ५
सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे वनमेत्य शून्यम् ।
सीतावियोगात्पुनरप्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसा प्रदीप्तः ॥ ६
सा नूनमार्या मम राक्षसेन बलाद्धृता खं समुपेत्य भीरुः ।
अपस्वरं सस्वरविप्रलापा भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७

---

१ मम मदीये आर्ये पूज्ये लोकैरिति शेषः । २ तेषु पापेषु मध्ये ।

तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य सदोचितावुत्तमचन्दनस्य ।
वृत्तौ स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ नूनं प्रियाया मम नाभिभातः ॥ ८
तच्छ्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रलापं तस्या मुखं कुञ्चितकेशभारम् ।
रक्षोवशं नूनमुपागताया न भ्राजते राहुमुखे यथेन्दुः ॥ ९
तां हारपाशस्य सदोचिताया ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः ।
रक्षांसि नूनं परिपीतवन्ति विभिद्य शून्ये रुधिराशनानि ॥ १०
मया विहीना विजने वने या रक्षोभिराहृत्य विकृष्यमाणा ।
नूनं विनादं कुररीव दीना सा मुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ॥ ११
अस्मिन्मया सार्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा ।
कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ॥ १२
गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ।
अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् ॥ १३
पद्मानना पद्मविशालनेत्रा पद्मानि वानेतुमभिप्रयाता ।
तदप्ययुक्तं नहि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ १४
कामं त्विदं पुष्पितवृक्षषण्डं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ।
वनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी सातिबिभेति भीरुः ॥ १५
आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ।
मम प्रिया सा क्व गता हृता वा शंसस्व मे शोकवशस्य नित्यम् ॥ १६
लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किंचिद्यत्तेन नित्यं विदितं भवेत्तत् ।
शंसस्व वायो कुलशालिनीं तां हृता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ १७
इतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपन्तमेवम् ।
उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो न्याये स्थितः कालयुतं च वाक्यम् ॥ १८
शोकं विमुञ्चार्य धृतिं भजस्व सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ।
उत्साहवन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥ १९
इतीव सौमित्रिमुदग्रपौरुषं ब्रुवन्तमार्तो रघुवंशवर्धनः ।
न चिन्तयामास धृतिं विमुक्तवान्पुनश्च दुःखं महदभ्युपागमत् ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् । शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम् ॥
अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता ॥ १
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा । नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः ॥ २
तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्वा राममब्रवीत् । नैनां पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ३
कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी । न ह्यहं वेद तं देशं यत्र सा जनकात्मजा ॥ ४

१ न प्रकाशेते । २ लोकस्य कृताकृते जानातीति तथा । ३ सत्यानृतयोः पुण्यपापयोः कर्मणोः साक्षिन् । ४ अवतारवतीम् ।

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः संतापमोहितः । रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ॥ ५
स तामुपस्थितो रामः क्व सीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ६
भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधार्हेण हृतामिति । न तां शशंसू रामाय तथा गोदावरी नदी ॥ ७
ततः प्रचोदिता भूतैः शंसास्मत्तां प्रियामिति । न तु साभ्यवदत्सीतां पृष्टा रामेण शोचता ८
रावणस्य च तद्रूपं कर्माणि च दुरात्मनः । ध्यात्वा भयात्तु वैदेहीं सा नदी न शशंस ताम् ॥९
निराशस्तु तया नद्या सीताया दर्शने कृतः । उवाच रामः सौमित्रिं सीतादर्शनकर्शितः ॥१०
एषा गोदावरी सौम्य किंचिन्न प्रतिभाषते । किंनु लक्ष्मण वक्ष्यामि समेत्य जनकं वचः ॥
मातरं चैव वैदेह्या विना तामहमप्रियम् ॥ ११
या मे राज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः । सर्वं व्यपनयेच्छोकं वैदेही क्वनु सा गता ॥ १२
ज्ञातिपक्षविहीनस्य राजपुत्रीमपश्यतः । मन्ये दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः ॥ १३
मन्दाकिनीं जनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिम् । सर्वाण्यनुचरिष्यामि यदि सीता हि दृश्यते॥१४
एते मृगा महावीर्या मामीक्षन्ते मुहुर्मुहुः । वक्तुकामा इव हि मे इङ्गितान्युपलक्षये ॥ १५
तांस्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह । क्व सीतेति निरीक्षन्वै बाष्पसंरुद्धया दृशा ॥ १६
एवमुक्ता नरेन्द्रेण ते मृगाः सहसोत्थिताः । दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तो नभःस्थलम् ॥१७
मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामन्वपद्यत । तेन मार्गेण धावन्तो निरीक्षन्ते नराधिपम् ॥१८
येन मार्गं च भूमिं च निरीक्षन्ते स्म ते मृगाः । पुनश्च मार्गमिच्छन्ति लक्ष्मणेनोपलक्षिताः १९
तेषां वचनसर्वस्वं लक्षयामास चेङ्गितम् । उवाच लक्ष्मणो ज्येष्ठं धीमान्भ्रातरमार्तवत् ॥२०
क्व सीतेति त्वया पृष्टा यथेमे सहसोत्थिताः । दर्शयन्ति क्षितिं चैव दक्षिणां च दिशं मृगाः २१
साधु गच्छावहे देव दिशमेतां हि नैर्ऋतिम् । यदि स्यादागमः कश्चिदार्या वा साथ लक्ष्यते॥२२
बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् । लक्ष्मणानुगतः श्रीमान्वीक्षमाणो वसुंधराम् २३
एवं संभाषमाणौ तावन्योन्यं भ्रातरावुभौ । वसुंधरायां पतितं पुष्पमार्गमपश्यताम् ॥ २४
तां पुष्पवृष्टिं पतितां दृष्ट्वा रामो महीतले । उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः २५
अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण । पिनद्धानीह वैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥२६
मन्ये सूर्यश्च वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी । अभिरक्षन्ति पुष्पाणि प्रकुर्वन्तो मम प्रियम् ॥२७
एवमुक्त्वा महाबाहुं लक्ष्मणं पुरुषर्षभः । उवाच रामो धर्मात्मा गिरिं प्रस्रवणाकुलम् ॥ २८
कच्चित्क्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ २९
क्रुद्धोऽब्रवीद्गिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३०
तां हेमवर्णां हेमाभां सीतां दर्शय पर्वत । यावत्सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ ३१
एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मैथिलीं प्रति । शंसन्निव ततः सीतां नादर्शयत राघवे ॥ ३२
ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम् ॥ ३३
मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि । असेव्यः संततं चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः ॥ ३४
इमां वा सरितं चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण । यदि नाख्याति मे सीतामार्यां चन्द्रनिभाननाम् ॥
एवं स रुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा । ददर्श भूमौ निष्क्रान्तं राक्षसस्य पदं महत् ॥ ३६

१ अस्मत् अस्मदर्थे प्रियां शंस इति भूतैः प्रचोदितापि सा गोदावरी । २ निराशः कृत इत्यन्वयः । ३ सीतादर्शनोपायः ।

त्रस्ताया रामकाङ्क्षिण्याः प्रधावन्त्या इतस्ततः। राक्षसेनानुवृत्ताया मैथिल्याश्च पदान्यथ॥३७
स समीक्ष्य परिक्रान्तं सीताया राक्षसस्य च। भग्नं धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथम्॥
संभ्रान्तहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम्॥ ३८

पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः शीर्णाः कनकबिन्दवः। भूषणानां हि सौमित्रे माल्यानि विविधानि च३९
तप्तबिन्दुनिकाशैश्च चित्रैः क्षतजबिन्दुभिः। आवृतं पश्य सौमित्रे सर्वतो धरणीतलम्॥४०
मन्ये लक्ष्मण वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः। भित्त्वा भित्त्वा विभक्ता वा भक्षिता वा भविष्यति४१
तस्या निमित्तं वैदेह्या द्वयोर्विवदमानयोः। बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह॥ ४२
मुक्तामणिमयं चेदं तपनीयविभूषितम्। धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद्धनुः॥ ४३
तरुणादित्यसंकाशं वैडूर्यगुलिकाचितम्। विशीर्णं पतितं भूमौ कवचं कस्य काञ्चनम्॥ ४४
छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम्। भग्नदण्डमिदं कस्य भूमौ सम्यङ्निपातितम्॥४५
काञ्चनोरश्छदाश्चेमे पिशाचवदनाः खराः। भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे॥४६
दीप्तपावकसंकाशो द्युतिमान्समरध्वजः। अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य सांग्रामिको रथः॥ ४७
रथाक्षमात्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः। कस्येमेऽभिहता बाणाः प्रकीर्णा घोरकर्मणः॥ ४८
शरावरौ शरैः पूर्णौ विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण। प्रतोदाभीषुहस्तो वै कस्यायं सारथिर्हतः॥४९
कस्येमौ पुरुषव्याघ्र शयाते निहतौ युधि। चामरग्राहिणौ सौम्य सोष्णीषमणिकुण्डलौ॥५०
पदवी पुरुषस्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः। वैरं शतगुणं पश्य ममेदं जीवितान्तकम्॥ ५१
सुघोरहृदयैः सौम्य राक्षसैः कामरूपिभिः। हृता मृता वा सीता सा भक्षिता वा तपस्विनी५२
न धर्मस्त्रायते सीतां ह्रियमाणां महावने॥ ५३

भक्षितायां हि वैदेह्यां हृतायामपि लक्ष्मण। के हि लोकेऽप्रियं कर्तुं शक्ताः सौम्य ममेश्वराः५४
कर्तारमपि लोकानां शूरं करुणवेदिनम्। अज्ञानादवमन्येरन्सर्वभूतानि लक्ष्मण॥ ५५
मृदुं लोकहिते युक्तं दान्तं करुणवेदिनम्। निर्वीर्य इति मन्यन्ते नूनं मां त्रिदशेश्वराः॥५६
मां प्राप्य हि गुणो दोषः संवृत्तः पश्य लक्ष्मण। अद्यैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च॥५७
संहृत्यैव शशिज्योत्स्नां महान्सूर्य इवोदितः। संहृत्यैव गुणान्सर्वान्मम तेजः प्रकाशते॥ ५८
नैव यक्षा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः। किन्नरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण॥
ममास्त्रबाणसंपूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण। निःसंपातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम्॥६०
सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम्। विप्रणष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम्॥ ६१
विनिर्मथितशैलाग्रं शुष्यमाणजलाशयम्। ध्वस्तद्रुमलतागुल्मं विप्रणाशितसागरम्॥
त्रैलोक्यं तु करिष्यामि संयुक्तं कालधर्मणा॥ ६२

न तां कुशलिनीं सीतां प्रदास्यन्ति यदीश्वराः। अस्मिन्मुहूर्ते सौमित्रे मम द्रक्ष्यन्ति विक्रमम्६३
नाकाशमुत्पतिष्यन्ति सर्वभूतानि लक्ष्मण। मम चापगुणोन्मुक्तैर्बाणजालैर्निरन्तरम्॥ ६४
अर्दितं मम नाराचैर्ध्वस्तभ्रान्तमृगद्विजम्। समाकुलममर्यादं जगत्पश्याद्य लक्ष्मण॥ ६५

---

१ तप्तं सुवर्णम्। २ निषङ्गौ। ३ प्रतोदः तोत्त्रम्। अभीषवः प्रग्रहाः। ४ के वा ईश्वराः मम अप्रियं कर्तुं शक्ताः इत्यन्वयः। ५ लोकानां कर्तारमपि। ६ शूरमपि संहारकरणसमर्थमपीत्यर्थः। ७ करुणवेदिनं कारुण्यपरं पुरुषम्। ८ यथा उदितः सूर्यः शीतलचन्द्रचन्द्रिकां संहृत्यैव प्रकाशते।

आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकं दुरावरैः । करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ॥ ६६
मम रोषप्रयुक्तानां सायकानां बलं सुराः । द्रक्ष्यन्त्यद्य विमुक्तानामतिदूरातिगामिनाम् ॥ ६७
नैव देवा न दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः । भविष्यन्ति मम क्रोधात्त्रैलोक्ये विप्रणाशिते॥६८
देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि । बहुधा न भविष्यन्ति बाणौघैः शकलीकृताः ॥ ६९
निर्मर्यादानिमाँल्लोकान्करिष्याम्यद्य सायकैः । हृतां मृतां वा सौमित्रे न दास्यन्ति ममेश्वराः७०
तथारूपां हि वैदेहीं न दास्यन्ति यदि प्रियाम् । नाशयामि जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्७१
इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो रामो निष्पीड्य कार्मुकम् । शरमादाय संदीप्तं घोरमाशीविषोपमम्७२
संधाय धनुषि श्रीमान्रामः परपुरञ्जयः । युगान्ताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७३
यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो यथा विधिः । नित्यं न प्रतिहन्यन्ते सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥
तथाहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्योऽस्मि सर्वथा ॥ ७४

पुरेव मे चारुदतीमनिन्दितां दिशन्ति सीतां यदि नाद्य मैथिलीम् ।
सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम् ॥ ७५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

तप्यमानं तथा रामं सीताहरणकर्शितम् । लोकानामभवे युक्तं संवर्तकमिवानलम् ॥ १
वीक्षमाणं धनुः सज्यं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । दग्धुकामं जगत्सर्वं युगान्ते तु यथा हरम् ॥२
अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं तु लक्ष्मणः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ ३
पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः । न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ॥ ४
चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा । एतच्च नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः॥५
एकस्य नापराधेन लोकान्हन्तुं त्वमर्हसि । न तु जानामि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ॥
केन वा कस्य वा हेतोः सायुधः सपरिच्छदः ॥ ६
खुरनेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिन्दुभिः । देशो निर्वृत्तसंग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज ॥ ७
एकस्य तु विमर्दोऽयं न द्वयोर्वदतां वर । न हि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् ॥ ८
नैकस्य तु कृते लोकान्विनाशयितुमर्हसि । युक्तदण्डा हि मृदवः प्रशान्ता वसुधाधिपाः ॥ ९
सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः । को नु दारप्रणाशं ते साधु मन्येत राघव ॥ १०
सरितः सागराः शैला देवगन्धर्वदानवाः । नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्येव साधवः ॥ ११
येन राजन्हृता सीता तमन्वेषितुमर्हसि । मद्द्वितीयो धनुष्पाणिः सहायैः परमर्षिभिः ॥ १२
समुद्रं च विचेष्यामः पर्वतांश्च वनानि च । गुहाश्च विविधा घोरा नदीः पद्मवनानि च ॥१३
देवगन्धर्वलोकांश्च विचेष्यामः समाहिताः । यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्यापहारिणम् ॥ १४
न चेत्साम्ना प्रदास्यन्ति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः । कोसलेन्द्र ततः पश्चात्प्राप्तकालं करिष्यसि१५

शीलेन साम्ना विनयेन सीतां नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र ।
ततः समुत्पादय हेमपुङ्खैर्महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ॥ १६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

---

१ अन्यथा करिष्यामि नाशयामीति वा । २ अभवे विनाशे युक्तं उद्युक्तम् । ३ उपक्रान्तयज्ञानुष्ठानस्य साधवः ऋत्विज इव । ४ विवक्षितकार्यमिति शेषः । समुत्पादयेतिपाठे लोकानिति शेषः ।

षट्षष्टितमः सर्गः ।

तं तथा शोकसंतप्तं विलपन्तमनाथवत् । मोहेन महताविष्टं परिद्यूनमचेतनम् ॥ १
ततः सौमित्रिराश्वास्य मुहूर्तादिव लक्ष्मणः । रामं संबोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् ॥ २
महता तपसा राम महता चापि कर्मणा । राज्ञा दशरथेनासि लब्धोऽमृतमिवामरैः ॥ ३
तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः । राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथा श्रुतम् ॥ ४
यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ न सहिष्यसे । प्राकृतश्चाल्पसत्त्वश्च इतरः कः सहिष्यति ॥ ५
दुःखितो हि भवाँल्लोकांस्तेजसा यदि धक्ष्यते । आर्ताः प्रजा नरव्याघ्र क्व नु यास्यन्ति निर्वृतिम् ६
लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुषात्मजः । गतः शक्रेण सालोक्यमनयस्तं तमः स्पृशत् ॥ ७
महर्षिर्यो वसिष्ठस्तु यः पितुर्नः पुरोहितः । अह्ना पुत्रशतं जज्ञे तथैवास्य पुनर्हतम् ॥ ८
या चेयं जगतां माता देवी लोकनमस्कृता । अस्याश्च चलनं भूमेर्दृश्यते सत्यसंश्रव ॥ ९
यौ धर्मौ जगतां नेत्रौ यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् । आदित्यचन्द्रौ ग्रहणमभ्युपेतौ महाबलौ ॥ १०
सुमहान्त्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ । न दैवस्य प्रमुञ्चन्ति सर्वभूतादिदेहिनः ॥ ११
शक्रादिष्वपि देवेषु वर्तमानौ नयानयौ । श्रूयेते नरशार्दूल न त्वं शोचितुर्हसि ॥ १२
नष्टायामपि वैदेह्यां हृतायामपि चानघ । शोचितुं नार्हसे वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ १३
त्वद्विधा नहि शोचन्ति सततं सत्यदर्शिनः । सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १४
तत्त्वतो हि नरश्रेष्ठ बुद्ध्या समनुचिन्तय । बुद्ध्या युक्ता महाप्राज्ञा विजानन्ति शुभाशुभे ॥ १५
अदृष्टगुणदोषाणामधृतानां च कर्मणाम् । नान्तरेण क्रियां तेषां फलमिष्टं प्रवर्तते ॥ १६
त्वमेव हि पुरा राम मामेवं बहुशोऽन्वशाः । अनुशिष्याद्धि को नु त्वामपि साक्षाद्बृहस्पतिः ॥ १७
बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञ देवैरपि दुरन्वया । शोकेनाभिप्रसुप्तं ते ज्ञानं संबोधयाम्यहम् ॥ १८
दिव्यं च मानुषं च त्वमात्मनश्च पराक्रमम् । इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे ॥ १९
किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ । तमेव त्वं रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

पूर्वजोऽप्युक्तमात्रस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितम् । सारग्राही महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १
संनिगृह्य महाबाहुः प्रवृत्तं कोपमात्मनः । अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २
किं करिष्यावहे वत्स क्व वा गच्छाव लक्ष्मण । केनोपायेन पश्येयं सीतामिति विचिन्तय ॥ ३
तं तथा परितापार्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत् । इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥
राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ ४
सन्तीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कन्दराणि च । गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुलाः ॥ ५

---

१ परिदेवनं प्राप्तम् । २ भरतस्य भरतात् । ३ अनयः अनयमूलं तमः अज्ञानं स्पृशत् अस्पृशत् । ४ धर्मप्रवर्तकौ । ५ नेतारौ । ६ सर्वभूतान्तर्यामिणः । दैवस्य परमात्मनः सकाशात् । न प्रमुञ्चन्ति तत्संकल्पं नातिक्रामन्तीत्यर्थः । ७ इदानीं फलानुभवः पूर्वकर्मसाध्यः अतस्तत्र न शोचनीयमित्याह अदृष्टेति । अदृष्टगुणदोषाणां प्रत्यक्षतो द्रष्टुमशक्यसुखदुःखरूपगुणदोषाणां अधृतानां पुरा एवं कर्म कृतमिति निश्चेतुमशक्यानां तेषां प्रसिद्धानां पूर्वकृतानामित्यर्थः । कर्मणां इष्टं फलं क्रियामनुष्ठानमन्तरेण न प्रवर्तते । पूर्वकर्मानुष्ठानं विना इदानीं फलं नोत्पद्यते अतः पूर्वकर्मफले इदानीं प्रवृत्ते कात्र परिदेवनेति भावः । ८ दुर्लभा । ९ स्तिमितम् । १० उत्थापयामि । ११ निर्दराः विदीर्णपाषाणानि । कन्दराः पाषाणसन्धयः । गुहाः देवखातबिलानि ।

आवासाः किंनराणां च गन्धर्वभवनानि च । तानि युक्तो मया सार्धं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ६
त्वद्विधा बुद्धिसंपन्ना महात्मानो नरर्षभ । आपत्सु न प्रकम्पन्ते वायुवेगैरिवाचलाः ॥ ७
इत्युक्तस्तद्वनं सर्वं विचचार सलक्ष्मणः । क्रुद्धो रामः शरं घोरं सन्धाय धनुषि क्षुरम् ॥ ८
ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् । ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥ ९
तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः ॥ १०
गृध्ररूपमिदं रक्षो व्यक्तं भवति कानने । भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम् ॥ ११
एनं वधिष्ये दीप्तास्यैर्घोरैर्बाणैरजिह्मगैः ॥ १२
इत्युक्त्वाभ्यपतद्गृध्रं सन्धाय धनुषि क्षुरम् । क्रुद्धो रामः समुद्रान्तां कम्पयन्निव मेदिनीम् १३
तं दीनं दीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् । अभ्यभाषत पक्षी तु रामं दशरथात्मजम् ॥ १४
यामोषधिमिवायुष्मन्नन्वेषसि महावने ! सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥ १५
त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव । ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा ॥ १६
सीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे मया । विध्वंसितरथश्चात्र पातितो धरणीतले ॥ १७
एतदस्य धनुर्भग्नमेतदस्य शरावरम् । अयमस्य रथो राम भग्नः सांग्रामिको मया ॥ १८
अयं तु सारथिस्तस्य मत्पक्षोनिहतो युधि ॥ १९
परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन रावणः । सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ॥ २०
रक्षसा निहतं पूर्वं न मां हन्तुं त्वमर्हसि ॥ २१
रामस्तस्य तु विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखस्तदा । द्विगुणीकृततापार्तः सीतासक्तां प्रियां कथाम् ॥ २२
गृध्रराजं परिष्वज्य परित्यज्य महद्धनुः । निपपातावशो भूमौ रुरोद सहलक्ष्मणः ॥ २३
एकमेकायने दुर्गे निःश्वसन्तं कथंचन । समीक्ष्य दुःखिततरो रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ २४
राज्याद्भ्रंशो वने वासः सीता नष्टा द्विजो हतः । ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम् ॥ २५
संपूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् । सोपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत्सरितां पतिः ॥ २६
नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तोऽस्मिन्सचराचरे । येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा ॥ २७
अयं पितृवयस्यो मे गृध्रराजो जरान्वितः । शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययात् ॥ २८
इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहलक्ष्मणः । जटायुषं च पस्पर्श पितृस्नेहं विदर्शयन् ॥ २९

निकृत्तपक्षं रुधिरावसिक्तं स गृध्रराजं परिरभ्य रामः ।
क्व मैथिली प्राणसमा ममेति विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

रामः संप्रेक्ष्य तं गृध्रं भुवि रौद्रेण पातितम् । सौमित्रिं मित्रसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ममायं नूनमर्थेषु यतमानो विहङ्गमः । राक्षसेन हतः संख्ये प्राणांस्त्यक्ष्यति दुस्त्यजान् ॥ २
अयमस्य शरीरेऽस्मिन्प्राणो लक्ष्मण विद्यते । तथा हि स्वरहीनोऽयं विक्लवः समुदीक्षते ॥ ३
जटायो यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहरितुं पुनः । सीतामाख्याहि भद्रं ते वधमाख्याहि चात्मनः ४

---

१ क्षुरं क्षुरप्राख्यम् । २ तस्य गृध्रस्य सकाशात् सीतासक्तां कथां विज्ञाय श्रुत्वा द्विगुणीकृतेन तापेन आर्तः पीडितोऽभूत् ।
३ एकायने एकपद्याम् । ४ स्वरहीनः हीनस्वरः ।

किंनिमित्तोऽहरत्सीतां रावणस्तस्य किं मया । अपराद्धं तु यं दृष्ट्वा रावणेन हृता प्रिया ॥ ५
कथं तच्चन्द्रसंकाशं मुखमासीन्मनोहरम् । सीतया कानि चोक्तानि तस्मिन्काले द्विजोत्तम॥६
कथंवीर्यः कथंरूपः किंकर्मा स च राक्षसः । क चास्य भवनं तात ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ७
तमुद्वीक्ष्याथ दीनात्मा विलपन्तमनन्तरम् । वाचातिसन्नया रामं जटायुरिदमब्रवीत् ॥ ८
हृता सा राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा । मायामास्थाय …पुलां वातदुर्दिनसंकुलाम् ॥ ९
परिश्रान्तस्य मे तात पक्षौ छित्त्वा स राक्षसः । सीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणां दिशम् १०
उपरुध्यन्ति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघव । पश्यामि वृक्षान्सौवर्णानुशीरकृतमूर्धजान् ॥ ११
येन यातो मुहूर्तेन सीतामादाय रावणः । विप्रणष्टं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रतिपद्यते ॥ १२
विन्दो नाम मुहूर्तोयं स च काकुत्स्थ नाबुधत् । त्वत्प्रियां जानकीं हृत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥
झषवद्बडिशं गृह्य क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १३
नच त्वया व्यथा कार्या जनकस्य सुतां प्रति । वैदेह्या रंस्यसे क्षिप्रं हत्वा तं राक्षसं रणे ॥१४
असंमूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्यनुभाषतः । आस्यात्सुस्राव रुधिरं म्रियमाणस्य सामिषम् ॥ १५
पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च । इत्युक्त्वा दुर्लभान्प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः ॥१६
ब्रूहि ब्रूहीति रामस्य ब्रुवाणस्य कृताञ्जलेः । त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य जग्मुः प्राणा विहायसम् १७
स निक्षिप्य शिरो भूमौ प्रसार्य चरणौ तदा । विक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८
तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताम्राक्षं गतासुमचलोपमम् । रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९
बहूनि रक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम् । अनेन दण्डकारण्ये विशीर्णमिह पक्षिणा ॥ २०
अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः । सोऽयमद्य हतः शेते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २१
पश्य लक्ष्मण गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे । सीतामभ्यवपन्नो वै रावणेन बलीयसा ॥ २२
गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् । मम हेतोरयं प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३
सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः । शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥२४
सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम् । यथा विनाशे गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ २५
राजा दशरथः श्रीमान्यथा मम महायशाः । पूजनीयश्च मान्यश्च तथायं पतगेश्वरः ॥ २६
सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकम् । गृध्रराजं दिधक्षामि मत्कृते निधनं गतम् ॥२७
नाथं पतगलोकस्य चितामारोप्य राघव । इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसा ॥ २८
या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः । अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् २९
मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् । गृध्रराज महासत्त्व संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३०
एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम् । ददाह रामो धर्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखितः ३१
रामोऽथ सहसौमित्रिर्वनं गत्वा स वीर्यवान् । स्थूलान्हत्वा महारोहीननु तस्तार तं द्विजम् ॥३२
रोहिमांसानि चोत्कृत्य पेशीकृत्य महायशाः । शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले ॥ ३३
यत्तत्प्रेतस्य मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः । तत्स्वर्गगमनं तस्य पित्र्यं[10] रामो जजाप ह ॥३४

---

१ वातेन दुर्दिनेन मेघच्छन्नदिनेन च संकुलाम् । २ उशीरैः नलदैः कृताः कल्पिताः मूर्धजाः केशा येषां ते तथा । ३ नष्टधनं विन्दति लभतेऽस्मिन्निति विन्दः । ४ नाबुध्यत । ५ देहविशरणं प्राप्तम् । ६ सीतां मोचयितुं अभिगच्छन् । ७ रावणेन हत इत्यन्वयः । ८ महारोहीन् महामृगान् तान् द्विजमनु जटायुषमुद्दिश्य हत्वा तस्तार पिण्डदानार्थं दर्भानास्तृतवान् । ९ स्वर्गप्रापकम् । १० पितृदेवताकं सूक्तम् ।

ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ। उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ॥ ३५
शास्त्रदृष्टेन विधिना जले गृध्राय राघवौ। स्नात्वा तौ गृध्रराजाय उदकं चक्रतुस्तदा॥ ३६
स गृध्रराजः कृतवान्यशस्करं सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः।
महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम्॥ ३७
कृतोदकौ तावपि पक्षिसत्तमे स्थिरां च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः।
प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो वनं सुरेन्द्राविव विष्णुवासवौ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डेऽष्टषष्टितमः सर्गः॥ ६८॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः।

कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ रामलक्ष्मणौ। अवेक्षन्तौ वने सीतां पश्चिमां जग्मतुर्दिशम्॥ १
तौ दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ। अविप्रहतमैक्ष्वाकौ पन्थानं प्रतिपेदतुः॥ २
गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितम्। आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनम्॥ ३
व्यतिक्रम्य तु वेगेन व्यालसिंहनिषेवितम्। सुभीमं तन्महारण्यं व्यतियातौ महाबलौ॥ ४
ततः परं जनस्थानात्त्रिक्रोशं गम्य राघवौ। क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ॥ ५
नानामेघघनप्रख्यं प्रहृष्टमिव सर्वतः। नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानाव्यालमृगैर्युतम्॥ ६
दिदृक्षमाणौ वैदेहीं तद्वनं तौ विचिक्यतुः। तत्र तत्रावतिष्ठन्तौ सीताहरणकर्शितौ॥ ७
ततः पूर्वेण तौ गत्वा त्रिक्रोशं भ्रातरौ तदा। क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रममन्तरे॥ ८
दृष्ट्वा तु तद्वनं घोरं बहुभीममृगद्विजम्। नानासत्त्वसमाकीर्णं सर्वं गहनपादपम्॥ ९
ददृशाते तु तौ तत्र दरीं दशरथात्मजौ। पातालसमगम्भीरां तमसा नित्यसंवृताम्॥ १०
आसाद्य तौ नरव्याघ्रौ दर्यास्तस्याविदूरतः। ददृशाते महारूपां राक्षसीं विकृताननाम्॥ ११
भयदामल्पसत्त्वानां बीभत्सां रौद्रदर्शनाम्। लम्बोदरीं तीक्ष्णदंष्ट्रां करालां परुषत्वचम्॥१२
भक्षयन्तीं मृगान्भीमान्विकटां मुक्तमूर्धजाम्। प्रैक्षेतां तौ ततस्तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥१३
सा समासाद्य तौ वीरौ व्रजन्तं भ्रातुरग्रतः। एहि रंस्यावहेत्युक्त्वा समालम्बत लक्ष्मणम्१४
उवाच चैनं वचनं सौमित्रिमुपगुह्य सा॥ १५
अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः। नाथ पर्वतकूटेषु नदीनां पुलिनेषु च॥
आयुःशेषमिमं वीर त्वं मया सह रंस्यसे॥ १६
एवमुक्तस्तु कुपितः खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः। कर्णनासौ स्तनौ चास्या निचकर्तारिसूदनः॥ १७
कर्णनासे निकृत्ते तु विस्वरं सा विनद्य च। यथागतं प्रदुद्राव राक्षसी भीमदर्शना॥ १८
तस्यां गतायां गहनं विशन्तौ वनमोजसा। आसेदतुरमित्रघ्नौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ १९
लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्त्ववाञ्छीलवाञ्छुचिः। अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् २०
स्पन्दते मे दृढं बाहुरुद्विग्नमिव मे मनः। प्रायशश्चाप्यनिष्टानि निमित्तान्युपलक्षये॥ २१
तस्मात्सज्जीभवार्य त्वं कुरुष्व वचनं हितम्। ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति संभ्रमं२२
एष वञ्जुलको नाम पक्षी परमदारुणः। आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति॥ २३
तयोरन्वेषतोरेवं सर्वं तद्वनमोजसा। संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभञ्जन्निव तद्वनम्॥ २४

---

१ भयम्।

संवेष्टितमिवात्यर्थं गगनं मातरिश्वना । वनस्य तस्य शब्दोऽभूद्दिवमापूरयन्निव ॥ २५
तं शब्दं काङ्क्षमाणस्तु रामः कक्षे सहानुजः । ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६
आसेदतुस्ततस्तत्र तावुभौ प्रमुखे स्थितम् । विवृद्धमशिरोग्रीवं कबन्धमुदरेमुखम् ॥ २७
रोमभिर्निचितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् । नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ २८
अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता । महापक्ष्मेण पिङ्गेन विपुलेनायतेन च ॥ २९
एकेनोरसि घोरेण नयनेनाशुदर्शिना । महादंष्ट्रोपपन्नं तं लेलिहानं महामुखम् ॥ ३०
भक्षयन्तं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विपान् । घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ॥ ३१
कराभ्यां विविधान्गृह्य ऋक्षान्पक्षिगणान्मृगान् । आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान्मृगयूथपान् ॥
स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रात्रोः प्रपन्नयोः ॥ ३२
अथ तौ समभिक्रम्य क्रोशमात्रे ददर्शतुः । महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतम् ॥ ३३
कबन्धमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४
स महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य विपुलौ भुजौ । जग्राह सहितावेव राघवौ पीडयन्बलात् ॥ ३५
खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजोवपुर्धरौ । भ्रातरौ विवशं प्राप्तौ कृष्यमाणौ महाबलौ ॥ ३६
तत्र धैर्येण शूरस्तु राघवो नैव विव्यथे । बाल्यादनाश्रयत्वाच्च लक्ष्मणस्त्वतिविव्यथे ॥
उवाच च विषण्णः सन्राघवं राघवानुजः ॥ ३७
पश्य मां वीर विवशं राक्षसस्य वशं गतम् । मयैकेन विनिर्युक्तः परिमुञ्चस्व राघव ॥ ३८
मां हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम् । अधिगन्तासि वैदेहीमचिरेणेति मे मतिः ॥ ३९
प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ पितृपैतामहीं महीम् । तत्र मां राम राज्यस्थः स्मर्तुमर्हसि सर्वदा ॥ ४०
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिमब्रवीत् । मा स्म त्रासं कृथा वीर न हि त्वादृग्विषीदति ॥ ४१
एतस्मिन्नन्तरे क्रूरो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । पप्रच्छ घननिर्घोषः कबन्धो दानवोत्तमः ॥ ४२
कौ युवां वृषभस्कन्धौ महाखड्गधनुर्धरौ । घोरं देशमिमं प्राप्तौ मम भक्षावुपस्थितौ ॥ ४३
वदतं कार्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम् । इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्तस्येह तिष्ठतः ॥ ४४
सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्षभौ । ममास्यमनुसंप्राप्तौ दुर्लभं जीवितं पुनः ॥ ४५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य दुरात्मनः । उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ ४६
कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम । व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य तां प्रियाम् ॥ ४७
कालस्य सुमहद्वीर्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण । त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनैः पश्य मोहितौ ॥ ४८
नाति भारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण । शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥ ४९
कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ ५०

इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो महायशा दाशरथिः प्रतापवान् ।
अवेक्ष्य सौमित्रिमुदग्रपौरुषं स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

---

१ ज्ञातुमिच्छन् । २ वनगुल्मे । ३ व्यापारयन्तम् । ४ दारुणं भीमं अतिशयेन भीमम् । ५ भुजाभ्यां संवृणोति मृगानिति भुजसंवृतः तम् । ६ देहस्थित्या । ७ धैर्यानालम्बनात् । ८ वियुक्तः ।

सप्ततितमः सर्गः ।

तौ तु तत्र स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । बाहुपाशपरिक्षिप्तौ कबन्धो वाक्यमब्रवीत् १
तिष्ठतः किंनु मां दृष्ट्वा क्षुधार्तं क्षत्रियर्षभौ । आहारार्थं तु संदिष्टौ दैवेन गतचेतसौ ॥ २
तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा । उवाचार्तिं समापन्नो विक्रमे कृतलक्षणः ॥ ३
त्वां च मां च पुरो तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः । तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिन्दावहे गुरू ॥४
भीषणोऽयं महाकायो राक्षसो भुजविक्रमः । लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ह्यावां हन्तुमिहेच्छति॥५
निश्चेष्टानां वधो राजन्कुत्सितो जगतीपतेः । क्रतुमध्योपनीतानां पशूनामिव राघव ॥ ६
एतत्संजल्पितं श्रुत्वा तयोः क्रुद्धस्तु राक्षसः । विदार्यास्यं तदा रौद्रस्तौ भक्षयितुमारभत् ॥ ७
ततस्तौ देशकालज्ञौ खड्गाभ्यामेव राघवौ । अच्छिन्दतां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदेशतः ॥ ८
दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः । चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥ ९
स पपात महाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः । खं च गां च दिशश्चैव नादयञ्जलदो यथा ॥ १०
स निकृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः । दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ११
इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः । शशंस राघवं तस्य कबन्धस्य महात्मनः ॥ १२
अयमिक्ष्वाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः । अस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं मां च लक्ष्मणं॥१३
अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने । रक्षसापहृता पत्नी यामिच्छन्ताविहागतौ ॥ १४
त्वं तु को वा किमर्थं वा कबन्धसदृशो वने । आस्येनोरसि दीप्तेन भग्नजङ्घो विवेष्टसे ॥ १५
एवमुक्तः कबन्धस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः । उवाच परमप्रीतस्तदिन्द्रवचनं स्मरन् ॥ १६
स्वागतं वां नरव्याघ्रौ दिष्ट्या पश्यामि चाप्यहम् । दिष्ट्या चेमौ निकृत्तौ मे युवाभ्यां बाहुबन्धनौ
विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद्यथा । तन्मे शृणु नरव्याघ्र तत्त्वतः शंसतस्तव ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

पुरा राम महाबाहो महाबलपराक्रम । रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
यथा सोमस्य शक्रस्य सूर्यस्य च यथा वपुः ॥ १
सोऽहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत् । ऋषीन्वनगतान्राम त्रासयामि ततस्ततः ॥ २
ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया । संचिन्वन्विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ॥ ३
तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना । एतदेव नृशंसं ते रूपमस्तु विगर्हितम् ॥ ४
स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यान्तो भवेदिति । अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः॥ ५
यदा छित्त्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने । तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ६
श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण । इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ॥ ७
अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयम् । दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोऽस्पृशत् ॥ ८

---

१ कृतोद्योगः । २ पुरा आदत्ते आदास्यति । ३ भुजयोरेव विक्रमो यस्य । ४ भुजच्छेदनमात्रं कर्तव्यं न तु मारणमित्याह निश्चेष्टानामिति । निश्चेष्टानां प्रतिकाराशक्तानां जगतीपतेः क्षत्रियस्य क्रतुमध्योपनीतानां निश्चेष्टानामित्यस्मिन्नर्थे प्रयुक्तम् । यद्वा पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिंसायै इत्युक्तरीत्या अश्वमेधक्रतावुपनीतानामारण्यपशूनां वधः कुत्सित एव । ५ असक्तं अप्रतिबन्धं यथा तथा । ६ मद्धर्षणकृतस्य ।

दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मे शक्रः करिष्यति । इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम् ॥ ९
तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा । संक्थिनी चैव मूर्धा च शरीरे संप्रवेशितम् ॥ १०
स मया याच्यमानः सन्नानयद्यमसादनम् । पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् ॥ ११
अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः । वज्रेणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् ॥ १२
एवमुक्तस्तु मे शक्रो बाहू योजनमायतौ । प्रादादास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ १३
सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संकृष्यास्मिन्वनेचरान् । सिंहद्विपमृगव्याघ्रान्भक्षयामि समन्ततः॥
स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः सलक्ष्मणः । छेत्स्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि॥ १५
अनेन वपुषा राम वनेऽस्मिन्राजसत्तम । यद्यत्पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये ॥ १६
अवश्यं ग्रहणं रामो मन्येऽहं समुपैष्यति । इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासकृतश्रमः ॥ १७
स त्वं रामोऽसि भद्रं ते नाहमन्येन राघव । शक्यो हन्तुं यथातत्त्वमेवमुक्तं महर्षिणा ॥ १८
अहं हि मतिसाचिव्यं करिष्यामि नरर्षभ । मित्रं चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना॥ १९
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः । इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ २०
रावणेन हृता भार्या मम सीता यशस्विनी । निष्क्रान्तस्य जनस्थानात्सह भ्रात्रा यथासुखं २१
नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः । निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे॥ २२
शोकार्तानामनाथानामेवं विपरिधावताम् । कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारे च वर्तताम् ॥ २३
काष्ठान्यादाय शुष्काणि काले भग्नानि कुञ्जरैः । धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर श्वभ्रे महति कल्पिते २४
स त्वं सीतां समाचक्ष्व येन वा यत्र वा हृता । कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्त्वतः २५
एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम् । प्रोवाच कुशलो वक्तुं वक्तारमपि राघवम् ॥ २६
दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम् । यस्तां ज्ञास्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वं रूपमास्थितः॥
अदग्धस्य तु विज्ञातुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो । राक्षसं तं महावीर्यं सीता येन हृता तव ॥ २८
विज्ञानं हि मम भ्रष्टं शापदोषेण राघव । स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम् ॥ २९
किंतु यावन्न यात्यस्तं सविता श्रान्तवाहनः । तावन्मामवटे क्षिप्त्वा दह राम यथाविधि॥ ३०
दग्धस्त्वयाहमवटे न्यायेन रघुनन्दन । वक्ष्यामि तमहं वीर यस्तं ज्ञास्यति राक्षसम् ॥ ३१
तेन सख्यं च कर्तव्यं न्यायवृत्तेन राघव । कल्पयिष्यति ते प्रीतः साहाय्यं लघुविक्रमः॥ ३२
न हि तस्यास्त्यविज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव । सर्वान्परिसृतो लोकान्पुरासौ कारणान्तरे॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्ड एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कवन्धेन नरेश्वरौ । गिरिप्रदरमासाद्य पावकं विससर्जतुः ॥ १
लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समन्ततः । चितामादीपयामास सा प्रजज्वाल सर्वतः॥ २
तच्छरीरं कवन्धस्य घृतपिण्डोपमं महत् । मेदसा पच्यमानस्य मन्दं दहति पावकः ॥ ३

---

१ पृष्ठास्थिफलके । २ अनाहारः सन् सुदीर्घकालं जीवितुं कथं शक्तः । भग्नसक्थिशिरोमुखत्वं अनाहारत्वे हेतुः । ३ बाहू प्रादात् आस्यमकल्पयदित्यन्वयः । ४ देहन्यासे विकृतदेहत्यागे कृतश्रमः कृतोद्योगः भवामि । ५ अहमिति । मतिसाचिव्यं बुद्धिसाहाय्यं करिष्यामि । किंच तद्विषये मित्रं चोपदेक्ष्यामि युवाभ्यामग्निना संस्कृतश्चेद्भवेयम् । ६ शोकार्तानामिति । उपकारे परोपकारे वर्ततां प्रवर्तमानानाम् अस्माकं विषये कारुण्यं कर्तुं सदृशं युक्तम् । ७ यमहं वक्ष्यामि तस्य । ८ भ्रातृविरोधरूपनिमित्तान्तरे ।

स विधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः । अरजे वाससी बिभ्रन्मालां दिव्यां महाबलः॥ ४
ततश्चिताया वेगेन भास्वरो विमलाम्बरः । उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यङ्गभूषणः ॥ ५
विमाने भास्वरे तिष्ठन्हंसयुक्ते यशस्करे । प्रभया च महातेजा दिशो दश विराजयन् ॥ ६
सोऽन्तरिक्षगतो रामं कबन्धो वाक्यमब्रवीत् । शृणु राघव तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ॥ ७
राम षड्युक्तयो लोके याभिः सर्वं विमृश्यते ॥ ८
परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते । दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम सलक्ष्मणः ॥
यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ॥ ९
तदवश्यं त्वया कार्यः स सुहृत्सुहृदां वर । अकृत्वा हि न ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन् ॥ १०
श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः । भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११
ऋश्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिते । निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ १२
वानरेन्द्रो महावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः । सत्यसन्धो विनीतश्च धृतिमान्मतिमान्महान् ॥ १३
दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान्महाबलपराक्रमः । भ्रात्रा विवासितो राम राज्यहेतोर्महाबलः ॥ १४
स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे । भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः ॥
भवितव्यं हि यच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा । कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूल कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६
गच्छ शीघ्रमितो राम सुग्रीवं तं महाबलम् । वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव ॥
अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ ॥ १७
स च ते नावमन्तव्यः सुग्रीवो वानराधिपः । कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्यवान् ॥ १८
शक्तौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितम् । कृतार्थो वाऽकृतार्थो वा कृत्यं तव करिष्यति ॥ १९
स ऋक्षरजसः पुत्रः पम्पामटति शङ्कितः । भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः ॥ २०
सन्निधायायुधं क्षिप्रमृश्यमूकालयं कपिम् । कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ॥ २१
स हि स्थानानि सर्वाणि कार्त्स्न्येन कपिकुञ्जरः । नरमांसाशिनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ॥ २२
न तस्याविदितं लोके किंचिदस्ति हि राघव । यावत्सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुररिन्दम ॥ २३
स नदीर्विपुलाञ्छैलान्गिरिदुर्गाणि कन्दरान् । अन्वीक्ष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तेऽधिगमिष्यति ॥ २४
वानरांश्च महाकायान्प्रेषयिष्यति राघव । दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम् ॥ २५
स ज्ञास्यति वरारोहां निर्मलां रावणालये ॥ २६

स मेरुशृङ्गाग्रगतामनिन्दितां प्रविश्य पातालतलेऽपि वाश्रिताम् ।
प्लवङ्गमानां प्रवरस्तव प्रियां निहत्य रक्षांसि पुनः प्रदास्यति ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

---

१ सन्धिविग्रहादयः । २ ततः किमित्यपेक्षायां संधिविषयं दर्शयति परिमृष्ट इति । दशा नाम दौस्थ्यरूपावस्था तस्या अन्तः परिपाकः तेन परिमृष्टः संस्पृष्टः पुरुषः दशाभागेन दशायाः भागः परिपाकलक्षणोंशो यस्य तेन सेव्यते संधीयते । अस्तु प्रकृते किमायातं तत्राह दशाभागगत इति । हे राम, सलक्ष्मणस्त्वं दशाभागगतः दुर्दशापन्नः अतएव हीनश्च । कुतः यत्कृते येन कारणेन दारप्रधर्षणं नाम व्यसनं प्राप्तं तेन त्वं दशाभागगतः । ३ त्वया सः सुहृत्कार्यः । ४ अद्रोहाय परस्परद्रोहाभावाय । ५ अग्निसाक्षिकमित्यर्थः ।

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

निदर्शयित्वा रामाय सीतायाः प्रतिपादने । वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबन्धः पुनरब्रवीत् ॥ १
एष राम शिवः पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः । प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमाः ॥२
जम्बूप्रियालपनसप्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकाः । अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३
धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः । नीलाशोकाः कदम्बाश्च करवीराश्च पुष्पिताः ॥
अग्निमुख्या अशोकाश्च सुरक्ताः पारिभद्रकाः ॥ ४
तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वा च तान्बलात् । फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन्तौ गमिष्यथः॥५
तदतिक्रम्य काकुत्स्थ वनं पुष्पितपादपम् । नन्दनप्रतिमं चान्यत्[1]कुरवो ह्युत्तरा इव ॥ ६
सर्वकामफला वृक्षाः पादपास्तु मधुस्रवाः । सर्वे च ऋतवस्तत्र वने चैत्ररथे यथा ॥ ७
फलभारानतास्तत्र महाविटपधारिणः । शोभन्ते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसन्निभाः ॥ ८
तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वा यथासुखम् । फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते प्रदास्यति ॥९
[2]चङ्क्रमन्तौ वरान्देशाञ्शैलाच्छैलं वनाद्वनम् । ततः पुष्करिणीं वीरौ पम्पां नाम गमिष्यथः१०
अशर्करामविभ्रंशां [3]समतीर्थामशैवलाम् । राम [4]संजातवालूकां कमलोत्पलशालिनीम् ॥ ११
तत्र हंसाः प्लवाः क्रौञ्चाः कुरराश्चैव राघव । वल्गुस्वना निकूजन्ति पम्पासलिलगोचराः॥ १२
नोद्विजन्ते नरान्दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः शुभाः । घृतपिण्डोपमान्स्थूलांस्तान्द्विजान्भक्षयिष्यथः
[5]रोहितान्वक्रतुण्डांश्च नडमीनांश्च राघव । पम्पायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम वरान्हतान् ॥ १४
[6]निस्त्वक्पक्षान[7]यस्तप्तान[8]कृशानेककण्टकान् । तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति १५
भृशं ते खादतो मत्स्यान्पम्पायाः पुष्पसंचये । पद्मगन्धि शिवं वारि सुखशीतमनामयम् १६
उद्धृत्य सतताक्लिष्टं रौप्यस्फाटिकसन्निभम् । असौ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति ॥ १७
स्थूलान्गिरिगुहाशय्यान्वराहान्वनचारिणः । अपां लोभादुपावृत्तान्वृषभानिव नर्दतः ॥ १८
रूपान्वितांश्च पम्पायां द्रक्ष्यसि त्वं नरोत्तम ॥ १९
सायाह्ने विचरन्राम विटपीन्माल्यधारिणः । शीतोदकं च पम्पाया दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि २०
सुमनोभिश्चितांस्तत्र तिलकान्नक्तमालकान् । उत्पलानि च फुल्लानि पङ्कजानि च राघव ॥ २१
न तानि कश्चिन्माल्यानि तत्रा[9]रोपयिता नरः । न च वै म्लानतां यान्ति न च शीर्यन्ति राघव॥
मतङ्गशिष्यास्तत्रासन्नृषयः सुसमाहिताः । तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतां गुरोः ॥ २३
ये प्रपेतुर्महीं तूर्णं शरीरात्स्वेदबिन्दवः । तानि जातानि माल्यानि मुनीनां तपसा तदा ॥
स्वेदबिन्दुसमुत्थानि न विनश्यन्ति राघव ॥ २४
तेषामद्यापि तत्रैव दृश्यते परिचारिणी । [10]श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ चिरजीविनी ॥ २५
त्वां तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् । दृष्ट्वा देवोपमं राम स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २६
ततस्तद्राम पम्पायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् । आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ पश्यसि ॥ २७
न तत्राक्रमितुं नागाः शक्नुवन्ति तमाश्रमम् । विविधास्त[11]त्र वै नागा वने तस्मिंश्च पर्वते॥ २८
ऋषेस्तत्र मतङ्गस्य [12]विधानात्तच्च काननम् ॥ २९

---

१ उत्तरकुरुसाम्यं सर्वकामसमृद्ध्या । २ पुनः पुनर्गच्छन्तौ । ३ अवतारस्थलेऽतिनिम्नत्वात्यगाधत्वरहिताम् । ४ अपङ्कतया संहतसिकताम् । ५ रोहितादयो मत्स्यभेदाः । ६ त्वक्पक्षशून्यान् मांसपिण्डसदृशानित्यर्थः । ७ अयःशूलाग्रप्रोततया पक्वान्कृत्वा । ८ कृशाश्चानेककण्टकाश्च ते न भवन्तीति अकृशानेककण्टकाः तान् । ९ आरोपयिता गृहीत्वा ग्रथिता । १० संन्यासिनी । ११ तत्र पर्वते विविधा नागाः गजाः सन्ति । तथापि तत्राक्रमितुं न शक्नुवन्ति । १२ विधानात् निर्माणात् ।

तस्मिन्नन्दनसंकाशे देवारण्योपमे वने । नानाविहगसंकीर्णे रंस्यसे राम निर्वृतः ॥ ३०
ऋश्यमूकश्च पम्पायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः । सुदुःखारोहणो नाम शिशुनागाभिरक्षितः ॥
उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकाले विनिर्मितः ॥ ३१
शयानः पुरुषो राम तस्य शैलस्य मूर्धनि । यत्स्वप्ने लभते वित्तं तत्प्रबुद्धोऽधिगच्छति ॥ ३२
न त्वेनं विषमाचारः पापकर्माधिरोहति ॥ ३३
यस्तु तं विषमाचारः पापकर्माधिरोहति । तत्रैव प्रहरन्त्येनं सुप्तमादाय राक्षसाः ॥ ३४
तत्रापि शिशुनागानामाक्रन्दः श्रूयते महान् । क्रीडतां राम पम्पायां मतङ्गारण्यवासिनाम् ॥ ३५
सिक्ता रुधिरधाराभिः संहृत्य परमद्विपाः । प्रचरन्ति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विनः ॥ ३६
ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं शीतमव्ययम् । निर्वृताः संविगाहन्ते वनानि वनगोचराः ॥ ३७
ऋक्षांश्च द्वीपिनश्चैव नीलकोमलकप्रभान् । रुरूनपेतापजयान्दृष्ट्वा शोकं जहिष्यसि ॥ ३८
राम तस्य तु शैलस्य महती शोभते गुहा । शिलापिधाना काकुत्स्थ दुःखं चास्याः प्रवेशनम् ३९
तस्या गुहायाः प्राग्द्वारे महाञ्शीतोदको ह्रदः । फलमूलान्वितो रम्यो नानामृगसमावृतः ॥ ४०
तस्यां वसति सुग्रीवश्चतुर्भिः सह वानरैः । कदाचिच्छिखरे तस्य पर्वतस्यावतिष्ठते ॥ ४१
कबन्धस्त्वनुशास्यैवं तावुभौ रामलक्ष्मणौ । स्रग्वी भास्करवर्णाभः खे व्यरोचत वीर्यवान् ४२
तं तु खस्थं महाभागं कबन्धं रामलक्ष्मणौ । प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरन्तिके ॥ ४३
गम्यतां कार्यसिद्ध्यर्थमिति तावब्रवीत्स च । सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य कबन्धः प्रस्थितस्तदा ॥ ४४

स तत्कबन्धः प्रतिपद्य रूपं वृतः श्रिया भास्करतुल्यदेहः ।
निदर्शयन्राममवेक्ष्य खस्थः सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तौ कबन्धेन तं मार्गं पम्पाया दर्शितं वने । प्रतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १
तौ शैलेष्वाचितानेकान्क्षौद्रकल्पफलान्द्रुमान् । वीक्षन्तौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २
कृत्वा च शैलपृष्ठे तु तौ वासं रामलक्ष्मणौ । पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ॥ ३
तौ पुष्करिण्याः पम्पायास्तीरमासाद्य पश्चिमम् । अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४
तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतम् । सुरम्यमभिवीक्षन्तौ शबरीमभ्युपेयतुः ॥ ५
तौ च दृष्ट्वा तदा सिद्धा समुत्थाय कृताञ्जलिः । रामस्य पादौ जग्राह लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥
पाद्यमाचमनीयं च सर्वं प्रादाद्यथाविधि ॥ ६
तामुवाच ततो रामः श्रमणीं शंसितव्रताम् । कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित्ते वर्धते तपः ॥ ७
कच्चित्ते नियतः क्रोध आहारश्च तपोधने । कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते मनसः सुखम् ॥ ८
कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ॥ ९
रामेण तापसी पृष्टा सा सिद्धा सिद्धसंमता । शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्युपस्थिता ॥ १०
अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिस्तव सन्दर्शनान्मया । अद्य मे सफलं तप्तं गुरवश्च सुपूजिताः ॥ ११

---

१ गजशिशुभिरभिरक्षितः । २ प्रशस्तः । ३ कलभानां । ४ संहृत्य अन्योन्यं प्रहृत्य रुधिरधाराभिः सिक्ताः । ५ नीलरत्नवन्मनोज्ञप्रभान् । ६ जयशीलान् । ७ श्रमसाध्यम् । ८ निगृहीतः ।

अद्य मे सफलं जन्म स्वर्गश्चैव भविष्यति । त्वयि देववरे राम पूजिते पुरुषर्षभ ॥ १२
चक्षुषा तव सौम्येन पूतास्मि रघुनन्दन । गमिष्याम्यक्षयांल्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिन्दम ॥ १३
चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः । इतस्ते दिवमारूढा यानहं पर्यचारिषम् ॥ १४
तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः । आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५
स ते प्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहितोऽतिथिः । तं च दृष्ट्वा वरांल्लोकानक्षयांस्त्वं गमिष्यसि १६
मया तु विविधं वन्यं संचितं पुरुषर्षभ । तवार्थे पुरुषव्याघ्र पम्पायास्तीरसंभवम् ॥ १७
एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्या शबरीमिदम् । राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम्॥ १८
दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते[1] महात्मनः । श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्रष्टुं यदि मन्यसे ॥ १९
एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्राद्विनिःसृतम् । शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत् ॥ २०
पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् । मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ॥ २१
इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महावने । जुहवांचक्रिरे तीर्थं[2] मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥ २२
इयं प्रत्यक्स्थली वेदि[3]र्यत्र ते मे सुसत्कृताः । पुष्पोपहारं[4] कुर्वन्ति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ २३
तेषां तपःप्रभावेन पश्याद्यापि रघूद्वह । द्योतयन्ति दिशः सर्वाः श्रिया वेद्योऽतुलप्रभाः ॥ २४
अशक्नुवद्भिस्तैर्गन्तुमुपवासश्रमालसैः । चिन्तितेऽभ्यागतान्पश्य सहितान्सप्त सागरान् ॥ २५
कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह । अद्यापि नावशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन ॥ २६
देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि कृतानि वै । पुष्पैः कुवलयैः सार्धं म्लानत्वं नोपयान्ति वै॥२७
कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया । तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्तुमेतत्कलेवरम्॥ २८
तेषामिच्छाम्यहं गन्तुं समीपं भावितात्मनाम् । मुनीनामाश्रमो येषामहं च परिचारिणी ॥२९
धर्मिष्ठं तु वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः । प्रहर्षमतुलं लेभे आश्चर्यमिति तत्त्वतः ॥ ३०
तामुवाच ततो रामः श्रमणीं संशितव्रताम् । अर्चितोऽहं त्वया भक्त्या गच्छ कामं यथासुखम् ३१
इत्युक्ता जटिला वृद्धा चीरकृष्णाजिनाम्बरा । तस्मिन्मुहूर्ते शबरी देहं जीर्णं जिहासती ॥ ३२
अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वात्मानं हुताशने । ज्वलत्पावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम सा ॥ ३३
दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना । दिव्याम्बरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना ॥
विराजयन्ती तं देशं विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ३४
यत्र ते सुकृतात्मानो विहरन्ति महर्षयः । तत्पुण्यं शबरी स्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

दिवं तु तस्यां यातायां शबर्यां स्वेन तेजसा । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिन्तयामास राघवः ॥ १
स चिन्तयित्वा धर्मात्मा प्रभावं तं महात्मनाम् । हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् २
दृष्टोऽयमाश्रमः सौम्य बह्वाश्चर्यः कृतात्मनाम् । विश्वस्तमृगशार्दूलो नानाविहगसेवितः ॥ ३
सप्तानां च समुद्राणामेषु तीर्थेषु लक्ष्मण । उपस्पृष्टं[5] च विधिवत्पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ४
प्रणष्टमशुभं तत्तत्कल्याणं समुपस्थितम् । तेन तत्त्वेन हृष्टं मे मनो लक्ष्मण संप्रति ॥ ५
हृदये हि नरव्याघ्र शुभमाविर्भविष्यति ॥ ६

---

१ ते त्वत्संबन्धिनः महात्मनः मतङ्गस्य । २ तीर्थंगङ्गादिपुण्यसलिलं जुहुवाञ्चक्रिरे आहूतवन्तः । ३ वेदिः देवपूजास्थानम् । ४ पुष्पैरर्चनम् । ५ उपस्पृष्टं स्नातं । आवाभ्यामिति शेषः ।

तदागच्छ गमिष्यावः पम्पां तां प्रियदर्शनाम् । ऋश्यमूको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते ॥ ७
यस्मिन्वसति धर्मात्मा सुग्रीवोंऽशुमतः सुतः । नित्यं वालिभयात्त्रस्तश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ८
अभित्वरे च तं द्रष्टुं सुग्रीवं वानरर्षभम् । तदधीनं हि मे सौम्य सीतायाः परिमार्गणम् ॥ ९
एवं ब्रुवाणं तं धीरं रामं सौमित्रिरब्रवीत् । गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः ॥ १०
आश्रमात्तु ततस्तस्मान्निष्क्रम्य स विशांपतिः । आजगाम ततः पम्पां लक्ष्मणेन सहाभिभूः[१] ॥ ११
स ददर्श ततः पुण्यामुदारजनसेविताम् । नानाद्रुमलताकीर्णां पम्पां पानीयवाहिनीम्[२] ॥ १२
पद्मैः सौगन्धिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमण्डलैः । नीलां कुवलयोद्घाटैर्बहुवर्णां कुथामिव ॥ १३
स तामासाद्य वै रामो दूरादुदकवाहिनीम् । मतङ्गसरसं नाम ह्रदं समवगाहत ॥ १४
अरविन्दोत्पलवतीं पद्मसौगन्धिकायुताम् । पुष्पिताम्रवणोपेतां बर्हिणोद्घुष्टनादिताम् ॥ १५
तिलकैर्बीजपूरैश्च धवैः शुक्लद्रुमैस्तथा । पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागैश्च सुपुष्पितैः ॥ १६
मालतीकुन्दगुल्मैश्च भाण्डीरैर्निचुलैस्तथा । अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः ॥ १७
अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रमदामिव भूषिताम् । समीक्षमाणौ पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमम् ॥ १८
कोयष्टिकैश्चार्जुनकैः[३] शतपत्रैश्च[४] कीरकैः[५] । एतैश्चान्यैश्च विहगैर्नादितं तु वनं महत् ॥ १९
ततो जग्मतुरव्यग्रौ राघवौ सुसमाहितौ । तद्वनं चैव सरसः पश्यन्तौ शकुनैर्युतम् ॥ २०
स ददर्श ततः पम्पां शीतवारिनिधिं शुभाम् । प्रहृष्टनानाशकुनां पादपैरुपशोभिताम् ॥ २१
स रामो विविधान्वृक्षान्सरांसि विविधानि च । पश्यन्कामाभिसंतप्तो जगाम परमं ह्रदम् ॥ २२
पुष्पितोपवनोपेतां सालचम्पकशोभिताम् । षट्पदौघसमाविष्टां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ २३
स्फटिकोपमतोयाढ्यां श्लक्ष्णवालुकसंतताम् । स तां दृष्ट्वा पुनः पम्पां पद्मसौगन्धिकैर्युताम् ॥
इत्युवाच तदा वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमः ॥ २४
अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमण्डितः । ऋश्यमूक इति ख्यातः पुण्यः पुष्पितपादपः ॥ २५
हरेर्ऋक्षरजोनाम्नः पुत्रस्तस्य[६] महात्मनः । अध्यास्ते तं महावीर्यः सुग्रीव इति विश्रुतः ॥ २६
सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभ । इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमम् ॥ २७
राज्यभ्रष्टेन दीनेन तस्यामासक्तचेतसा[७] । कथं मया विना शक्यं सीतां लक्ष्मण जीवितुम् ॥ २८

इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतसम् ।
विवेश पम्पां नलिनीं मनोहरां रघूत्तमः शोकविषादयन्त्रितः ॥ २९
ततो महद्वर्त्म सुदूरसंक्रमः[८] क्रमेण गत्वा प्रतिकूलधन्वनम्[९] ।
ददर्श पम्पां शुभदर्शकाननामनेकनानाविधपक्षिजालकाम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां
श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

॥ इति श्रीमद्रामायणे आरण्यकाण्डं संपूर्णम् ॥

---

१ अभिभवतीति अभिभूः अभिभावक इत्यर्थः । शत्रूणामित्यर्थसिद्धम् । २ पानार्हशीतलस्वादुसलिलामित्यर्थः । ३ अर्जुनकैः पक्षिविशेषैः । ४ शतपत्रैः दार्वाघाटैः । ५ शुकैः । ६ तस्य प्रसिद्धस्य । ७ तस्यां सीतायाम् । ८ सुदूरं संक्रमः गमनं यस्य स तथा । दूरादागत इत्यर्थः । ९ पथिकजनप्रतिकूलभूतमरुकान्तारम् ।

श्रीः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

किष्किन्धाकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् । रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १
तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे । स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २
सौमित्रे शोभते पम्पा वैडूर्यविमलोदका । फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३
सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम् । यत्र राजन्ति शैलाभा द्रुमाः सशिखरा इव ॥ ४
मां तु शोकाभिसंतप्तं माधवः[1] पीडयन्निव । भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५
शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना । व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ६
नलिनैरपि संछन्ना ह्यत्यर्थं शुभदर्शना । सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥ ७
अधिकं प्रतिभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम् । द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम्[2] ॥ ८
पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः । लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९
सुखानिलोऽयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः । गन्धवान्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १०
पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् । सृजतां पुष्पवर्षाणि तोयं तोयमुचामिव ॥ ११
प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः । वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥ १२
पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः । कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडन्निव समन्ततः ॥ १३
विक्षिपन्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कचाः । मारुतश्चलितस्थानैः[3] षट्पदैरनुगीयते ॥ १४
मत्तकोकिलसंनादैर्नर्तयन्निव पादपान् । शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५
तेन विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः । अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥ १६
स एष सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः । गन्धमभ्यावहन्पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥ १७
अमी पवनविक्षिप्ता विनदन्तीव पादपाः । षट्पदैरनुकूजन्तो वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १८
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः । संसक्तशिखराः शैला विराजन्ते महाद्रुमैः ॥ १९
पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः । अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २०
पुष्पिताग्रांस्तु पश्येमान्कर्णिकारान्समन्ततः । हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीताम्बरानिव[4] ॥ २१
अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः । सीतया विप्रहीणस्य शोकसंदीपनो मम ॥ २२
मां हि शोकसमाक्रान्तं संतापयति मन्मथः । हृष्टः प्रवदमानश्च मामाह्वयति कोकिलः ॥ २३
एष नत्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे । प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ २४
श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया । मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत ॥ २५
एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः । वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतन्ति ततस्ततः ॥ २६

---

१ वसन्तः । २ कुथैः । ३ स्वस्थानकुसुमोच्चालितैः । ४ हाटकप्रतिसंछन्नान् सुवर्णाभरणवत इत्यर्थः ।

विमिश्रा विहंगाः[1] पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः[2] । भृङ्गराजप्रमुदिताः[3] सौमित्रे मधुरस्वराः ॥ २७
नत्यूहरुतविक्रन्दैः पुंस्कोकिलरुतैरपि । स्वनन्ति पादपाश्चेमे ममानङ्गप्रदीपनाः ॥ २८
अशोकस्तवकाङ्गारः षट्पदस्वननिःस्वनः । मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९
न हि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम् । अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनं ३०
अयं हि दयितस्तस्याः कालो रुचिरकाननः । कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ॥ ३१
मन्मथायाससंभूतो वसन्तगुणवर्धितः । अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्न चिरादिव ॥ ३२
अपश्यतस्तां दयितां पश्यतो रुचिरद्रुमान् । ममायमात्मप्रभवो[4] भूयस्त्वमुपयास्यति[5] ॥ ३३
अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयते मम । दृश्यमानो वसन्तश्च स्वेदसंसर्गदूषकः[6] ॥ ३४
मां ह्यद्य मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम् । संतापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रो वनानिलः[7] ॥ ३५
अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः । स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ॥ ३६
शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्छिताः । मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ॥ ३७
पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति । शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुषु ॥ ३८
तामेव मनसा[8] रामां मयूरोऽप्युपधावति । वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ॥ ३९
मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया । तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ॥ ४०
मम त्वयं विना [illegible] पुष्पमासे सुदुःसहः ॥ ४१
पश्य लक्ष्मण संरागं तिर्यग्योनिगतेष्वपि । यदेषा शिखिनी कामाद्भर्तारं रमतेऽन्तिके ॥ ४२
ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा । मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥ ४३
पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे । पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ॥ ४४
रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया । निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५
वदन्ति रावं मुदिताः शकुनाः सङ्घशः कलम् । आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६
वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया । नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ॥ ४७
नूनं न तु वसन्तोऽयं देशं स्पृशति यत्र सा । कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ४८
अथ वा वर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया । किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ४९
श्यामा[11] पद्मपलाशाक्षी मृदुपूर्वाभिभाषिणी । नूनं वसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५०
दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संप्रति वर्तते । नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहंगता ॥ ५१
मयि भावस्तु वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः । ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२
एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः । तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम ॥ ५३
सदा[12] सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया । मारुतः स विना सीतां शोकं वर्धयते मम ॥ ५४
तां[13] विना स विहङ्गो यः पक्षी प्रणदितस्तदा । वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिनर्दति ॥ ५५

---

१ विहगस्त्रियः । २ अनुरूपेण कान्तेन समागतासीत्येवं सजातीयैः श्लाघिताः । ३ भ्रमरझङ्कारश्रवणेन संतुष्टाः । ४ मन्मथः । ५ प्रवृद्धत्वम् । ६ स्वेदसंबन्धनिवर्तकः रतिश्रमहर इत्यर्थः । ७ वनानिलश्च संतापयति । ८ मनसा उपधावति समीपमागन्तुमिच्छति । ९ सीतयाविना । १० वसन्ते । ११ यौवनमध्यस्था । १२ यं वायुं पुरा सीतया सह स्थितिकाले सदा सुखं मन्ये इत्यन्वयः । १३ मध्ये यत्किंचिदाश्वसनं दृष्टमनुवदति द्वाभ्याम्–तामिति । तदा प्रथमदर्शनकाले सीताया वियोगपूर्वकाले वा । वायसः पक्षी । विहङ्गः आकाशगतः सन् । यः प्रणदितः परुषं वाशितवान् । सः इदानीं तां विना तद्विरहावस्थायां पादपगतः सन् प्रहृष्टं यथा तथा अभिनर्दति । पूर्वमाकाशगतः सन् परुषनादेन तद्विश्लेषं सूचितवान् । इदानीं पादपगतः सन् प्रहृष्टनादेनास्याः संश्लेषं सूचयतीत्यर्थः ।

एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः । पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ॥ ५६
पश्य लक्ष्मण संनादं वने मदविवर्धनम् । पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामुपकूजताम् ॥ ५७
विक्षिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमञ्जरीम् । षट्पदः सहसाभ्येति मदोद्धूतामिव प्रियाम् ॥ ५८
कामिनामयमत्यन्तमशोकः शोकवर्धनः । स्तबकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥ ५९
अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः । विभ्रमोत्सिक्तमनसः साङ्गरागा नरा इव ॥ ६०
सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु । किंनरा नरशार्दूल विचरन्ति ततस्ततः ॥ ६१
इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः । नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् ॥ ६२
एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता । हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकान्विता ॥ ६३
जले तरुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः । पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ६४
चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा । मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥ ६५
पवनाहितवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेऽम्भसि । पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥ ६६
पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं पङ्कजप्रियाम् । अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते[3] ॥ ६७
अहो कामस्य वामत्वं[4] यो गतामपि दुर्लभाम् । स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीं ६८
शक्यो धारयितुं कामो भवेदद्यागतो मया । यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ६९
यानि स्म रमणीयानि तया सह भवन्ति मे । तान्येवाऽरमणीयानि जायन्ते मे तया विना ७०
पद्मकोशपलाशानि दृष्ट्वा दृष्टिर्हि मन्यते । सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ॥ ७१
पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः । निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥ ७२
सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुनि । पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभनाम् ॥ ७३
अधिकं शैलराजोऽयं धातुभिः सुविभूषितः । विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितम् ॥ ७४
गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः । निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ॥ ७५
पम्पातीररुहाश्चेमे संसक्ता मधुगन्धिनः । मालतीमल्लिकाषण्डाः[5] करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ७६
केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः । माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ॥
चिरिबिल्वा मधूकाश्च वञ्जुला वकुलास्तथा । चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाः सुपुष्पिताः ७८
नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः । पद्मकाश्चोपशोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ॥ ७९
लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिञ्जराः । अङ्कोलाश्च कुरण्टाश्च पूर्णकाः पारिभद्रकाः ॥ ८०
चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः । मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ॥ ८१
केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशुपा धवाः । शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥
तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्पन्दनास्तथा ॥ ८२
पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान् । द्रुमान्पश्येह सौमित्रे पम्पाया रुचिरान्बहून् ८३
वातविक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्[6] द्रुमानिमान् । लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरस्त्रियः ॥ ८४
पादपात्पादपं गच्छञ्शैलाच्छैलं वनाद्वनम् । वाति नैकरसास्वादः संमोदित इवानिलः ॥ ८५
केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः । केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः ॥ ८६
इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि । रागमत्तो मधुकरः कुसुमेष्ववलीयते ॥ ८७

---

१ तत्र तदा । २ प्रतिहारकः अपहारकः । वियोजकः सन्निति यावत् । ३ मे जीवितं नाभिरोचते इत्यन्वयः । ४ वक्रत्वम् । ५ षण्डाः समूहाः । ६ यथा स्प्रष्टुं शक्यते तथा आसन्नान्समीपवर्तिन इत्यर्थः ।

निलीय पुनरुत्पत्य सहसान्यत्र गच्छति । मधुलुब्धो मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ ॥ ८८
इयं कुसुमसंघातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता । स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ॥ ८९
विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु । विकीर्णैः पीतरक्ता हि सौमित्रे प्रस्तराः कृताः॥९०
हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम् ॥ ९१
पुष्पमासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः । आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः॥
कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण ॥ ९२
एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् । रमते कान्तया सार्धं काममुद्दीपयन्मम ॥ ९३
मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेवं मनोहरम् । स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः९४
यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि । स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ॥ ९५
न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह । रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहान्येषु वा भवेत् ॥ ९६
अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो रुचिरच्छदाः । काननेस्मिन्विना कान्तां चित्तमुन्मादयन्ति मे॥
पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम् । चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम् ॥
प्लवैः क्रौञ्चैश्च संपूर्णां वराहमृगसेविताम् ९८॥अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्भिर्विहङ्गमैः॥ ९९
दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः।श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम्
पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान्।मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम् १०१
व्यथयन्तीव मे चित्तं संचरन्तस्ततस्ततः । अस्मिन्सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणायुते ॥ १०२
पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम ॥ १०३
जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा । सेवते यदि वैदेही पम्पायाः पवनं सुखम् ॥१०४
पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम् । धन्या लक्ष्मण सेवन्ते पम्पोपवनमारुतम् ॥ १०५
श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया । कथं धारयति प्राणान्विवशा जनकात्मजा१०६
किंनु वक्ष्यामि राजानं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् । सीताया जनकं पृष्टः कुशलं जनसंसदि॥ १०७
या मामनुगता मन्दं पित्रा प्रव्राजितं वनम् । सीता सत्पथमास्थाय क्व नु सा वर्तते प्रिया ॥
तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये । या मामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विगतचेतसम्॥ १०९
तं चार्वञ्चितपक्ष्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम् । अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मनो मम॥ ११०
स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् । वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण॥ १११
प्राप्य दुःखं वने श्यामा सा मां मन्मथकर्शितम् । नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत॥
किं नु वक्ष्यामि कौसल्यामयोध्यायां नृपात्मज। क्व सा स्नुषेति पृच्छन्तीं कथं चातिमनस्विनीम्
गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् । नह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजां११४
इति रामं महात्मानं विलपन्तमनाथवत् । उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ११५
संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम । नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम्॥ ११६
स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने । अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ॥ ११७
यदि गच्छति पातालं ततो ह्यधिकमेव वा । सर्वथा रावणस्तावन्न भविष्यति राघव ॥ ११८

१ इयं भूमिः । स्वयं निपतितैः । अतिसुकुमारैरित्यर्थः । कुसुमसंघातैः उपस्तीर्णा व्याप्ता सती । शयनप्रस्तरैः शयनास्तरणैरिव सुखाकृता सुखावहा कृता । २ स्पर्धयेव । ३ स्मृत्वेति । वियोगजं दुःखं भवतीत्येतल्लोकवृत्तं स्मृत्वा तद्धेतुभूतं प्रियजनविषयातिस्नेहं त्यजेत्यर्थः । तत्र श्लेषगर्भमर्थान्तरं न्यस्यति । अतीति । स्नेहः प्रीतिः तैलं च । अतः वात्सल्यप्रवृत्तिं विहाय चेतनसंतरणोपायं चिन्तयेत्यर्थः । ४ विनशिष्यति ।

प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः। ततो हास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ११९
यदि यात्यदितेर्गर्भं रावणः सह सीतया। तत्राप्येनं हनिष्यामि न चेद्धास्यति मैथिलीम् १२०
स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्य त्यज्यतां कृपणा मतिः। अर्थो हि नष्टकार्यार्थैर्नायत्नेनाधिगम्यते १२१
उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम्। सोत्साहस्यास्ति लोकेस्मिन्न किंचिदपि दुर्लभम्
उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु। उत्साहमात्रमाश्रित्य सीतां प्रति लभेमहि ॥ १२३
त्यज्यतां कामवृत्त त्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः। महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुध्यसे १२४
एवं संबोधितस्तत्र शोकोपहतचेतनः। न्यस्य शोकं च मोहं च ततो धैर्यमुपागमत् ॥ १२५
सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः। रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यपारिप्लवद्रुमाम् ॥१२६

निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकन्दरांश्च।
उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥ १२७
तं मत्तमातङ्गविलासगामी गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा।
स लक्ष्मणो राघवमप्रमत्तो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव ॥ १२८
तावृश्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ।
शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव चिचेष्ट किंचित् ॥ १२९
स तौ महात्मा गजमन्दगामी शाखामृगस्तत्र चिरं चरन्तौ।
दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिन्तापरीतो भयभारमग्नः ॥ १३०
तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितान्तम्।
त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयोऽभिजग्मुर्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ ॥ १३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः।

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् १
उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन्। न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुङ्गवः ॥ २
नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ। कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ॥ ३
चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम्। सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ४
ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः। शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५
एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम्। छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ॥ ६
ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ। जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७
ते क्षिप्रमधिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम्। हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८
एकमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम्। प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराण्यपि ॥ ९
ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः। बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान्दुर्गसंश्रितान् ॥ १०
आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम्। मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा ॥ ११
ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः। संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः १२

१ नष्टकार्यरूपप्रयोजनैः। २ कामे वृत्तो व्यापारो यस्य तस्य संबुद्धिः। ३ चञ्चलवृक्षाम्। ४ स्वस्थाने। ५ दुःखितमभूत्। ६ चारौ। ७ एकस्थानगताः।

ततस्तं भयसंविग्नं वालिकिल्बिषशङ्कितम् । उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः ॥ १३
संभ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान् । मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४
यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं प्रद्रुतो हरिपुङ्गव । तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५
यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पापकर्मणः । स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् १६
अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवङ्गम । लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ ॥ १७
बुद्धिविज्ञानसंपन्न इङ्गितैः सर्वमाचर । न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८
सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः । ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह ॥ १९
दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ । कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २०
वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ । राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१
अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः । विश्वस्तानामविश्वस्ता रन्ध्रेषु प्रहरन्ति हि ॥ २२
कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शनाः । भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३
तौ त्वया प्राकृतेनैव, गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम । इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४
लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि । विश्वासयन्प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनः ॥ २५
ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव । प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥ २६
शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम । व्याभाषितैर्वा विज्ञेया स्याद्दुष्टादुष्टता तयोः॥२७
इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः । चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८

तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य तत्कपेः सुभीमस्य दुरासदस्य च ।
महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

वचो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीवस्य महात्मनः । पर्वतादृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ ॥ १
कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मारुतात्मजः । भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २
ततः स हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया । विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ॥
आबभाषे तदा वीरौ यथावत्प्रशशंस च ॥ ३
संपूज्य विधिवद्वीरो हनुमान्मारुतात्मजः । उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ४
राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ । देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ५
त्रासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः । पम्पातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौ समन्ततः ॥ ६
इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तपस्विनौ । धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ॥ ७
निःश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः । सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ ॥ ८
शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुसूदनौ । श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥ ९
हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ ॥१०॥ प्रभया पर्वतेन्द्रोऽयं युवयोरवभासितः ॥ ११
राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ । पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ ॥ १२

---

१ वालिकपटेन शङ्कितं । २ सर्वैस्त्यज्यतामित्यन्वयः । ३ मलय इति पर्वतमात्रस्य नाम।तथाच मलयोयं अयं ऋश्यमूक इत्यर्थः यद्वा मलयः ऋश्यमूकावयवः पर्वतः । ४ प्राकृतवेषेणैव । ५ मम अनुकूलं यथा भवति तथा । ६ वञ्चकबुद्धितया ।

अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिवागतौ । यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुन्धराम् ॥ १३
विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ । सिंहस्कन्धौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ ॥ १४
आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः । सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ॥ १५
उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् । ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम्॥१६
इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने । प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ॥ १७
संपूर्णा निशितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः । जीवितान्तकरैर्घोरैः श्वसद्भिरिव पन्नगैः ॥ १८
महाप्रमाणौ विस्तीर्णौ तप्तहाटकभूषितौ । खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्ताविव पन्नगौ ॥ १९
एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथः ॥ २०
सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथपः । वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः॥२१
प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना । राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान्नाम वानरः ॥ २२
युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति । तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम्२३
भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकाम्यया । ऋश्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामरूपिणम् ॥ २४
एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ । वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन॥२५
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । प्रहृष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम्॥२६
सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमुपागतः ॥ २७
तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् । वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिंदम ॥ २८
नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः । नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम् ॥ २९
नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् । बहु व्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितम् ॥ ३०
न मुखे नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा । अन्येष्वपि च गात्रेषु दोषः संविदितः क्वचित्३१
अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमद्रुतम् । उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमे स्वरे ॥ ३२
संस्कारक्रमसंपन्नामद्रुतामविलम्बिताम् । उच्चारयति कल्याणी वाचं हृदयहारिणीम् ॥ ३३
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया । कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३४
एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु । सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ३५
एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः । तस्य सिध्यन्ति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिताः॥३६
एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् । अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम्३७
विदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः । तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥३८
यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह । तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥ ३९

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ।
मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः । श्रुत्वा मधुरसंभाषं सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १
भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥ २
ततः परमसंहृष्टो हनुमान्प्लवगर्षभः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः ॥ ३

१ निर्मुक्तत्वचौ । २ अभ्यभाष अभिभाषस्व । ३ शब्दप्रपञ्चरहितम् । ४ मन्द्रम् । ५ मध्यमम् । ६ भावी ।

किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम् । आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः । आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५
राजा दशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः । चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ॥ ६
न द्वेष्टा विद्यते तस्य नच स द्वेष्टि कंचन । स च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ ७
तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः । शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ॥ ८
वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तमः । राजलक्षणसंपन्नः संयुक्तो राजसंपदा ॥ ९
राज्याद्भ्रष्टो वने वस्तुं मया सार्धमिहागतः । भार्यया च महातेजाः सीतयानुगतो वशी ॥ १०
दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ॥ ११
अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः । कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥ १२
सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः । ऐश्वर्येण च हीनस्य वनवासाश्रितस्य च ॥ १३
रक्षसापहृता भार्या रहिते कामरूपिणा । तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य सा हृता ॥ १४
दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः । आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानरर्षभः ॥ १५
स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम् । एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो गतः सुखम् १६
एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः १७ ॥ अहं चैव हि रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १८
एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः । लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति १९
पिता यस्य पुरा ह्यासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः । तस्य पुत्रः शरण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २०
सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा । गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २१
यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः । स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते ॥ २२
येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः । मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥ २३
तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः ॥ २४
शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते । कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं हरियूथपः ॥ २५
एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुलोचनम् । हनुमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २६
ईदृशा बुद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः ॥ २७
स हि राज्यात्परिभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना । हृतदारो वने त्यक्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् २८
करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः । सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे २९
इत्येवमुक्त्वा हनुमाञ्श्लक्ष्णं मधुरया गिरा । बभाषे सोऽभिगच्छेम सुग्रीवमिति राघवम् ॥ ३०
एवं ब्रुवाणं धर्मात्मा हनुमन्तं स लक्ष्मणः । प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३१
कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः । कृत्यवान्सोऽपि संप्राप्तः कृतकृत्योऽसि राघव ॥ ३२
प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते । नानृतं वक्ष्यते वीरो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३३
ततः स तु महाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः । जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥ ३४
भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः । पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः ॥ ३५

स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ।
गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः सुशुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

१ भावी । २ वक्ष्यते वक्ष्यति ।

पञ्चमः सर्गः।

ऋश्यमूकात्तु हनुमान्गत्वा तु मलयं गिरिम्। आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ ॥ १
अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः ॥ २
इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः। धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपारगः ॥ ३
तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः। रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागतः ॥ ४
राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः। दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ५
तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता। स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामस्त्वां शरणं गतः ॥ ६
भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। प्रतिगृह्यार्चयस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ॥ ७
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः। भयं च राघवाद्घोरं प्रजहौ विगतज्वरः ॥ ८
स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगर्षभः। दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ॥ ९
भवान्धर्मविनीतश्च विक्रान्तः सर्ववत्सलः। आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ॥१०
तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो। यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ ११
रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः। गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥ १२
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम्। स प्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥ १३
हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम् ॥ १४
ततो हनूमान्संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः। काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ १५
दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम्। तयोर्मध्येऽथ सुप्रीतो निदधे सुसमाहितः॥१६
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम्। सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥ १७
ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ। अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमुपजग्मतुः ॥ १८
त्वं वयस्योऽसि मे हृद्यो ह्येकं दुःखं सुखं च नौ। सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत्१९
ततः स पर्णबहुलां छित्त्वा शाखां सुपुष्पिताम्। सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः२०
लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनुमान्प्लवगर्षभः। शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् ॥ २१
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा। प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ॥ २२
अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः। हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमे तदुपाश्रितः ॥ २३
सोऽहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः। वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव॥२४
वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु। कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा ॥ २५
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः। प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २६
उपकारफलं मित्रं विदितं मे महाकपे। वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २७
अमोघाः सूर्यसंकाशा ममैते निशिताः शराः। तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः२८
कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः। तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव ॥ २९
तमद्य वालिनं पश्य क्रूरैराशीविषोपमैः। शरैर्विनिहतं भूमौ विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ ३०
स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम्। सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१

---

१ प्रसिद्धः। २ व्यवस्था। ३ भिक्षुरूपं संत्यज्येत्यनेन सुग्रीवविश्वासार्थम्। 'तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गमेति'। तदुक्तप्रकारेण पुनर्भिक्षुरूपेणैव तदन्तिकं गत इत्यवगम्यते। स्वेन रूपेण वानररूपेण काष्ठयोः अरणिभूतशमीकाष्ठयोः। सप्तम्यन्तं पदम्। ४ रामसुग्रीवयोः।

तव प्रसादेन नृसिंह राघव प्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम् ।
तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं यथा निहंस्यद्य रिपुं ममाग्रजम् ॥ ३२
सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ।
सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनन्दनम् ॥ १
अयमाख्याति मे राम सचिवो मन्त्रिसत्तमः । हनुमान्यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ॥ २
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव । रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ॥ ३
त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता । अन्तरप्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ ४
भार्यावियोगजं दुःखमचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे । अहं तामानयिष्यामि नेष्टां वेदश्रुतीमिव ॥ ५
रसातले वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं वा नभस्तले । अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ॥ ६
इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव । न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥
तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ॥ ७
त्यज शोकं महाबाहो तां कान्तामानयामि ते । अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ८
ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा । क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम् ॥
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के पन्नगेन्द्रवधूर्यथा ॥ ९
आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतटे स्थितम् । उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च १०
तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव । आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ ११
तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् । आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे ॥ १२
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम् । प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया ॥ १३
उत्तरीयं गृहीत्वा तु शुभान्याभरणानि च । इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ १४
ततो गृहीत्वा तद्वासः शुभान्याभरणानि च । अभवद्बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥ १५
सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः । हा प्रियेति रुदन्धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ ॥ १६
हृदि कृत्वा तु बहुशस्तमलङ्कारमुत्तमम् । निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ १७
अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष्य पार्श्वतः । परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १८
पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया । उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ १९
शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया । उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते ॥ २०
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ॥
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् २१ ॥ ततः स राघवो दीनः सुग्रीवमिदमब्रवीत् २२

---

१ सीतानेत्रं राजीवोपमम् । वालिनेत्रं हेमोपमम् । पिङ्गाक्षत्वात् । रावणनेत्राणि ज्वलनोपमानि । पुरुषस्य वामनेत्रस्फुरणमनर्थकरम् । स्त्रियास्तु शोभनमिति निमित्तशास्त्रविदः । २ नष्टां मधुकैटभापहृताम् । ३ वेदगिरमिव । ४ विषकृतं विषेण पक्वं भक्ष्यं यथा जरयितुं न शक्यं तथा सा तव भार्या सेन्द्रैः सुरासुरैरपि जरयितुं न शक्या । ५ अत्र शाद्वलशब्देन हरिततृणान्युच्यन्ते।तद्वत्यां भूमौ मृदुस्थले उत्सृष्टत्वात् तथारूपम् अविकलरूपं दृश्यते।तथारूपंपूर्वं यथारूपं तथारूपम् । अक्षतमिति यावत् ।

ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया । रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणैः प्रिया प्रिया॥ २३
क्व वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम । यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २४
हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशम् । आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् २५

मम दयिततरा हृता वनान्ताद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ।
कथय मम रिपुं त्वमद्य वै प्लवगपते यमसादनं नयामि ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥ १
न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः । सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् ॥ २
सत्यं ते प्रतिजानामि त्यज शोकमरिन्दम । करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ३
रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम् । तथास्मि कर्ता न चिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४
अलं वैक्लव्यमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं स्मर । त्वद्विधानामसदृशमीदृशं विद्धि लाघवम् ॥ ५
मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत् । न चाहमेवं शोचामि नच धैर्यं परित्यजे ॥ ६
नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोपि सन् । महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान्भवान् ७
बाष्पमापतितं धैर्यान्निग्रहीतुं त्वमर्हसि । मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ८
व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तके । विमृशन्वै स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ९
बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते । स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥१०
एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये । पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं[2] दातुमर्हसि ॥ ११
ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् । तेजश्च क्षीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२
शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः । स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलम् ॥ १३
हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते । वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४
मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः । मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् ॥ १५
प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः । संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च । अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया ॥ १७
एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे । दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः ॥ १८
किंतु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे । राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः॥१९
मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम् । वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते मयि ॥ २०
मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्[3]समीरितम् । तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यताम्॥ २१
अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्ये कदाचन । एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव च ते शपे ॥ २२
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह । राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः ॥ २३
एवमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ । उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखं प्रभाषताम् ॥ २४

महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नराणामृषभस्य तस्य ।
कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

१ प्राणैः प्राणेभ्यः । २ अन्तरं अवकाशम् । ३ शौर्याभिमानात् । सख्यभिमानाद्वा ।

अष्टमः सर्गः ।

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन वानरः । लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानामसंशयः । उपपन्नगुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम ॥ २
शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयानघ । सुरराज्यमपि प्राप्तुं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो ॥ ३
सोऽहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव । यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥ ४
अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः । नतु वक्तुं समर्थोऽहं स्वयमात्मगतान्गुणान् ॥ ५
महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम् । निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ॥ ६
रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि च । अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ॥ ७
आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा । निर्दोषो वा सदोषो वा वयस्यः परमा गतिः ॥
धनत्यागः सुखत्यागो देहत्यागोपि वा पुनः । वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ९
तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् । लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १०
ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् । सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११
स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः । सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२
तस्यैकां पर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् । सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ॥
तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् । सालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४
सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा । फलपुष्पसमाकीर्णे तस्मिन्गिरिवरोत्तमे ॥ १५
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा । उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६
अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः । ऋश्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः ॥ १७
सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः । वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ १८
वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर । ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः । प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २०
उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् । अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २१
इमे हि मे महावेगाः पत्रिणस्तिग्मतेजसः । कार्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२
कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः । सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३
भ्रातृसंज्ञममित्रं ते वालिनं कृतकिल्बिषम् । शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ २४
राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २५
राम शोकाभिभूतोहं शोकार्तानां भवान्गतिः । वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६
त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकम् । कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येनापि शपामि ते ॥ २७
वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धं प्रवदाम्यहम् । दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हरति नित्यशः ॥ २८
एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः । बाष्पोपहतया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम् ॥ २९
बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् । धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ॥ ३०
संनिगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे । विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१

---

१ पूज्यः । २ तथाविधं स्वस्नेहसदृशं स्नेहं दृष्ट्वा स्थितस्य वयस्यस्य वयस्यार्थे धनत्यागादयः प्रवर्तन्त इति योजना । अनया सुग्रीववचनभङ्ग्या आवाभ्यामेवं वर्तितव्यमिति व्यवस्था द्योत्यते । ३ यतः अपकारः अरिलक्षणं अतः । ४ शरवणोद्भूताः ।

पुराहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः। परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतो[1]ऽस्मि बलीयसा॥ ३२
हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योपि गरीयसी। सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते॥ ३३
यत्नवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव। बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया॥ ३४
शङ्कया त्वेतया चेह दृष्ट्वा त्वामपि राघव। नोपसर्पाम्यहं भीतो भये[2] सर्वे हि बिभ्यति॥ ३५
केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे। अतोहं धारयाम्यद्य प्राणान्कृच्छ्रगतोपि सन्॥३६
एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः। सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति च स्थिते॥
संक्षेपस्त्वेष ते राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते। स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ३८
तद्विनाशाद्धि मे दुःखं प्रणष्टं स्यादनन्तरम्। सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनम् ३९
एष मे राम शोकान्तः शोकार्तेन निवेदितः। दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः
श्रुत्वैतद्वचनं रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत्। किंनिमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥ ४१
सुखं[3] हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर। आनन्तर्यं विधास्यामि संप्रधार्य बलाबलम्॥ ४२
बलवान्हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम्। वर्धते हृदयोत्कम्पी प्रावृड्वेग इवाम्भसः॥ ४३
हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः। सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव॥ ४४
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना। प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः॥ ४५
ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे। वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डेऽष्टमः सर्गः॥ ८॥

नवमः सर्गः।

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः। पितुर्बहुमतो नित्यं ममापि च तथा पुरा॥ १
पितर्युपरतेऽस्माकं ज्येष्ठोऽयमिति मन्त्रिभिः। कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः॥ २
राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत्। अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः॥ ३
मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः। तेन तस्य महद्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा॥ ४
स तु सुप्तजने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः। नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे॥ ५
प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनम्। श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा॥ ६
स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम्। वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना॥७
स तु निर्धूय सर्वान्नो निर्जगाम महाबलः। ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह॥ ८
स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम्। असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव ततो भृशम्॥९
तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ। प्रकाशश्च कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा॥ १०
स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत्। प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ॥ ११
तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः। मामुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः॥ १२

---

१ निरस्तः। २ भयनिमित्ते। ३ तव वैरस्य कारणं श्रुत्वा बलाबलं संप्रधार्य वैरकारणं वा वैरं वा बलवदिति विचार्य। आनन्तर्यं अनन्तरं स्वार्थे ष्यञ्। तव सुखं विधास्यामि। स्वल्पापराधे प्रबलवैरं तेन कृतं चेत्तमद्यैव हत्वा तव सुखं विधास्यामि। अनल्पापराधे स्वल्पवैरं चेत्समाधानमुखेन सुखं विधास्यामीति भावः। ४ हृष्ट इत्यनेन वालिहननानन्तरं शोकं मा कुर्वित्यर्थः। क्रमेण तत्काले वक्ष्यत इत्यत्राह-सृष्ट इति। यदा बाणो विसृष्टस्तदैव रिपुर्नष्ट इत्यवेहीत्यर्थः। ५ आसाद्य बिलद्वारमिति शेषः।

इह त्वं तिष्ठ सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः । यावत्तत्र प्रविश्याहं निहन्मि सहसा रिपुम् ॥ १३
मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः । शापयित्वा तु मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं महत् १४
तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः । स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत॥१५
अहं तु नष्टं ज्ञात्वा तं स्नेहादागतसंभ्रमः । भ्रातरं नच पश्यामि पापाशङ्कि च मे मनः॥१६
अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतम् । सफेनं रुधिरं रक्तमहं दृष्ट्वा सुदुःखितः ॥ १७
नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः । निरस्तस्य च सङ्ग्रामे क्रोशतो निःस्वनो गुरोः॥१८
अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् । पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया ॥
शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे ॥ १९
गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम् । ततोऽहं तैः समागम्य संमतैरभिषेचितः॥२०
राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव । आजगाम रिपुं हत्वा वाली तमसुरोत्तमम् ॥ २१
अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा वाली संरक्तलोचनः । मदीयान्मन्त्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत्२२
निग्रहेपि समर्थस्य तं पापं प्रति राघव । न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातुगौरवयन्त्रिता ॥ २३
हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा । मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभ्यवादयम् ॥ २४
उक्ताश्च नाशिषस्तेन संतुष्टेनान्तरात्मना ॥ २५
नत्वा पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो । अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् । अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं प्रियकाम्यया ॥ १
दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः । अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेकोऽनाथनन्दनः२
इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् । छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ॥ ३
आर्तश्चाथ बिलद्वारि स्थितः संवत्सरं नृप । दृष्ट्वाहं शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम्॥४
शोकसंविग्नहृदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः । अपिधाय बिलद्वारं शैलशृङ्गेण तत्तथा ॥
तस्माद्देशादपाक्रम्य किष्किन्धां प्राविशं पुनः ॥ ५
विषादात्त्विह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च । अभिषिक्तो न कामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि॥ ६
त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथापुरम् । राजभावनियोगोयं मया त्वद्विरहात्कृतः ॥ ७
सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् । न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ॥ ८
मा च रोषं कृथाः सौम्य मयि शत्रुनिबर्हण । याचे त्वां शिरसा राजन्मया बद्धोऽयमञ्जलिः॥ ९
बलादस्मि समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः । राजभावे नियुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया॥ १०
स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स तु निर्भर्त्स्य वानरः । धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह११
प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव संमतान् । मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ॥ १२
विदितं वो यथा रात्रौ मायावी स महासुरः । मां समाह्वयत क्रूरो युद्धकाङ्क्षी सुदुर्मतिः॥१३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा निःसृतोऽहं नृपालयात् । अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः॥ १४

---

१ शापयित्वा तु मां पद्भ्यामित्यस्य बिलद्वार्येव तिष्ठामि नानुव्रजामीति स्वपादस्पर्शपूर्वकं शपथं मया कारयित्वेत्यर्थः । २ संपूर्णः । ३ प्रच्छादयतः । ४ वालिमरणरूपम् । ५ देशस्य राजशून्यत्वापनिनीषयेत्यर्थः ।

स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः । प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां तमनुद्रुतौ ॥ १५
अनुद्रुतश्च वेगेन प्रविवेश महाबिलम् ॥ १६
तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलम् । अयमुक्तोऽथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १७
अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम् । बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् १८
स्थितोऽयमिति मत्वा तु प्रविष्टोऽहं दुरासदम् । तं च मे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा ॥ १९
स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः । निहतश्च मया तत्र सोऽसुरो बन्धुभिः सह ॥ २०
तस्यास्यात्तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्बिलम् । पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१
सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं दुन्दुभेः सुतम् । निष्क्रामन्नैव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम्
विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः। यदा प्रतिवचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः ॥२३
पादप्रहारैस्तु मया बहुभिस्तद्विदारितम् । ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पथा पुरमुपागतः ॥ २४
अत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं प्रार्थयतात्मनः । सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २५
एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः । निर्वासयामास तदा वाली विगतसाध्वसः ॥ २६
तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव । तद्भयाच्च मही कृत्स्ना क्रान्तेऽयं सवनार्णवा ॥ २७
ऋश्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः । प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥ २८
एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् । अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ॥ २९
वालिनस्तु भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर । कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ॥ ३०
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् । वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ ३१
अमोघाः सूर्यसंकाशा ममैते निशिताः शराः । तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ३२
यावत्तं नाभिपश्यामि तव भार्यापहारिणम् । तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥३३
आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नं त्वां शोकसागरे । त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलं ॥३४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् । सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् । सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १
असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः । त्वं दहेः कुपितो लोकान्युगान्त इव भास्करः ॥ २
वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या । तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३
समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् । क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४
अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि । ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥५
बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा द्रुमाः । वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ॥ ६
महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः । बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥ ७
वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः । जगाम सुमहाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ॥ ८
ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् । मह्यं युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ९
ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः । अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् ॥ १०

---

१ भूतले भुवः अधस्तले । स्तनतः गर्जतः । २ दुन्दुभेः भ्रातरमित्यर्थः । यद्वा नायं मायावी मयपुत्रः किंतु दुन्दुभिपुत्रोऽन्य इति बोध्यम् ।

समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद । श्रूयतां चाभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥११
शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् । शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ १२
गुहाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्दरः । स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे ॥ १३
तं भीत इति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः । हिमवद्वनमागच्छच्छरश्चापादिव च्युतः ॥ १४
ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रविपुलाः शिलाः । चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च ॥१५
ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः । हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः१६
क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल । रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणं ह्यहम् ॥ १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः । उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ १८
यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यमः । तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे योऽद्य युद्धं युयुत्सतः ॥१९
हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः । अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २०
वाली नाम महाप्राज्ञः शक्रतुल्यपराक्रमः । अध्यास्ते वानरः श्रीमान्किष्किन्धामतुलप्रभाम्२१
स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः । द्वन्द्वयुद्धं महद्दातुं नमुचेरिव वासवः ॥ २२
तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि । स हि दुर्धर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३
श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं क्रोधाविष्टः स दुन्दुभिः । जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा२४
धारयन्माहिषं रूपं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः । प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २५
ततस्तद्द्वारमागम्य किष्किन्धाया महाबलः । ननर्द कम्पयन्भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा[1] ॥ २६
समीपस्थान्द्रुमान्भञ्जन्वसुधां दारयन्खुरैः । विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्द्वारं द्विरदो यथा ॥ २७
अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः । निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥२८
मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाचाथ दुन्दुभिम् । हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९
किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्ध्वा विनर्दसि । दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल ॥ ३०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः । उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ ३१
न त्वं स्त्रीसंनिधौ वीर वचनं वक्तुमर्हसि । मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥३२
अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम् । गृह्यतामुदयः[2] स्वैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३३
दीयतां संप्रदानं च परिष्वज्य च वानरान् । सर्वशाखामृगेन्द्रस्त्वं संसादय[3] सुहृज्जनान् ॥३४
सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां कुरुष्वात्मसमं पुरे । क्रीडस्व[4] च सह स्त्रीभिरहं ते दर्पनाशनः ॥ ३५
यो हि मत्तं प्रमत्तं वा सुप्तं वा रहितं[5] भृशम् । हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम्३६
स प्रहस्याब्रवीन्मन्दं क्रोधात्तमसुरोत्तमम् । विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥३७
मत्तोऽयमिति मा मंस्था यद्यभीतोऽसि संयुगे । मदोयं संप्रहारेऽस्मिन्वीरपानं समर्थ्यताम् ॥३८
तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् । पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत३९
विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसंनिभम् । आविध्यत[6] तदा वाली विनदन्कपिकुञ्जरः ॥४०
वाली व्यापातयाञ्चक्रे[7] ननर्द च महास्वनम् । श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥४१
तयोस्तु क्रोधसंरम्भात्परस्परजयैषिणोः । युद्धं समभवद्घोरं दुन्दुभेर्वानरस्य च ॥ ४२
अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः । मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४३

---

१ दुन्दुभिर्वाद्यविशेषः । २ उदयः सूर्योदयः कामभोगेषु अवधित्वेन गृह्यताम् । ३ कंचिदपि कालं संगच्छस्व । ४ क्रीडस्व क्रीड । अद्येतिशेषः । दर्पनाशनः । पश्चादितिशेषः । ५ आयुधादिशून्यम् । ६ अभ्रामयत् । ७ भूमौ पातयामास ।

परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा । असीददसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ॥ ४४
व्यापारवीर्यधैर्यैश्च परिक्षीणं पराक्रमैः । तं तु दुन्दुभिमुत्पाट्य धरण्यामभ्यपातयत् ॥ ४५
युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा । पपात च महाकायः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ॥ ४६
तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम् । चिक्षेप बलवान्वाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ४७
तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्षतजबिन्दवः । प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति ॥ ४८
तान्दृष्ट्वा पतितांस्तस्य मुनिः शोणितविप्रुषः । क्रुद्धस्तत्र महाभागश्चिन्तयामास को न्वयम् ॥ ४९
येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना । कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५०
इत्युक्त्वाथ विनिष्क्रम्य ददर्श मुनिपुङ्गवः । महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ॥ ५१
स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् । उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति ॥ ५२
इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् । वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥
संभग्नाः पादपाश्चेमे क्षिपतेहासुरीं तनुम् ॥ ५३
समन्ताद्योजनं पूर्णमाश्रमं मामकं यदि । आगमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति ॥ ५४
ये चापि सचिवास्तस्य संश्रिता मामकं वनम् । न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुखम् ॥ ५५
यदि तेऽपीह तिष्ठन्ति शपिष्ये तानपि ध्रुवम् । वनेऽस्मिन्मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते ॥ ५६
पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५७
दिवसश्चास्य मर्यादा यं द्रष्टा श्वोस्मि वानरम् । बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ५८
ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम् । निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ॥ ५९
किं भवन्तः समस्ताश्च मतङ्गवनवासिनः । मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६०
ततस्ते कारणं सर्वं तदा शापं च वालिनः । शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ॥ ६१
एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् । स महर्षिं तदासाद्य याचते स्म कृताञ्जलिः ॥ ६२
महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं तदा । शापधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ६३
ततः शापभयाद्भीत ऋश्यमूकं महागिरिम् । प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ॥ ६४
तस्याऽप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् । विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६५
एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संप्रकाशते । वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटोपमो महान् ॥ ६६
इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलम्बिनः । यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ॥ ६७
एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकीर्तितम् । कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्ष्यसे नृप ॥ ६८
तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसँल्लक्ष्मणोऽब्रवीत् । कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधम् ॥ ६९
तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा । एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ॥ ७०
रामोऽपि दारयेदेषां बाणेनैकेन चेद्द्रुमम् । वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७१
हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण । उद्यम्याथ प्रक्षिपेच्चेत्तरसा द्वे धनुःशते ॥ ७२
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनम् । ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् ॥ ७३
शूरश्च शूरघाती च प्रख्यातबलपौरुषः । बलवान्वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ॥ ७४
दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि । यानि संचिन्त्य भीतोऽहमृश्यमूकं समाश्रितः ॥ ७५

१ असीदत् क्षीणबलोऽभूत् । २ अस्य शापस्य दिवसः एकोऽयं दिवसः मर्यादा श्वः परेद्युः यं द्रष्टास्मि सः शैलो भविष्यति । ३ लम्बितशाखाः । ४ शक्नोति । ५ पत्रहीनान्कर्तुम् ।

तमजय्यमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणम् । विचिन्तयन्न मुञ्चामि ऋश्यमूकमहं त्विमम् ॥ ७६
उद्विग्नः शङ्कितश्चापि विचरामि महावने । अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७७
उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल । त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ७८
किं तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः । अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ॥ ७९
न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये । कर्मभिस्तस्य भीमैस्तु कातर्यं जनितं मम ॥ ८०
कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृतिः । सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ८१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः । स्मितपूर्वमथो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रभुः ॥ ८२
यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर । प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ॥ ८३
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सान्त्वं लक्ष्मणपूर्वजः । राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ॥
तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ॥ ८४
असुरस्य तनुं शुष्कं पादाङ्गुष्ठेन वीर्यवान् । क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् ॥ ८५
लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८६
आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे । लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव ॥ ८७
परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा । क्षिप्तमेवं प्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ॥
नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाधिकम् ॥ ८८
आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत्सुमहद्राघवान्तरम् । स एव संशयस्तात तव तस्य च यद्बले ॥ ८९
सालमेकं तु निर्भिन्द्या भवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥ ९०
कृत्वेदं कार्मुकं सज्यं हस्तिहस्तमिवाततम् । आकर्णपूर्णमायम्य विसृजस्व महाशरम् ॥ ९१

इमं हि सालं संहितस्त्वया शरो न संशयोऽत्रास्ति विदारयिष्यति ।
अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजात्मज शापितो मया ॥ ९२
यथा हि तेजःसु वरः सदा रविर्यथाहि शैलो हिमवान्महाद्रिषु ।
यथा चतुष्पात्सु च केसरी वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वरः ॥ ९३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् । प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १
स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः । सालमुद्दिश्य चिक्षेप ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ २
स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः । भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह ॥ ३
प्रविष्टश्च मुहूर्तेन धरां भित्त्वा महाजवः । निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह ॥ ४
तान्दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान्सालान्वानरपुङ्गवः । रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥ ५
स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः । सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ॥ ६
इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः । रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७
सेन्द्रानपि सुरान्सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ । समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८
येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः । बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥ ९
अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम । सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ १०

१ सहितः संहितः ।

तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृ[illegible]णम् । [illegible] जाहं काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ११
ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् । प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुमतं[1] वचः ॥ १२
अस्माद्गच्छेम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः । गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम्[2] ॥१३
सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् । वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥१४
सुग्रीवो व्यनदद्घोरं वालिनो ह्वानकारणात् । गाढं परिहितो[3] वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥१५
तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः । निश्चक्राम सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव ॥१६
ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् । गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ १७
तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः । जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥ १८
ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तु । अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥१९
यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः । ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २०
एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना । अपश्यन्राघवं नाथमृश्यमूकं प्रदुद्रुवे ॥ २१
क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः । वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् ॥ २२
तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयार्दितः । मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा संनिवृत्तो महाद्युतिः २३
राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता । तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४
तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम् । ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥ २५
आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् । वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं[5] त्वया कृतम् २६
तामेव[4] वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः । वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे ॥२७
तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ २८
सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् । कारणं येन बाणोऽयं न मया स विसर्जितः ॥२९
अलङ्कारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च । त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३०
स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर । विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ॥
ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ॥ ३१
नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणम् । जीवितान्तकरं घोरं सादृश्यात्तु विशङ्कितः ॥ ३२
मूलघातो न नौ स्याद्धि द्वयोरपि कृतो मया ॥ ३३
त्वयि वीरे विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया । मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्याद्धरीश्वर ॥३४
दत्ताभयवधो नाम पातकं महदुच्यते ॥ ३५
अहं च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी । त्वदधीना वयं सर्वे वनेऽस्मिञ्शरणं भवान् ॥ ३६
तस्माद्युध्यस्व भूयस्त्वं मां मा शङ्कीश्च वानर । एतन्मुहूर्ते सुग्रीव पश्य वालिनमाहवे ॥
निरस्तमिषुणैकेन वेष्टमानं महीतले ॥ ३७
अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर । येन त्वामभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धमुपागतम् ॥ ३८
गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम् । कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥३९
ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमाकुलाम् । लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ४०

---

१ लक्ष्मणानुमतमिति क्रियाविशेषणं । २ भ्रातृहिंसकं । ३ बद्धपरिधानः । ४ तस्यामेव वेलायां प्रार्थनावेलायामित्यर्थः । ५ सांप्रतं ।

स तथा शुशुभे श्रीमांल्लतया कण्ठसक्तया । विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ४१
मालयेव बलाकानां ससन्ध्य इव तोयदः । विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ॥
जगाम सह रामेण किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

ऋश्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः । जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १
समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम् । शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २
अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः । सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ३
पृष्ठतो हनुमान्वीरो नलो नीलश्च वानरः । तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४
ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलम्बिनः । प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ॥ ५
कन्दराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा । शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६
वैडूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः । शोभितान्सजलान्मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन् ॥ ७
कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वञ्जुलैर्जलकुक्कुटैः । चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैरुपनादितान् ॥ ८
मृदुशष्पाङ्कुराहारान्निर्भयान्वनगोचरान् । चरतः सर्वतोऽपश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ॥ ९
तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् । घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कूलघातिनः ॥ १०
मत्तान्गिरितटोत्कृष्टान्पर्वतानिव जङ्गमान् । वारणान्वारिदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ॥ ११
वने वनचरांश्चान्यान्खेचरांश्च विहङ्गमान् । पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः ॥ १२
तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः । द्रुमषण्डं वनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३
एष मेघ इवाकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते । मेघसंघातविपुलः पर्यन्तकदलीवृतः ॥ १४
किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं हि मे । कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ १६
एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् । उद्यानवनसंपन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७
अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः । सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥ १८
सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः । दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९
तेषामेवंप्रभावानां द्रुमप्राकारसंवृतम् । आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ २०
पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथान्ये वनचारिणः । विशन्ति मोहाद्ये तत्र निवर्तन्ते न ते पुनः ॥ २१
विभूषणरवास्तत्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः । तूर्यगीतस्वनाश्चात्र गन्धो दिव्यश्च राघव ॥ २२
त्रेताग्नयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्यत्र प्रकाशते । वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान्कपोताङ्गारुणो घनैः ॥ २३
एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः । मेघजालप्रतिच्छन्ना वैडूर्यगिरयो यथा ॥ २४
कुरु प्रणामं धर्मात्मंस्तान्समुद्दिश्य राघव । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संयताञ्जलिः ॥ २५
प्रणमन्ति हि ये तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् । न तेषामशुभं किंचिच्छरीरे राम दृश्यते २६

---

१ विपरीते रात्रौ सूर्यः पूर्णचन्द्रः । परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी । राकामध्यगतश्चन्द्रः सूर्य इत्यभिधीयते । इति वचनात् । यद्वा नक्षत्रमालया विपरीतः विशेषेण परिवृतः सूर्य इव चन्द्र इव । २ अकोशैः विकसितैः कुड्मलैः मुकुलैः । ३ मनोहराक्षरसहिताः । ४ निविडः ।

ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः। समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत्॥२७
अभिवाद्य तु धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः। सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः॥२८
ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात्। ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम्॥२९

ततस्तु रामानुजरामवानराः प्रगृह्य शस्त्राण्युदिताग्र्यतेजसः।
पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागताः सह॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

चतुर्दशः सर्गः।

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम्। वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने॥ १
विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः। सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशम्॥ २
ततः स निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत्। परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम्॥
गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः॥ ३
अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्तदा। दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत्॥ ४
हरिवागुरया[1] व्याप्तां तप्तकाञ्चनतोरणाम्। प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीं ५
प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा। सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां काल[2] इवागतः॥ ६
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः। तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः॥ ७
कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया[3] गजसाह्वया[4]। लक्ष्मणेन समुत्पाट्य यैषा कण्ठे कृता तव॥ ८
शोभसे ह्यधिकं वीर लतया कण्ठसक्तया। विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया॥ ९
अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर। एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे॥ १०
मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणम्। वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु वेष्टते[5]॥ ११
यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते। ततो दोषेण मा गच्छेत्[6] सद्यो गर्हेच्च मा भवान्॥१२
प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः। तेनावेहि बलेनाद्य वालिनं निहतं मया॥ १३
अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीरकृच्छ्रेपि तिष्ठता। धर्मलोभपरीतेन[7] नच वक्ष्ये कथंचन॥ १४
सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम्। प्रसूतं कलमं[8] क्षेत्रे वर्षेणेव शतक्रतुः॥ १५
तदाह्वाननिमित्तं त्वं वालिनो हेममालिनः। सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः॥ १६
जितकाशी[9] बलश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरा। निष्पतिष्यत्यसंङ्गेन[10] वाली स प्रियसंयुगः॥ १७
रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयन्ति न संयुगे। जानन्तस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः॥ १८
स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः। ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम्॥ १९
तस्य शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः। राजदोषपराभृष्टाः[11] कुलस्त्रिय इवाकुलाः॥ २०
द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः। पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः॥२१

ततः स जीमूतगणप्रणादो नादं ह्यमुञ्चत्त्वरया प्रतीतः।
सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वा[12] निलचञ्चलोर्मिः॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः॥ १४॥

---

१ हरयएव वागुरा मृगग्रहणपाशः तया। २ आगतः कालो वसन्तादिकालः। ३ अभिज्ञापकचिह्नवान्। ४ गजेन समा आह्वा आख्या यस्याः सा तया। ५ यावत् वेष्टते वेष्टिष्यते। ६ मा मां दोषेणोपलक्षितं गच्छेत् अवगच्छेत्। ७ धर्महान्यसहिष्णुना। ८ सस्यम्। ९ जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी। १० अविलम्बेन। ११ अराजकत्वरूपदोषेण परपुरुषैः आमृष्टाः केशेषु गृहीताः। १२ सरित्पतिर्वा समुद्रइव।

पञ्चदशः सर्गः ।

अथ तस्य निनादं तु सुग्रीवस्य महात्मनः । शुश्रावान्तःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १
श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् । मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापतितो महान् ॥ २
स तु रोषपरीताङ्गो वाली सन्ध्यातपप्रभः । उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३
वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निसंनिभः । भात्युत्पतितपद्मस्तु समृणाल इव ह्रदः ॥ ४
शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः । वेगेन चरणन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५
तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौहृदा । उवाच त्रस्तसंभ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ॥ ६
साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम् । शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ॥७
काल्यमेतेन सङ्ग्रामं करिष्यसि च वानर । वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८
सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते । श्रूयतां चाभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ॥ ९
पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि । निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः॥ १०
त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः । इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे ॥ ११
दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः । निनादश्चापि संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२
नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् । अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३
प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः । अपरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सह नैष्यति ॥ १४
पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः । अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ १५
अङ्गदस्तु कुमारोऽयं वनान्तमुपनिर्गतः । प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैराप्तैर्निवेदिता ॥ १६
अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ । इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ ॥
सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ ॥ १७
तव भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्कशः । रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १८
निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः । आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ १९
ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः । धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ २०
तत्क्षमं न विरोधस्ते सह तेन महात्मना । दुर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मसु ॥ २१
शूर वक्ष्यामि ते किंचिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुम् । श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम्
यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय । विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन्बलीयसा ॥ २३
अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् । सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ २४
लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः । तत्रे वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते॥ २५
न हि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कंचन । दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ॥ २६
वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु । सुग्रीवो विपुलग्रीवस्तव बन्धुः सदा मतः ॥ २७
भ्रातुः सौहृदमालम्ब नान्या गतिरिहास्ति ते ॥ २८
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् । याच्यमानः प्रयत्नेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे २९

---

१ सद्यः । २ काल्यं प्रातः शयनादुत्थितः पुरुषः भुक्तां स्रजमिव । ३ परिगृहीतसहायः । ४ तत्र वने सन् वसन् । ५ समीपवर्तिनम् ।

प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हति ।
क्षमो हि ते कोसलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥ ३०
तदा हि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे ।
न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् । वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
गर्जतोऽस्य च संरम्भं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः । मर्षयिष्याम्यहं केन कारणेन वरानने ॥ २
अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् । धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ३
सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य संयुगे । सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जतः ॥ ४
न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५
निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि। सौहृदं दर्शितं तारे मयि भक्तिः कृता त्वया॥६
प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम् । दर्पमात्रं विनेष्यामि नच प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ७
अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यथेप्सितम् । वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ॥ ८
न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् । कृतं तारे सहायत्वं सौहृदं दर्शितं मयि ॥ ९
शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्व जयेन च । अहं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे ॥ १०
तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी । चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम्॥११
ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद्विजयैषिणी । अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता १२
प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम् । नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् १३
स निःश्वस्य महातेजा वाली परमरोषणः । सर्वतश्चारयन्दृष्टिं शत्रुदर्शनकाङ्क्षया ॥ १४
स ददर्श ततः श्रीमान्सुग्रीवं हेमपिङ्गलम् । सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १५
स तं दृष्ट्वा महावीर्यं सुग्रीवं पर्यवस्थितम् । गाढं परिदधे वासो वाली परमरोषणः ॥ १६
स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् । सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः॥ १७
श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः । सुग्रीवोऽपि तमुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १८
तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणपण्डितम् । आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९
एष मुष्टिर्मया बद्धो गाढः संनिहिताङ्गुलिः । मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २०
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् । तवैव चाहरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१
ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगितः । अभवच्छोणितोद्गारी सोत्पीड इव पर्वतः ॥ २२
सुग्रीवेण तु निःसङ्गं सालमुत्पाट्य तेजसा । गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥ २३
स तु वाली प्रचलितः सालताडनविह्वलः । गुरुभारसमाक्रान्तो नौसार्थ इव सागरे ॥ २४
तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगिनौ । प्रवृद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥
परस्परममित्रघ्नौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ २५
ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्यसमन्वितः । सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयते ॥ २६

---

१ धर्षणायाः तिरस्कारस्य मर्षणं सहनम् । २ तत्प्राणरक्षणमनतिक्रम्य । ३ प्रयत्नम् । ४ संनिर्झरः । ५ नौसमूहः ।

वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः । वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास लाघवम् ॥ २७
वृक्षैः सशाखैः सशिखैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः । मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ॥
तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २८
तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ । मेघाविव महाशब्दैस्तर्जयानौ परस्परम् ॥ २९
हीयमानमथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् । वीक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ३०
ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् । शरं च वीक्षते वीरो वालिनो वधकारणात् ॥ ३१
ततो धनुषि संधाय शरमाशीविषोपमम् । पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥ ३२
तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्ररथेश्वराः[1] । प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥ ३३
मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषो प्रदीप्ताशनिसन्निभः । राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ ३४
ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः । वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ ३५
इन्द्रध्वज[2] इवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले । आश्वयुक्समये मासि गतश्रीको विचेतनः ॥ ३६

नरोत्तमः कालयुगान्तकोपमं शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभूषितम् ।
ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ॥ ३७
अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः सुपुष्पिताशोक इवानिलोद्धतः ।
विचेतनो वासवसूनुराहवे विभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः । पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥ १
स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः । अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २
तस्मिन्निपतिते भूमौ वानराणां गणेश्वरे । नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत भूतलम् ॥ ३
भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः । न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४
शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी वज्रभूषिता । दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥ ५
स तया मालया वीरो हैमयौ[3] हरियूथपः । सन्ध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥ ६
तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः । त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ७
तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम्[4] । रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ॥ ८
तं तदा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलम् । बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥ ९
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् । आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम् ॥ १०
महेन्द्रमिव दुर्धर्षं महेन्द्रमिव दुःसहम् । महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ॥ ११
सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् । लक्ष्मणानुगतो रामो ददर्शोपससर्प च ॥ १२
तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥ १३
त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः । कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ १४
पराङ्मुखवधं[5] कृत्वा को नु प्राप्तस्त्वया गुणः । यदहं युद्धसंरब्धः शरेणोरसि ताडितः ॥ १५

---

१ पक्षिश्रेष्ठाः । २ गौडदेशे आश्वयुक्पौर्णमास्यां इन्द्रमुद्दिश्य ध्वजं संस्थाप्य उत्सवानन्तरं पातयन्ति । तद्वद्वाली पातित इत्यर्थः । ३ हैमया हेममय्या । ङीबभाव आर्षः । ४ स्वर्गमार्गस्य प्रापकम् । ५ अन्ययुद्धपराङ्मुखः ।

राम करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः। सानुक्रोशो जितोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ॥
इति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ॥ १६
दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः। पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाप्यपराधिषु ॥१७
तान्गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यं चाभिजनं तव। तारया प्रतिषिद्धोऽपि सुग्रीवेण समागतः ॥ १८
न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं योद्धुमर्हति। इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ १९
न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम्। जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २०
सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम्। नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ २१
विषये वा पुरे वा ते यदा नापकरोम्यहम्। न च त्वामवजाने च कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम् २२
फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम्। मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् ॥ २३
लिङ्गमप्यस्ति ते राजन्दृश्यते धर्मसंहितम्। कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः ॥ २४
धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् ॥ २५
राम राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः। अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि ॥ २६
साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ। पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाप्यपराधिषु ॥ २७
वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशनाः। एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥ २८
भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि च। अत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ २९
नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि। राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥ ३०
त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः। राजवृत्तैश्च संकीर्णः शरासनपरायणः ॥ ३१
न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता। इन्द्रियैः कामवृत्तः सन्कृष्यसे मनुजेश्वर ॥ ३२
हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम्। किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितं ३३
राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः। नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ ३४
सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः। लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥ ३५
आधार्यं चर्म मे सद्भी रोमाण्यस्थि च वर्जितम्। अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव। शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥३७
चर्म चास्थि च मे राजन्न स्पृशन्ति मनीषिणः। अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पञ्चनखो हतः ३८
तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम्। तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥ ३९
त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुन्धरा। प्रमदा शीलसंपन्ना धूर्तेन पतिना यथा ॥ ४०
शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः। कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४१
छिन्नचारित्रकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना। त्यक्तधर्माङ्कुशेनाहं निहतो रामहस्तिना ॥ ४२
अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम्। वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः ॥४३
उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमस्ते प्रकाशितः। अपकारिषु तं राजन्नहि पश्यामि विक्रमम् ॥४४
दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज। अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ४५

---

१ कारुण्यज्ञः। २ विशेषेण निहतबुद्धिम्। ३ धर्मलिङ्गं वस्तुतो धर्मरहितमित्यर्थः। ४ क्रूरः। ५ सौम्यरूपेण। ६ पूजा। ७ ज्येष्ठेऽनूढे दारपरिग्रहकृत्। ८ पिशुनः। ९ लुब्धः। १० पञ्चनखेषु जन्तुषु एते पञ्चैव भक्ष्याः नान्य इत्यर्थः। परिसंख्याविधिरयम्। ब्रह्मक्षत्रेणेत्युपलक्षणम्। त्रैवर्णिकैरित्यर्थः। ११ गूढविप्रियकृत्। १२ मिथ्याशान्तमनस्कः।

त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः । प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशं गतः ॥ ४६
मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः । मैथिलीमहमेकाह्ना तव चानीतवान्भवेत्[१] ॥ ४७
सुग्रीवप्रियकामेन यत्कृतेऽस्मि हतस्त्वया । कण्ठे बद्ध्वा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे ॥ ४८
न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम् । आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव[२] ॥ ४९
युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि । अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ॥ ५०
काममेवंविधो लोकः[३] कालेन विनियुज्यते । क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ॥ ५१
इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा ।
समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूर्ष्णीं बभूवामरराजसूनुः ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् । परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १
तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम् । उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् ॥ २
धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् । अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३
धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् । अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥ ४
अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् । सौम्य वानर चापल्यात्किं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥ ५
इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना । मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहप्रग्रहावपि ॥ ६
तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः । धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७
नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितम् । विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ८
तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः । चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसंतानमिच्छवः[४] ॥ ९
तस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले । पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरेद्धर्मनिग्रहम्[५] ॥ १०
ते वयं धर्मविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः । भरताज्ञां पुरस्कृत्य निगृह्णीमो यथाविधि ॥ ११
त्वं तु संक्लिष्टधर्मा[६] च कर्मणा च विगर्हितः । कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२
ज्येष्ठो भ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे पथि हि वर्तिनः १३
यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः । पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेदत्र कारणम्[७] ॥ १४
सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम । हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा[८] वेद शुभाशुभम् ॥ १५
चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः । जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन्द्रक्ष्यसे नु किम् ॥ १६
अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते । न हि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७
तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः । भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८
अस्य त्वं धरमाणस्य[९] सुग्रीवस्य महात्मनः । रुमायां वर्तसे कामात्स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥ १९
तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर । भ्रातृभार्याविमर्शेऽस्मिन्दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ २०
नहि धर्मविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः । दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ॥ २१
न हि ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्भवः ॥ २२

१ भवेत् भवेयम् । पुरुषव्यत्यय आर्षः । २ मधुकैटभाभ्यां पाताले निरुद्धां श्वेताश्वतरीरूपां श्रुतिं हयग्रीव इवेत्यर्थः । ३ लोकः एवंविधे मरणरूपे कर्मणि विनियुज्यते । जातस्य मरणं स्वभाव इत्यर्थः । भवता प्राप्तं अदृश्यतया प्रहरणं क्षमं चेत् तत्र साधूत्तरं चिन्त्यतामित्यर्थः । ४ धर्मवृद्धिम् । ५ धर्महानिम् । ६ धर्मविलोपकृत् । ७ अत्र अस्मिन्नर्थे धर्मः कारणं व्यवस्थापकं चेत् । ८ परमात्मा । ९ जीवितं धारयतः ।

औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः । प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः २३
भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः । त्वं तु धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्य उपेक्षितुम्॥ २४
गुरुर्धर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् । भरतः कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥ २५
वयं तु भरतादेशं विधिं कृत्वा हरीश्वर । त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्नियन्तुं पर्यवस्थिताः ॥ २६
सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा । दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसि रतः स मे ॥ २७
प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ । प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम्॥२८
तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंहितैः । शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् ॥[1] २९
सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ॥ ३०
वयस्यस्यापि कर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यतः । शक्यं त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवानुपश्यता ॥ ३१
श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ । गृहीतौ धर्मकुशलैस्तत्तथा चरितं हरे ॥ ३२
राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा[2] स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते । राजा त्वशासन्[3]पापस्य तदवाप्नोति किल्विषम्॥
आर्येण मम मांधात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् । श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया॥[4] ३५
अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः । प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः[5] ॥ ३६
तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः । वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३७
शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव । यच्छ्रुत्वा हेतुमद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३८
न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरियूथप । वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः॥ ३९
प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान्।प्रधावितान्वा वित्रस्तान्विस्रब्धांश्चापि निष्ठितान्
प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसार्थिनो भृशम् । विध्यन्ति विमुखांश्चापि नच दोषोऽत्र विद्यते४१
यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः । तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ॥
अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ॥ ४२
दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ४३
तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् । देवा मनुष्यरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ ४४
त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः । प्रदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ४५
एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम् । न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ॥
प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ॥ ४६
यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तदेवं नात्र संशयः । प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नाप्रकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥ ४७
तदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादादुक्तमप्रियम् । तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ ४८
त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः । कार्यकारणसिद्धौ[6] ते प्रसन्ना बुद्धिरव्यया॥ ४९
मामप्यगतधर्माणं व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम्[7] । धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥ ५०
न त्वात्मानमहं शोचे न तारां न च बान्धवान् । यथा पुत्रं गुणश्रेष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम्॥५१

---

१ तव यच्छासनं कृतं तद्युक्तं शास्त्रविहितमिति भवान् अनुमन्यतां चिन्तयतु । २ दयया विसर्जनाद्वा । ३ पापिष्ठं अशासन् राजा तु । ४ यथा त्वया पापं कृतं तथा श्रमणेन क्षपणकेन केनचित्पापे कृते मम आर्येण वृद्धप्रपितामहेन मांधात्रा घोरं व्यसनं दण्डनं ईप्सितं प्रयुक्तमिति यावत् । ५ पापम् । ६ कार्यं दण्डनं । कारणं तद्धेतुभूतं पापम् । तयोः सिद्धौपरिज्ञाने । ७ पुरस्कृतव्यतिक्रमम् । अकृत्यकारिणमित्यर्थः ।

स प्रमादर्शनाद्दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः । तटाक इव पीताम्बुरुपशोषं गमिष्यति ॥ ५२
बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः । तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥ ५३
सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम्।त्वं हि शास्ता च गोप्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः
या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या । सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तां त्वमाधातुमर्हसि ॥ ५५
मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् । सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि ॥ ५६
त्वया ह्यनुगृहीतेन[1] राज्यं शक्यमुपासितुम् । त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५७
शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुम् ॥ ५८
त्वत्तोऽहं वधमाकाङ्क्षन्वार्यमाणोऽपि तारया । सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ॥ ५९
इत्युक्त्वा सन्नतो रामं विरराम हरीश्वरः ॥ ६०
स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम्[2] । सामसंपन्नया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१
न संतापस्त्वया कार्य एतदर्थं प्लवङ्गम ॥ ६२
न[3] वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम । वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ६३
दण्ड्ये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते । कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ[4] तौ नावसीदतः॥
तद्भवान्दण्डसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः । गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यां धर्मदृष्टेन वर्त्मना ॥ ६५
त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितम् । त्वया विधानं[5] हर्यग्र्य न शक्यमतिवर्तितुम्॥
यथा त्वय्यङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर । तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ॥ ६७

स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः ।
निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६८
शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रदूषितस्त्वं यदजानता प्रभो ।
इदं महेन्द्रोपमभीमविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे नरेश्वर ॥ ६९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

स वानरमहाराजः शयानः शरविक्षतः । प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १
अश्मभिः प्रविभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम् । रामबाणेन च क्रान्तो जीवितान्ते[6] मुमोह सः२
तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे । हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम् ॥ ३
सा सपुत्राऽप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् । निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधाद्गिरिगह्वरात्[7] ४
ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा भीमविक्रमाः । ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ॥ ५
सा ददर्श ततस्त्रस्तान्हरीनापततो भृशम् । यूथादिव परिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ॥ ६
तानुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखिता सती । रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥ ७
वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः । तं विहाय सुसंत्रस्ताः कस्माद्द्रवथ दुर्गताः ॥ ८
राज्यहेतोः स चेद्भ्राता[8] भ्रात्रा रौद्रेण पातितः । रामेण प्रहितै रौद्रैर्मार्गणैर्दूरपातिभिः ॥ ९

१ अनुगृहीतेन मयेतिशेषः । २ विशदज्ञानम् । ३ वयं न चिन्त्याः अकृत्यकारिण इति शेषः । नाप्यात्मा । निवृत्तपापत्वात् । कुत इत्यत्राह–वयमिति । भवद्विशेषेण भवतो कृत्यरूपविशेषेण हेतुना । धर्मतः प्रायश्चित्तरूपे धर्मे । सप्तम्यर्थे तसिः । कृतनिश्चयाः । अतो वयं न चिन्त्या इत्यादि पूर्वेणान्वयः । ४ दण्डयलदण्डयितृत्वाभ्यां निष्पन्नप्रयोजनौ । ५ विधिः । ६ जीवितान्तकाले । ७ नानाकक्ष्यात् । ८ पातितश्चेद्भवतां किं भयम् ।

कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः । प्राप्तकालमविक्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गनाम् ॥ १०
जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् । अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥ ११
क्षिप्तान्वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च शिलास्तथा । वाली वज्रसमैर्बाणै रामेण विनिपातितः ॥१२
अभिद्रुतमिदं सर्वं विद्रुतं प्रसृतं बलम् । अस्मिन्प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे ॥ १३
रक्ष्यतां नगरद्वारमङ्गदश्चाभिषिच्यताम् । पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति प्लवङ्गमाः ॥ १४
अथ वाऽरुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने । आविशन्ति हि दुर्गाणि क्षिप्रमन्यानि वानराः१५
अभार्याश्च सभार्याश्च सन्त्यत्र वनचारिणः। लुब्धेभ्यो विप्रयुक्तेभ्यस्तेभ्यो नस्तुमुलं भयम् १६
अल्पान्तरगतानां तु श्रुत्वा वचनमङ्गना । आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी ॥ १७
पुत्रेण मम किं कार्यं किं राज्येन किमात्मना । कपिसिंहे महाभागे तस्मिन्भर्तरि नश्यति १८
पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः । योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९
एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्ती शोककर्शिता । शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २०
आव्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि । हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१
क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम् । महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् ॥ २२
शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वेवोपरतं घनम् । नर्दन्तं[2] नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥
शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजं यथा हतम् ॥
अर्चितं सर्वलोकस्य[3] सपताकं सवेदिकम् । नागहेतोः[4] सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ २३
अवष्टभ्य च तिष्ठन्तं ददर्श धनुरुत्तमम् । रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैवानुजं शुभा ॥ २४
तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे । समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह॥ २६
सुप्त्वेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति क्रोशती । रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संदितं[5] मृत्युदामभिः ॥ २७
तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव । विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरेण तम् । दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥
सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी ॥ १
इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् । वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा ॥
तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयदातुरा ॥ २
रणे दारुणविक्रान्त प्रवीर प्लवतां वर । किं दीनामपुरोभागाम्[6] अद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ३
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् । नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ४
अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप । गतासुरपि यां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ ५
व्यक्तमन्या त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तिता । किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता॥ ६
यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु । विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ७

---

१ अनभिमतम् । २ नर्दतां मध्ये भीमं यथा तथा नर्दन्तम् । ३ सर्वलोकस्य सर्वलोकेन अर्चितम् । सवेदिकं श्रमहरवेदिकासहितम् । ४ एवंवर्तमानमपि तत्र निगूढनागग्रहणाय सुपर्णेन गरुडेनोन्मथितं चैत्यमिव स्थितम् । शौर्यादिसंपन्नोपि भ्रातृभार्याहरणपापवत्त्वेन हत इत्यत्र दृष्टान्तोयम् । ५ बद्धम् । ६ दोषदर्शनरहिताम् । अनपराधामिति यावत् ।

निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे । त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ८
हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् । यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा ॥ ९
सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः । यत्तु तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप १०
निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता । यैषाऽब्रुवं हितं वाक्यं वानरेन्द्र हितैषिणी ॥ ११
रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद । नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १२
कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव । बलाद्येनावपन्नोऽसि सुग्रीवस्यावशो वशम् ॥ १३
वैधव्यं शोकसन्तापं कृपणं कृपणा सती । अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १४
लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः । वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते॥१५
कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् । दुर्लभं दर्शनं वत्स तव तस्य भविष्यति ॥ १६
समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व च । मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि॥ १७
रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता । आनृण्यं च गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ १८
सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे । भुङ्क्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥ १९
किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे । इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ॥२०
तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः । परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुः॥ २१

किमङ्गदं साङ्गदवीरबाहो विहाय यास्यद्य चिरप्रवासम् ।
न युक्तमेवं गुणसन्निकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियपुत्र गन्तुम् ॥ २२
किमप्रियं ते प्रियचारुवेष मया कृतं नाथ सुतेन वा ते ।
सहाङ्गदां मां स विहाय वीर यत्प्रस्थितो दीर्घमितः प्रवासम् ॥ २३
यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ।
क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ ॥ २४
तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ।
व्यवस्यत प्रायमुपोपवेष्टुमनिन्द्यवर्णा भुवि यत्र वाली ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् । शनैराश्वासयामास हनुमान्हरियूथपः ॥ १
गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् । अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २
शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकम्पसे । कस्य को वा नु शोच्योस्ति देहेस्मिन्बुद्बुदोपमे ३
अङ्गदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया । आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४
जानास्यानियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् । तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनैहलौकिकम् ॥ ५
यस्मिन्हरिसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । वर्तयन्ति कृतांशानि सोऽयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६
यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः । गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७
सर्वे हि हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवाङ्गदः । इदं हर्यृक्षराज्यं च त्वत्सनाथमनिन्दिते ॥ ८

१ फलम् । २ प्राप्तः । ३ प्राप्तम् । ४ साङ्गदौ वीरौ वीर्यवन्तौ बाहू यस्य सः तस्य संबुद्धिः । ५ गुणैः प्रत्यासन्नम् । गुणैस्तव सदृशमित्यर्थः । ६ उत्तरकाले । ७ हितानि । ८ कृताविभागानि सन्ति ।

ताविमौ शोकसंतापौ शनैः प्रेरय भामिनि । त्वया परिगृहीतोऽयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम् ॥ ९
संततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम् । राज्ञस्तत्क्रियतां तावदेष कालस्य निश्चयः॥ १०
संस्कार्यो हरिराजश्च अङ्गदश्चाभिषिच्यताम् । सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि॥ ११
सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता । अब्रवीदुत्तरं तारा हनुमन्तमवस्थितम् ॥ १२
अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् । हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥ १३
न चाहं हरिराजस्य [1]प्रभवाम्यङ्गदस्य वा । पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः[2] ॥ १४
न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनुमन्नङ्गदं प्रति । पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥ १५

न हि मम हरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा ।
अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥ १६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन् । आदावेव तु सुग्रीवं ददर्श त्वात्मजाग्रतः ॥ १
तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरः । आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २
सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात् । कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ३
[3]युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः । सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं तात नान्यथा ॥ ४
प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् । मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥ ५
जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलामिमाम् । प्रजहाम्येष वै तूर्णं महच्चागर्हितं यशः ॥६
अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः । यद्यप्यसुकरं राजन्कर्तुमेव तदर्हसि ॥ ७
सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम् । बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदम् ॥
मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ॥ ८
मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय । त्वमेवास्य हि दाता च परित्राता च सर्वतः ॥
भयेष्वभयदश्चैव यथाहं प्लवगेश्वर ॥ ९
एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः । रक्षसां तु वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ १०
अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान्रणे । करिष्यत्येष तारेयस्तरस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥ ११
सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये । [4]औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १२
यदेषा साध्विति ब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयम् । नहि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥ १३
राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया । स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्याद्विमानितः ॥ १४
इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम् ।उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि[5]१५
इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् । हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥१६
तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतन्द्रितः । जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् १७
तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा वाली दृष्ट्वात्मजं स्थितम् । संसिद्धः [6]प्रेत्यभावाय स्नेहादङ्गदमब्रवीत्

---

१ हरिराजस्य न प्रभवामि तस्य संस्कारकरणे न समर्थास्मि। अङ्गदस्य वा न प्रभवामि तस्य राज्याभिषेककरणे न समर्थास्मि। २ समर्थः प्रत्यासन्नश्च। ३ आवयोः भ्रात्रोः भ्रातृयुक्तं भ्रातृत्वप्रयुक्तं सौहार्दं सुखं राज्यसुखं च । एतदुभयं दैवेन युगपन्न विहितं मन्ये ध्रुवं। अव्ययमेतत्। ४ उत्पातविषयज्ञाने। ५ मयि मृते सति श्रीरिमां मालां संप्रजह्यात्ततः पूर्वमेव गृहाणेति भावः। ६ मरणाय।

देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये । सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ १९
यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया । न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मंस्यते॥२०
मास्यामित्रैर्गतं[1] गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम । भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव ॥ २१
न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्यो ऽप्रणयश्च ते । उभयं हि महान्दोषस्तस्मादन्तरदृग्भव ॥ २२
इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशम् । विवृतैर्दशनैर्[2]भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥ २३
ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हरियूथपाः । परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगपुङ्गवाः ॥ २४
किष्किन्धा ह्यद्य शून्यासीत्स्वर्गते वानराधिपे । उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च॥
हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः ॥ २५
यस्य वेगेन महता काननानि वनानि च । पुष्पौघेणानुबध्यन्ते करिष्यति तदद्य कः ॥ २६
येन दत्तं महद्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः । गोलभस्य महाबाहोर्दश वर्षाणि पञ्च च ॥ २७
नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति । ततस्तु षोडशे वर्षे गोलभो विनिपातितः ॥ २८
हत्वा तं दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्राकरालवान् । सर्वाभयकरोऽस्माकं कथमेष निपातितः ॥ २९

हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा प्लवङ्गमास्तत्र न शर्म लेभिरे ।
वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवां पतौ ॥ ३०
ततस्तु तारा व्यसनार्णवाप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ।
जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किंष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् । पतिं लोकाच्च्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १
शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम । उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले ॥ २
मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव । शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३
सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो । सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर साहसिकप्रिय ॥ ४
ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनः पर्युपासते । एषां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः ॥
मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ ५
इदं तद्वीरशयनं यत्र शेषे हतो युधि । शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ॥ ६
विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय । मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ॥ ७
शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता । शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम्॥८
अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः । अगाधे च निमग्नास्मि विपुले शोकसागरे ॥ ९
अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम् । भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा गतम् ॥ १०
सुहृच्चैव हि भर्ता च प्रकृत्या मम च प्रियः । आहवे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ॥ ११
पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी । धनधान्यैः सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते जनैः ॥१२
स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमण्डले । कृमिराग[3]परिस्तोमे त्वमात्मशयने यथा ॥ १३

---

१ प्राप्तं पुरुषं । अस्य शत्रुमित्रं न भजेत्यर्थः । २ दशनैः उपलक्षितः । ३ कृमेः इन्द्रगोपस्य राग इव रागो यस्मिन्स कृमिरागः । तादृशः परिस्तोमः यस्मिन् ।

रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः । परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ ॥ १४
कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे । यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् ॥ १५
शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव । वार्यामि[1] त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ १६
उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा । गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा ॥ १७
तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्य च बभौ द्युतिः । अस्तमस्तकसंरुद्धो[2] रश्मिर्दिनकरादिव ॥ १८
पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः । ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् ॥ १९
अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना । अस्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहतम् ॥ २०
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् । उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना ॥ २१
अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् । संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्तः पापकर्मणा ॥ २२
बालसूर्योदयतनुं प्रयान्तं यमसादनम् । अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् ॥ २३
एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः । भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् ॥ २४
अभिवादयमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा । दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ २५
अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतनम् । सिंहेन निहतं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥ २६
इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामप्रहरणाम्भसि । अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७
या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे । शातकुम्भमयीं मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥ २८
राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद । सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥ २९

न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता विनिवारणे तव ।
हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्विजहाति मामिह ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

तां चाश्रुवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन ।
पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेपे[3] ॥ १
स बाष्पपूर्णेन मुखेन वीक्ष्य क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी ।
जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिदूयमानः ॥ २
स तं समासाद्य गृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम् ।
यशस्विनं लक्षणलक्षिताङ्गमवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३
यथाप्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म ।
ममाद्य भोगेषु नरेन्द्रपुत्र मनो निवृत्तं सह जीवितेन ॥ ४
अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदन्त्यां पुरे च विक्रोशति दुःखतप्ते ।
हतेऽग्रजे संशयितेऽङ्गदे च न राम राज्ये रमते मनो मे ॥ ५
क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भ्रातुर्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात् ।
हते त्विदानीं हरियूथपेऽस्मिन्सुतीव्रमिक्ष्वाकुकुमार तप्स्ये ॥ ६
श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्निवासश्चिरमृश्यमूके ।
यथा तथा वर्तयतः स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥ ७

---

१ वारितास्मि । २ अस्ताद्रिशिखरनिरुद्धः दिनकरादुद्गच्छन् रश्मिरिव बभौ । ३ दुःखितोऽभूत्

न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच ।
तस्यैव तद्राम वचोऽनुरूपमिदं पुनः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥ ८
भ्राता कथं नाम महागुणस्य भ्रातुर्वधं राघव रोचयेत ।
राज्यस्य दुःखस्य च वीर सारं न चिन्तयन्कामपुरस्कृतः सन् ॥ ९
वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्याव्यतिक्रमात् । ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥ १०
द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिष्टनन् । सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥ ११
भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः । मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥ १२
अचिन्तनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम् ।
प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिमं नरेन्द्र भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः ॥ १३
पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च कामं जगृहुस्त्रियश्च ।
को नाम पाप्मानमिमं क्षमेत शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छन् ॥ १४
नार्हामि संमानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुत एव राज्यम् ।
अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव कर्म कृत्वा ॥ १५
पापस्य कर्तास्मि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य चैव ।
शोको महान्मामभिवर्ततेऽयं वृष्टेर्यथा निम्नमिवाम्बुवेगः ॥ १६
सोदर्यघाताऽपरगात्रवालः संतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः ।
एनोमयो मामभिहन्ति हस्ती दृप्तो नदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥ १७
अंहो बतेदं नृवराऽविषह्यं निवर्तते मे हृदि साधु वृत्तम् ।
विवर्णमग्नौ परितप्यमानं किट्टं यथा राघव जातरूपम् ॥ १८
महाबलानां हरियूथपानामिदं कुलं राघव मन्निमित्तम् ।
अस्याङ्गदस्यापि च शोकतापादर्धस्थितप्राणमितीव मन्ये ॥ १९
सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतः सुपुत्रः सदृशोऽङ्गदेन ।
न चापि विद्येत स वीर देशो यस्मिन्भवेत्सोदरसन्निकर्षः ॥ २०
यद्यङ्गदो वीर वरार्ह जीवेज्जीवेच्च माता परिपालनार्थम् ।
विना तु पुत्रं परितापदीना तारा न जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१
सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् ।
इमे विचेष्यन्ति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे तव वर्तमानाः ॥ २२
कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मय्यप्रतीते मनुजेन्द्रपुत्र ।
कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३

---

१ महात्मा महास्वभावः । मतिमान्कर्तव्याकर्तव्यविवेकशीलः अयं वाली । त्वां न जिघांसामि न मारयितुमिच्छामि । चर यथेष्टं गच्छेति मामुवाचेति यत् तद्वचः तस्यैव अनुरूपं सदृशं तद्बुद्धिशीलतुल्यं । इदं भ्रातृवधरूपं कर्म तु मे दुरात्मनो दुर्मतेरनुरूपम् । २ अस्य वालिनः स्वमाहात्म्याव्यतिक्रमात् स्वमाहात्म्यस्य स्वमहत्त्वस्य अव्यतिक्रमात् अनतिक्रमणात् । मे वधः मन्निधनं मतो नासीत् । ३ आर्तरवं कुर्वन् । ४ पुनः युद्धं कर्तुं नार्हसि इति उक्तः । ५ हे नृवर राघव, मे हृदि वर्तमानं इदं साधु वृत्तम् विवेकधैर्यादिरूपं कर्तृ । अहं स्वेन सह वर्तमानं पापं । अविषह्य असोढ्वा । निवर्तते निर्गच्छति । कथमिव । विवर्णं जातरूपं अग्नौ परितप्यमानं सत् किट्टं यथा ऋजीषांशमविषह्य निवर्तते । किट्टाद्वियुज्यत इत्यर्थः । बतेति विषादे । ६ अप्रकाशे । मृते इति यावत् ।

इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वाल्यनुजस्य तस्य ।
संजातबाष्पः परवीरहन्ता रामो मुहूर्तं विमना बभूव ॥ २४
तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्ष्यमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्य गोप्ता ।
रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २५
तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथं पतिं समाश्लिष्य तदा शयानाम् ।
उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां मन्त्रिप्रधानाः कपिवीरपत्नीम् ॥ २६
सा विस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा भर्तुः सकाशादपनीयमाना ।
ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७
सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा ।
अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८
तस्येन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्या ।
आर्तातितूर्णं व्यसनाभिपन्ना जगाम तारा परिविह्वलन्ती ॥ २९
सा तं समासाद्य विशुद्धसत्त्वा शोकेन संभ्रान्तशरीरभावा ।
मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्षम्[1] ॥ ३०
त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च ।
अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१
त्वमात्तत्राणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः ।
मनुष्यदेहाभ्युदयं[2] विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२
येनैकबाणेन हतः प्रियो मे तेनैव मां त्वं जहि सायकेन ।
हता गमिष्यामि समीपमस्य न मामृते राम रमेत वाली ॥ ३३
स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्रः समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् ।
न ह्येष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोऽभजिष्यत् ॥ ३४
स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली ।
रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ ३५
त्वं वेत्थ यावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः ।
तत्त्वं प्रजानञ्जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ ३६
यच्चापि मन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषो न भवेत्तु मह्यम्[3] ।
आत्मेयमस्येति च मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ।
शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्च वेदादात्मा ह्यनन्यः पुरुषस्य दाराः ॥ ३७
दारप्रदानान्न हि दानमन्यत्प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥ ३८
त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर ।
अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीर घातात् ॥ ३९

---

१ रणे उत्कर्षणेन उत्कर्षेण लब्धः लक्षः शरव्यं यस्य तथा। एकेन शरेण स्वभर्तृहन्तारमित्यर्थः। २ मनुष्यदेहपरिग्रहम्। ३ मह्यं स्त्रीघातदोषो न भवेदिति भवान्यन्मन्येत तन्न युक्तम्।

आर्तामनाथामपनीयमानामेवंविधामर्हसि मां निहन्तुम् ।
अहं हि मातङ्गविलासगामिना प्लवङ्गमानामृषभेण धीमता ॥
विना वरार्होत्तमहेममालिना चिरं न शक्ष्यामि नरेन्द्र जीवितुम् ॥ ४०
इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्वास्य हितं बभाषे ॥ ४१
मा वीरभार्ये विमतिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा ।
तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥ ४२
त्रयो हि लोका विहितं[3] विधानं नातिक्रमन्ते वशगा हि तस्य ।
प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रस्तु ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ।
धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ॥ ४३
आश्वसिता तेन तु राघवेण प्रभावयुक्तेन परंतपेन ।
सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

सुग्रीवं चैव तारां च साङ्गदं सहलक्ष्मणः । समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १
न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः । यदत्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ ॥ २
लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम् । न कालादुत्तरं[4] किंचित्कर्म शक्यमुपासितुम् ॥ ३
नियतिः[5] कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् । नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥ ४
न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे चापि नेश्वरः । स्वभावे[6] वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ॥ ५
न कालः[7] कालमत्येति न कालः परिहीयते[8] । स्वभावं[9] च समासाद्य न कश्चिदतिवर्तते ॥ ६
न[10] कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः । न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७
किं तु कालपरीणामो[11] द्रष्टव्यः साधु पश्यता । धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः[12] ॥ ८
इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् । धर्मार्थकामसंयोगैः[13] पवित्रं प्लवगेश्वरः ॥ ९
स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना । स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥ १०
एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः । तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११
वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा । अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२
कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनन्तरम् ॥ १३

---

१ वालिना वञ्चिताम् । २ विरुद्धमतिम् । ३ विहितं विधानं ब्रह्मकल्पितं प्रकारम् । ४ कालात् ईश्वरात् उत्तरं विना । ५ नियम्यतेऽनेनेति नियतिरीश्वरः । ६ स्वस्मिन्भवतीति स्वभाव ईश्वरः तस्मिन् । लोकः स्वभावाधीनो वर्तेत इत्यर्थः । तस्य लोकस्य कालः ईश्वरः परायणं गतिः । ७ कालः ईश्वरः कालं आत्मानम् । नात्येति नातिक्रामति । ८ न नश्यति । ९ ईश्वरम् । १० पुनरपीश्वरस्य स्वातन्त्र्यमुपपादयति–न कालस्येति । कालस्येश्वरस्य बन्धुत्वं नास्ति पक्षपातो नास्तीत्यर्थः । हेतुश्च नास्ति । वशीकरणोपायश्च नास्ति । तत्प्रसादं विना स्वयत्नेन वशीकर्तुं न शक्यते इत्यर्थः । न पराक्रमः तज्जयहेतुपराक्रमोपि नास्ति । पुरुषपराक्रमस्य स न बिभेति इति भावः । न मित्रज्ञातिसंबन्धः न सुहृत्सगोत्रसंबन्धः । अपराधिषु दण्डधरत्वमुक्तम् । एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः । अतः कारणमीश्वरः । आत्मनो जीवस्य । न वशः न परतन्त्रः । तत्तत्कर्मानुगुणमेव ईश्वरः सर्वं वर्तयतीत्यर्थः । ११ कालस्य ईश्वरस्य परीणामः चेतनकर्मानुगुणप्रवृत्तिविशेषः । १२ कालक्रमेण ईश्वरमर्यादया समाहिताः समर्पिताः । १३ पवित्रं क्रियाफलमिति संबन्धः ।

ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति । समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च॥१४
चन्दनादीनि दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् । समाश्वासय चैनं त्वमङ्गदं दीनचेतसम्॥१५
मा भूर्वालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् । अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ॥
घृतं तैलमथो गन्धान्यच्चात्र समनन्तरम् ॥ १६
त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात् । त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः१७
सज्जीभवन्तु प्लवगाः शिबिकावहनोचिताः । समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम्॥ १८
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्धनः । तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १९
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः । प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः॥२०
आदाय शिबिकां तारः स तु पर्यापतत्पुनः ॥ २१
वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः । दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां स्यन्दनोपमाम् ॥ २२
पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम् । आचितां चित्रपत्तीभिः सुनिविष्टां समन्ततः॥ २३
विमानमिव सिद्धानां जालवातायनान्विताम् । सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां विश्वकर्मणा२४
दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् । वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम् ॥ २५
गुहागहनसंछन्नां रक्तचन्दनरूषिताम् । पुष्पौघैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च ॥
तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम् ॥ २६
ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयताम् २७
ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा । आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु ॥ २८
आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितम् । अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम्॥२९
आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः । और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुरूपतः ॥ ३०
विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहून्यपि । अग्रतः प्लवगा यान्तु शिबिकासमनन्तरम् ॥३१
राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः । तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकम् ३२
अङ्गदं परिगृह्याशु तारप्रभृतयस्तदा । क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः ॥ ३३
ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः । चुक्रुशुर्वीर वीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः स्त्रियः ३४
ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतयूथपाः । अनुजग्मुर्हि भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ॥ ३५
तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे । वनानि गिरयः सर्वे विक्रोशन्तीव सर्वतः ॥ ३६
पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते । चितां चक्रुः सुबहवो वानराः शोककर्शिताः ॥ ३७
अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिबिकां वहनोचिताः । तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकसमन्विताः३८
ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम् । आरोप्याङ्के शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता॥३९
हा वानरमहाराज हा नाथ मम वत्सल । हा महार्ह महाबाहो हा मम प्रिय पश्य माम् ॥
जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ॥ ४०
प्रहृष्टमिव ते वक्त्रं गतासोरपि मानद । अस्तार्कसमवर्णं च लक्ष्यते जीवतो यथा ॥ ४१
एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर । येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा वने ॥ ४२

---

१ ये निर्हरिष्यन्ति ते सज्जीभवन्तु इति योजना। निर्हारः शववाहनम् । २ कृत्रिमपक्षिभिः समन्तादाश्चर्यभूताम् । ३ चित्रलेखाभिः । ४ दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्ताम् । ५ आप्ताः ।

इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्यो वल्लभाः सदा । पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ॥
तवेष्टा ननु नामैता भार्याश्चन्द्रनिभाननाः ॥ ४३
इदानीं नेक्षसे कस्मात्सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् । एते हि सचिवा राजन् तारप्रभृतयस्तव ॥ ४४
पुरवासी जनश्चायं परिवार्याऽऽसतेऽनघ । विसर्जयैतान्प्लवगान्यथोचितमरिन्दम ॥
ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ॥ ४५
एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरिप्लुताम् । उत्थापयन्ति स्म तदा वानर्यः शोककर्शिताः ॥ ४६
सुग्रीवेण ततः सार्धमङ्गदः पितरं रुदन् । चितामारोपयामास शोकेनाभिहतेन्द्रियः ॥ ४७
ततोऽग्निं विधिवद्दत्त्वा सोपसव्यं चकार ह । पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः॥ ४८
संस्कृत्य वालिनं ते तु विधिपूर्वं प्लवङ्गमाः । आजग्मुरुदकं कर्तुं नदीं शीतजलां शिवाम् ॥४९
ततस्ते सहितास्तत्र ह्यङ्गदं स्थाप्य चाग्रतः । सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वालिने जलम् ॥ ५०
सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः । समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥५१

ततस्तु तं वालिनमग्र्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा हतम् ।
प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिवान्हरिः ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससम् । शाखामृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे ॥ १
अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम् । स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः ॥ २
ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३
भवत्प्रसादात्सुग्रीवः पितृपैतामहं महत् । वानराणां सुदुष्प्रापं प्राप्तो राज्यमिदं प्रभो ॥ ४
भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् । संविधास्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृज्जनः ॥ ५
स्नातोऽयं विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि । अर्चयिष्यति रत्नैश्च माल्यैश्च त्वां विशेषतः ॥ ६
इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुमितोऽर्हसि । कुरुष्व स्वामिसंबन्धं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ७
एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा । प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥ ८
चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् । न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपालकः ॥ ९
सुसमृद्धां गुहां रम्यां सुग्रीवो वानरर्षभः । प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम्॥१०
एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् । वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ॥ ११
इममप्यङ्गदं वीर यौवराज्येऽभिषेचय । ज्येष्ठस्य स सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण ते ॥
अङ्गदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥ १२
पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः । प्रवृत्ताःसौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिकाः१३
नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम् । अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः॥१४
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता । प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥ १५
कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत । एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् ॥ १६
अभिषिक्तः स्वराज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय ॥ १७

---

१ विकृष्टं विप्रकृष्टं अध्वानं पादैरागताः । २ अप्रदक्षिणं । ३ सुग्रीवं वानरराजं कुर्वित्यर्थः ।

इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानराधिपः । प्रविवेश पु[illegible]रीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालिताम् १८
तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् । अभिवाद्य प्रविष्टा[illegible]नि सर्वतः [illegible]न् ॥ १९
ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् । प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ॥ २०
सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् । भ्रातुरन्तःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः २१
प्रविश्य त्वभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् । अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ॥ २२
तस्य पाण्डुरमाजह्रुश्छत्रं हेमपरिष्कृतम् । शुक्ले च वालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ॥ २३
तथा सर्वाणि रत्नानि सर्वबीजौषधैरपि । सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्कुसुमानि च ॥ २४
शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम् । सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च २५
चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान्बहून् । अक्षतं जातरूपं च प्रियङ्गुमधुसर्पिषी ॥
दधि चर्म च वैयाघ्रं वाराही[1] चाप्युपानहौ ॥ २६
समालम्भनमादाय[2] रोचनां समनःशिलाम् । आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्यास्तु षोडश ॥ २७
ततस्ते वानरश्रेष्ठं यथाकालं यथाविधि । रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २८
ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम् । मन्त्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः ॥ २९
ततो हैमप्रतिष्ठाने[3] वरास्तरणसंवृते । प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३०
प्राङ्मुखं विविधैर्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने । नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ॥ ३१
आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः । अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलाः शुभाः ॥ ३२
शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चापि काञ्चनैः । शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन[4] च ॥ ३३
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमाञ्जाम्बवान्नलः ॥ ३४
अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ३५
अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः । प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ ३६
रामस्य तु वचः कुर्वन्सुग्रीवो हरिपुङ्गवः । अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३७
अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवङ्गमाः । साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ३८
रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः । प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्र वर्तति ॥ ३९
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता । बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिगह्वरे ॥ ४०
निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ।
रुमां च भार्यां प्रतिलभ्य वीर्यवानवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् । आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १
शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम् । नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम् ॥ २
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् । मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिजलाश्रयम् ॥ ३
तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम् । प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥ ४
कृत्वा च समयं सौम्यः सुग्रीवेण सहानघः । कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥
विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ५

१ वराहचर्मविकृती । २ अनुलेपनविशेषः । ३ हेममयपादयुक्ते । ४ कल्पसूत्रविहितेन विधिना ।

इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता । अस्यां वसाव सौमित्रे वर्षरात्रमरिंदम ॥ ६
गिरिशृङ्गमिदं रम्यमुन्नतं पार्थिवात्मज । श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितम् ॥ ७
नानाधातुसमाकीर्णं दरीनिर्झरशोभितम् । विविधैर्वृक्षषण्डैश्च चारुचित्रलतावृतम् ॥ ८
नानाविहगसंघुष्टं मयूररवनादितम् । मालतीकुन्दगुल्मैश्च सिन्धुवारकुरण्टकैः ॥ ९
कदम्बार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १०
इयं च नलिनी रम्या फुल्लपङ्कजमण्डिता । नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज ॥ ११
प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति । पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति ॥ १२
गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला समतला शुभा । श्लक्ष्णा चैवायता चैव भिन्नाञ्जनचयोपमा॥१३
गिरिशृङ्गमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभम् । भिन्नाञ्जनचयाकारमम्भोधरमिवोत्थितम् ॥ १४
दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवापरम् । कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविभूषितम् ॥ १५
प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमाम् । गुहायाः पूर्वतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६
चम्पकैस्तिलकैस्तालैस्तमालैरतिमुक्तकैः । पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम् ॥ १७
वानीरैस्तिमिशैश्चैव वकुलैः केतकैर्धवैः । हिन्तालैस्तिरिटैर्नीपैर्वेत्रकैः कृतमालकैः ॥ १८
तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः । वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ॥ १९
शतशः पक्षिसङ्घैश्च नानानादैर्विनादिता । एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलङ्कृता ॥ २०
पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारससेवितैः । प्रहसन्तीव भात्येषा नारी सर्वविभूषिता ॥ २१
क्वचिन्नीलोत्पलच्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः क्वचित् । क्वचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः॥२२
पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिणक्रौञ्चनादिता । रमणीया नदी सौम्य मुनिसङ्घैर्निषेविता ॥ २३
पश्य चन्दनवृक्षाणां पङ्क्तीः सुरचिता इव । ककुभानां च दृश्यन्ते मनसेवोदिताः समम्॥२४
अहो सुरमणीयोऽयं देशः शत्रुनिषूदन । दृढं रंस्याव सौमित्रे साध्वत्र निवसावहै ॥ २५
इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना । सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज॥२६
गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतां वर । नर्दतां वानराणां च मृदङ्गाडम्बरैः सह ॥ २७
लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः । ध्रुवं नन्दति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम्[१]॥२८
इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः । बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ ॥ २९
सुसुखेऽपि बहुद्रव्ये तस्मिन्हि धरणीधरे । वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पापि नाभवत् ॥
हृतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ ३०
उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं च विशेषतः । आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ॥ ३१
तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतसम् । तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ॥ ३२
तुल्यदुःखोऽब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोनुनयन्वचः ॥ ३३
अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि । शोचतो व्यवसीदन्ति सर्वार्था विदितं हि ते॥३४
भवान्क्रियापरो लोके भवान्दैवपरायणः । आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव ॥ ३५
न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः । समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमैर्जिह्मकारिणम् ॥ ३६
समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु । ततः सपरिवारं तं निर्मूलं कुरु राक्षसम् ॥ ३७
पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलाम् । परिवर्तयितुं शक्तः किमङ्ग पुनं रावणम् ॥ ३८

१ पुनरित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ।

शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः । ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं त्वं वधिष्यसि ॥ ३९
अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये । दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ४०
लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् । राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४१
वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च । सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ॥ ४२
एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः । विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४३
शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव । सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४४
उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते । अकृतज्ञोप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ४५

अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ।
उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४६
यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता न चिराद्धरीश्वरः ।
शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ४७
नियम्य कोपं प्रतिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ।
वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्धयञ्शत्रुवधे समुद्यमम् ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

स तथा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च । वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १
अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः । संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः । कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरम् ॥ ४
सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वधिकपाण्डरैः । स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥ ५
मन्दमारुतनिश्वासं सन्ध्याचन्दनरञ्जितम् । आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥ ६
एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता । सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥ ७
मेघोदरविनिर्मुक्ताः कह्लारसुखशीतलाः । शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥ ८
एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरधिवासितः । सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९
मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः । मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १०
कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरिव ताडितम् । अन्तः स्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ११
नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरन्ती प्रतिभाति मा । स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२
इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः । अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३
क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् । कुटजान्पश्य सौमित्रे पुष्पितान्गिरिसानुषु ॥
मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान्स्थितान् ॥ १४

रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ १५

१ तुशब्दोऽवधारणे । उपकारेण युक्तो वीरः प्रतिकारेण युज्यत एव । प्रत्युपकारं करोत्येवेत्यर्थः । अप्रतिकृतः अकृतप्रत्युपकारः पुरुषः । सत्त्ववतां सात्त्विकानां मनः हन्ति पीडयति । सात्त्विकास्तमजस्रं निन्दन्तीत्यर्थः । सज्जनापवादभीतः सुग्रीवोऽस्माकं प्रत्युपकारं करोत्येवेति भावः । २ ऊष्म अश्रुजलं च । ३ प्रकर्षेण अध्येतुमुपक्रान्ताः । ४ सस्त्रीकाणाम् ।

संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ।
अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न संपतन्ति ॥ १६
क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति ।
क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ १७
व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैः नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् ।
मयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥ १८
रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम् ।
अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥ १९
विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः ।
गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥ २०
वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ।
वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेष्वधिकं विभान्ति ॥ २१
समुद्वहन्तः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ।
महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ २२
मेघाभिकामा[1] परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः ।
वातावधूता वरपौण्डरीकी[2] लम्बेव माला रचिताम्बरस्य ॥ २३
बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।
गात्रानुवृत्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ॥ २४
निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति[3] द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ।
हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २५
जाता वनान्ताः शिखिसंप्रनृत्ता जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः ।
जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥ २६
वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः[4] ॥ २७
प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्धमाघ्राय हृष्टा वननिर्झरेषु ।
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ॥ २८
धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ।
क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति ॥ २९
अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः ।
जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति शाखा निलीयमाना इव षट्पदौघैः ॥ ३०
तडित्पताकाभिरलङ्कृतानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।
विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रणोद्यतानामिव वारणानाम् ॥ ३१

---

१ गर्भधारणार्थं मेघमभिकामयत इति मेघाभिकामा । २ पुण्डरीकानां विकारः । ३ आषाढे स्वापारम्भः श्रावणे निद्रासक्तिरुच्यते । ४ यथासंख्यमलङ्कारः ।

मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ।
युद्धाभिकामः प्रतिनागशङ्की मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसन्निवृत्तः ॥ ३२
क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः क्वचित्प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः ।
क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥ ३३
कदम्बसर्जार्जुनकन्दलाढ्या वनान्तभूमिर्नववारिपूर्णा ।
मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ३४
मुक्तासकाशं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ।
हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ॥ ३५
षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् ।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३६
क्वचित्प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ।
व्यालम्बबर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३७
स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसन्निरुद्धाम् ।
अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ॥ ३८
नद्यः समुद्वाहितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा ।
दृप्ता नवप्राभृतपूर्णभोगा द्रुतं स्वभर्तारमुपोपयान्ति ॥ ३९
नीलेषु नीलाः प्रविभान्ति सक्ता मेघेषु मेघा नववारिपूर्णाः ।
दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ४०
प्रहृष्टसन्नादितबर्हिणानि सशक्रकोपाकुलशाद्वलानि ।
चरन्ति नीपार्जुनवासितानि गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ॥ ४१
नवाम्बुधाराहतकेसराणि द्रुतं परित्यज्य सरोरुहाणि ।
कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पतन्ति ॥ ४२
मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ४३
मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादा महाजलौघैर्गगनावलम्बाः ।
नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृत्स्नामपवाहयन्ति ॥ ४४
वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाताः समुदीर्णघोषाः ।
प्रणष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलैर्विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५
नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तैः पवनोपनीतैः ।
घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ॥ ४६
घनोपगूढं गगनं सतारं न भास्करो दर्शनमभ्युपैति ।
नवैर्जलौघैर्धरणी वितृप्ता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ ४७
महान्ति कूटानि महीधराणां धाराभिधौतान्यधिकं विभान्ति ॥
महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ४८

१ समुद्रम् । २ कर्तरि क्तः । ३ वर्षन्ति ।

शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ।
गुहासु सन्नादितबर्हिणासु हारा विकीर्यन्त इवाभिभान्ति ॥ ४९
शीघ्रप्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम् ।
मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्सङ्गतलैर्ध्रियन्ते ॥ ५०
सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः । पतन्तीवाकुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः॥ ५१
निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः । विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः॥ ५२
वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना प्रतिनिवर्तते । वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५३
मासि प्रोष्ठपदे[1] ब्रह्म[2] ब्राह्मणानां विवक्षताम्[3] । अयमध्यायसमयः[4] सामगानामुपस्थितः ॥ ५४
निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः । आषाढीम्[5]अभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः॥ ५५
नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः । मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ॥ ५६
इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते । विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः॥ ५७
अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः । नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥ ५८
शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः । रावणश्च महाञ्शत्रुरपारं प्रतिभाति मे ॥ ५९
अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान् । प्रणते नैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ॥ ६०
अपि चातिपरिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतम् । आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम् ६१
स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् । उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः॥ ६२
तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोस्मि शुभलक्षण । सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ६३
[6]उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते । अकृतज्ञो प्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ६४
तमेवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ।
उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ६५
यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता न चिराद्धरीश्वरः ।
शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ६६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् । सारसारवसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १
समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम् । अत्यर्थमसतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ॥ २
निर्वृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा । प्राप्तवन्तमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३
स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् । विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४
क्रीडन्तमिव देवेशं नन्दनेऽप्सरसां गणैः । मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५
उत्सन्नराज्यसंदेशं कामवृत्तमवस्थितम् । निश्चितार्थोऽर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६
प्रसाद्य वाक्यैर्मधुरैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः । वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ॥ ७
हितं तत्त्वं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् । प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ॥
हरीश्वरमुपागम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ८

१ भाद्रपदे । २ वेदम् । ३ अध्येतुमिच्छताम् । ४ वेदारम्भसमयः । ५ आषाढसमाप्तिपौर्णमासीं । अभ्युपगतः व्रताङ्गत्वेन स्वीकृतवान् । ६ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं सप्तविंशे सर्गे पञ्चचत्वारिंशे श्लोके द्रष्टव्यम् ;

राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्धिता। मित्राणां संग्रहः शेषस्तं भवान्कर्तुमर्हति ॥ ९
यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते। तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्धते ॥ १०
यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप। समवेतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११
तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये। मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ १२
संत्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थे योऽनुवर्तते। संभ्रमाद्धि कृतोत्साहः सोऽनर्थैर्नावरुध्यते ॥ १३
यस्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते। स कृत्वा महतोप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते ॥ १४
यदिदं वीर कार्यं नो मित्रकार्यमरिंदम। क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम् ॥ १५
तदिदं वीर कार्यं ते कालातीतमरिंदम ॥ १६
न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित्। त्वरमाणोऽपि सन्प्राज्ञस्तव राजन्वशानुगः ॥ १७
कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः। अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ॥ १८
तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव। हरीश्वर हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १९
न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते। चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः ॥ २०
अकर्तुरपि कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर। किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च ॥ २१
शक्तिमानपि विक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर। कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं न सज्जसे ॥ २२
कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान्। वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञां तु काङ्क्षते ॥ २३
प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन तव प्रियम्। तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे ॥ २४
न देवा न च गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः। न च यक्षा भयं तस्य कुर्युः किमुत राक्षसाः॥२५
तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रियकृतस्तव। रामस्यार्हसि पिङ्गेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २६
नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे। कस्यचित्सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥ २७
तदाज्ञापय कः किं ते कृते कुत्र व्यवस्यतु। हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोट्यग्रतोऽनघाः॥२८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निवेदितम्। सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ २९
स संदिदेशाभिमतं नीलं नित्यकृतोद्यमम्। दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे ॥ ३०
यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः। समागच्छन्त्यसङ्गेन सेनाग्राणि तथा कुरु ॥ ३१
ये त्वन्तपालाः प्लवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः। समानयन्तु ते सैन्यं त्वरिताः शासनान्मम ॥
स्वयं चानन्तरं सैन्यं भवानेवानुपश्यतु ॥ ३२
त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयान्नेह वानर। तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्या विचारणा॥३३

हरींश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चिताम्।
इति व्यवस्थां हरिपुङ्गवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः।

गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः। वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः ॥ १
पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम्। शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २
कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम्। बुद्ध्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥ ३

१ राम इति शेषः। २ रामप्रेषणं विना। ३ अनुपकर्तुः।

स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान्पुनः । मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥ ४
आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते । शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ५
दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् । सारसारवसंघुष्टं विललापार्तया गिरा ॥ ६
सारसारवसन्नादैः सारसारवनादिनी । याऽऽश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते कथम् ॥ ७
पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान् । कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामपश्यती॥८
या पुरा कलहंसानां स्वरेण कलभाषिणी । बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साद्य मे बुध्यते कथम् ॥ ९
निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् । पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति॥१०
सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च । तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे॥११
अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् । नं दूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरन्तरः ॥१२
एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः । विहङ्ग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३
ततश्चञ्चूर्य रम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु । ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणोऽग्रजम् ॥ १४

तं चिन्तया दुःसहया परीतं विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी ।
भ्रातुर्विषादात्परितापदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच रामम् ॥ १५
किमार्य कामस्य वशंगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ।
अयं सदा संह्रियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्तितेन ॥ १६
क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् ।
सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्व स्वकर्महेतुं च कुरुष्व हेतुम् ॥ १७
न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण ।
न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवरार्ह कश्चित् ॥ १८
सलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ।
हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससाम धर्मार्थसमाहितं च ॥ १९
निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषो ह्यनुवर्तितव्यः ।
ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कुमार कार्यस्य फलं न चिन्त्यम् ॥ २०

अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन् । उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २१
तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुन्धराम् । निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥२२
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः । विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ॥ २३
नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश । विमदा इव मातङ्गाः शान्तवेगाः पयोधराः२४
जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनः । चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः ॥२५
घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण । नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्तः सहसानघ॥ २६
अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः । अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चित्रदीप्तिभिः ॥ २७
दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः । नवसङ्गमसंव्रीडा जघनानीव योषितः ॥ २८

शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ।
लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता ॥ २९

---

१ दूरं आमरणं । न पीडयेदपि। अपिः संभावनायां । पीडयेदेवेत्यर्थः । २ कुटिलं चरित्वा ।

संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मीः शरत्कालगुणोपनीता ।
सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥ ३०
सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी षट्पादवृन्दैरनुगीयमानः ।
मत्तद्विपानां पवनोनुसारी दर्पं वनेष्वभ्यधिकं करोति ॥ ३१
अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः सरःप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः ।
महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥ ३२
मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ।
प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥ ३३
नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तबर्हाभरणा वनेषु ।
प्रियास्वसक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥ ३४
मनोज्ञगन्धैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पातिभारावनताग्रशाखैः ।
सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीव वनान्तराणि ॥ ३५
प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां वने रतानां कुसुमोद्धतानाम् ।
मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोऽद्य मन्दाः ॥ ३६
व्यभ्रं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि ।
कह्लारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥ ३७
सूर्यातपक्रामणनष्टपङ्का भूमिश्चिरोद्घाटितसान्द्ररेणुः ।
अन्योन्यवैरामर्षायुतानामुद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ॥ ३८
शरद्गुणाप्यायितरूपशोभा प्रहर्षिताः पांसुसमुक्षिताङ्गाः ।
मदोत्कटाः संप्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदन्ति ॥ ३९
समन्मथं तीव्रगतानुरागाः कुलान्विता मन्दगतिं करेण्वः ।
मदान्वितं संपरिवार्य यान्तं वनेषु भर्तारमनुप्रयान्ति ॥ ४०
त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषणानि बर्हाणि तीरोपगता नदीनाम् ।
निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयान्ति दीना विमदा मयूराः ॥ ४१
वित्रास्य कारण्डवचक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटा गजेन्द्राः ।
सरःसु बद्धाम्बुजभूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति ॥ ४२
व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ।
ससारसारावविनादितासु नदीषु हृष्टा निपतन्ति हंसाः ॥ ४३
नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम् ।
प्लवङ्गमानां च गतोत्सवानां द्रुतं रवाः संप्रति संप्रणष्टाः ॥ ४४
अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः ।
क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ४५
[1]चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका । अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥ ४६

१ चञ्चदिति । चञ्चच्चन्द्रस्पर्शेन यो हर्षः तेन उन्मीलिततारका निर्मलनक्षत्रा । रागवती आरुण्यवती सन्ध्या । अम्बर आकाशम् । स्वयं जहाति । अत्र कान्तकरस्पर्शेन हर्षविस्फारितनेत्रकनीनिका उत्तेजितानुरागा स्वयमेव रतये अम्बरं त्यजन्ती कामुकी प्रतीयत इति समासोक्तिः । सन्ध्यारागः प्रायेण शरद्येव भवतीत्येवमुक्तम् ।

रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ।
ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥ ४७
विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपङ्क्तिः ।
नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ॥ ४८
सुप्तैकहंसं कुसुमैरुपेतं महाह्रदस्थं सलिलं विभाति ।
घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ४९
प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ।
वाप्युत्तमानामधिकाद्य लक्ष्मीर्वराङ्गनानामिव भूषितानाम् ॥ ५०
वेणुस्वनव्यञ्जिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालानिलसंप्रवृद्धः ।
संमूर्छितो गर्गरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ॥ ५१
नवैर्नदीनां कुसुमप्रभासैर्व्याधूयमानैर्मृदु मारुतेन ।
धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभितानि ॥ ५२
वनप्रचण्डा मधुपानशौण्डाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः ।
वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वन्ति पद्मासनरेणुगौराः ॥ ५३
जलं प्रसन्नं कुमुदं प्रभासं क्रौञ्चस्वनः शालिवनं विपक्वम् ।
मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५४
मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः ।
कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम् ॥ ५५
सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि ।
सपत्रलेखानि सरोचनानि वधूमुखानीव नदीमुखानि ॥ ५६
प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु ।
गृहीतचापोद्यतचण्डदण्डः प्रचण्डचारोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५७
लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ।
निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रणष्टाः ॥ ५८

प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररीभिर्विनादिताः । चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाशयाः॥५९
असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः । दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु ६०
हंससारसचक्राह्वैः कुररैश्च समन्ततः । पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ॥ ६१
अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज । उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६२
इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज । नच पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं वा तथाविधम्॥६३
चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः । मम शोकाभिभूतस्य सौम्य सीतामपश्यतः॥६४
चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोनुगता वनम् । विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव याऽऽगता ॥ ६५
प्रियाविहीने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते । कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ६६
अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः । दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥६७
इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः । अहं वानरराजस्य परिभूतः परन्तप ॥ ६८
स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे । कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ६९

१ दधिमन्थभाण्डानाम् । २ वारस्त्रीणाम् । ३ बाणः बाणवृक्षः । असनः सर्जकः ।

त्वं प्रविश्य च किष्किन्धां ब्रूहि वानरपुङ्गवम् । मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम॥७०
अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् । आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ७१
शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् । सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः॥७२
कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते७३
नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे । द्रष्टुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम् ॥ ७४
घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे । निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छति ॥ ७५
काममेवंगतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे । त्वत्सहायस्य मे वीर न चिन्ता स्यान्नृपात्मज ॥ ७६
यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरंजय । समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ॥ ७७
वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः । व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुध्यते ॥ ७८
सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते । शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ॥ ७९
उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वत्स महाबल । मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ॥ ८०
नच संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः । समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः॥ ८१
एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया । त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबान्धवम्॥८२
तदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ । तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ॥ ८३

कुरुष्व सत्यं मयि वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् ।
मा वालिनं प्रेत्य गतो यमक्षयं त्वमद्य पश्येर्मम चोदितैः शरैः ॥ ८४
स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ।
चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशनाथः ॥ ८५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपम् ।
नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १
न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मंस्यते कर्मफलानुषङ्गान् ।
न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथा हि नाभिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥ २
मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्तस्तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः[1] ।
हतोऽग्रजं पश्यतु वीर तस्य न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ॥ ३
न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य ।
हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेन्द्रपत्न्या विचयं[2] करोतु ॥ ४
तमात्तबाणासनमुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् ।
उवाच रामः परवीरहन्ता स्ववेक्षितं सानुनयं च वाक्यम् ॥ ५
न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् । पापमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ६
नेदमद्य त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण । तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च सङ्गतम् ॥ ७
सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् । वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥ ८

१ प्रत्युपकारबुद्धिरहितः । २ अन्वेषणम् । ३ सम्यग्विवेकेन । ४ इदं मित्रहननाध्यवसायरूपं पापम् ।

सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः । प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९
ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः । लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः ॥१०
शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमः । प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव ॥ ११
यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम् । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्त्वा रामानुजस्तथा ॥ १२
कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः कोपाग्निना वृतः । प्रभञ्जन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ १३
सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन्बहून् । पर्यस्यन्गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगतः ॥ १४
शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः । दूरमेकपदं[1] त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १५
तामपश्यद्बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम् । दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसङ्कटे ॥ १६
रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः । ददर्श वानरान्भीमान्किष्किन्धाया बहिश्चरान् १७
तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् । शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥
जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वतान्तरे ॥ १८
तान्गृहीतप्रहरणान्हरीन्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः । बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विन्धन इवानलः ॥ १९
तं ते भयपरीताङ्गाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवङ्गमाः । कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विद्रुता दिशः ॥ २०
ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुङ्गवाः । क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ २१
तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषो रहः । न तेषां कपिवीराणां शुश्राव वचनं तदा ॥ २२
ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः । गिरिकुञ्जरमेघाभा नगर्या निर्ययुस्तदा ॥ २३
नखदंष्ट्रायुधा घोराः सर्वे विकृतदर्शनाः । सर्वे शार्दूलदर्पाश्च सर्वे च विकृताननाः ॥ २४
दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २५
कृत्स्नां हि कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः । अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् २६
ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिघान्तरात् । निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा ॥ २७
सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजं चार्तमात्मवान्[2] । बुद्ध्वा कोपवशं वीरः पुनरेव जगाम सः ॥ २८
स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः । बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ २९
बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् । स्वतेजोविषसङ्घातः पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ ३०
तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम् । समासाद्याङ्गदस्त्रासाद्विषादमगमद्भृशम् ॥ ३१
सोऽङ्गदं रोषताम्राक्षः संदिदेश महायशाः । सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ॥ ३२
एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिन्दमः । भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३३
तस्य वाक्ये यदि रुचिः क्रियतां साधु वानर । इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमरिन्दम॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत् । पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः[3] ॥३५

अथाङ्गदस्तस्य वचो निशम्य संभ्रान्तभावः परिदीनवक्त्रः ।
निपत्य तूर्णं नृपतेस्तरस्वी ततः कुमारश्चरणौ ववन्दे ॥ ३६
संगृह्य पादौ पितुरग्र्यतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ ।
पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तमर्थम् ॥ ३७

स निद्रामदसंवीतो वानरो न विबुद्धवान् । बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥ ३८
ततः किलकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः । प्रसादयन्तस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ॥ ३९

१ एकपदं एकैकं पदं दूरं त्यक्त्वा दूरे क्षिप्त्वा । २ आर्तं कामपीडितम् । ३ आगत इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ।

ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनम् । सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ॥ ४०
तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः । मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलस्रग्विभूषणः ॥ ४१
अथाङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैवं च समागतौ । मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य संमतोदारदर्शिनौ ॥ ४२
प्लक्षश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणावर्थधर्मयोः । वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ॥ ४३
प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सामनिश्चितैः । आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ॥ ४४
सत्यसन्धौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । वयस्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ॥४५
तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः । यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान्मुञ्चन्ति वानराः४६
स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः । व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात्॥४७
अयं च दयितो राजंस्तारायास्तनयोऽङ्गदः । लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयानघ ॥ ४८
सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् । वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव ॥ ४९
तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः सह बन्धुभिः । गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यस्य निवर्त्यताम्५०
यदाह रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः । राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवाः ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह । लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान्॥१
सचिवानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् । मन्त्रज्ञान्मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितान् ॥ २
न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् । लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये३
असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः । मम दोषानसंभूताञ्श्रावितो राघवानुजः ॥ ४
अत्र तावद्यथाबुद्धि सर्वैरेव यथाविधि । भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ॥ ५
न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् । मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम्॥६
सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनम् । अनित्यत्वाच्च चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥ ७
अतो निमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना । यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ॥ ८
सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हनुमान्हरिपुङ्गवः । उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम् ॥ ९
सर्वथा नैतदाश्चर्यं यस्त्वं हरिगणेश्वर । न विस्मरसि सुस्निग्धमुपकारकृतं शुभम् ॥ १०
राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः । त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ११
सर्वथा प्रणयात्क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः । भ्रातरं संप्रहितवाँल्लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ १२
त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदां वर । फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छिवा॥१३
निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रणष्टबलाहका । प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च ॥ १४
प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुङ्गव । त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५
आर्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् । वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः ॥ १६
कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात्१७
नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम् । अत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः१८
अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः । सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥ १९

---

१ महाप्रवाहतुल्यम् । २ युगपत् । ३ अङ्गदेन सहैव । ४ अल्पे वैषम्ये इति शेषः ।

न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् । पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ २०
तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः । राजंस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भार्येव तद्वशे ॥ २१
न रामरामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितुम् ।
मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं सराघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा । प्रविवेश गुहां घोरां किष्किन्धां रामशासनात् ॥ १
द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः । बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ २
निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम् । बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन् ॥ ३
स तां रत्नमयीं श्रीमान्दिव्यां पुष्पितकाननाम् । रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ४
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्योपशोभिताम् । सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ५
देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः । दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥ ६
चन्दनागरुपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिनाम् । मैरेयाणां मधूनां च संमोदितमहापथाम् ॥
ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ॥ ७
अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च । गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ॥ ८
विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः । वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः ॥ ९
कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा । दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ॥ १०
एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम् । ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥११
पाण्डुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च । प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च॥१२
पाण्डुरेण तु सालेन[1] परिक्षिप्तं दुरासदम् । वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥ १३
शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः । सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १४
महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः । दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १५
हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः । दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ १६
सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः । अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ १७
स सप्त कक्ष्या धर्मात्मा नानाजनसमाकुलाः । प्रविश्य सुमहद्गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १८
हैमराजतपर्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः । महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्रोपशोभितम् ॥ १९
प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वरम् । तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समगीतपदाक्षरम् ॥ २०
बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः । स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ॥ २१
दृष्ट्वाभिजनसंपन्नाश्चित्रमाल्यकृतस्रजः । फलमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः ॥ २२
नातृप्तान्नापि चाव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान् । सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥ २३
कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निनदं[2] तथा । संनिशम्य ततः श्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत्॥
रोषवेगप्रकुपितः[3] श्रुत्वा चाभरणस्वनम् । चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २५
चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः । तस्थावेकान्तमाश्रित्य रामशोकसमन्वितः[4] ॥ २६

१ प्राकारेण । २ नूपुरकाञ्चीनिनदस्य उपरिसुरतद्योतकत्वात् । ३ निवर्तितान्तःपुरप्रवेशः । ४ रामविषयशोकयुक्तः ।

तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः । विज्ञायागमनं त्रस्तः संचचाल वरासनात् ॥ २७
अङ्गदेन यथा मह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् । सुव्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥ २८
अङ्गदेन समाख्यातं ज्यास्वनेन च वानरः । बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्य व्यशुष्यत॥ २९
ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् । उवाच हितमव्यग्रस्त्रासंसंभ्रान्तमानसः ॥ ३०
किंनु तत्कारणं सुभ्रु प्रकृत्या मृदुमानसः । सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः ॥ ३१
किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिन्दिते । न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नरसत्तमः ॥ ३२
यदस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किंचिदप्रियम् । तद्बुध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमर्हसि भाषितुम् ॥ ३३
अथ वा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भाषितुम् । वचनैः सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ॥ ३४
त्वद्दर्शनविशुद्धात्मा न स कोपं करिष्यति । न हि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ३५
त्वया सान्त्वैरुपक्रान्तं प्रसन्नेन्द्रियमानसम् । ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिन्दमम् ॥ ३६

सा प्रस्खलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा ।
सलक्षणा लक्ष्मणसंनिधानं जगाम तारा नमिताङ्गयष्टिः ॥ ३७
स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्थावुदासीनतया महात्मा ।
अवाङ्मुखोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसंनिकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ॥ ३८
सा पानयोगाद्विनिवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः ।
उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं परिसान्त्वपूर्वम् ॥ ३९
किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र कस्ते न संतिष्ठति वाङ्निदेशे ।
कः शुष्कवृक्षं वनमापतन्तं दवाग्निमासीदति निर्विशङ्कः ॥ ४०

स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमशङ्कितम् । भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः । भर्ता भर्तृहिते युक्ते न चैनमवबुध्यसे ॥ ४२
न चिन्तयति राज्यार्थं नास्माञ्शोकपरायणान् । सामात्यपरिषत्तारे पानमेवोपसेवते ॥ ४३
स मासांश्चतुरः कृत्वा प्रमाणं प्लवगेश्वरः । व्यतीतांस्तान्मदव्यग्रो विहरन्नावबुध्यते ॥ ४४
नहि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेवं प्रशस्यते । पानादर्थश्च धर्मश्च कामश्च परिहीयते ॥ ४५
धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः । अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४६
मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् । तद्द्वयं तु परित्यक्तं नतु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४७
तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुत्तरम् । यत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे तदुदाहर्तुमर्हसि ॥ ४८

सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं मधुरस्वभावम् ।
तारा गतार्थे मनुजेन्द्रकार्ये विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ॥ ४९
न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चातिकोपः स्वजने विधेयः ।
त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुम् ॥ ५०

---

१ सत्यधर्मपरायणं मित्रं अर्थगुणश्रेष्ठं हि । अत्र गुणशब्दः कामवाची । अर्थकामयोर्मूलत्वान्मित्रं ताभ्यां श्रेष्ठं हि। तादृशं मित्रं त्यजता सुग्रीवेण तद्द्वयं अर्थकामद्वयं। परित्यक्तं तु परित्यक्तमेव। धर्मे तु न व्यवस्थितं । धर्मोऽपि परित्यक्त इत्यर्थः । २ तदिति । तत्तस्मात् । कार्यतत्त्वज्ञे । कार्ये धर्मार्थकामविलोपहेतुभूते मित्रपरित्यागलक्षणे कार्ये। एवं प्रस्तुते सति यदुत्तरं कार्यमस्माभिः कार्यं कर्तव्यं तत् उदाहर्तुं वक्तुं अर्हसि ।

कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे ।
कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५१

जानामि रोषं हरिवीरबन्धोर्जानामि कार्यस्य च कालसङ्गम् ।
जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्यम् ॥ ५२

तच्चापि जानामि यथाऽविषह्यं बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य ।
जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥ ५३

न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति त्वं वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः ।
न देशकालौ हि न चार्थधर्मावपेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ५४

तं कामवृतं मम संनिकृष्टं कामाभियोगाच्च निवृत्तलज्जम् ।
क्षमस्व तावत्परवीरहन्तस्त्वद्भ्रातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५५

महर्षयो धर्मतपोभिकामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ।
अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥ ५६

इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मणमप्रमेयम् ।
पुनः सखेलं मदविह्वलं च भर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ५७

उद्योगस्तु चिराज्ञप्तः सुग्रीवेण नरोत्तम । कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ॥ ५८

आगता हि महावीर्या हरयः कामरूपिणः । कोटीशतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥ ५९

तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया । अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥ ६०

तारया चाभ्यनुज्ञातस्त्वरया चापि चोदितः । प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमरिन्दमः ॥ ६१

ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने । महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसंनिभम् ॥ ६२

दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् । दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम् ॥ ६३

दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमदाभिः समावृतम् । संरब्धतररक्ताक्षो बभूवान्तकसंनिभः ॥ ६४

रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेमवर्णः ।
ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः सुविशालनेत्रम् ॥ ६५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् । सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १

क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा । भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २

उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् । महान्महेन्द्रस्य यथा स्वलङ्कृत इव ध्वजः ॥ ३

उत्पतन्तमनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः । सुग्रीवं गगने पूर्णचन्द्रं तारागणा इव ॥ ४

संरक्तनयनः श्रीमान्विचचाल कृताञ्जलिः । बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥ ५

रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् । अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ॥ ६

सत्त्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः । कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७

---

१ उत्कृष्टवीर्यगुणः । २ व्यवसाययुक्तः । ३ कालविलम्बम् । ४ चारित्रं रक्षितं त्वया । अन्तःपुरस्यावलोकनमनुचितमिति बहिरेव तिष्ठता त्वया सदाचारः सम्यगनुष्ठित इत्यर्थः।शरणागतरक्षणाचारस्त्वया सम्यगनुष्ठित इति वा । अच्छलं अदोषावहम्।

यस्तु राजा स्थितो धर्मे मित्राणामुपकारिणाम् । मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः॥८
शतमश्वानृते[1] हन्ति सहस्रं तु गवानृते । आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ॥ ९
पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः । कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ॥ १०
गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः । दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तं निबोध प्लवङ्गम ॥ ११
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः१२
अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर । पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत्॥ १३
ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर । सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता॥ १४
स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः । न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणं[2]॥१५
महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना । हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६
कृतं चेन्नाभिजानीषे रामस्याक्लिष्टकर्मणः । सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥१७
न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः । समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८

न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकच्युताञ्शरान्पश्यसि वज्रसंनिभान् ।
ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न रामकार्यं मनसाप्यवेक्षसे ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा । अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १
नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषमर्हति । हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्राद्विशेषतः ॥ २
नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः । नैवानृतकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः ॥ ३
उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः । रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४
रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम् । प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परन्तप ॥ ५
सुदुःखं शयितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् । प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः॥ ६
घृताच्यां[3] किल संसक्तो दश वर्षाणि लक्ष्मण । अहोऽमन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ७
स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदां वरः । विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः[4]८
देहधर्मं गतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण । अवितृप्तस्य कामेषु कामं क्षन्तुमिहार्हसि ॥ ९
नच रोषवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण । निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा ॥ १०
सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ । अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति वश्यताम् ११
प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थे समाहिता । महान्रोषसमुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम् ॥ १२
रुमां मां कपिराज्यं च धनधान्यवसूनि च । रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम ॥ १३
समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम् । शशाङ्कमिव रोहिण्या निहत्वा रावणं रणे ॥ १४
शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल राक्षसाः । अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च॥ १५
अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान्राक्षसान्कामरूपिणः । न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हृता१६
ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण । रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७

---

१ अश्वानृते अश्वविषयानृते शतं हन्ति शताश्वहननदोषभाग्भवेदित्यर्थः । २ मण्डूकग्रहणार्थं मण्डूकवद्रौति तमिव वञ्चकं त्वाम्। ३ घृताच्यां मेनकायामित्यर्थः । संसक्तो विश्वामित्रः दशवर्षाणि अहः एकं दिनं अमन्यत । ४ पामरः ।

एवमाख्यातवान्वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः। आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्माद्ब्रवीम्यहम्॥१८
त्वत्सहायनिमित्तं वै प्रेषिता हरिपुङ्गवाः । आनेतुं वानरान्युद्धे सुबहून्हरियूथपान् ॥ १९
तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान्सुमहाबलान् । राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः॥२०
कृतात्र संस्था सौमित्रे सुग्रीवेण यथा पुरा । अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः ॥ २१
ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च । अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिन्दम ॥
कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२

तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्क्षतजनिभे नयने निरीक्षमाणाः ।
हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं [1]प्रथमभयस्य हि शङ्किताः स्म सर्वाः ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् । मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १
तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः । लक्ष्मणात्सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् ॥ २
ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् । चिच्छेद विमदश्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३
स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ॥ ४
प्रणष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् । रामप्रसादात्सौमित्रे पुनः प्राप्तमिदं मया॥५
कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा । तादृशं विक्रमं वीर प्रतिकर्तुमरिन्दम ॥ ६
सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् । सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा॥७
सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः । शैलश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ॥ ८
धनुर्विस्फारयाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण । सशैला कम्पिता भूमिः सहायैस्तस्य किंनु वै॥९
अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ । गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरःसरम् ॥ १०
यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा । प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति॥११
इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चैवमुवाच ह ॥ १२
सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर । त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः ॥ १३
यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचमार्जवम् । अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम्॥१४
सहायेन च सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान् । वधिष्यति रणे शत्रूनचिरान्नात्र संशयः ॥ १५
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः । उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् ॥ १६
दोषज्ञः सति सामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति । वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम॥१७
सदृशश्चासि रामस्य विक्रमेण बलेन च । सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुङ्गव ॥ १८
किं तु शीघ्रमितो वीर निष्क्राम त्वं मया सह। सान्त्वयस्व वयस्यं त्वं भार्याहरणकर्शितम्॥१९
यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम् । मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसि २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना । हनुमन्तं स्थितं पार्श्वे सचिवं त्विदमब्रवीत् ॥ १
महेन्द्रहिमवद्विन्ध्यकैलासशिखरेषु च । मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥ २

---

1 वालिवधजनितभयशङ्किताः ।

तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु सर्वतः । पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमायां तु ये दिशि ॥ ३
आदित्यभवने चैव गिरौ सन्ध्याभ्रसंनिभे । पद्मतालवनं भीमं संश्रिता हरिपुङ्गवाः ॥ ४
अञ्जनाम्बुदसंकाशाः कुञ्जरप्रतिमौजसः । अञ्जने पर्वते चैव ये वसन्ति प्लवङ्गमाः ॥ ५
मनःशिलागुहावासा वानराः कनकप्रभाः । मेरुपार्श्वगताश्चैव ये धूम्रगिरिसंश्रिताः ॥ ६
तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते च महारुणे । पिबन्तो मधु मैरेयं भीमवेगाः प्लवङ्गमाः ॥ ७
वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च । तापसानां च रम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ॥ ८
तांस्तान्समानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् । सामदानादिभिः सर्वैराशु प्रेषय वानरान् ॥ ९
प्रेषिताः प्रथमं ये च मया दूता महाजवाः । त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीन्संप्रेषयापरान् ॥ १०
ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः । इहानयस्व तान्सर्वाञ्शीघ्रं तु मम शासनात् ॥ ११
अहोभिर्दशभिर्ये हि नागच्छन्ति ममाज्ञया । हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२
शतान्यथ सहस्राणां कोट्यश्च मम शासनात् । प्रयान्तु कपिसिंहानां दिशो मम मते स्थिताः १३
मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवाम्बरम् । घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः ॥ १४
ते गतिज्ञा गतिं[1] गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः । आनयन्तु हरीन्सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम ॥ १५
तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः । दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान्प्रेषयामास वानरान् ॥ १६
ते पदं विष्णुविक्रान्तं[2] पतत्रिज्योतिरध्वगाः[3] । प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन वै ॥ १७
ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरःसु च । वानरा वानरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन् ॥ १८
मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः । सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयदर्शिनः ॥ १९
ततस्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाजवाः । तिस्रः कोट्यः प्लवङ्गानां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २०
अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन्गिरिवरे स्थिताः । तप्तहेममहाभासस्तस्मात्कोट्यो दश च्युताः २१
कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् । ततः कोटिसहस्राणि वानराणामुपागमन् ॥ २२
फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः । तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥ २३
अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम् । विन्ध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन्द्रुतम् ॥ २४
क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः । नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५
वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाजवा । आगच्छद्वानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥ २६
ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान् । ते वीरा हिमवच्छैलं ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७
तस्मिन्गिरिवरे रम्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा । सर्वदेवमनस्तोषो बभौ दिव्यो मनोहरः ॥ २८
अन्ननिष्यन्दजातानि मूलानि च फलानि च । अमृतास्वादकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः ॥ २९
तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम् । यः कश्चित्सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः ॥ ३०
तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः । औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरियूथपाः ३१
तस्माच्च यज्ञायतनात्पुष्पाणि सुरभीणि च । आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ॥ ३२
ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान् । संचोदयित्वा त्वरिता यूथानां जग्मुरग्रतः ॥ ३३
ते तु तेन मुहूर्तेन यूथपाः शीघ्रगामिनः । किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ३४
ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलं मूलं च वानराः । तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन् ॥ ३५

---

१ गतिः वासस्थानम् । २ विष्णुविक्रान्तं पदं आकाशम् । ३ पक्षिनक्षत्रमार्गगाः ।

सर्वे परिगताः शैलाः समुद्राश्च वनानि च । पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपयान्ति ते ॥३६
एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः । प्रतिजग्राह तत्प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ।

प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतम् । वानरान्सान्त्वयित्वा च सर्वानेव व्यसर्जयत् ॥ १
विसर्जयित्वा स हरीञ्शूरांस्तान्कृतकर्मणः । मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् ॥ २
स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम् । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ॥
किष्किन्धाया विनिष्क्राम यदि ते सौम्य रोचते ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् । सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४
एवं भवतु गच्छावः स्थेयं त्वच्छासने मया ॥ ५
तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । विसर्जयामास तदा तारामन्याश्च योषितः ॥ ६
एतेत्युच्चैर्हरिवरान्सुग्रीवः समुदाहरत् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ॥ ७
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः । तानुवाच ततः प्राप्तान्राजार्कसदृशप्रभः ॥ ८
उपस्थापयत क्षिप्रं शिबिकां मम वानराः ॥ ९
श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः । समुपस्थापयामासुः शिबिकां प्रियदर्शनाम् ॥ १०
तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिबिकां वानराधिपः । लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत्॥११
इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसंनिभम् । बृहद्भिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः ॥ १२
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि । शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः ॥ १३
शङ्खभेरीनिनादैश्च हरिभिश्चाभिनन्दितः । निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ १४
स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः । परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥१५
स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् । अवातरन्महातेजाः शिबिकायाः सलक्ष्मणः ॥ १६
आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत् । कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन्वानराश्चाभवंस्तथा॥१७
तटाकमिव तद्दृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजम् । वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् ॥ १८
पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् । प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे ॥ १९
परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत्२०॥तं निषण्णं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीद्वचः
धर्ममर्थं च कामं च यस्तु काले निषेवते । विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥ २२
हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते । स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ २३
अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः । त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते ॥ २४
उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुविनाशन । संचिन्त्यतां हि पिङ्गेश हरिभिः सह मन्त्रिभिः॥ २५
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् ॥ २६
प्रणष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् । त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया ॥
तव देव प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर २७ ॥ कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां स दूषकः॥२८
एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन । प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ २९

---

१ एत आगच्छत । २ यथाकालं धर्मार्थकामरूपफलभोक्ता ।

ऋक्षाश्चावहिताः शूरा गोलाङ्गूलाश्च राघव । कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः ॥ ३०
देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः । स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव ॥ ३१
शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च प्लवङ्गमाः । अयुतैश्चावृता वीराः शङ्कुभिश्च परन्तप ॥ ३२
अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्त्यैश्च वानराः । समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः ॥
आगमिष्यन्ति ते राजन्महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ३३
मेरुमन्दरसंकाशा विन्ध्यमेरुकृतालयाः । ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं ये सबान्धवम् ॥
निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ॥ ३४

ततस्तमुद्योगमवेक्ष्य बुद्धिमान्हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः ।
बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ १
यदिन्द्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भवेत्क्वचित् । आदित्यो वा सहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः २
चन्द्रमा रश्मिभिः कुर्यात्पृथिवीं सौम्य निर्मलाम् । त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रतिकुर्यात्परंतप ३
एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम् । जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम् ४
त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेतास्मि सकलानरीन् । त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥५
जहारात्मविनाशाय वैदेहीं राक्षसाधमः । वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम् ॥ ६
न चिरात्तं हनिष्यामि रावणं निशितैः शरैः । पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवाहवे ॥ ७
एतस्मिन्नन्तरे चैव रजः समभिवर्तत । उष्णां तीव्रां सहस्रांशोश्छादयद्गगने प्रभाम् ॥ ८
दिशः पर्याकुलाश्चासन्रजसा तेन मूर्छिता । चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ९
ततो नगेन्द्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः । कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवङ्गमैः ॥ १०
निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः । कोटीशतपरीवारैः कामरूपिभिरावृता ॥ ११
नादेयैः पार्वतीयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः । हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनचारिभिः ॥ १२
तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः । पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्मेरुकृतालयैः ॥ १३
कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा । वीरः शतवलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत ॥ १४
ततः काञ्चनशैलाभस्ताराया वीर्यवान्पिता । अनेकैर्दश साहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत ॥ १५
तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः । पिता रुमायाः संप्राप्तः सुग्रीवश्वशुरो विभुः ॥ १६
पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः । बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः ॥ १७
अनीकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः । पिता हनुमतः श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १८
गोलाङ्गूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः । वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत ॥ १९
ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः । वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत ॥ २०
महाचलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः । आजगाम महावीर्यस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ॥ २१
नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामाथ यूथपः । अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ २२

---

१ प्रतिकुर्यादिति यत्तन्न चित्रमित्यर्थः । २ शोभनं प्रत्युपकाररूपम् ।

ततः काञ्चनशैलाभो गवयो नाम यूथपः । आजगाम महावीर्यः कोटिभिः पञ्चभिर्वृतः ॥ २३
दरीमुखश्च बलवान्यूथपोऽभ्याययौ तदा । वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समुपस्थितः ॥ २४
मैन्दश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ । कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् ॥ २५
गजश्च बलवान्वीरः कोटिभिस्तिसृभिर्वृतः । आजगाम महातेजाः सुग्रीवस्य समीपतः ॥ २६
ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवान्नाम नामतः । कोटिभिर्दशभिः प्राप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः ॥ २७
रुमण्वान्नाम विक्रान्तो वानरो वानरेश्वरम् । आययौ बलवांस्तूर्णं कोटीशतसमावृतः ॥ २८
ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च । पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः ॥ २९
ततः पद्मसहस्रेण वृतः शङ्कुशतेन च । युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ३०
ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिर्भीमपराक्रमः । पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१
इन्द्रजानुः कपिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत । एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः ॥ ३२
ततो रम्भस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसंनिभः । अयुतेनावृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ॥ ३३
ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः । प्रत्यदृश्यत कोटिभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ॥ ३४
कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः । वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान्प्रत्यदृश्यत ॥ ३५
नलश्चापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः । कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च ॥ ३६
ततो दधिमुखः श्रीमान्कोटिभिर्दशभिर्वृतः । संप्राप्तोऽभिमतस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३७
शरभः कुमुदो वह्निर्वानरो रंह एव च । एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ॥ ३८
आवृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च । यूथपाः समनुप्राप्तास्तेषां संख्या न विद्यते ॥ ३९
आगताश्च विशिष्टाश्च पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ ४०
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । अभ्यवर्तन्त सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ४१
कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रहृष्टा बाहुशालिनः । शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ॥ ४२
अपरे वानरश्रेष्ठाः संयम्य च यथोचितम् । सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ४३
सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तान्वानरर्षभान् । निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ४४
यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः ।
निवेशयित्वा विधिवद्बलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ॥ ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः । उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् ॥ १
आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः । वानरा वारणेन्द्राभा ये मद्विषयवासिनः ॥ २
त इमे बहुविक्रान्तैर्हरिभिर्भीमविक्रमैः । आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसंनिभाः ॥ ३
ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लमाः । पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥ ४
पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः । कोट्यग्रश इमे प्राप्ता वानरास्तव किङ्कराः ॥ ५
निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः । अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यन्त्यरिन्दम ॥ ६
त इमे बहुसाहस्रैरनीकैर्भीमविक्रमैः । यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् ॥
त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ७

१ मातुलस्तस्येति पाठान्तरम् । २ वस्त्रादिकं संकुचितं कृत्वा ।

कामभेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः । तथापि तु यथातत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८
इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
ज्ञायतां मम वैदेही यदि जीवति वा न वा । स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन्वसति रावणः १०
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च । प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया ॥ ११
नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः । त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर ॥ १२
त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम् । त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम वीर न संशयः ॥ १३
सुहृद्द्वितीयो[1] विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित् । भवानस्मद्धिते युक्तः सुकृतार्थोऽर्थवित्तमः॥१४
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम् । अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥
शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरः ॥ १५
सोमसूर्यात्मजैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तम । देशकालनयैर्युक्तः कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १६
वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् । अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ १७
तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च । मार्गध्वं गिरिशृङ्गेषु वनेषु च नदीषु च ॥ १८
नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा । कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिं १९
सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् । महीं[2] कालमहीं चैव शैलकाननशोभिताम् २०
ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान्काशिकोसलान् । मागधांश्च महाग्रामान्पुण्ड्रान्वङ्गांस्तथैव च ॥
पत्तनं कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम् ॥ २१
सर्वमेतद्विचेतव्यं मार्गयद्भिस्ततस्ततः । रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषाम् ॥ २२
समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च । मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदायताम् ॥ २३
कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः । घोरा लोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः ॥ २४
अक्षया बलवन्तश्च पुरुषाः पुरुषादकाः । किराताः कर्णचूडाश्च हेमाङ्गाः प्रियदर्शनाः ॥ २५
आममीनाशनास्तत्र किराता द्वीपवासिनः । अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ॥
एतेषामालयाः सर्वे विचेया काननौकसः ॥ २६
गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च । रत्नवन्तं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥ २७
सुवर्णरूप्यकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम् । यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥ २८
दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः । एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥
मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २९
ततो रक्तजलं शोणमगाधं शीघ्रगामिनम् । गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३०
तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३१
पर्वतप्रभवा नद्यः सुरम्या बहुनिष्कुटाः[4] । मार्गितव्या दरीमन्तः पर्वताश्च वनानि च ॥ ३२
ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ३३॥ ऊर्मिमन्तं समुद्रं च क्रोशन्तमनिलोद्धतम्॥ ३४
तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णन्ति नित्यशः । ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः॥३५
तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम् । अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥ ३६
ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् । गता द्रक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ३७
गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम् । तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ३८

---

१ द्वितीयः सुहृत् लक्ष्मणापेक्षया । २ मह्यादयो देशविशेषाः । ३ राजविशेषाणाम् । ४ निष्कुटा उद्यानविशेषाः ।

तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः । शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ॥ ३९
ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति । निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ॥
अभितप्ताश्च सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ॥ ४०
ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् । गता द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ ४१
तस्य मध्ये महाञ्श्वेत ऋषभो नाम पर्वतः । दिव्यगन्धैः कुसुमितै राजतैश्च नगैर्वृतः ॥ ४२
सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः । नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ॥ ४३
विबुधाश्चारणा यक्षाः किन्नराः साप्सरोगणाः । हृष्टाः समभिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसवः॥४४
क्षीरोदं समतिक्रम्य ततो द्रक्ष्यथ वानराः । जलोदं सागरश्रेष्ठं सर्वभूतभयावहम् ॥ ४५
तत्र तत्कोपजं[1] तेजः कृतं हयमुखं महत् । अस्याहुस्तन्महावेगमोदनं सचराचरम् ॥ ४६
तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम् । श्रूयते च समर्थानां दृष्ट्वा तद्वडवामुखम् ॥४७
स्वादूदस्योत्तरे देशे योजनानि त्रयोदश । जातरूपशिलो नाम महान्कनकपर्वतः ॥ ४८
तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् । पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४९
आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वभूतनमस्कृतम् । सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ५०
त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्[2]तस्य महात्मनः । स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः॥५१
पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्त्रिदशेश्वरैः ॥ ५२
ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः । तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ॥ ५३
जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका । सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥
जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसंनिभैः ॥ ५४
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् । शृङ्गं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥ ५५
तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे । द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५६
उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः । दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५७
तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः । प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ५८
अयं[3] सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते । यस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ॥ ५९
शैलस्य तस्य शृङ्गेषु कन्दरेषु वनेषु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६०
काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः । आविष्टा तेजसा सन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते६१
पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च । सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ॥ ६२
तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६३
ततः परमगम्या स्याद्दिक्पूर्वा त्रिदशावृता । रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तिमिरावृता ॥ ६४
शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु वनेषु च । ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी ॥ ६५
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः । अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६६
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च । मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥ ६७

---

१ और्वकोपजम् । २ तालरूपः केतुः कल्पितइत्यर्थः । ३ यस्य तेजसः पुरः सन्निधौ सर्वप्राणभृतामपि चक्षुः प्रकाशते विषयग्रहणशक्तं भवति । तत्तेजः सूर्याख्यं यस्मिन् द्वीपे प्रकाशते । अयं द्वीपः सुदर्शनो नामेति योजना ।

ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम । सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ६८

महेन्द्रकान्तां वनषण्डमण्डितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ।
अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ॥ ६९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम् । दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १
नीलमग्निसुतं चैव हनुमन्तं च वानरम् । पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ २
सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च । गजं गवाक्षं गवयं सुषेणमृषभं तथा ॥ ३
मैन्दं च द्विविदं चैव विजयं गन्धमादनम् । उल्कामुखमसङ्गं च हुताशनसुतावुभौ ॥ ४
अङ्गदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः । वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेश विशेषवित् ॥ ५
तेषामग्रेसरं चैव महद्बलमसङ्गगम् । विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशम् ॥ ६
ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः । कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां तानुदाहरत् ॥ ७
सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम् । नर्मदां च नदीं दुर्गां महोरगनिषेविताम् ॥ ८
ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् । वरदां च महाभागां महोरगनिषेविताम् ॥ ९
मेखलामुत्कलां चैव दशार्णनगराण्यपि । अश्ववन्तीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत ॥ १०
विदर्भानृषिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि । तथा वङ्गान्कलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः ॥ ११
अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् । नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ॥
तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान्पाण्ड्यान्सकेरलान् ॥ १२
अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः । विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ॥ १३
सचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः ॥ १४
ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलां शिवाम् । तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहितामप्सरोगणैः ॥ १५
तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसम् । द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६
ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना । ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् ॥ १७
सा चन्दनवनैर्दिव्यैः प्रच्छन्ना द्वीपशालिनी । कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते ॥ १८
ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् । युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः॥१९
ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् । अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः ॥ २०
चित्रनानानगः श्रीमान्महेन्द्रः पर्वतोत्तमः । जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥ २१
नानाविधैर्नगैः सर्वैर्लताभिश्चोपशोभितम् । देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च सेवितम् ॥ २२
सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं सुमनोहरम् । तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २३
द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः । अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥
तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४
स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५
दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी । अङ्गारकेति विख्याता छायामाकृष्य भोजनी॥२६

१ अविलम्बितगामि ।

एवं निःसंशयान्कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः । मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ॥ २७
तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान्समुद्रे शतयोजने । गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८
चन्द्रसूर्यांशुसंकाशः सागराम्बुसमावृतः । भ्राजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २९
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः । श्वेतं राजतमेकं च सेवते यं निशाकरः ॥ ३०
न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः । प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गत वानराः॥
तमतिक्रम्य दुर्धर्षाः सूर्यवान्नाम पर्वतः । अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ॥ ३२
ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः । सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ॥ ३३
तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च । मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः ३४
तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः । अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३५
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् । शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ॥ ३६
तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी । विशालकक्ष्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ॥ ३७
रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः । सर्पराजो महाप्राज्ञो यस्यां वसति वासुकिः ॥
निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ३८॥ तत्र चानन्तरा देशा ये केचन सुसंवृताः ३९
तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितः । सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ॥ ४०
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् । दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ॥ ४१
न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्प्रष्टव्यं च कदाचन । रोहिता नाम गन्धर्वा घोरा रक्षन्ति तद्वनम्॥४२
तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः । शैलूषो ग्रामणीः शिग्रुः शुभ्रो बभ्रुस्तथैव च ॥ ४३
रविसोमाग्निवपुषां निवासः पुण्यकर्मणाम् । अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्तत्र स्वर्गजितः स्थिताः४४
ततः परं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः । राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसा वृता ॥ ४५
एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुङ्गवाः । शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४६
सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते । गतिं विदित्वा वैदेह्याः संनिवर्तितुमर्हथ ॥ ४७
यस्तु मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति । मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥४८
ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः । कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ॥ ४९

अमितबलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ।
मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तान्हरीन्दक्षिणां दिशम् । अब्रवीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम यूथपम् ॥ १
तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥ २
मरीचिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम् । वृतं कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३
बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयमसद्युतिम् । मरीचिपुत्रान्मारीचानर्चिर्मालान्महाबलान् ॥ ४
ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमादिशद्दिशम् । द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः ॥
सुषेणप्रमुखा यूयं वैदेहीं परिमार्गत ॥ ५

---

१ ततः परं देशम् । २ कृतापराधोपि । ३ तदनुगुणम् । ४ अर्चिष्मन्तः ।

सुराष्ट्रान्सहबाह्लीकाञ्शूरान्भीमांस्तथैव च । स्फीताञ्जनपदान्रम्यान्विपुलानि पुराणि च ॥ ६
पुन्नागगहनं कुक्षिं वकुलोद्दालकाकुलम् । तथा केतकषण्डांश्च मार्गध्वं हरियूथपाः ॥ ७
प्रत्यक्स्रोतोगमाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः । तापसानामरण्यानि कान्तारा गिरयश्च ये॥ ८
ततः स्थलीं मरुप्रायामत्युच्चशिरसः शिलाः । गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम्९
ततः पश्चिममासाद्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ । तिमिनक्रायुतजलमक्षोभ्यमथ वानराः ॥ १०
ततः केतकषण्डेषु तमालगहनेषु च । कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ॥ ११
तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च । वेलातटनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
मुरचीपत्तनं चैव रम्यं चैव जटीपुरम् । अवन्तीमङ्गलोपां च तथा चालक्षितं वनम् ॥
राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ॥ १३
सिन्धुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वतः । महान्हेमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः ॥ १४
तस्य प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः[1] स्थिताः । तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीडान्यारोपयन्ति ते१५
तानि नीडानि[2] सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च ये । दृप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिःस्वनाः ॥
विचरन्ति विशालेऽस्मिंस्तोयपूर्णे समन्ततः ॥ १६
तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम् । सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः॥ १७
कोटिं तत्र समुद्रे तु काञ्चनीं शतयोजनाम् । दुर्दर्शां पारियात्रस्य गता द्रक्ष्यथ वानराः॥ १८
कोट्यस्तत्र चतुर्विंशद्गन्धर्वाणां तरस्विनाम् । वसन्त्यग्निनिकाशानां घोराणां कामरूपिणाम्१९
पावकार्चिःप्रतीकाशाः समवेताः सहस्रशः । नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ २०
नादेयं च फलं तस्माद्देशात्किंचित्प्लवंगमैः । दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववन्तो महाबलाः २१
फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः । तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ॥
न हि तेभ्यो भयं किंचित्कपित्वमनुवर्तताम् ॥ २२
तत्र वैडूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः । नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ॥ २३
श्रीमान्समुदितस्तत्र योजनानां शतं समम् । गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवङ्गमाः ॥ २४
चतुर्भागे[3] समुद्रस्य चक्रवान्नाम पर्वतः । तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २५
तत्र पञ्चजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवम् । आजहार ततश्चक्रं शङ्खं च पुरुषोत्तमः ॥ २६
तस्य सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २७
योजनानां ततः षष्टिर्वराहो नाम पर्वतः । सुवर्णशृङ्गः सुश्रीमानगाधे वरुणालये ॥ २८
तत्र प्राग्ज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम् । यस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥ २९
तत्र सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३०
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरनिर्दरः । पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रस्रवणायुतः ॥ ३१
तं गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्वतः । अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥ ३२
यस्मिन्हरिहयः श्रीमान्महेन्द्रः पाकशासनः । अभिषिक्तः सुरै राजा मेघवान्नाम पर्वतः ॥३३
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम् । षष्टिं गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ॥ ३४
तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वतः । जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ॥ ३५
तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तरपर्वतः । आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥ ३६

---

१ पक्षैर्गच्छन्तीति पक्षगमाः । सपक्षा इत्यर्थः । २ नीडानि नीडाश्रयसानुषु विचरन्ति । ३ चतुर्थभागे ।

तेनैवमुक्तः शैलेन्द्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः । मत्प्रसादाद्भविष्यन्ति दिवा रात्रौ च काञ्चनाः ३७
त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः । ते भविष्यन्ति रक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ३८
विश्वेदेवाश्च मरुतो वसवश्च दिवौकसः । आगम्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तरपर्वतम् ॥ ३९
आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्योऽभिपूजितः । अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४०
योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः । मुहूर्तार्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयम् ॥ ४१
शृङ्गे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसंनिभम् । प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४२
शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः । निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ ४३
अन्तरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान् । जातरूपमयः श्रीमान्भ्राजते चित्रवेदिकः ॥ ४४
तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरस्सु च सरित्सु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ४५
यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भावितः । मेरुसावर्णिरित्येव ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ॥ ४६
प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसंनिभः । प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥ ४७
एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये । कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४८
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः । अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ४९
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च । अस्तपर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत ॥
ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ ५०
सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति । श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः ॥ ५१
गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः । भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्वकर्मसु ॥ ५२
प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् । दृष्टायां तु नरेन्द्रस्य पत्न्याममिततेजसः ॥
कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ॥ ५३
अतोऽन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य हितं भवेत् । संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥ ५४
ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवङ्गाः सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य ।
आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपं ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम् । वीरं शतवलिं नाम वानरं वानरर्षभः ॥ १
उवाच राजा धर्मज्ञः सर्ववानरसत्तमम् । वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥ २
वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् । वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिः ॥ ३
दिशं ह्युदीचीं विक्रान्तां हिमशैलावतंसकाम् । सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ४
अस्मिन्कार्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये । ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वराः ५
कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना । तस्य चेत्प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६
अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् । तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ७
एतां बुद्धिमवस्थाय दृश्यते जानकी यथा । तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥ ८
अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः । अस्मासु चागतप्रीती रामः परपुरंजयः ॥ ९
इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च । भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसंपदा ॥ १०

तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च । प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥ ११
काम्बोजान्यवनांश्चैव शकानारट्टकानपि । वाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टङ्कणान् ॥ १२
चीनान्परमचीनांश्च निहारांश्च पुनः पुनः । अन्वीक्ष्य दरदांश्चैव हिमवन्तं तथैव च ॥ १३
लोध्रपद्मकषण्डेषु देवदारुवनेषु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १४
ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् । कालं नाम महासानुं पर्वतं तु गमिष्यथ ॥ १५
महत्सु तस्य शैलस्य निर्दरेषु गुहासु च । विचिनुध्वं महाभागां रामपत्नीं ततस्ततः ॥ १६
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम् । ततः सुदर्शनं नाम गन्तुमर्हथ पर्वतम् ॥ १७
ततो देवसखो नाम पर्वतः पतगालयः । नानापक्षिगणाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः ॥ १८
तस्य काननषण्डेषु निर्झरेषु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १९
तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् । अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥ २०
तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् । कैलासं पाण्डुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ ॥ २१
तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । कुबेरभवनं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २२
विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला । हंसकारण्डवाकीर्णा ह्यप्सरोगणसेविता ॥ २३
तत्र वैश्रवणो राजा सर्वभूतनमस्कृतः । धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २४
तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २५
क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम् । अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् ॥ २६
वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः । देवैरप्यर्चिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥ २७
क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च । निर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २८
क्रौञ्चस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः । अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ॥ २९
न गतिस्तत्र भूतानां देवदानवरक्षसाम् । स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः ॥ ३०
क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः । मयस्य भवनं यत्र दानवस्य स्वयं कृतम् ॥ ३१
मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकन्दरः । स्त्रीणामश्वमुखीनां च निकेतास्तत्र तत्र तु ॥ ३२
तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् । सिद्धा वैखानसास्तत्र वालखिल्याश्च तापसाः ३३
वन्द्यास्ते तु तपःसिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः । प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ३४
हेमपुष्करसंछन्नं तस्मिन्वैखानसं सरः । तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः ॥ ३५
औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः । गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ॥ ३६
तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् । अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादितम् ॥ ३७
गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते । विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥ ३८
तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ॥ ३९
उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः । ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयन्ति च ४०
उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ४१
ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः । नीलवैडूर्यपत्राभिर्नद्यस्तत्र सहस्रशः ॥ ४२
रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्मयैः । तरुणादित्यसदृशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ ४३
महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः । नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः ॥ ४४

---

१ पक्षिणामावासभूतः ।

निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः । उद्भूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ ४५
सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः । जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ॥ ४६
नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः । दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान्स्रवन्ति च ॥ ४७
नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः॥
मुक्तावैडूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च । स्त्रीणां चाप्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ॥ ४८
सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४९
महार्हाणि च चित्राणि हैमान्यन्ये नगोत्तमाः । शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ॥५०
मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः । पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च५१
स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः । गन्धर्वाः किन्नराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा ॥
रमन्ते सहितास्तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ॥ ५२
सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः । सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सहयोषितः ॥ ५३
गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वनः । श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोहरः ॥ ५४
तत्र नामुदितः कश्चिन्नास्ति कश्चिदसत्प्रियः । अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ॥ ५५
समतिक्रम्य तं देशमुत्तरः पयसां निधिः ॥ ५६
तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् । इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये ॥
देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं गताः ॥ ५७
स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते । सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता ॥ ५८
भगवानपि विश्वात्मा शम्भुरेकादशात्मकः । ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५९
न कथंचन गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः । अन्येषामपि भूतानां नातिक्रामति वै गतिः ॥ ६०
स हि सोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः । तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ॥ ६१
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः । अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६२
सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् । यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६३

ततः कृतं दाशरथेर्महत्प्रियं महत्तरं चापि ततो मम प्रियम् ।
कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥ ६४
ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा मयार्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः ।
चरिष्यथोर्वीं प्रतिशान्तशत्रवः सहप्रिया भूतधराः प्लवङ्गमाः ॥ ६५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

विशेषेण तु सुग्रीवो हनुमत्यर्थमुक्तवान् । स हि तस्मिन्हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १
अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् । सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसाम् ॥ २
न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये । नाप्सु वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिपुङ्गव ॥ ३
सासुराः सहगन्धर्वाः सनागनरदेवताः । विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥ ४
गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे । पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ५

---

१ सूर्यलक्ष्म्या अभिविज्ञेयः ज्ञातव्यपदार्थको देशः तपता विवस्वतेव ।

तेजसा वापि ते भूतं समं भुवि न विद्यते । तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवोपपादय ॥ ६
त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः । देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ॥ ७
ततः कार्यसमासङ्गमवगम्य हनूमति । विदित्वा हनुमन्तं च चिन्तयामास राघवः ॥ ८
सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति हरीश्वरः । निश्चितार्थकरश्चापि हनुमान्कार्यसाधने ॥ ९
तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः । भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ॥ १०
तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् । कृतार्थ इव संवृत्तः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ११
ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् । अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥१२
अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा । मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नानुपश्यति ॥ १३
व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः । सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे ॥ १४
स तं गृह्य हरिश्रेष्ठः स्थाप्य मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगोत्तमः१५

स तत्प्रकर्षन्हरिणां बलं महद्बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः ।
गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १६
अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः ।
पवनसुत यथाभिगम्यते सा जनकसुता हनुमंस्तथा कुरुष्व ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

सर्वांश्चाहूय सुग्रीवः प्लवगान्प्लवगर्षभः । समस्तानब्रवीद्भूयो रामकार्यार्थसिद्धये ॥
एवमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ॥ १
तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः । शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ २
रामः प्रस्रवणे तस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः । प्रतीक्षमाणस्तं मासं यः सीताधिगमे कृतः ॥ ३
उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् । प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतवलिस्तदा ॥ ४
पूर्वां दिशं प्रति ययौ विनतो हरियूथपः । ताराङ्गदादिसहितः प्लवगो मारुतात्मजः ॥ ५
अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः । पश्चिमां तु भृशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः ॥
प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ ६
ततः सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथातथम् । कपिसेनापतीन्मुख्यान्मुमोद सुखितःसुखम् ७
एवं संबोधिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः । स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ८
आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् । नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥
क्ष्वेलन्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः ॥ ९
अहमेको हनिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे । ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १०
वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयतामिति । एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम्॥११
विमथिष्याम्यहं वृक्षान्पातयिष्याम्यहं गिरीन् । धरणीं धारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान्१२
अहं योजनसंख्यायाः प्लविता नात्र संशयः । शतं योजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहम्॥१३
भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च । पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः ॥१४
इत्येकैकं तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः । ऊचुश्च वचनं तत्र हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

१ दीर्घाभाव आर्षः । २ अतिबलेति संबुद्धिः । ३ सिंहश्रेष्ठविक्रम ।

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् । कथं भवान्विजानीते सर्वं वै मण्डलं भुवः ॥ १
सुग्रीवस्तु ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण नरर्षभ ॥ २
यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम् । परिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ॥ ३
तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति । विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४
ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् । न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५
ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् । तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातृशोकविषार्दितः ॥ ६
अथाहं कृतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः । शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मयावृता ॥ ७
अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशेदिति । ततोऽहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते ॥
राज्यं च सुमहत्प्राप्तं तारया रुमया सह ॥ ८
मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगतज्वरः । आजगाम ततो वाली हत्वा तं दानवर्षभम् ॥ ९
ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद्भययन्त्रितः ॥ १०
स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः । परिकालयते क्रोधाद्धावन्तं सचिवैः सह ॥ ११
ततोऽहं वालिना तेन सानुबन्धः प्रधावितः । नदीश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च ॥ १२
आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया । अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत्तदा ॥ १३
पूर्वां दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान्द्रुमान् । पर्वतांश्च नदी रम्याः सरांसि विविधानि च १४
उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमण्डितम् । क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम् ॥ १५
परिकाल्यमानस्तु वालिनाभिद्रुतस्तदा । पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ॥ १६
पुनरावर्तमानस्तु वालिनाभिद्रुतो द्रुतम् । दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् १७
विन्ध्यपादपसंकीर्णां चन्दनद्रुमभूषिताम् । द्रुमशैलांस्ततः पश्यन्भूयो दक्षिणतोऽपरान् ॥ १८
पश्चिमां तु दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुतः । संपश्यन्विविधान्देशानस्तं च गिरिसत्तमम् ॥
प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठमुत्तरां संप्रधावितः १९ ॥ हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरम् २०
यदा न विन्दं[1] शरणं वालिना समभिद्रुतः । तदा मां बुद्धिसंपन्नो हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः । मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले ॥ २२
प्रविशेद्यदि वै वाली मूर्धास्य शतधा भवेत् । तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति २३
ततः पर्वतमासाद्य ऋश्यमूकं नृपात्मज । न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात्तदा ॥ २४
एवं मया तदा राजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितम् । पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं गुहामस्यां गतस्ततः ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपियूथपाः । व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जसा ॥ १
सरांसि सरितः कक्षानाकाशं नगराणि च । नदीदुर्गांस्तथा शैलान्विचिन्वन्ति समन्ततः ॥ २
सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः । प्रदेशान्प्रविचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ॥ ३

---

१ न विन्दं नाविन्दम् ।

विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः। समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः॥४
सर्वर्तुकामान्देशेषु वानराः सफलान्द्रुमान्। आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहस्सु ते ॥ ५
तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः। कपिराजेन संगम्य निराशाः कपियूथपाः ॥ ६
विचित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह। अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ॥ ७
उत्तरां च दिशं सर्वां विचित्य स महाकपिः। आगतः सह सैन्येन वीरः शतबलिस्तदा ॥ ८
सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्य सह वानरैः। समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ॥ ९
तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च। आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन् ॥ १०
विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च। निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये ॥११
गुहाश्च विचिताः सर्वास्त्वया याः परिकीर्तिताः। विचिताश्च महागुल्मा लतावितवसंतताः॥१२
गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च। सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥ १३

उदारसत्त्वाभिजनो महात्मा स मैथिलीं द्रक्ष्यति वानरेन्द्रः।
दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् ॥ १४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः।

सह ताराङ्गदाभ्यां तु गत्वा स हनुमान्कपिः। सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं तं देशमुपचक्रमे ॥ १
स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः। विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ २
पर्वताग्रान्नदीदुर्गान्सरांसि विपुलान्द्रुमान्। वृक्षषण्डांश्च विविधान्पर्वतान्घनपादपान् ॥ ३
अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशम्। न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥४
ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च। अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्तत्र तत्र ह ॥
स तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ॥ ५
निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं रोमहर्षणम्। त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरियूथपाः ॥ ६
तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः। देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ७
यत्र वन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः। निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥८
न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः। शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः॥९
न यत्र वृक्षा नौषध्यो न लता नापि वीरुधः। स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः॥
प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्चापि वर्जिताः ॥ १०
कण्डुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः। महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः ॥ ११
तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालः षोडशवार्षिकः। प्रणष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनिः॥१२
तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनम्। अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ १३
तस्य ते काननान्तांश्च गिरीणां कन्दराणि च। प्रभवानि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः
तत्र चापि महात्मानो नापश्यञ्जनकात्मजाम्। हर्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः ॥ १५
ते प्रविश्याशु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम्। ददृशुः क्रूरकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम् ॥ १६
तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवापरम्। गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् ॥ १७
सोऽपि तान्वानरान्सर्वान्नष्टाः स्थेत्यब्रवीद्बली। अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संहितम्॥१८

१ सुरेभ्यो निर्भयम्। २ परिहितवसनाः। ३ दृढम्।

तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा । रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह ॥ १९
स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् । असुरोऽभ्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥ २०
तेऽपि तस्मिन्निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः । व्यचिन्वन्प्रायशस्तत्र सर्वं तद्गिरिगह्वरम् ॥ २१
विचितं तु ततः कृत्वा सर्वे ते काननं पुनः । अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ २२
ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः । एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

अथाङ्गदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत् । परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्वास्य शनैर्वचः ॥ १
वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च । दर्यो गिरिगुहाश्चैव विचितानि समन्ततः ॥ २
तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी न च दृश्यते । तद्वा रक्षो हृता येन सीता सुरसुतोपमा ॥ ३
कालश्च वो महान्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः । तस्माद्भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः॥४
विहाय तन्द्रीं शोकं च निद्रां चैव समुत्थिताम् । विचिनुध्वं यथा सीतां पश्यामो जनकात्मजां॥५
अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयः । कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ६
अद्यापि तद्वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः । खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वैर्वनमेतद्विचीयताम् ॥ ७
अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलम् । अलं निर्वेदमागम्य नहि नो मीलनं क्षमम् ॥८
सुग्रीवः कोपनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानरः । भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९
हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते । उच्यतां वा क्षमं यन्नः सर्वेषामेव वानराः ॥ १०
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः । उवाचाव्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११
सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो यदुवाच ह । हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२
पुनर्मार्गामहे शैलान्कन्दरांश्च दरीस्तथा । काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३
यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना । विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि सर्वशः ॥ १४
ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः । विन्ध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १५
ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् । शृङ्गवन्तं दरीमन्तमधिरुह्य च वानराः ॥ १६
तत्र कोद्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च । व्यचिन्वंस्ते हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १७
तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः । न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् १८
ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकन्दरम् । अवारोहन्त हरयो वीक्षमाणाः समन्ततः ॥ १९
अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः । स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २०
ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किंचिद्भग्नपरिश्रमाः । पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् २१
हनुमत्प्रमुखास्ते तु प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः । विन्ध्यमेवादितस्तावद्विचेरुस्ते ततस्ततः ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः । विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च॥ १
सिंहशार्दूलजुष्टेषु शिलाश्च सरितस्तथा । विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २

आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम्। तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ॥ ३
स हि देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ॥ ४
तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम्। परस्परेण हनुमानन्योन्यस्याविदूरतः ॥ ५
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः। मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवान्नलः ॥ ६
अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः। गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥
विचिन्वन्तस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ॥ ७
दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम्। क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च सलिलार्थिनः ॥
अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् ॥ ८
ततः क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन्। जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः॥ ९
ततस्तद्बिलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम्। विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ॥ १०
संजातपरिशङ्कास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः। अभ्यपद्यन्नसंहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः॥ ११
नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम्। दुर्दर्शमतिघोरं च दुर्विगाहं च सर्वशः ॥ १२
ततः पर्वतकूटाभो हनुमान्पवनात्मजः। अब्रवीद्वानरान्सर्वान्कान्तारवनकोविदः ॥ १३
गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम्।वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् १४
अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः। जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वतः१५
नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः। तथा चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः १६
इत्युक्त्वा तद्बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम्। अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणम् ॥ १७
निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः। प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम्॥ १८
न तेषां सज्जते चक्षुर्न तेजो न पराक्रमः। वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्तते ॥ १९
ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्बिलं कपिकुञ्जराः। प्रकाशमभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् ॥ २०
ततस्तस्मिन्बिले दुर्गे नानापादपसंकुले। अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम् ॥ २१
ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः। परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतन्द्रिताः २२
ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवङ्गमाः। आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा॥ २३
ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम्। ददृशुः काञ्चनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् ॥ २४
सालांस्तालांश्च पुन्नागान्ककुभान्वञ्जुलान्धवान्। चम्पकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान्॥
स्तबकैः काञ्चनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा। आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान् ॥ २६
तरुणादित्यसंकाशान्वैडूर्यकृतवेदिकान्। विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् ॥ २७
नीलवैडूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगावृताः। महद्भिः काञ्चनैः पद्मैर्वृता बालार्कसंनिभैः ॥ २८
जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्च सकच्छपैः। नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलावृताः ॥ २९
काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च। तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ॥ ३०
हैमराजतभौमानि वैडूर्यमणिमन्ति च। ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः ॥ ३१
पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसंनिभान्। काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः ॥ ३२
मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च। महार्हाणि च यानानि ददृशुस्ते समन्ततः ॥ ३३

१ तस्मात् निर्गच्छत इति शेषः। २ शेखरैः।

हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च संचयान् । अगरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च संचयान् ३४
शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च । महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च ३५
दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् । कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् ॥
तत्र तत्र च विन्यस्तान्दीप्तान्वैश्वानरप्रभान् । ददृशुर्वानराः शुभ्राञ्जातरूपस्य संचयान् ॥ ३७
तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तस्मिन्महाबलाः । ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं कांचिददूरतः ॥ ३८
तां दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ताश्चीरकृष्णाजिनाम्बराम् । तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ ३९
विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त सर्वशः । पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा बिलम् ४०

ततो हनूमान्गिरिसंनिकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ।
पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि हेमानि वदस्व कस्य ॥　४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनाम्बराम् । अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् १
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् । क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः ॥ २
महद्धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः । इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ॥ ३
दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः । कस्यैते काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसंनिभाः ॥ ४
शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च । काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ५
तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च । पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धिनः ॥ ६
इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा । काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले ॥ ७
कथं मत्स्याश्च सौवर्णाश्चरन्ति सह कच्छपैः । आत्मानमनुभावं च कस्य चैतत्तपोबलम् ॥ ८
अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि । एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ॥
प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता ॥　९
मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः । तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ॥ १०
पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह । येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ॥ ११
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ॥ १२
वनं विधाय बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा । उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने ॥ १३
तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् । विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ॥ १४
इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् । शाश्वताः कामभोगाश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् ॥ १५
दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा । इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ॥ १६
मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा । तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥ १७
किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपश्यथ । कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् १८
इमान्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च । भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

---

१ पदार्थान् ।

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

अथ तानब्रवीत्सर्वान्विक्रान्तान्हरिपुङ्गवान् । इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी ॥ १
वानरा यदि वः खेदः प्रणष्टः फलभक्षणात् । यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् २
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः । आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३
राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः । रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ४
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया । तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ ५
वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः । राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ६
अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् । सहैभिर्वानरैर्घोरैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७
रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् । सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८
विचित्य तु वयं सर्वे समग्रां दक्षिणां दिशम् । बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ ९
विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः । नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे ॥ १०
चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो वयं बिलम् । लतापादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११
अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलविस्रवैः । कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः ॥
साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवङ्गमाः ॥ १२
तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् । गच्छाम प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ॥ १३
ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तौ परस्परम् । इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १४
एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः । त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः ॥ १५
आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च । अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ॥ १६
यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया । ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ॥१७
एवमुक्त्वा तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा । प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् ॥ १८
सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनाम् । चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् । उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितचेष्टिताम् ॥ १
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणि । यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना ॥२
स च कालो ह्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् । सा त्वमस्माद्बिलाद्घोरादुत्तारयितुमर्हसि ॥ ३
तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान्गतायुषः । त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवभयकर्शितान् ॥ ४
महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि । तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिहवासिभिः ॥ ५
एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् । जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम् ॥ ६
तपसस्तु प्रभावेन नियमोपार्जितेन च । सर्वानेव बिलादस्मादुद्धरिष्यामि वानरान् ॥ ७
निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुङ्गवाः । नहि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ८
ततः संमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः । सहसापिदधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षया ॥ ९
वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा । निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया ॥ १०
ततस्तान्वानरान्सर्वांस्तापसी धर्मचारिणी । निःसृतान्विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् ॥ ११

एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलताकुलः । एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः ॥ १२
स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः । इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा १३
ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् । अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिरावृतम् ॥ १४
मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् । तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः १५
विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे । उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥ १६
ततः पुष्पातिभाराग्रांल्लताशतसमावृतान् । द्रुमान्वासन्तिकान्दृष्ट्वा बभूवुर्भयशङ्किताः ॥ १७
ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिबुद्ध्वा परस्परम् । नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ १८
ततस्तान्कपिवृद्धांस्तु शिष्टांश्चैव वनौकसः । वाचा मधुरयाऽऽभाष्य यथावदनुमान्य च ॥१९
स तु सिंहवृषस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः । युवराजो महाप्राज्ञ अङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥२०
शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः । मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यते ॥२१
वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्याव्यवस्थिताः । प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरं २२
भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः । हितेष्वभिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु ॥ २३
कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः । मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः ॥ २४
इदानीमकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः । हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् ॥ २५
तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् । प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ २६
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः । न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् २७
अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति । तस्मात्क्षममिहाद्यैव प्रायोपविशनं हि नः ॥ २८
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च । ध्रुवं नो हिंसिता राजा सर्वान्प्रतिगतानितः॥ २९
वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः ॥
न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः । नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३०
स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् । घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः॥३१
किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे । इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि ॥ ३२
एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् । सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ॥ ३३
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः । अदृष्टायां तु वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् ३४
राघवप्रियकामार्थं घातयिष्यत्यसंशयम् । न क्षमं चापराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ॥ ३५
इहैव सीतामन्विष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा । नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ ३६

प्लवङ्गमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे ।
अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥ ३७
इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयकम् ।
इहास्ति नो नैव भयं पुरन्दरान्न राघवाद्वानरराजतोऽपि वा ॥ ३८
श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोऽनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ।
यथा न हिंस्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

---

१ अविलम्बम् ।

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि । अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥ १
बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् । चतुर्दशगुणं मेने हनुमान्वालिनः सुतम् ॥ २
आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः । शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥ ३
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः । शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरन्दरम् ॥ ४
भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविदांवरम् । अभिसंधातुमारेभे हनुमानङ्गदं ततः ॥ ५
स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् । भेदयामास तान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ॥ ६
तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम् । भीषणैर्बहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७
त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै धुरम् । दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८
नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुङ्गव । नाज्ञाप्यं विषहिष्यन्ति पुत्रदारान्विना त्वया ॥ ९
त्वां नैते ह्यनुयुञ्जेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते । यथायं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः ॥ १०
न ह्यहं त इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः । दण्डेन वा त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११
विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसः । आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्बलः ॥ १२
यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्बिलमिति श्रुतम् । एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणे ॥ १३
स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा । लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्द्यात्पत्रपुटं यथा ॥ १४
लक्ष्मणस्य तु नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः । वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारणाः ॥ १५
अवस्थाने यदैव त्वमासिष्यसि परंतप । तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥ १६
स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः । खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७
स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः । तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८
न च जातु न हिंस्युस्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकाः । अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९
अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् । आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २०
धर्मकामः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः । शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च न त्वां जातु जिघांसति ॥ २१
प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम् । तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादङ्गद गम्यताम् ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् । स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १
स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवम् । विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २

---

१ पुरन्दरशब्दसंनिधानादत्र शुक्रशब्दो बृहस्पतिपरः । २ अनुकूलयितुं । ३ आज्ञाप्यं आज्ञापनं भावे कृत्यप्रत्ययः । पुत्रदारान् पुत्रदारैर्विरहिताः । त्वयेति कर्तरि तृतीया । अस्य अज्ञाप्यमित्यनेन संबन्धः । ४ अयं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च एते त्वां यथा नानुयुञ्जेयुः नानुवर्तेरन् । तथाहमपि नानुवर्ते हि । त इमे सर्वे सामादिभिः सुग्रीवादपकर्षितुं न शक्याः । ५ बलीयसः प्रबलस्य दुर्बलेन समं विगृह्य आसनमप्यवस्थानमपि कर्तव्यमाहुः।नतु दुर्बलस्य बलीयसा।तस्मात् आत्मरक्षाकरः।स्वक्षेमकाम इति यावत्। दुर्बलः बलीयसा न विगृह्णीत विगृह्य नासीत । ६ स्वतो बलाभावेपि दुर्गबलमस्तीत्याशङ्क्याह—यां चेति । यामिमां गुहां धात्रीं रक्षकां मन्यसे । एतद्बिलमिति ताराच्छ्रुतं । एतत् ऋक्षबिलं विदारणे विषये लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं अयत्नसाध्यमित्यर्थः । ७ विगृह्यावस्थाने यदा आसिष्यसि स्थास्यसि विगृह्यावस्थानं यदाऽध्यवस्यसीत्यर्थः । ८ न हिंस्युरिति न हिंस्युरेव । ९ वृत्तहीनं स्वकार्याकरमित्यर्थः ।

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं [illegible]याम् । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ३
कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्म[illegible]ना । युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥४
सत्ये[illegible]त्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायश[illegible]ः । विस्मृतो राघवो येन स कस्य तु कृतं स्मरेत् ॥ ५
लक्ष्मणस्य भयाद्येन [illegible] नाधर्मभयभी[illegible]णा । आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन्कथं भवेत् ॥ ६
तस्मिन्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिहीने चलात्मनि । आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो जिजीविषुः॥७
राज्ये पुत्रैः[1] प्रतिष्ठाप्यः सगुणो निर्गुणोऽपि वा । कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति८
भिन्नमन्त्रोऽपराद्धश्च हीनशक्तिः कथं ह्यहम् । किष्किन्धां प्राप्य जीवेयमनाथ इव दुर्बलः ॥ ९
उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् । शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ १०
बन्धनाद्वावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् । अनुजानीत मां सर्वे गृहं गच्छन्तु वानराः ॥११
अहं वः प्रतिजानामि नागमिष्याम्यहं पुरीम् । इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२
अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ । अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च ॥
वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ १३
आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे । मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ १४
प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी । विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितं१५
एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च । विवेश चाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मनाः ॥ १६
तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः । नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ॥ १७
सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम् । परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवसन्प्रायमासितुम् ॥ १८
मतं तद्वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः । उपस्पृश्योदकं तत्र प्राङ्मुखाः समुपाविशन् ॥ १९
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः । मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह ॥ २०
रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च । जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः ॥ २१
हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं रणे । रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥ २२

स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवङ्गमैः ।
बभूव संनादितनिर्दरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवोल्बणैः ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले । हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १
संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहंगमः । भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुषः ॥ २
कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः । उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३
विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते[2] । यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४
परं पराणां[3] भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् । उवाचेदं वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवङ्गमान् ॥ ५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः । अङ्गदः परमायस्तो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ६
पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः । इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७

---

१ जनिष्यमाणःपुत्रः । २ योगक्षेमसंपादनेन । ३ पराणां वानराणां मध्ये मृतं मृतं परं वानरम् ।

रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञो न [illegible] वचः कृतम् । हर[illegible]
वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा । गृध्रराजेन [illegible] ९
तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि । प्रियं कुर्वन्ति [illegible] [illegible]न्यथा वयम् ॥
अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ॥ १०
तेन तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना । प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा ॥ ११
राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्तजीविताः । कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीं १२
स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे । मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् ॥ १३
जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च । हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १४
रामलक्ष्मणयोर्वास अरण्ये सह सीतया । राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधः ॥ १५
रामकोपादशेषाणां राक्षसानां तथा वधः । कैकेय्या वरदानेन इदं हि विकृतं कृतम् ॥ १६

तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च समीक्ष्य वानरान् ।
भृशचलितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराट् ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

तत्तु श्रुत्वा तदा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम् । अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः ॥ १
कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतमस्य मे । जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः ॥ २
कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः । नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥ ३
इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम् । यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ॥ ४
अतिदीर्घस्य कालस्य तुष्टोऽस्मि परिकीर्तनात् । तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ॥ ५
भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः । तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ॥ ६
यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः । सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोम्युपसर्पितुम् ॥ ७
इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिन्दमाः ॥ ८
शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा ते हरियूथपाः । श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः ॥ ९
ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवङ्गमाः । चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान्नो भक्षयिष्यति ॥ १०
सर्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति । कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ११
एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते वानरर्षभाः । अवतार्य गिरेः शृङ्गाद्गृध्रमाहाङ्गदस्तदा ॥ १२
बभूवर्क्षरजा नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् । ममार्यः पार्थिवः पक्षिन्धार्मिकस्तस्य चात्मजौ ॥ १३
सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रावोघबलावुभौ । लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ॥ १४
राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः । रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् १५
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया । पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ १६
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ १७
रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् । ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा ॥ १८
रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् । परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे ॥ १९
एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा । संस्कृतश्चापि रामेण गतश्च गतिमुत्तमाम् ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं [illegible]
कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्[illegible] चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम ॥ २०
मम [illegible]त्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायश[illegible]सह । निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥
स राज्ये स्थापितस्तेन [illegible]नाधर्मभयभी[illegible]धिपः ॥ २१
राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् । एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ २२
वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव । ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः ॥ २३
अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धार्मिण्या विवृतं बिलम् । मयस्य मायाविहितं तद्बिलं च विचिन्वताम् ॥
व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ २४
ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः । कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपास्महे ॥ २५
क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे। गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः । सबाष्पो वानरान्गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १
यवीयान्मम स भ्राता जटायुर्नाम वानराः । यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥ २
वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये । नहि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥ ३
पुरा वृत्रवधे वृत्ते परस्परजयैषिणौ । आदित्यमुपयातौ स्वो ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥ ४
आवृत्याकाशमार्गे तु जवेन स्म गतौ भृशम् । मध्यं प्राप्ते दिनकरे जटायुरवसीदति ॥ ५
तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम् । पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलः ॥ ६
निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः । अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७
जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा । युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ॥ ८
जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया । आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः॥९
अदीर्घदर्शनं तं वै रावणं राक्षसाधिपम् । अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥१०
ततोऽब्रवीन्महातेजा ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः । आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ११
निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं हीनवीर्यः प्लवङ्गमाः । वाङ्मात्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२
जानामि वारुणाँल्लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि । महासुरविमर्दान्वाप्यमृतस्य च मन्थनम् ॥१३
रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया । जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४
तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता । ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५
क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी। भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधून्वती १६
सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम् । असिते राक्षसे भाति यथा वा तडिदम्बुदे ॥ १७
तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् । श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८
पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च । अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः॥ १९
इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने । तस्मिँल्लङ्का पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २०
जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः । प्राकारेणार्कवर्णेन महता सुसमावृता ॥ २१
तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी । रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ २२
जनकस्यात्मजां राज्ञस्तत्र द्रक्ष्यथ मैथिलीम् । लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्ततः ॥ २३

संप्राप्य सागरस्यान्तं संपूर्णं शतयोजनम् । आसाद्य दक्षिणं तीरं ततो द्रक्ष्यथ रावणम् ॥ २४
तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः । ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ॥ २५
आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः । द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशिनः
भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह । श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् २७
बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् । षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा ॥
वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २८
इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा । अस्माकमपि सौवर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ॥ २९
तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः । आयोजनशतात्साग्राद्वयं पश्याम नित्यशः ॥ ३०
अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः । विहिता पादमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ॥ ३१
गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिना । प्रतीकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रातुः कृतं भवेत् ३२
उपायो दृश्यतां कश्चिल्लङ्घने लवणाम्भसः । अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ ॥ ३३
समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयम् । प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३४
ततो नीत्वा तु तं देशं तीरं नदनदीपतेः । निर्दग्धपक्षं संपातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३५
पुनः प्रत्यानयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् । बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् । निशम्य मुदिता हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः ॥ १
जाम्बवान्वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवङ्गमैः । भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजमथाब्रवीत् ॥ २
क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् । तदाख्यातु भवान्सर्वं गतिर्भव वनौकसां ३
को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् । स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥ ४
स हरीन्प्रीतिसंयुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् । पुनराश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् । येन चापि ममाख्यातं यत्र वायतलोचना ॥ ६
अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते । चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७
तं मामेवं गतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः । आहारेण यथाकालं बिभर्ति पततां वरः ॥ ८
तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजंगमाः । मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयं ९
स कदाचित्क्षुधार्तस्य ममाहाराभिकाङ्क्षिणः । गतसूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः ॥ १०
स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः । क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ॥ ११
स मामाहारसंरोधात्पीडितं प्रीतिवर्धनः । अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२
अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः । महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य च समास्थितः ॥ १३
ततः सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् । पन्थानमेकोऽध्यवसं संनिरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १४
तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् । स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नाञ्जनचयप्रभः ॥ १५
सोऽहमभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः । तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमभियाचितः ॥ १६
न हि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते क्वचित् । नीचेष्वपि जनः कश्चित्किमङ्ग बत मद्विधः १७

---

१ भूमिप्रत्यासन्नगगनचारिणाम् । २ काकानाम् । ३ वैनतेययोः विनतापुत्रयोः अरुणगरुडयोः । ४ अरुणात् । ५ जीवनम् ।

स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगतः । अथाहं खचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १८
दिष्ट्या जीवसि तातेति ह्यब्रुवन्मां महर्षयः । कथंचित्सकलत्रोऽसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥ १९
एवमुक्तस्ततोऽहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ॥
स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः । हरन्दाशरथेर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम् ॥ २०
भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् । रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्धजाम् ॥ २१
एष कालात्ययस्तावदिति कालविदां वरः । एतमर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत् ॥ २२
तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे । अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचिदुपक्रमे ॥ २३
यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना । श्रूयतां तत्प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ॥ २४
वाङ्मतिभ्यां तु सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः । यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः २५
ते भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः । प्रेषिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ॥ २६
रामलक्ष्मणबाणाश्च निशिताः कङ्कपत्रिणः । त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ २७
कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः । भवतां तु समर्थानां न किंचिदपि दुष्करम् ॥ २८
तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः । न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्ड एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः । उपविष्टा गिरौ दुर्गे परिवार्य समन्ततः ॥ १
तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम् । जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् ॥ २
कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम । तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीं ३
अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरा वने । सूर्यातपपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः॥ ४
लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव । वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ॥ ५
ततस्तु सागराञ्शैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च । वनान्युदधिवेलां च समीक्ष्य मतिरागमत्॥ ६
हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरान्तरकूटवान् । दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चयः ॥ ७
आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् । ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपाभवत् ॥ ८
अष्टौ वर्षसहस्राणि[3] तेनास्मिन्नृषिणा विना । वसतो मम धर्मज्ञाः स्वर्गते तु निशाकरे ॥ ९
अवतीर्य च विन्ध्याग्रात्कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः । तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥ १०
तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम् । जटायुषा मया चैव बहुशोऽधिगतो हि सः ११
तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगन्धिनः । वृक्षो नापुष्पितः कश्चिदफलो वा न विद्यते॥ १२
उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः । द्रष्टुकामः प्रतीक्षेऽहं भगवन्तं निशाकरम् ॥ १३
अथापश्यमदूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् । कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम् ॥ १४
तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नागाः सरीसृपाः । परिवार्योपगच्छन्ति धातारं प्राणिनो यथा॥ १५
ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः । प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् १६
ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां प्रीतः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः । मुहूर्तमात्रान्निष्क्रम्य ततः कार्यमपृच्छत ॥ १७

---

१ रक्ष्यवर्गसहितः । २ कालविलम्बेन । ३ वर्षसहस्राणि गतानीति शेषः ।

सौम्य वैकल्यतां[1] दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते । अ[ग्नि]दग्धाविमौ पक्षौ त्वक्चैव व्रणिता तव १८
गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे । गृध्राणां [चै]व राजनौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९
ज्येष्ठो हि त्वं तु संपाते जटायुरनुजस्तव । मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम ॥ २०
किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् । दण्डो वायं कृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

ततस्तद्दारुणं कर्म दुष्करं साहसात्कृतम् । आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तदा ॥ १
भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया व्याकुलेन्द्रियः । परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं प्रतिभाषितुम् ॥ २
अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्दर्पमोहितौ । आकाशं पतितौ वीरौ जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ॥ ३
कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम् । रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ॥ ४
अथावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले । रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक् ॥ ५
क्वचिद्वादित्रघोषांश्च ब्रह्मघोषांश्च शुश्रुवः । गायन्तीश्चाङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ॥ ६
तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपथमाश्रितौ । आवामालोकयावस्तद्वनं शाद्वलसंनिभम् ॥ ७
उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः । आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुन्धरा ॥ ८
हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहान्नगः । भूतले संप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९
तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदाऽऽवयोः । समाविशति मोहश्च तमो मूर्छा च दारुणा १०
न दिग्विज्ञायते याम्या नाग्नेया न च वारुणी । युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ११
मनश्च मे हतं भूयः संनिवर्त्य तु संश्रयम्[2] । यत्नेन महता ह्यस्मिन्पुनः संधाय चक्षुषि ॥
यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः १२ ॥ तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ १३
जटायुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं ततः । तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १४
पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यते । प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् ॥ १५
आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम् । अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥ १६
राज्येन हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च । सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्गिरेः ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं दुःखितो भृशम् । अथ ध्यात्वा मुहूर्तं तु भगवानिदमब्रवीत् ॥ १
पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः । प्राणाश्च चक्षुषी चैव विक्रमश्च बलं च ते ॥ २
पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यति मया श्रुतम् । दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३
राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुनन्दनः । तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४
अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति । अस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन्पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५
नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्यां हरिष्यति । राक्षसेन्द्रो जनस्थानादवध्यः सुरदानवैः ॥ ६
सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली । न भोक्ष्यति महाभागा दुःखे मग्ना यशस्विनी ७

---

१ विकलएव वैकल्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् तस्य भावो वैकल्यता । २ संश्रयं आश्रयभूतं चक्षुरिन्द्रियं संनिवर्त्य स्वेन विप्रयुज्य भूयो भृशं हतं मे मनः महता यत्नेन अस्मिन् चक्षुषि पुनः संधाय महता यत्नेन भूयो रविः समवलोकित इति संबन्धः ।

परमान्नं तु वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः । यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८
तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदं त्विति । अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥ ९
यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः । देव त्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति ॥ १०
एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्या रामदूताः प्लवंगमाः । आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम ॥ ११
सर्वथा हि न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि । देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२
नोत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् । इहस्थस्त्वं तु लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३
त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः । ब्राह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च ॥ १४
इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ १५
महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविदां वरः । मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमाश्रमम् ॥ १
कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः । अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २
अद्य त्वेतस्य कालस्य साग्रं वर्षशतं गतम् । देशकालप्रतीक्षोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३
महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे । मां निर्दहति संतापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ४
उत्थितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये । बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणाय तु ॥ ५
सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ॥
बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः । पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथम् ॥ ६
तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविनाकृतौ । न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ॥ ७
तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संपातेर्वानरैः सह । उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ॥ ८
स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः । प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत् ॥ ९
ऋषेर्निशाकरस्यैव प्रभावादमितात्मनः । आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ मे पुनरुत्थितौ ॥ १०
यौवने वर्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः । तमेवाद्यानुगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ ११
सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ । पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ १२
इत्युक्त्वा स हरीन्सर्वान्संपातिः पतगोत्तमः । उत्पपात गिरेः शृङ्गाज्जिज्ञासुः खगमां गतिम् ॥ १३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमानसाः । बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४

अथ पवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ।
अभिजिदभिमुखा दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

आख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवंगमाः । संगम्य प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥ १
संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् । हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २
अभिक्रम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः । कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमिव स्थितम् ॥ ३

१ ज्ञात्वा अनशनमिति शेषः । २ रावणनिलयभूतं लङ्काद्वीपमुद्दिश्य ।

दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् । संनिवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥ ४
सत्त्वैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले । व्यात्तास्यैः सुमहाकायैरूर्मिभिश्च समाकुलम् ॥ ५
प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः । क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम् ॥ ६
संकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः । रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ॥ ७
आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः । विषेदुः सहसा सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ८
विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् । आश्वासयामास हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ॥ ९
तान्विषादेन महता विषण्णान्वानरर्षभान् । उवाच मतिमान्काले वालिसूनुर्महाबलः ॥ १०
न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तमः । विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ११
विषादोऽयं प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते । तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ १२
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह । हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ॥ १३
सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ । वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनी स्थिता ॥ १४
कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् । अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः१५
ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिन्दमः । अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १६
क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् । कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमम् ॥ १७
को वीरो योजनशतं लङ्घयेच्च प्लवङ्गमाः । इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोक्षयेत्को महाभयात् ॥ १८
कस्य प्रभावाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च । इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम्१९
कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् । अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च महाबलम्॥२०
यदि कश्चित्समर्थो वः सागरप्लवने हरिः । स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥२१
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित्किंचिदब्रवीत् । स्तिमितेवाभवत्सर्वा तत्र सा हरिवाहिनी॥२२
पुनरेवाङ्गदः प्राह तान्हरीन्हरिसत्तमः । सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ॥ २३
व्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः । न हि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्क्वचित्
ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

ततोऽङ्गदवचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः । स्वं स्वं गतौ समुत्साहमाहुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवांस्तथा ॥ २
आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम् । गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ॥ ३
गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह । त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ४
शरभस्तानुवाचाथ वानरान्वानरर्षभः । चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ५
वानरस्तु महातेजा अब्रवीद्गन्धमादनः । योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः ॥ ६
मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह । योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ॥ ७
ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत । गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८
सुषेणस्तु हरिश्रेष्ठः प्रोक्तवान्कपिसत्तमान् । अशीतिं योजनानां तु प्लवेयं प्लवगेश्वराः ॥ ९
तेषां कथयतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च । ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत ॥ १०
पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः । ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म सांप्रतम् ॥ ११

किं तु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् । यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२
सांप्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबोधत । नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ॥ १३
तांस्तु सर्वान्हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवान्पुनरब्रवीत् ॥
न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः । मया महाबलेश्चैव यज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ १४
प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमम् । स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः ॥ १५
यौवने च तदासीन्मे बलमप्रतिमं परैः । संप्रत्येतावतीं शक्तिं गमने तर्कयाम्यहम् ॥ १६
नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति । अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा ॥ १७
अनुमान्य महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः । अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ॥ १८
निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चिता । तमुवाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान्वाक्यकोविदः १९
ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम ॥ २०
कामं शतं सहस्रं वा न ह्येष विधिरुच्यते । योजनानां भवाञ्शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥ २१
न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन । भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम ॥ २२
भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः । स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥ २३
तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥
अपि चैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम । मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ॥
मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः पुष्पफलोदयाः २४ तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रम २५
बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप । गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥ २६
भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने । उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ॥ २७
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः । यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुङ्गवः ॥ २८
पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् । न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः॥ २९
तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्यामि परिरक्षणम् । न हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः॥ ३०
अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् । तद्यथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ३१
तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति । सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ॥ ३२
जाम्बवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् । अस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परिहीयते ॥ ३३
एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥

ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ।
संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् । जाम्बवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १
वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविशारद । तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनुमन्किं न जल्पसि ॥ २
हनुमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि । रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३
अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः । गरुत्मानिति विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४

१ भवान् योजनानां शतं सहस्रं वा गन्तुं प्रतिनिवर्तितुं च कामं शक्तः । एष विधिः भृत्यैः स्वामिप्रस्थापनं नोच्यते न विधीयते । २ काश्यपस्य ।

बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः । भुज[illegible]रन्पक्षी महावेगो महायशाः ॥ ५
पक्षयोर्यद्बलं तस्य तावद्भुजबलं तव । विक्रमश्चापि वे[illegible]श्च न ते तेनावहीयते ॥ ६
बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुङ्गव । विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ॥ ७
अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला । अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८
विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि । अभिशापादभूत्तात वानरी कामरूपिणी ॥ ९
दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः । कपित्वे चारुसर्वाङ्गी कदाचित्कामरूपिणी ॥ १०
मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी । विचित्रमाल्याभरणा महार्हक्षौमवासिनी ॥
अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसंनिभे ॥ ११
तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम् । स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोऽपहरच्छनैः १२
स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरू सुसंहतौ । स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् ॥ १३
तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् । दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ॥ १४
स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः । मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् १५
सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत् । एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥
अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ॥ १६
न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभूत्ते सुभगे भयम् । मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनीम्
वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति । महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ॥
लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति मया समः ॥ १८
एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे । गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभम् ॥ १९
अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने । फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युद्गतो दिवम् २०
शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे । तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः ॥ २१
तावदापततस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे । क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं क्रोधाविष्टेन धीमता ॥ २२
तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत । ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते ॥ २३
ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् । त्रैलोक्ये भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ २४
संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षोभिते सति । प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः ॥ २५
प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ । अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २६
वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च । सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥ २७
स्वच्छन्दतश्च मरणं ते भूयादिति वै प्रभो । स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ २८
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः । त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥ २९
वयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु सांप्रतम् । दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः पक्षिराज इवापरः ॥ ३०
त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना । त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३१
तदा चौषधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात् । निष्पन्नममृतं याभिस्तदासीन्नो महद्बलम् ३२
स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः । सांप्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणान्वितः ॥ ३३
तद्विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमो ह्यसि । त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामेयं सर्ववानरवाहिनी ॥ ३४
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम् । परा हि सर्वभूतानां हनुमन्या गतिस्तव ॥ ३५

---

१ अप्सरेति निर्देश आर्षः ।

विक ... । विक्रमस्व महावे... विष्णुस्त्रीन् विक्रमानिव ॥ ३६
...चोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ।
प्रहृष्ट... ...वाहिनीं चकार रूपं पवनात्मजस्तदा ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् । वीर्येणापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमम् ॥ १
सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः । विनेदुस्तुष्टुवुश्चापि हनुमन्तं महाबलम् ॥ २
प्रहृष्टा विस्मिताश्चैव वीक्षन्ते स्म समन्ततः । त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३
संस्तूयमानो हनुमान्व्यवर्धत महाबलः । समाविध्य च लांगूलं हर्षाच्च बलमेयिवान् ॥ ४
तस्य संस्तूयमानस्य वृद्धैर्वानरपुङ्गवैः । तेजसापूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ ५
यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धो गिरिगह्वरे । मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा संप्रति जृम्भते ॥ ६
अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः । अम्बरीषमिवादीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७
हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः । अभिवाद्य हरीन्वृद्धान्हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ८
अरुजत्पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः । बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ॥ ९
तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः । मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवने नास्ति मत्समः ॥ १०
उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम् । मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ११
बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे । समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदम् ॥ १२
ममोरुजङ्घवेगेन भविष्यति समुत्थितः । समुच्छ्रितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३
पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते । वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ॥ १४
उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् । अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे ॥ १५
ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागन्तुमुत्सहे । प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ॥ १६
उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् । सागरं शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ १७
पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवङ्गमाः । हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् ॥ १८
लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः । अनुयास्यन्ति मामद्य प्लवमानं विहायसा ॥ १९
भविष्यति हि मे पन्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे । चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव वा २०
द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि वानराः । महामेघप्रतीकाशं मां च द्रक्ष्यथ वानराः ॥ २१
दिवमावृत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्बरम् । विधमिष्यामि जीमूतान्कम्पयिष्यामि पर्वतान् ॥
सागरं क्षोभयिष्यामि प्लवमानः समाहितः२२॥ वैनतेयस्य सा शक्तिर्मम या मारुतस्य वा २३
ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाजवम् । न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् ॥ २४
निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम् । सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता ॥ २५
भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरे । विष्णोर्विक्रममाणस्य पुरा त्रीन्विक्रमानिव ॥ २६
बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा । अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवङ्गमाः ॥२७
मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे । अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २८

---

१ आप्लुम् ।

सर्ग

विष

[illegible] ...द्धरन्पक्षी महावेगो महायशाः ॥ ५
वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः । विक्रम्य [illegible] न ते तेनावहीयते ॥ ६
लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः । तमेवं [illegible]षु किमात्मानं न बुध्यसे ॥ ७
प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः । तस्य तद्वचनं श्रु[illegible]ख्याता पत्नी शोकनाशनम् ॥ ३१
उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्हरिसत्तमम् । वीर केसरिणः पुत्र हनुमन्मारुतात्मज ॥ ३२
ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात विनाशितः । तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ॥
मङ्गलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः । ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥
गुरूणां च प्रसादेन प्लवस्व त्वं महार्णवम् ॥ ३४
स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव । त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवितानि वनौकसाम् ॥
ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥ ३५
नेयं मम मही वेगं लङ्घने धारयिष्यति । एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥
शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च ॥ ३६
एषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम् । नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिःष्यन्दशोभिषु ॥ ३७
एतानि मम निष्पेषं पादयोः प्लवतां वराः । प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ३८
ततस्तं मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः । आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥ ३९
वृतं नानाविधैर्वृक्षैर्मृगसेवितशाद्वलम् । लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ४०
सिंहशार्दूलचरितं मत्तमातङ्गसेवितम् । मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ४१
महद्भिरुच्छ्रितः शृङ्गैर्महेन्द्रं स महाबलः । विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ४२
पादाभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मनः । ररास सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः ॥ ४३
मुमोच सलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥ ४४
वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः । नागगन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ॥ ४५
उत्पतद्भिश्च विहगैर्विद्याधरगणैरपि । त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः ॥ ४६
चलशृङ्गशिलोद्घातस्तदाभूत्स महागिरिः । निःश्वसद्भिस्तदार्तैस्तु भुजङ्गैरर्धनिःसृतैः ॥ ४७
सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४८
ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानशिलोच्चयः । सीदन्महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ४९

स वेगवान्वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहन्ता ।
मनः समाधाय महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां
श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अस्यानन्तरं सुन्दरकाण्डं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।
ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः । इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमद्रामायणे किष्किन्धाकाण्डं संपूर्णम् ॥

सर्ग

विष